

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ**

**СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

Історичні записки

Збірник наукових праць

• Історичні науки

Випуск 33

Луганськ — 2012

ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ: Збірник наукових праць
Випуск 33

Засновано у 2004 році
Вихід із друку – чотири рази на рік

Засновник Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Журнал зареєстровано Міністерством України у
справах преси та інформації

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія КВ № 8312 від 14.01.2004 р.

Журнал включено до Переліків наукових фахових
видань України (Бюл. ВАК № 11, 2009 р., № 1-05/4), в
яких можуть публікуватися результати дисертаційних
робіт на здобуття наукових ступенів доктора і
кандидата історичних наук.

Журнал зареєстровано в ISSN International Centre
(лист від 21.03.2011 р.) № 2222-0380

Головна редакційна колегія: Михайлюк В.П., докт. істор. наук (головний редактор), Д'яконіхін А.В., канд. істор. наук (заступник головного редактора), Дорош Т.О., канд. істор. наук (відповідальний секретар), Біловолов Ю.Г., докт. істор. наук, Вергунов В.А., докт. с.-г. наук, Добров П.В., докт. істор. наук, Довжук І.В., докт. істор. наук, Євдокимов М.О., докт. істор. наук, Єрхов Г.П., докт. істор. наук, Климов А.О., канд. істор. наук, Крапівін О.В., докт. істор. наук, Литвиненко В.Ф., докт. істор. наук, Пилипчук О.Я., докт. біол. наук, Санжаров С.М., докт. істор. наук, Сергієнко Ю.Г., докт. істор. наук, Соколов І.Д., докт. біол. наук, Ульшин В.О., докт. техн. наук, Фомін А.І., докт. істор. наук.

Історичні записки : Збірник наукових праць / Гол. ред. В.П. Михайлюк. –
Луганськ : Вид-во СНУ ім. В.Даля, 2012. – Випуск 33. – 276 с.

У збірнику публікуються праці, що висвітлюють найбільш актуальні проблеми історії України, всесвітньої історії, історії освіти, науки і техніки.

Рекомендовано до друку *Вченою радою Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (протокол № 6 від “24” лютого 2012 р.).*

Матеріали номера друкуються мовою оригіналу.

© Редакційна колегія, 2012

© Автори статей, 2012

© Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля, 2012

СТАТТІ

УДК 930+94

Абакумова В.І.

**ВПРОВАДЖЕННЯ ІНТЕРНЕТ-ЦЕНТРІВ У НАУКОВИХ БІБЛІОТЕКАХ ЯК
СКЛАДОВА ІНФОРМАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА**

Виокремлено проблему інформаційної діяльності наукових бібліотек. Акцентовано увагу на тому, що надання інформаційних послуг в умовах постійно зростаючого світового електронного середовища здійснюється на основі використання електронних ресурсів як окремої бібліотеки, так і сукупних світових, представлених у мережі Інтернет ресурсів. Здійснено аналіз ролі та місця Інтернету в бібліотечній практиці.

Ключові слова: наукова бібліотека, інформаційне обслуговування, Інтернет-послуги, вебліографія.

Зміни в соціальному, політичному та економічному житті України певним чином вплинули на якість задоволення інформаційних потреб користувачів, розширення послуг та їхню різноманітність. Основним змістом розвитку бібліотечно-інформаційних послуг є потреба суспільства у всебічному та повному доступі до інформаційних ресурсів. «Надання безперешкодного доступу до Інтернету в бібліотеках та інформаційних центрах сприяє свободі, процвітанню та розвитку громад і окремої особи», – говориться у «Маніфесті Міжнародної федерації бібліотечних асоціацій та установ (IFLA) про Інтернет» (2002р.).

Різноманітні аспекти функціонування інформаційного обслуговування (ІО) на сучасному етапі викликають значну зацікавленість дослідників. Корисними для даного дослідження виявилися роботи Альошина Л., Гончарова М. [1]. Змістовною є робота Дворкіної М.Я. «Информационное обслуживание: социокультурный подход», присвячена питанню інформаційного обслуговування як цілісної системи, як діяльності по задоволенню інформаційних потреб користувачів і як феномену культури та комунікації [2]. Важливу роль у теоретичному осмисленні й узагальненні питань, пов'язаних з розкриттям функції бібліотеки як соціальних інститутів, їх трансформацію як культурно-інформаційних центрів відіграли статті різних авторів, опублікованих в спеціалізованих журналах «Бібліотечний форум України», «Мир библиографии», «Шкільна бібліотека», «Бібліотечна планета», «Вісник Книжкової палати», «Научные и технические библиотеки» [3]. Для виявлення основних принципів державної політики у сфері інформатизації, бібліотечної справи, доречним був огляд нормативно-правових документів [4]. Такий огляд доводить – надання послуг користувачам в умовах постійно зростаючого світового електронного середовища здійснюється на основі використання електронних ресурсів як окремої бібліотеки, так і сукупних світових, представлених у мережі Інтернет. Бібліотека надає доступ до цих інформаційних каналів, тобто стає своєрідним інформаційним провайдером. Тому метою статті буде дослідження інформаційної діяльності наукових бібліотек, а завданнями аналіз ролі і місця Інтернету в бібліотечній практиці.

Автоматизація бібліотечно-інформаційної діяльності є одним із основних проявів процесу інформатизації суспільства в цілому, а рівень розвитку бібліотек вважається одним із індикаторів рівня розвитку країни. Нині бібліотеки передусім орієнтуються на користувача, а не лише формують свої фонди. Таке спрямування стає основою стратегії і тактики як процесів комплектування бібліотечних фондів, так і обслуговування читачів. Лише автоматизація спроможна забезпечити розв'язання завдань оптимального формування, використання та управління фондами, а також створення користувачам комфортних умов для роботи з інформацією і першоджерелами.

Використання комп'ютерів у бібліотечно-інформаційній діяльності не тільки прискорює обслуговування користувачів і підвищує його якісний рівень, а й в цілому видозмінює весь комплекс існуючих технологій. У перспективі, із масовим розвитком електронних видань, відбудуться зміни безпосередньо у філософії бібліотечної роботи, зокрема зміщення акценту з принципу володіння документом на принцип можливого доступу до нього за вимогою.

Етапи використання у бібліотеках комп'ютерних технологій умовно поділяють на декілька етапів:

- 1) початковий, тобто автоматизація внутрішніх процесів з метою звільнення працівників бібліотек від рутинної роботи;
- 2) перехід до мережевих технологій, використання Інтернет та Інтернет-технологій в обслуговуванні читачів;
- 3) вихід у світовий інформаційний простір.

Як бачимо, розвиток процесу інформатизації сучасних книгозбірень пов'язуються з доступом до інформаційних мереж Інтернет, використання яких в світі досягло вже таких масштабів, що їх потенціал як засіб комунікації неможливо ігнорувати.

Про роль Інтернет-інформації в сучасному суспільстві, її вплив на суспільне, культурне, політичне й економічне життя свідчить опитування 71 лауреата Нобелівської премії (близько третини сучасних лауреатів), проведене ще у 2001 році дослідницькою компанією Princeton Survey Research Associates за замовленням Cisco Systems. 89% із них постійно користуються послугами мережі Інтернет і вважають, що інформаційно-комунікаційні технології значним чином трансформували їхній спосіб життя. 92% опитаних відзначили Інтернет як унікальний засіб підвищення освітнього рівня й рушій нових технологій, 83% - як засіб підвищення продуктивності праці та економічного зростання [5].

У маніфесті ІФЛА (Міжнародна федерація бібліотечних асоціацій та установ), прийнятому сесією Ради ІФЛА 23 серпня 2002р., проголошується, що:

- надання безперешкодного доступу до Інтернету в бібліотеках та інших інформаційних центрах сприяє свободі, процвітанню та розвитку громад і окремої особи;

- бібліотеки повинні обслуговувати всіх користувачів незалежно від віку, раси, національності, релігії, культури, статі.

Розвиток Інтернет-технологій у бібліотеках України розпочався у середині 1990-х рр. Запровадженню Інтернет у бібліотеках сприяли програми

міждержавних благодійних фондів, зокрема міжнародний фонд «Відродження», а також програми американських фондів та організацій (IREX, IATP). У рамках цих програм у бібліотеках України біли створені місця доступу до Інтернет, бібліотекарі отримали перші навички роботи у всесвітній інформаційній мережі.

Сьогодні глобальна мережа Інтернет є незамінним помічником у бібліотечно-бібліографічній діяльності і його роль значно зростає. І справа не тільки в тому, що вже зараз Інтернет – це практично нескінченний інформаційний ресурс, а в тому, що він є дійсно всесвітнім джерелом знань, глобальним і загальнодоступним по своїй суті. І це джерело постійно поповнюється все новими і новими знаннями, поєднує їх, дає можливість використовувати необхідну інформацію тоді, коли вона дійсно потрібна.

Досвід використання можливостей мережі в бібліотечній практиці свідчить, що Інтернет це:

- законодавство on-line;
- бази даних наукової спрямованості;
- джерело різноманітної повнотекстової інформації;
- доступ до електронних бібліотек, де можна почитати будь-яку книгу;
- електронні каталоги найбільших бібліотек світу;
- доступ до баз даних книготоргових організацій з метою ефективного комплектування бібліотеки;
- джерело виконання фактографічних та тематичних довідок;
- засіб функціонування електронного міжбібліотечного абонементу;
- помічник у проведенні масових заходів;
- запорука підвищення кваліфікації бібліотечних працівників;
- бази mp3 і відео-файлів;
- оперативний засіб спілкування.

З усього розмаїття можливостей Інтернет бібліотека має вибрати для себе найбільш прийнятні та ефективно використовувати їх у своїй повсякденній діяльності. Але, Інтернет у бібліотеці, у першу чергу, має допомогти задовольнити все зростаючі запити користувачів.

За даними дослідження «Публічні бібліотеки як місце доступу громадян до інформаційних технологій та Інтернету», проведеного Українською бібліотечною асоціацією на замовлення Ради міжнародних наукових досліджень та обмінів (IREX) у 2008 р., серед лідерів за кількістю комп'ютерних робочих станцій – публічні бібліотеки Києва, де нараховується понад 600 комп'ютерів, публічні бібліотеки Дніпропетровської та Донецької областей. Аналіз їх роботи показав, що Інтернет поряд з іншими джерелами інформації став невід'ємною частиною ресурсів названих бібліотек і новою формою обслуговування користувачів [6, 18]. Зокрема, сьогодні Інтернет-центр бібліотеки – це:

- безкоштовний доступ до ресурсів Інтернету;
- система навчання користувачів пошуку інформації в мережі Інтернет;
- надання консультацій висококваліфікованими фахівцями безпосередньо на Інтернет-місцях;

- інформація стосовно мереж Інтернет, пошукових систем, сайтів тощо;
- роздрукування отриманої інформації з Інтернету та її запис на дискету;
- виконання Інтернет-заявок за темами запиту, в разі відсутності чи обмеженої кількості інформації в бібліотеці за заданою темою;
- підготовка вебліографічних покажчиків, постійне оновлення інформації про тематичні ресурси Інтернет.

Найважливішим аспектом використання Інтернету в бібліотеці є пошук літератури та повнотекстових документів при виконанні тематичних та фактографічних довідок. Переваги такого пошуку очевидні: оперативність; широке коло джерел, значна частина яких без Інтернету недоступна, так як включає в себе велику кількість електронних енциклопедій, словарів, повнотекстових баз даних; модифікування пошуку, тобто швидка зміна рішень пошукових завдань, форм та методів (можливість зміни пошукових систем, баз даних, електронних каталогів різних бібліотек і т.д.).

При відборі Інтернет-ресурсів, як правило, користуються пошуковими системами, такими як Yandex, Rambler, Google тощо. Вони подібні за призначенням та структурою і надають можливість: навігації по Інтернет-ресурсам; розміщення інформації за тематичними розділами; пошуку як по всьому масиву, так і в окремому розділі та завдяки розширеній пошуковій формі; отримати оперативну змінювану інформацію (курси валют, погода, новини, програма передач тощо).

Для повноти висвітлення теми потрібно використовувати якнайбільше джерел одержання інформації. Як правило, пошук інформації не викликає особливих проблем – її багато, вона різноманітна, але не завжди відповідає нашим запитам. Тому наступним етапом є оцінка і відбір Інтернет-ресурсів.

Серед критеріїв оцінки ресурсу виділяють: швидкість завантаження; інформаційна насиченість; зручний інтерфейс для користувача; вдалий дизайн.

Однак пошук в Інтернеті має свої труднощі та обмеження, які необхідно враховувати. Перш за все, це розкиданість електронних ресурсів та повнотекстових документів в інформаційному просторі, що пояснюється їх величезною кількістю, а також мережевим, а не ієрархічним принципом побудови Інтернету.

З появою послуги доступу до Інтернет в бібліотеці пов'язана поява нового виду бібліографічних посібників – вебліографічних покажчиків (ВП), які значно полегшують пошук в мережі Інтернет та доповнюють масив отриманої в бібліотеці інформації за певною темою. Отже, ВП – це рекомендаційний тематичний покажчик Інтернет-ресурсів, що допомагає зорієнтуватися у різноманітній інформації [7]. З'явилась особлива категорія користувачів – користувачі вебліографії – всі ті, хто має доступ до Інтернету, але ще не має великого досвіду щодо пошуку інформації. Зростання кількості виконаних запитів свідчить про збільшення й урізноманітнення читацьких інтересів, з одного боку, та зростання ролі бібліотеки як центру інформації, з іншого. Тематика ВП відзначається складністю, різноманітністю, актуальністю, тісно пов'язана з проблемами сьогодення й минулого нашої країни. Популярні вебліографічні покажчики з економіки, права, історії України,

літературознавства, екології тощо; за темами «Актуальні питання економіки», «Історія України», «Правознавство», «Вузи», «Органи державної влади та місцевого самоврядування». Отже, Вебліографія є надійною інформаційною підтримкою багатьох масових заходів. Так, для книжкових виставок складаються розгорнуті та кольорові ВП. Вони доповнюють друковану інформацію і є естетичним елементом виставки.

Таким чином, сучасна модель обслуговування наукових бібліотек неможлива без надання користувачам Інтернет-послуг. Значна частина інформаційних потоків перемістилася в електронний простір. Використання інформаційно-мережевих ресурсів Інтернет, інформація в яких має великий обсяг, але недостатньо впорядкована, не вся є достовірною та корисною. Втім, якісна її частина, доповнюючи традиційні бібліотечні ресурси, робить інформаційний сервіс більш насиченим та різноманітним. Аналіз останніх здобутків інформаційної діяльності наукових бібліотек може стати предметом наступного дослідження, що сприятиме усвідомленню загальної картини інформаційних ресурсів суспільства.

Література

1. Алёшин Л.И. Автоматизация в библиотеке: уч.пособие / Моск.гос.ун-т кул-ры и иск-ва. – М.: МГУКИ, Профиздат. – 2001. – 176 с.; Гончаров М.В. Практическая реализация библиотечного интернет-комплекса: Научн.-практ. пособие / М.В.Гончаров, К.А.Колосов. – М.: ФАИР-Пресс, 2005. – 192 с.
2. Дворкина М.Я. Информационное обслуживание: социокультурный подход / МГУКИ. – М.: Профиздат, 2001. – 111 с. – (Сер. «Современная библиотека». Вып. 11).
3. Антонова Н. Как нам помогает Интернет // Мир библиографии. – 2007. - №3. – С.9-11; Афанасьева Т. Интернет-ресурсы в библиотечной работе центра Интернет-технологий // Бібліотечний форум України. – 2005. - №1. – С.38-40; Бабичева Е. Современные технологи – современное обслуживание // Бібліотечний форум України. – 2005. - №1. – С.32-35; Булига І. Політика України в галузі бібліотечно-інформаційного обслуговування // Шкільна бібліотека. – 2004. - №2. – С.3-5; Вилегжаніна Т. Бібліотеки інформаційного суспільства: проблеми, завдання // Бібліотечна планета. – №4. – 2009. – С.4-5; Войтюк В. Сучасні інформаційні технології в бібліотеках // Шкільна бібліотека. – 2008. - №3. – С.54-56; Евстигнеева Г. Библиотеки в электронной бреде – куда стремимся и обо что спотыкаемся // Науч.и техн. б-ки. – 2010. - №7. – С.5-9; Карауш А., Макаревич А. Развитие информационных технологий в библиотеках: взгляд в будущее // Науч.и техн. б-ки. – 2008. - №1. – С.53-58; Ковальчук Н., Кучерява Г. Використання електронних ресурсів в обслуговуванні користувачів у публічних бібліотеках // Бібліотечний форум України. – 2010. - №1. – С.13-16; Кононученко Л. Вплив комп'ютерних технологій на інформаційні потреби користувачів бібліотек України // Вісник Книжкової палати. – 2005. - №2. – С.37-39; Костенко Л., Сорока М. Бібліотека інформаційного суспільства // Бібл. вісн. — 2002. — N 3. — С.33-38; Майстрович Т. В. Библиотеки, архивы, музеи: понятийный ряд // Библиотековедение. – 2000. – № 3. – С.16-22; Манятина Е. Интернет: информационная культура пользователя областной библиотеки // Бібл. форум України. – 2004. - №1. – С.32-35; Мартюшова О. Використання ресурсів Інтернет для ефективної інформаційної роботи // Бібл. форум України. – 2007. - №2. – С.11-14; Пашкова В. Публічні бібліотеки: виклики XXI століття // Бібл. форум України. – 2010. - №4. – С.16-19; Пашкова В., Шевченко І., Хімич Я. Використання сучасних інформаційних технологій у публічних бібліотеках України // Бібл. форум України. – 2009. - №1. – С.20-25; Соловяненко Д. Концепція онлайн-бібліотечного сервісу // Бібл.вісн. - №5. – С.31-37; Степанов В.К. Тенденции развития библиографических сервисов библиотек в эпоху цифровых коммуникаций / В.К. Степанов // Науч. и техн. б-ки. – 2006. – №3. – С.13 –

20; Тітова Н. Роль і місце публічних бібліотек у побудові інформаційного суспільства: окремі аспекти, досвід та першочергові завдання // Бібліотечна планета. – 2008. - №3. – С.11-13; Трачук Л. Вебліографічні посібники бібліотек як джерела електронного довідково-бібліографічного обслуговування // Бібл.вісник. – 2011. - №5. – С.29-32.

4.Про внесення змін до Закону України "Про бібліотеки і бібліотечну справу": Закон України від 21.05.2009 р. №1388-VI // Відомості Верховної Ради. – 2009. - № 39. - С.557; Про внесення змін до Закону України "Про музеї та музейну справу": Закон України від 14.05.1999 р. №659-XIV // Відомості Верховної Ради. - 1999. - № 28. - С.231; Про внесення змін до Закону України « Про Національний архівний фонд і архівні установи»: Закон України від 13.12.2001 р.; Про Національну програму інформатизації: Закон України від 4.02.1998 р. №74/98-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – №27-28. – С.1; Про рішення Ради національної безпеки і оборони України "Про невідкладні заходи щодо впорядкування системи здійснення державної інформаційної політики та удосконалення державного регулювання інформаційних відносин": Указ Президента України від 17.06.1997 р. № 663/97 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/787.html>.

5.Престиж и опыт – основы партнерства: Интернет-инициатива Nobel-Cisco [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://www.content.com.ua/3101>.

6.Пашкова В. Публічні бібліотеки: виклик ХХІ століття // Бібл. форум України. – 2010. - №4. – С.16-19.

7.Трачук Л. Вебліографічні посібники бібліотек як джерела електронного довідково-бібліографічного обслуговування // Бібл.вісник. – 2011. - №5. – С. 29-32.

Абакумова В.И. Внедрение интернет-центров в научных библиотеках – составляющая информатизации общества.

Рассмотрена проблема информационной деятельности научных библиотек. Внимание акцентировано на том, что предоставление информационных услуг в условиях постоянно растущей мировой электронной среды осуществляется на основе использования электронных ресурсов, как отдельной библиотеки, так и совокупных мировых, представленных в сети Интернет ресурсов. Осуществлен анализ роли и места Интернета в библиотечной практике.

Ключевые слова: научная библиотека, информационное обслуживание, Интернет-услуги, вебблиография.

Abakumova V. Introduction of internetcenters in scientific libraries as making informatizations of society.

The problem of informative activity of scientific libraries is considered. Attention is accented on that the grant of informative services in the conditions of constantly growing world electronic environment is carried out based on the use of electronic resources of both separate library and combined world, presented in a network the Internet of resources. The analysis of role and place of the Internet is carried out in library practice.

Keywords: scientific library, informative service, Internet services, webliography.

Рецензент: Довжук І.В., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
19.01.2012

РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1917-1919 рр. ТА ДОЛІ ЖІНОК - РЕВОЛЮЦІОНЕРОК ДОНБАСУ

На основі спогадів жінок-революціонерок робиться зроблено спробу з'ясувати механізми психологічної реакції на екстремальні життєві події представниць «слабкої статі» та класифікувати найбільш типові моделі поведінки у складних ситуаціях в залежності від психологічного типу героїні.

Ключові слова: революційні події, жінки-революціонерки, психологічний тип, революційна діяльність, модель поведінки, суспільство.

У революцій та воєн, як довело бурхливе та трагічне ХХ сторіччя, на жаль, не лише чоловіче, а й жіноче «обличчя». Представниці слабкої статі ставали активними учасниками цих переламних моментів історії. Як відомо, кожна визначна подія у житті людини, впливає на її світогляд та формує її як особистість, а такі драматичні події, як революція та війна, і поготів.

Сьогодні українська історична наука знаходиться на початковому етапі вивчення психології індивідів за певних історичних умов. Радянська історіографія, зокрема українська, ознаменувалися появою цілого ряду праць, що містять вагомий фактологічний матеріал, присвячений діяльності жінок у роки революції та громадянської війни. Однак історіографія радянського періоду була продуктом певних ідейно-політичних обставин, і тому основна увага дослідників приділялася соціально-класовій природі пригніченого становища жінок [8;19;22].

Визначальною у дослідженні українського жіночого руху стала праця американки українського походження М.Богачевської-Хом'як «Білим по білому: Жінки в громадському житті України, 1884 – 1933» в якій окремий розділ «У заграві воєн та революцій» присвячено діяльності жінок у роки національно-визвольних змагань.

Результативними у вивченні загальнотеоретичних, методологічних та практично-історичних проблем жіночого руху та загалом місця жінки у модерному суспільстві стали 90-ті рр. ХХ ст. та початок ХХІ ст. Узагальнюючі монографії таких вчених як В.Верстюк, Г.Касьянов, Б.Кравченко визначили загальну суспільно-політичну ситуацію, відтворили історичне тло у контексті якого розгорталась діяльність жіноцтва [7;9;10]. Дослідження Б.Андрусишина та О.Реєнта присвячені робітництву часів 1917 – 1920 р., частково висвітлюють і становище жінок-робітниць [4;17]. Доля жіноцтва на фоні революції 1917 р. стала предметом дослідницької уваги вітчизняного історика О.Оніщенко [13,14]. Щодо регіональної історії, то цікавою з огляду на гендерний аспект дослідження є дисертація М.Вороніної, в якій простежується зміна статусу та прояви дискримінації мешканок Харківської губернії протягом 1861 – 1917 рр. [6]. Проте робота не охоплює досліджуваний нами період і є цікавою тільки з огляду на концепцію, територіальний аспект та фактологічний матеріал. Тому метою даної роботи є аналіз мотивації представниць «слабкої статі», які вступили на шлях революційної боротьби, вплив революційних подій на жіночу свідомість та їх подальший життєвий шлях.

В основі даного дослідження лежать спогади жінок, які працювали у Донбасі на промислових підприємствах у період революції. Вибір цих мемуарів обумовлений тим, що їх авторки репрезентували достатньо відмінні життєві позиції, які були характерними для жінок даної епохи. Звісно, джерельна база дослідження має суб'єктивний характер, проте лише документи особового походження дозволяють нам зрозуміти внутрішню мотивацію жінок, які вступили на шлях революційної боротьби.

По різному жінки приходили до більшовицької партії. Наприклад, Клавдію Іванівну Рибіну, яка працювала на одному з маріупольських заводів Лютнева революція зустріла, за її власними словами, «на восемнадцатой весне...». Почала вона працювати з 11 років на приватного господаря. Цінною з точки зору реконструкції подій минулого є її зауваження, що: «В заводы тогда еще не принимали, а когда началась война ворота завода открылись не только для женщин, а и для подростков»[1, с.2]. Якраз у цей час Клавдія Іванівна і поступила працювати на завод. Переламний 1917 р. жінка зустріла вже у якості члена заводської спілки молоді. У березні цього ж року, як вона згадує, на зборах спілки слухалась доповідь «Кто такие большевики и чего они хотят?». За словами жінки агітаційна робота в цій партії була поставлена серйозно, слова агітатора зачепили її за живе: «Партия и Ленин входили в душу молодого рабочего. Весь огромный политический аппарат большевиков горел агитацией. По поручению партии вся наша молодежь была неутомимыми ораторами. Брошенные Лениным Апрельские тезисы были целью для молодежи и с ними мы были на заводе, в цехах, за станками, на улице»[1, с.3]. Отже, до революційної діяльності цю жінку підштовхнуло, перш за все, невдоволення власним рівнем життя та гучні обіцянки більшовиків.

А ось як змальовує своє життя до лютого 1917 р. Марія Яківна Козлова, член РКП(б) з квітня 1917 р. Напередодні доленосних подій цій жінці було 20 років і вона вже мала дитину. Її особисте життя склалося невдало: «Я совершенно самостоятельно воспитывала дочь, так как ушла от нелюбимого мужа, за которого меня в 17 лет выдали замуж родители помимо моей воли»[2, с.2]. Отже, бачимо, що вже напередодні революційних подій у свідомості молоді жінки відбувся своєрідний злам, бо покинути нелюбого чоловіка у ті часи було досить екстравагантним вчинком, і це не завжди однозначно сприймалося у суспільстві. Освіти у Марії Яківни, як і у Клавдії Іванівни, не було. Її віддали на навчання до кравця у віці 11 років. У спогадах вона змальовує тогочасний механізм роботи на дрібного ремісника: «Как было обычно в те времена, меня не столько обучали ремеслу, сколько использовали в качестве няньки»[2, с.2]. Але, все ж таки, дівчинці вдалося оволодіти елементарними навичками швацької справи. Невдовзі вона захворіла на туберкульоз і вимушена була переїхати до Одеси, де вивчилася на театрального гримера, що сприяло її подальшій громадській діяльності. Отже, що ще у юному віці Марії Іванівні були притаманні революційність мислення, прагнення до самореалізації і відмова наслідувати традиційну модель поведінки, що, на нашу думку, і стало основною причиною залучення до революційної та партійної діяльності.

Третій психологічний тип жінки-революціонерки представлений Ксенією Анатоліївною Плаховою, яка до карколомних подій лютого 1917 р. жила звичайним життям робітниці і жінки робітника шахти Берестово-Богодухівської рудні. Працювати вона почала з 11 років на мойці. Вона згадує дитинство так: «Жизнь была тяжелая. Отец работал в шахте, мать держала столовников. И нас 5 человек. Жили в квартире в 16 кв.м. Пол земляной. Свет из коптилки» [3, с.3]. У 1915 р. Ксенія Анатоліївна вийшла заміж за десятника шахти Олександра Петровича Плахова, який і став провідником жінки у вир революційних подій. Згадує жінка активного більшовика Донбасу Романа Терехова, що також справив неабиякий вплив на формування її поглядів. На революційний шлях вона ступила березні 1916 р. з подачі чоловіка. Саме тоді він вирішив привести Ксенію Анатоліївну на підпільні збори. Як вона згадує: «...собралось нас человек 20 людей. Окна были закрыты. Тут меня и приняли в партию» [3, с.4]. Отже, у ситуації з Ксенією Анатоліївною маємо дещо іншу мотивацію, ніж у перших двох жінок. Тут поєдналася невдоволеність якістю життя, активна агітація у та безпосередній вплив поглядів чоловіка.

Таким чином, всіх цих жінок об'єднує, по-перше, походження з робітничого середовища, по-друге, відсутність освіти та фізично важка праця. Дещо відрізняється з цього ряду Марія Яківна Козлова, яка згодом опанувала більш творчу професію гримера. І найголовніше, що є спільного в цих майбутніх революціонерок, це невдоволення існуючим рівнем та якістю життя.

Перейдемо до розгляду революційної діяльності згаданих осіб. Одразу після Лютневої революції, як згадує К.І. Рибіна, вона стала активною пропагандисткою більшовицької ідеології на заводі. У квітні-червні 1917 р. робітники все потужніше заявляли свої права на заводах та підприємствах. Жінка розповідає про характерний випадок із заводського життя того періоду, який глибоко вразив її, оскільки справа стосувалася жінки: «Начальник снарядного цеха ударил работницу. Возмущенные рабочие схватили Ясинского (виновника происшедшего), посадили на тягач, довели до ворот, открыли ворота и выбросили Ясницкого за ворота» [1, с.4]. Клавдія Іванівна мала активну життєву позицію і особисто намагалася розібратися у тонкощах політичної боротьби між більшовиками, меньшевиками та есерами: «Меньшевики, есери, все оставшиеся партии молниеносно объединились против поступка большевиков. На митинге большевики предложили зачинщиков с завода не увольнять. Меньшевики требовали уволить их. Рабочие на митинге поддержали большевиков» [1, с.5]. Громадська діяльність Клавдії Іванівни була високо оцінена її соратниками, у серпні 1917 р. жінку було обрано секретарем заводського комітету РСДРП(б). У жовтні 1917 р. у зв'язку з організацією Червоної Гвардії, Клавдія Іванівна опинилася на посаді секретаря Ради організації цієї Гвардії. Як характеризувала жінка свою роботу: «Вербую всех честных тружеников в Красную Гвардию» [1, с.6]. У жовтні 1918 р. під час боїв більшовиків з гетьманцями за Маріуполь Клавдія Іванівна навіть тримала під охороною пороховий погріб та спирто-горілчаний завод. Також їй було доручено дуже важливу справу: «Мне лично было поручено всех офицеров задержать, обезоружить и под конвоем направить в Ревком» [1, с.7].

28 березня 1918 року вона разом з Маріупольським загonom відправилася до Єлисаветграду і там також активно долучилася до боротьби за встановлення «влади рад» у місті, Клавдія Іванівна працювала помічником ад'ютанта штабу Червоної Гвардії. Такі завдання інколи не під силу чоловікам, а ця жінка сміливо і охоче взялася їх виконувати, такою величезною була її віра у «світле майбутнє». У квітні того ж року – нове завдання: революціонерці було доручено організувати вивезення з Маріуполя морем до Єйську поранених. Активність Клавдії Іванівни на військовому поприщі не було чимось екстраординарним для того часу, бо залучення жінок до суто чоловічих сфер діяльності характерна прикмета революційного та пореволюційного періоду Вітчизняної історії. Після встановлення більшовицької влади жінка переходить на більш мирну роботу у більшовицькому осередку в Царіцино, в Комісії з продовольчих питань, у штабі 10-ї армії у шифрувальниці. На початку 1919 р. К.І. Рибіна обіймає посаду машиністки у ЦК партії під керівництвом дружини Я.Я. Свердлова К.Т. Новгородцевої. На короткий період вона знову повернулася до лав Червоної Армії, знову у якості шифрувальниці 2-ї конної армії, проте вже у серпні 1919 р. Клавдія Іванівна стала інструктором Київського Горкому партії. І тільки після завершення основних революційних подій у 1920 р. жінка, нарешті, повертається додому в якості партійного функціонера.

Щодо Марії Яківни, то на момент Лютневої революції вона працювала гримером у так званому «Директорському клубі» та у «Народному клубі» при металургійному заводі «Нікополь» м.Маріуполя. Жінка готувала акторів та актрис до виступу, що давало їй змогу отримати корисні знайомства серед адміністрації заводу та революційно налаштованої інтелігенції. Так само як і К.І. Рибіна, у квітні 1917 р. вона Марія Яківна взяла участь у формуванні загонів Червоної Гвардії та отримала партійний квиток. Навесні 1917 р. навіть у себе на квартирі переховувала зброю. У серпні 1917 р. Марія Яківна долучилася до ризикованого заходу, який зніціював актив більшовицького осередку заводу. Було вирішено під виглядом збору коштів у фонд «лікарняної каси» отримати гроші необхідні для революційної діяльності. Задля цього почалася організація балу-маскараду у «Директорському клубі». Акція була розрахована на заможних мешканців Маріуполя. Таким чином більшовики планували боротися з «ворожим класом», використовуючи його ж кошти. Організацію заходу доручили Марії Яківні. З метою підвищення прибутковості, як зазначає жінка: «В програму вечера входила постановка водевиля собственными силами драматического кружка, какая-то лотерея... Буфет торговал по повышенным ценам и дал нам большую прибыль». Далі відбулося наступне: «К утру я, сопровождаемая тремя товарищами, исчезла вместе с кассой для того, чтобы передать деньги комитету РСДРП(б), которое бы использовало бы их на организацию Красной Гвардии. Но я, конечно же, тут же была разоблачена, деньги в больничную кассу не поступили, меня спросили куда я их девала. Я не стесняясь ответила, что отдала их большевикам. С тех пор меня перестали приглашать в «Директорский клуб»[2, с.6]. Цей епізод у житті більшовички є визначальним, бо жінка, здавалося б працювала у порівняно сприятливих умовах та ризикнула всім заради партії. Далі, як зазначає Марія Яківна, вона

взяла участь у підготовці червоногвардійців міста. Цікаво, що у її спогадах фігурує ім'я попередньої діячки більшовицької організації Маріуполя К.І. Рибіної, яка була зазначена у переліку червоногвардійців-жінок. Марія Яківна розповідає про доленосні для неї події жовтня 1918 р. у Маріуполі. Вона, як і попередня героїня спогадів, долучилася до бойових дій за Маріуполь: «В ночь на 25-ое был разоружен Мариупольский гарнизон. Многие солдаты перешли на нашу сторону... Вместе с другими провела я эту ночь с винтовкой в руках...»[2, с.6]. Відразу ж після переходу влади до рук більшовиків для мобілізації коштів була створена спеціальна комісія по їх вилученню у буржуазії та «спекулянтів». І керівником цієї специфічної установи призначили Марію Яківну. Комісія діяла так: «Мы составляли списки лиц, подлежащих обложению, большинство вносило деньги добровольно. Сопротивляющихся арестовывали красногвардейцы, после чего члены их семей вносили нужную сумму, а арестованных освобождали»[2, с.7]. У квітні того ж року, як відомо, в Україну увійшли німецькі військові. Парторганізація Маріуполя евакуювалася у місто Ейськ. У активній партійній роботі Марії Яківни відбулася вимушена перерва. З наступом «белогвардейских банд» на Ейськ її залишили для створення підпільної партійної організації. Жінці довелося грати роль дами, яка приїхала на курорт. Але жінку видав студент, який жив по сусідству, її заарештували, перебування у в'язниці глибоко відбилося у свідомості жінки, бо змальовує ці часи Марія Яківна досить драматично: «Виселицы стояли перед воротами тюрьмы. Почти каждый день на рассвете в камеры доносились крики несчастных, которых волокли на казнь. Это не были большевики – большевики успели уйти из города...»[2, с.6]. Невдовзі її звільнили за відсутністю доказів та вислали до Маріуполя у супроводі солдата, який повинний був видати її владі міста. На щастя, Марії Іванівні вдалося втекти, переховувалась вона у будинку музиканта Шарфа. Але на жінку чекав ще один арешт. Коли у листопаді 1918 р. гетьманський режим пав «вся власть в ту же ночь бежала из города»[2, с.6]. За 3-4 доби, як пише Марія Яківна місто захопили денікінці: «Воцарился еще худший порядок, чем при гетьмане. Карательные отряды ловили на улицах людей, не имевших на какого отношения к большевикам. Почти два месяца я не выходила из дому» [2, с.7]. Далі ця жінка почала працювати у перукарні. Тут і почався її активний зв'язок з більшовицьким підпіллям. Скоро більшовикам вдалося повернути владу і жінка повернулася до мирної діяльності, але все ж від партійної роботи колишня революціонерка не збиралася відмовлятися.

Щодо Ксенії Анатоліївни Плахової, то навіть у своїй революційній роботі вона обрала собі більш жіночу діяльність – розповсюдження газет та листівок серед робітників заводу. Початок Лютневої революції залишив глибокий відбиток у її свідомості, про що свідчить детальність опису першого дня революції: «27 февраля утром мы еще спали, когда прибыл к нам Богачев: «Всего конечно я не могу передать,- сказал он,- главное в том, что царя уже нет: «Свобода!»»[3, с.6]. Далі діячі підпілля провели урочистий мітинг: «Мы уже на ходу раскраивали кумачевую материю на флаги, подделали к ним рукоятки, начали пришивать к знамени белые буквы, вырезанные из простыней

«Долой царя!», «Да здравствует свобода!»...Полиция была предупреждена выставленными «охранять» ее товарищами, что если, позволят сделать хоть один выстрел в народ, то они будут уничтожены»[3, с.6]. Поліція відразу ж, як згадує жінка, здала зброю. Після таких визначних і радісних для Ксенії Анатоліївни подій за її словами: «Сила появилась большая, энергия, бодрость, любовь к своему народу» [3, с.6]. Для жінок характерна більша емоційність у сприйнятті певних подій, суто по-жіночому змальовує цю ситуацію і наша очевидиця. У квітні 1917 р. розповідаючи про своє життя, більшовичка торкається теми протистояння меншовиків та більшовиків, як і К.І. Рибіна, кажучи, що меншовики ратували за продовження війни до переможного кінця, а більшовики, навпаки вважали за доцільне припинити її відразу ж. На цьому епізоди спогади Плахової Ксенії Анатоліївни перериваються. Закінчує свою розповідь жінка дещо пафосно словами: «Как жить сей - час хочется! Тяжелый путь прошли большевики добывая эту власть, власть народа, власть Советов!»[3, с.7]. Цим жінка нібито намагається сказати, що виконала свій обов'язок перед суспільством і на цьому її місія завершена. Вона не захотіла продовжувати активну політичну діяльність, а реалізувалась у родинному житті, що відрізняє її від двох інших жінок, долі яких є предметом нашого аналізу.

Після завершення революційних подій жінки знайшли себе у різних сферах життя. Рибіна після повернення додому у 1920 р. обіймала посаду секретаря заводського райкому КП(б)У. Не обійшли стороною жінку горнила сталінських репресій, як і багато інших учасників революційних подій 1917-1920 рр., вона була заарештована у 1938 р., 345 діб провела під арештом. У січні 1939 р. без суду та слідства була звільнена. Під час Великої Вітчизняної війни також брала активну участь у здобутті Перемоги. Навіть очевидна несправедливість правлячого режиму щодо неї не відвернули віддану партії жінку від подальшої діяльності на користь «держави робітників та селян». Зміна суспільного устрою дала можливість Клавдії Іванівні реалізуватися у кар'єрі, відчути себе активним творцем історії новонародженої держави з усіма її позитивними і негативними рисами. Козлова після революції зробила блискучу кар'єру працювала в ВУЦИКе України, була інструктором Харківського Губкому партії. Закінчила робфак, Інститут Народного Господарства та юридичний факультет Московського університету. Працювала за кордоном, була членом адвокатської колегії.

Проаналізувавши спогади 3-х активних революціонерок, можемо зазначити, що доленосні та трагічні події початку ХХ сторіччя, які відбулися на території колишньої Російської імперії вони по-різному сприйняли в залежності від психотипу та обрали різні моделі поведінки. Об'єднувала їх віра у конструктивний потенціал більшовицької партії, невдоволення рівнем та якістю власного життя, що спонукало представниць слабкої статі до діяльності, яка є більш типовою для чоловіків. Виходячи з власних життєвих позицій згадані жінки виробили відповідний механізм революційної боротьби та стратегію існування, що мали певні особливості. Деякі здобули прекрасну освіту, реалізувались як особистість та професіонал. Цей тип жінки – революціонерки

можна назвати «інтелектуалкою». Інші, також активні та цілеспрямовані змогли знайти себе у партійній роботі. Це жінки типу «активістка». А деякі, повернулися до традиційно жіночої справи – виховання діточок та налагодження родинного побуту. Такий шлях обрали жінки типу «домогосподарка». Згадані у дослідженні три типи жінок-революціонерок є характерними не тільки для Донбасу, але й для всієї України в цілому.

Проведений аналіз психологічного механізму революційної діяльності трьох різних типів жінок дає нам можливість сформулювати уявлення про найбільш типові моделі поведінки представниць слабкої статі у нестабільних життєвих ситуаціях, їх вплив на жіночу свідомість та подальшу долю. Цікавим для подальших розвідок у даному напрямку є аналіз психологічної реакції на певні історичні події представників різних соціальних та вікових груп, цікавою та майже не вивченою науковою проблемою є трансформація жіночої психології у різні періоди історії України.

Література

1. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф.р. – 2858, оп.10, спр.1.
2. ДАДО, ф.р. – 2858, оп.2, спр.1.
3. ДАДО, ф.р. – 2858, оп.7, спр.1.
4. Андрусишин Б. І. У пошуках соціальної рівноваги. Нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917 – 1920 рр. / Б. І. Андрусишин – К.: Федерація профспілок України, 1995. – 192 с.
5. Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / Булдаков В. П. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 1997. – 967 с.
6. Вороніна М. С. Мешканки Харківської губернії: гендерна дискримінація та динаміка змін (1861 – 1917) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / М. С. Вороніна – Харків, 2005. – 16 с.
7. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада / В. Ф. Верстюк . – К. :Заповіт, 1997. – 344 с.
8. Єжова Г., Кольяк Т. Гартована юність. 1917 – 1920 рр. / Г. Єжова, Т. Кольяк – К.:Політиздат, 1960. – 266 с.
9. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Борис Кравченко – К.:Основи, 1997. – 523 с.
10. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ – ХХ ст.: Соціально-політичний портрет / Г. В. Касьянов – К.:Либідь, 1993. – 176 с.
11. Кулик В. Н. Російські жінки в 1917 // Революция и человек:быт, нравы, поведение, мораль / В. Н. Кулик - М.: Институт российской истории, 1997. – С.76 – 84.
12. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 т. / Б. Н. Миронов – СПб.: Изд-во «Дмитрий Буланин», 1999. – Т.1, 1999 – 548с.; Т.2, 2000 – 566с.
13. Оніщенко О. В. Мемуари жінок як історичне джерело до вивчення революційних подій 1917 року на Україні / О. В. Оніщенко // Сіверянський літопис. – 2002. – №5(47). – 21С.
14. Оніщенко О. В. Жінки в суспільному житті України, 1917 : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд.іст.наук. / О. В. Оніщенко – К., 2008. – 21с.
15. Різниченко Д. І. Лютнева революція. Жіночий бунт, який знищив Російську імперію / Д. І.Різниченко // Історична правда. – 24.01. – 2012.
16. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / О. П. Реєнт – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
17. Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917-1920 рр.) / О. П. Реєнт – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 265 с.
18. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко – К.: Либідь, 1995. – 976 с.
19. Тимченко Ж. П. Жінки в революційній боротьбі / Ж. П. Тимченко – К.: Знання, 1977. – 429 с.

20. Тимченко Ж. П. Участие трудящихся женщин в борьбе за установление и укрепление советской власти на Украине (1917-1920) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / Ж. П. Тимченко – К., 1965. – 18 с.

21. Тимченко Ж. П. Трудящі жінки в боротьбі за владу рад на Україні, 1917 – 1920/ Ж. П. Тимченко. – К.:Політгиздат, 1966. – 443 с.

22. Чирков П. М. Решение женского вопроса в СССР (1917 – 1937 гг.)/ П. М. Чирков – М.: Мысль, 1978. – 387 с.

Алиева Э.Б. Революционные события 1917-1919 гг. и судьбы женщин – революционерок Донбасса.

На основе воспоминаний женщин-революционерок сделана попытка выяснить механизмы психологической реакции на экстремальные жизненные события представительниц «слабого пола» и классифицировать наиболее типичные модели поведения в сложных ситуациях в зависимости от психологического типа героини.

Ключевые слова: революционные события, женщины-революционерки, психологический тип, революционная деятельность, модель поведения, общество.

Alieva E.B. The revolutionary events of 1917-1919. and the fate of Donbass women - revolutionaries.

Taking as a basis the memories of women-revolutionaries the author of this article attempts to clarify the mechanisms of psychological reaction to extreme life events, representatives of the "weaker sex" and classify the most common patterns of behavior in complex situations, depending on the type of individual psychological character.

Key words: revolutionary events, the women-revolutionaries, psychological type, revolutionary activity, behavior, and society.

Рецензент: Д'яконіхін А.В., канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
09.02.2012

УДК 930+94

Атоян А.І.

**ЗАРОДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ЕКОЛОГІЧНОГО РУХУ
В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ**

Аналізується процес зародження громадського екологічного руху в Україні, програмові засади провідних екологічних організацій, їх вплив на політичну та екологічну сфери суспільства.

Ключові слова: екологічний рух, навколишнє середовище, екологічна політика, енвайронменталізм, «зелені».

Екологічні проблеми породжуються різними об'єктивними і суб'єктивними факторами. Об'єктивними є передусім кліматичні умови, природні катаклізми (землетруси, повені), які у більшості випадків виникають і діють непередбачено. Суб'єктивні фактори залежать від дій певних державних структур, застосування зброї підчас війн, катастроф на підприємствах різних галузей народного господарства, навмисних дій певних осіб або угруповань. До проголошення незалежності України ряд акцій призводили до різкого погіршення екологічної обстановки (застосування небезпечних реакторів на атомних електростанціях, розташування атомної зброї тощо).

Стосовно наукової розробки проблематики розвитку громадського екологічного руху, відзначимо, що сьогодні їй присвячене досить обмежене коло праць. Одним з основоположників вивчення взаємовпливу сучасної

людини і навколишнього середовища, праці якого є актуальними і сьогодні, є академік В.І.Вернадський [19]. Провідною дослідницею означеної тематики є М.О.Алексієвець [18]. Досліджує ці питання також В.П.Михайлюк [7]. Соціально-екологічним проблемам України присвятив ряд праць С.І. Васюта [5]. Проте дослідження щодо зародження екологічного руху у незалежній Україні і досі не існує. Тож мета цієї статті полягає у дослідженні передумов виникнення громадського екологічного руху у незалежній Україні, його впливу на політичну сферу та конкретний екологічний стан у регіонах в період становлення демократичного суспільства (1991 – 2004 рр.).

Трагічним символом загострення екологічних проблем в Україні, їх недофінансування протягом років з боку держави, стала аварія на ЧАЕС, що трапилась вночі 26 квітня 1986 р. За час, що минув після Чорнобильської катастрофи, значно погіршився стан здоров'я постраждалих від неї. Станом на 1 січня 2006 р. в Україні проживало 2646106 осіб постраждалих від Чорнобильської катастрофи. На територіях, що зазнали радіоактивного забруднення, проживало 2054085 постраждалих. В цілому по Україні потерпілих від Чорнобильської катастрофи налічується понад 3,2 млн. чоловік [1, с.4]. Серед них 83% мають хронічні захворювання. Смертність ліквідаторів аварії з 1995 р. стала перевищувати смертність осіб працездатного віку серед населення загалом, а з 1998 р. – смертність працездатних осіб чоловічої статі серед всього населення. Це вимагає здійснення ефективних заходів щодо поліпшення їх медичного обслуговування, налагодження постачання екологічно чистими продуктами харчування, сприятливих житлових умов. Демографічні показники, - вказано у "Загальнодержавній програмі подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010 рр.", затвердженій відповідним Законом України від 14 березня 2006 р., погіршилися: народжуваність зменшується, а смертність зростає, працездатне населення емігрує із цих територій на чисті [2, с.3]. Між тим, в сільській місцевості погіршилося медичне обслуговування населення. В багатьох населених пунктах були закриті поліклініки і фельдшерські пункти. Різко зменшилося фінансування медичних закладів у сільській місцевості.

Державою були введені заходи стосовно пільгової політики та додаткового забезпечення селян, які проживали у екологічно забруднених місцях. Однак, ці заходи держави на всіх рівнях владних структур не забезпечили дієвої соціальної допомоги населенню України. Тому соціальна активність населення за поширення своїх прав у сфері екологічного забезпечення життєдіяльності об'єктивно виявлялася у створенні та діяльності громадських екологічних об'єднань. З проголошенням незалежності в Україні починається новий етап суспільно-політичного життя, для якого характерні відсутність контролю держави над політичними партіями та громадськими рухами, остаточний крах авторитету КПРС серед переважної частини громадян тощо. В цих умовах відбувається стрімке зародження та поширення впливу громадських екологічних організацій. Правовий статус громадських екологічних об'єднань визначається, зокрема, Законом України "Про об'єднання громадян", прийнятим 16 червня 1992 р.

Характерно, що у програмах усіх політичних партій та громадських організацій сучасної України відображені принципи державної екологічної політики. При цьому це розглядається у тісному взаємозв'язку із їх соціальними програмами. У 1991-2004 рр. активно діяли чотири партії екологічного спрямування: Партія зелених України, Українська партія "Зелена планета", "Партія екологічного порятунку "ЕКО+25 %", партія "Союз. Чорнобиль. Україна".

Проте, більш широко охоплювали суспільство своїми заходами громадські екологічні організації, яких на 2005 р. в Україні налічувалось понад 400. Громадські організації представляють собою масові об'єднання громадян, котрі виникають за їхньою ініціативою для реалізації довгострокових цілей, мають свій статут і характеризуються чіткою структурою. Їх характерною ознакою є документальне оформлення мети й завдань, і організаційно-структурне забезпечення. Громадські організації за своїм статусом, структурою, формами і методами діяльності відрізняються від політичних партій та рухів. Політичні партії є об'єднаннями громадян – прихильність певної загальнонаціональної програми соціального розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі. Громадські рухи – це структурно неоформлені масові об'єднання громадян і організацій різних соціально-політичних орієнтацій, діяльність котрих, як правило, має тимчасовий характер і найчастіше спрямована на виконання певних часткових завдань, після вирішення яких вони або розпадаються, або консолідуються в нові політичні партії чи громадські організації [3,с.77].

Крім того, сучасний вітчизняний екологічний рух є різноваріантним. У залежності від ставлення до суспільно-політичних процесів у державі О. Стегній виділяє три типи організацій: консерваціоністи (захисники природи), екопатріоти і прагматики. Консерваціоналісти віддають перевагу вирішенню екологічних проблем над розв'язанням будь-яких інших. Ідеологія екопатріотів, навпаки, будується на домінанті розбудови держави. Прагматики ж обирають позицію, яку скоріше можна охарактеризувати як пристосування до ситуації з огляду на особисту вигоду [4, с. 123-124]. Зрозуміло, що різноманіття ідеологій, політичних орієнтацій і форм соціальної діяльності перешкоджає формуванню єдиної для всього екологічного руху України політичної стратегії. Він все більше стає, як влучно підкреслив С. Васюта, своєрідною "козирною картою" політиків [5,с.76].

Громадські екологічні організації України при визначенні своїх стратегічних і оперативних завдань керуються парадигмами енвайронменталізму (від англ. environment – оточення), яке сідчить про відмову від антропоцентризму щодо природи і навколишнього середовища. Під поняттям "середовище" (оточення) за документами ЄС, розуміють сукупність елементів, які у своїй взаємодії складають простір і умови життя людини. До появи енвайронменталізму екологічний рух від самого початку концентрувався на захист природи від людини з метою подальшого використання її для власних потреб. Енвайронменталізм орієнтує, головним чином, на виживання людини

як біологічного виду. Найважливішою умовою вирішення цього завдання є якість середовища. До появи енвіронменталізму охорона природи здійснювалась, переважно, у вигляді локальних акцій, була дещо пасивною за своїм характером. Безумовно, що й таким шляхом можна вирішувати екологічні проблеми. Однак, екологічну кризу можливо подолати тільки сприймаючи її як питання життя взагалі, життя людини на Землі, існування людської цивілізації. Енвіронменталізм у цьому розумінні є більш активний масштабний за своїми проявами в силу усвідомлення людством екологічного імперативу. Адже не можна допустити, щоб руйнуючи природу, людина, людство знищили себе. З урахуванням цього, головне завдання енвіронменталізму як мислення полягає у розумінні людством того, що виживання можна досягти тільки шляхом фундаментальних змін і перегляду всіх цінісних орієнтацій, переоцінки умов соціально-екологічного і технологічного розвитку. Це й визначило, що основою енвіронменталізму є створення суспільства нового типу, погляди якого спрямовані на досягнення сумісності з екологічними можливостями, забезпеченню подолання наслідків неадекватної політики щодо довкілля, обумовленістю соціальної нерівності з деградацією біосфери [6, с.118-119].

Розвиток екологічного руху розпочався в Україні з утворення екологічних організацій за типом "зелених" на Заході. Це – Українська екологічна організація "Зелений світ", Екологічний союз "Врятування від Чорнобиля", Національний екологічний центр України, "Довкілля", Асоціація "Еколоміст", які поставили собі за мету вивчення позитивного досвіду розвинутих країн щодо забезпечення екологічної безпеки, формування в населення екологічного світогляду, організацію контролю за станом навколишнього середовища і дотриманням природоохоронного законодавства. Однак з програм і статутів цих організацій не зовсім зрозуміло, як вони будуть співробітничати з органами місцевої і державної влади, громадськими природоохоронними організаціями. Найявна також розрізненість різних структур екологічного руху, що знижує ефективність їх діяльності.

Серед усіх екологічних організацій і рухів України, насамперед, слід виділити першу національну, справді не урядову екологічну асоціацію "Зелений світ", яка була зареєстрована наприкінці 1987 р. завдяки активній підтримці Спілки письменників України і, зокрема, О. Гончара, який очолював на той час Український комітет захисту миру. Основна ідея створення цієї асоціації - здійснення цілеспрямованих заходів щодо порятунку життя на Землі. До першого складу правління "Зеленого світу" входили мало не всі майбутні лідери основних політичних течій сучасної України - від ультраправих до ультралівих. Зокрема, це комуніст Б. Олійник, один із засновників Руху І. Драч, переконаний "зелений" С. Плачинда, лідер радикальної Української Національної Асамблеї В. Лупиніс, лідер об'єднання УНСО Д. Корчинський [7,с.237]. "Зелений світ" швидко став значною силою. Такі акції, як демонстрації, пікетування, спрямовані проти небезпечних для природи і здоров'я людей промислових і особливо атомних об'єктів, були досить масовими і впливовими. Багато кандидатів до парламенту зверталися за "благословенням" до "зелених", обіцяючи в разі обрання бути екологічними до

"мозку кісток" (правда, переважна більшість «щасливчиків» забула про ці обіцянки відразу ж після обрання депутатами). Саме на підґрунті "Зеленого світу" виникла Партія Зелених України, яка зробила чимало у свій час як для охорони довкілля, так і для розбудови української державності. Проте "створення партії, - як вважає О. Стегній, - не синхронізувалося з чітким визначенням принципів розмежування сфер діяльності ПЗУ і УЕА "Зелений світ", що пізніше викликало низку організаційних проблем" [8, с.27-28].

Наприкінці 1989 р. в Києві відбувся перший з'їзд асоціації. У програмі, прийнятій з'їздом, та спеціальному зверненні до Верховної Ради визначено, що "Зелений світ" вважає за необхідне: зупинити найбільш відсталі й економічно небезпечні промислові підприємства у містах Маріуполі, Запоріжжі, Дніпродзержинську, Комунарську, Черкасах та інших, де гранично допустимі концентрації забруднюючих речовин у повітрі і воді перевищені в десятки та сотні разів; максимум коштів і фондів направити на перепрофілювання, реконструкцію та модернізацію діючих підприємств, на будівництво очисних споруд, на очистку землі, води й повітря, на оздоровлення людей; закрити ЧАЕС, зупинити розбудову та розширення усіх атомних електростанцій в Україні та зосередити всі сили на здійсненні гарантованої безпеки діючих АЕС тощо. Українська екологічна асоціація "Зелений світ", відповідно до її статуту, виконує такі основні завдання: залучення громадськості до активної діяльності з сприяння вирішенню екологічних проблем України; сприяння забезпеченню громадян України права на здорове середовище проживання; здійснення широкого співробітництва з вітчизняними і міжнародними громадськими організаціями, що виступають за екологічну безпеку, захист прав людини, мирну співпрацю у всьому світі; проведення громадських екологічних експертиз проектів розміщення, будівництва та реконструкції промислових підприємств, об'єктів енергетики, транспорту, сільського господарства; здійснення громадського контролю за дотриманням природоохоронного законодавства та раціонального використання природних ресурсів; участь у розробці законодавчих актів у галузі охорони навколишнього середовища, екологічно обґрунтованих програм розвитку промисловості, об'єктів енергетики, транспорту, сільського господарства, а також в підготовці проектів, постанов та рішень, що стосуються збереження та оздоровлення довкілля; порушення питань перед державними та правоохоронними органами про притягнення до відповідальності службових осіб, діяльність або бездіяльність яких призводить до екологічних правопорушень; сприяння формуванню в суспільстві екологічного світогляду та виховання екологічної культури населення; боротьба з припинення діяльності забруднюючих підприємств, перепрофілюванню або вдосконаленню технологій виробництва, які зумовлюють деградацію природного середовища.

У 1990-1992 рр. асоціація "Зелений світ", яка налічувала понад 300 тис. осіб, була не тільки суто екологічною, але й суспільно-політичною організацією. Її заходи сприяли зосередженню уваги суспільства на найбільшій проблемі екології, впливали на формування природоохоронної політики держави, підприємств, залучення значної кількості громадян у рух

зелених. Такі заходи систематично проводилися серед сільського населення Донеччини, Придніпров'я, Миколаївщини, Буковини, Тернопільщини, Хмельниччини, Криму [7,с.238].

Чимало неурядових організацій, що виникли як частини "Зеленого світу", стали впливовими і незалежними, серед них: "Всеукраїнська спілка врятування від Чорнобилів", "Комітет порятунку Дніпра та малих рік", "Кримська асоціація "Екологія і світ", місцеві організації "Зеленого світу".

З'явилася і так звана "нова хвиля" українських громадських екологічних об'єднань. Типові зразки подібних організацій: "Мама-86" (екологічна організація матерів, яка має офіційно ліцензовану Міністерством охорони здоров'я України лабораторію для дослідження здоров'я дітей), "Дитина і довкілля" (організація, що розробляє проблеми неформальної освіти молоді, школярів), "Діти просто неба" (об'єднання постійно діючої конференції ековихователів юного покоління шкільного віку в таборах), "Еко-право" (мережа еколого-правових організацій Львова, Києва, Харкова, що здійснюють діяльність у сфері застосування юридичних норм стосовно довкілля), Українська екологічна ліга "Зелене досє" (школа юних екологів-журналістів).

Однією з найвпливовіших екологічних організацій України є безумовно "Грінпіс-Україна", яка була заснована як національне відділення всесвітньо відомого "Грінпіс Інтернешнл". Вона проводила кампанії з захисту природних ресурсів, за енергозбереження та альтернативну енергетику, проти ввезення на територію України шкідливих речовин, захисту водних ресурсів, екологічної освіти [9,с.194].

Слід згадати і про Національний Екологічний Центр, заснований у 1991 р. групою відомих учених, для яких охорона довкілля не хобі, а професія. Останнім часом сфера активності цієї організації значно розширилась і вона мало нагадує "класичну" неурядову організацію [4, с.272-273]. За сприянням Екоцентру засновані недержавний інститут екології, Інформаційно-видавниче агентство "Довкілля", Товариство сталого розвитку України. У цей час було засновано Академію Екологічних наук України, в яку залучено вчених і спеціалістів держави, виникають інші організації "зеленого" спрямування типу "Зелена Україна", метою якої стало залучення молоді до акцій озеленення територій [8, с.17]. Окремо слід згадати екологічний часопис "Ойкумена", професійний за рівнем матеріалів, громадський за призначенням. Створений за ініціативи О. Самарського і одного з авторів цієї книги, він швидко став центром консолідації екологів України [10, с. 171-173].

У 1991 р. в Україні було засновано Національний екологічний центр. Впливовими стали неурядові організації: Всеукраїнська спілка врятування від Чорнобиля, "Комітет порятунку Дніпра та малих рік", Національний екологічний центр "Довкілля", Кримська асоціація "Екологія і світ", "Мама – 86" (екологічна організація матерів, яка має лабораторію для дослідження здоров'я дітей), "Дитина і довкілля", "Екоправо" (мережа еколого-правових організацій Львова, Києва, Харкова, що здійснюють діяльність у сфері застосування юридичних норм стосовно довкілля), Українська екологічна ліга "Зелене досє" (школа юних еколого-журналістів), молодіжна організація

"Зелена Україна", тому існуючі до проголошення державного суверенітету і незалежності України та новостворені громадські екологічні організації проводили спільні заходи щодо охорони навколишнього природного середовища України.

Культурно-просвітницьким, науково-технічним, творчим об'єднанням громадян є Центр гуманістичних технологій АЛАХАР, розташований у Чернігові. На початку 1996 р. він розробив програму "Екологія і культура". У квітні 1996 р. на його базі відбувся міжнародний науково-практичний семінар "Освіта як шлях вирішення гуманітарних, соціально-економічних і екологічних проблем". У 1997-1999 рр. Центр створив свої філіали у Київській і Житомирській областях, які організовували і проводили семінари та конференції, лекції, бесіди з проблем екології серед студентської та учнівської молоді [11, с. 194].

В цей же час у 22 областях України діяли 45 студентських дружин з охорони природи, які об'єднували 1500 студентів. Відповідно до "Положення про студентські дружини з охорони природи" члени вказаних дружин брали участь у проведенні в сільській місцевості громадських експертиз екологічної ситуації в певних регіонах, були учасниками заходів, спрямованих на ліквідацію певних стихійних негараздів [12, с.9].

Масовою стала Всеукраїнська екологічна ліга (ВЕЛ), яка з'явилася у 1997 р. З першого дня свого існування вона об'єднує у своїх лавах видатних вчених, громадських діячів, депутатів Верховної Ради, учителів, підприємців, державних службовців з усіх регіонів України. У 2005 р. організації та осередки ліги діяли в усіх обласних і районних центрах, 180 містах, включаючи Сімферополі, Києві, Севастополі. Чисельність членів ліги становила понад 10 тис. осіб. Метою діяльності ліги, як це визначено у її статуті, є покращення екологічної ситуації в державі, формування нового природоохоронного менталітету, підвищення рівня екологічної освіти та культури громадян. Ліга здійснює активну роботу щодо припинення діяльності підприємств, які завдають шкоди навколишньому середовищу та здоров'ю населення, бере участь у громадській експертизі. Щороку з її ініціативи відбуваються природоохоронні акції "Збережи ялинку", "Нове життя джерел", "Посади своє дерево" та конкурси "Мій голос я віддаю на захист природи", "Краще шкільне подвір'я". З ініціативи ліги, при безпосередній участі її членів проводиться закладання "Парків тисячоліть". Важливим напрямком роботи Ліги є інформація про стан довкілля, найактуальніші екологічні проблеми та шляхи покращення екологічної ситуації в державі. З цією метою видається бібліотечка з методичними розробками для освітян та серія карт України екологічної тематики.

Періодично проводились науково-практичні конференції з проблем захисту довкілля. Визнання вітчизняних і зарубіжних наукових кіл здобули міжнародні форуми "Шляхи розв'язання екологічної проблеми Карпатського регіону у контексті спільної діяльності державних і громадських організацій", "Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи", "Стан земельних ресурсів: проблеми, шляхи, вирішення", які проводилися у 2000-2002 рр. З

ініціативи Ліги у 1999-2004 рр. тричі проводилися парламентські слухання "Про дотримання вимог екологічного законодавства в Україні, напрямки реалізації та вдосконалення екологічної політики". Всеукраїнська екологічна ліга приділяє постійну увагу екологічному вихованню молоді. Цьому сприяє діяльність Всеукраїнської дитячої спілки "Екологічна варта", заснована з її ініціативи. Для дітей і молоді організовуються оздоровчі екологічні табори, експедиції, пізнавальні екскурсії та інше. Працює школа "Молодих лідерів – екологів". Щороку проводяться всеукраїнські студентські конференції з проблем захисту довкілля [13, с.18-20].

З 1994 р. почали діяти Міжнародний молодіжний фонд "Чорнобиль", Всеукраїнський дитячий союз "Екологічна карта", Всеукраїнський благодійний фонд "Паросток", Українське товариство птахів, Всеукраїнська екологічна ліга, Національна асоціація природоохоронних територій. 29 листопада 1996 р. Міжнародній організації "Союз Чорнобиля" надано статус спеціального консультативного органу при ООН.

У 1997 р. засновано Міжнародний благодійний фонд техногенної безпеки України. Його основною метою є сприяння у здійсненні загальнодержавних, регіональних і місцевих програм щодо підвищення техногенно-екологічної безпеки України, надання допомоги юридичним і фізичним особам, діяльність яких спрямована на попередження і реагування на надзвичайні ситуації, та населенню, яке перебуває в зонах надзвичайних ситуацій або стихійних лих; надання соціальної допомоги колишнім військовослужбовцям та співробітникам Цивільної оборони України [6, с.118-119]. Фонд виконував ряд цільових благодійних програм, в тому числі програму "Соціальні та екологічні проекти". Вона здійснюється шляхом співпраці з вітчизняними та міжнародними організаціями з реалізації актуальних проектів, спрямованих на вирішення проблем техногенної та екологічної безпеки, а також на соціальний захист населення постраждалого внаслідок надзвичайних ситуацій. За роки існування (1997-2005 рр.) Фонд організував благодійну допомогу особам, що постраждали внаслідок надзвичайних ситуацій більш як на 20 млн. гривень. Фонд є активним учасником низки громадських акцій, приурочених, зокрема, до "Дня громадських організацій м. Києва", "Міжнародного дня захисту дитини", "Дня рятувальника" та інші.

Протягом травня – листопада 2003 р. ВЕГО "МАМА 86" здійснювала проект "Екологічна демократія в Україні". Метою проекту було: покращення поінформованості всіх зацікавлених сторін щодо питання управління у сфері охорони довкілля та користування природними ресурсами на всіх рівнях в Україні; привернення уваги всіх зацікавлених сторін та проведення дослідження і дискусії щодо питання управління у сфері охорони довкілля; посилення потенціалу громадськості щодо здійснення впливу на управління у сфері охорони довкілля та користування природними ресурсами. Серед основних складових проекту "Екологічна демократія в Україні": 1) проведення панельної дискусії "Удосконалення засад успішного управління у сфері охорони довкілля і сталого розвитку" із залученням експертів усіх рівнів системи екологічного врядування – міжнародного, національного,

регіонального, а також представників громадського і виробничого секторів; 2) експертний аналіз сучасної ситуації в галузі управління охороною довкілля та природокористуванням в Україні; 3) проведення регіональних круглих столів із залученням усіх зацікавлених сторін; 4) проведення підсумкового круглого столу із залученням представників усіх секторів суспільства з регіонів, де здійснювався проект; 5) вироблення рекомендацій щодо вдосконалення системи управління охороною довкіллям та користування природними ресурсами; 6) публікація аналізу ситуації у сфері екологічного управління та рекомендацій щодо його вдосконалення [14, с.1-2]. Проект безпосередньо здійснювався на національному рівні та в чотирьох областях України – Херсонській, Одеській, Луганській та Івано-Франківській – а також у м. Києві. Вибір регіонів був зумовлений їх специфічним характером взаємозв'язків між екологічними, соціальними та економічними факторами. Важливим результатом діяльності проекту стала підготовка та направлення звернення до Президента України, Прем'єр-міністра України та Міністра охорони навколишнього природного середовища України щодо необхідності внесення змін до Указу Президента України "Про заходи щодо підвищення ефективності державного управління у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів" [7, с. 241].

Екологічна ситуація та зростання свідомості й активності населення обумовили те, що в Україні існує понад 20 екологічних організацій, асоціацій і груп національного рівня та понад 300 – місцевого. Серед них Українське товариство охорони природи, Українське товариство мисливців і рибалок, ботанічні, орнітологічні, географічні, гідроекологічні товариства, Національний екологічний центр, Українська екологічна академія наук, Всеукраїнська екологічна ліга та інші. Для взаємодії ними при Мінекоресурсів створено Громадську екологічну раду.

В Україні не усвідомлено виняткову роль громадян, не сформульовано громадянські інститути як волевиявлення громадян, немає механізмів, що оптимізували б взаємодію науки, яка продукує нові екологічні технології, владних структур, зобов'язаних їх сприймати і впроваджувати, і спільнотою, що повинна контролювати і спрямовувати цей процес на всіх його стадіях. У визначенні пріоритетності заходів з охорони довкілля повинні брати участь всі - наукові установи, з їхніми матеріалами про сучасний екологічний стан, виробничі організації, що займаються моніторингом, широкі верстви суспільства (товариства, союзи, окремі громадяни).

Серед основних напрямків діяльності "зелених" можна виокремити такі: 1) науково-практична екологія (власне екологія, екологічний моніторинг, екологічне виробництво та ін.); 2) природоохоронна активність (боротьба з браконьєрством і конкретними забруднювачами навколишнього середовища, проведення екологічних суботників та ін.); 3) прямі дії протесту (пікетування, голодовки, блокади та ін.); 4) політична й ідеологічна діяльність (робота в органах влади різних рівнів, розробка концепцій альтернативного суспільства, пропаганда й інформування населення та ін.). Чітких меж, що ділять ці напрямки, зрозуміло, нема, і кожен з них виявляється в найрізноманітніших формах.

Загалом із п'яти тисяч громадських організацій України 403 спрямовують свої зусилля на захист рідної природи. Але, на жаль, діяльність більшості з них характеризується низькою результативністю, відсутністю вагомих результатів. Тільки лічені групи "зелених" зуміли виграти справи, наприклад, не дозволили знести сад, парк, призупинили будівництво шкідливого виробництва, чи зупинили вже працююче. До речі, стосовно останніх, то за минулі два роки в Україні, за даними екологічної комісії Верховної Ради, було зупинено роботу майже 300 підприємств, через що бюджет не дорахувався понад 1 млрд гривень [7, с. 247].

Але в більшості екологічних груп успішно закінчених справ взагалі нема. Як результат - часто зіпсовані стосунки "зелених" з місцевими жителями, журналістами, вченими, які повірили їм, масовий вихід з руху і захоплення в деяких організаціях екологів керівництва тими, хто переслідує якісь особисті інтереси, не обов'язково, проте, матеріальні. Як на початковому етапі, так і нині "зелений" рух відчуває гострий дефіцит підготовлених і екологічно грамотних людей, професіоналів.

Досить гострою для українських "зелених" є проблема фінансування і, в зв'язку з цим, їх залежності від держави та іноземних фондів (34% екологічних організацій взагалі не фінансуються). Нерідко це призводить до дріб'язкових чвар і серйозних зіткнень "на полі бою" за гранти [15, с. 371-373]. Останнє, по суті, визначає цілі й пріоритети функціонування значної кількості організацій зелених.

Тим часом економічна криза дедалі посилюється екологічними і соціальними труднощами. Завдання ж охорони навколишнього середовища відходять дещо на другий план. Помітно зменшилась увага публіцистів до екологічної проблематики. У засобах масової інформації не часто можна зустріти змістовні повідомлення з місць, публікації визначних учених, провідних спеціалістів-практиків з актуальних природоохоронних питань. Усе це свідчить, на наш погляд, про те, що надзвичайно гострі й глибокі соціально-економічні проблеми все більше відсувають на задній план екологічні.

Є і деякі традиційні для нашого суспільства труднощі, що з ними зіткнувся "зелений" рух. З одного боку, це спроби його одержавлення, створення різноманітних екологічних комітетів, центрів, служб, за якими деякі адміністратори і промисловці, які мають реальну владу, продовжують стару "природоперетворюючу" практику. З іншого боку, це його перебування на стихійно-емоційному рівні, що виявляється в "зеленому фундаменталізмі" й регіональному екологічному егоїзмі.

Таким чином, протягом досліджуваного періоду в Україні значно підвищилася активність політичних партій, громадських організацій та рухів у боротьбі за екологічне чисте середовище і, більше того, вони впливали на формування природоохоронної політики держави, зокрема у процесі реалізації земельної реформи.

У подальших дослідженнях, на наш погляд, слід приділити увагу аналізу діяльності конкретних екологічних організацій в історичному контексті, впливові окремих політичних діячів на розвиток громадського екологічного руху.

Література

1. Чорнобиль: десять років подолання. – За матеріалами Мінчорнобиля України / Під заг. ред. В. Холоти. – К.: Чорнобиль-інтерінформ, 1996. – С. 4.
2. Загальнодержавна програма подолання наслідків Чорнобильської катастрофи на 2006-2010 рр. Закон України від 14 березня 2006 р. №3522 // Урядовий кур'єр. – 2006. – 13 квітня. – № 70.
3. Громадські організації та рухи // Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. – С. 77.
4. Мунтян В.А. Екологічний рух в сучасній Україні / В.А. Мунтян. – К., 2005. – С.272-273.
5. Васюта С.І. Соціально-екологічні проблеми України (70-90-ті рр.). Дис... д-ра іст. наук / С.І. Васюта. – К., 1996. – С. 76.
6. Енвайронменталізм // Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. – С. 118-119.
7. Михайлюк В.П. Громадський екологічний рух в сучасній Україні // Нариси соціальної історії України (друга половина XIX – XX ст.): Монографія / В.П.Михайлюк, О.О.Кривуля, Г.І.Корольова, В.А.Бельдюгін, Ю.А.Кравець, О.М.Сапицька, Т.О.Дорош, І.В.Симоненко; за ред. проф. В.П.Михайлюка. – Луганськ, 2011. – С. 232 – 250.
8. Бобильов А.І. Питання земельної теорії екологічного права / А.І. Бобильов, З.А. Балашенко. – Мінськ, 2002. – С. 27-28.
9. Громадські об'єднання: їх роль у суспільно-політичному і соціально-економічному житті України. – К.: Ін-т нац. відн. і політології НАН України, 1997. – 194 с.
10. Крисаченко В.С. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку / В.С. Крисаченко, М.І. Хилько. – К.: Знання України, 2002. – С. 371-373.
11. Громадські об'єднання: їх роль у суспільно-політичному і соціально-економічному житті України. – К.: Ін-т нац. відн. і політології НАН України, 1997. – 194 с.
12. Центр гуманістических технологий АЛАХАР. Итоги и достижения (1994-1999). – Чернигов, 1999.
13. ЦДАГО України, Ф. 1, Оп. 32, Спр. 2363, Арк. 18-20.
14. Поточний архів Міжнародного благодійного фонду техногенної безпеки України. Статут Міжнародного благодійного фонду техногенної безпеки України. – С. 1-2.
15. Крисаченко В.С. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку / В.С. Крисаченко, М.І. Хилько. – К.: Знання України, 2002. – С. 371-373.
16. Стегній О. Екологічний рух в Україні як об'єкт соціологічного аналізу / О. Стегній – Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – С.65.
17. Васюта О.А., Васюта С.І., Філіпчук Г.Г. Екологія і політика / О.А. Васюта, С.І. Васюта, Г.Г. Філіпчук. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – Т.1. – С. 283, 285.
18. Алексієвець М. Екологічний рух в Україні / Марія Олександрівна Алексієвець. – Тернопіль, 1999. – 276 с.
19. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера / В.И. Вернадский. – М.: Наука, 1989.

Атоян А.И. Зарождение общественного экологического движения в независимой Украине.

Анализируется процесс зарождения общественного экологического движения в Украине, программные принципы ведущих экологических организаций, их влияние на политическую и экологическую сферы общества.

Ключевые слова: экологическое движение, окружающая среда, экологическая политика, энвайронментализм, «зеленые».

Atoyán A.I. An origin of public ecological motion is in independent Ukraine.

The process of origin of public ecological motion is analysed in Ukraine, programmatic principles of leading ecological organizations, and their influence on political and ecological spheres of society.

Keywords: ecological motion, environment, ecological policy, environmentalism, «green».

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
20.02.2012

**ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ ЛІВЕРОВСЬКИЙ (1867-1951) –
ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ**

Статтю присвячено характеристиці перших років навчання, формування світогляду і сфери наукових інтересів видатного вітчизняного вченого, інженера-залізничника О.В.Ліверовського (1867-1951).

Ключові слова: інженер, залізничник, транспорт, мости, транспортні комунікації

Серед вітчизняних залізничників і взагалі транспортників та будівельників транспортних комунікацій О.В. Ліверовський займає особливе місце. І хоча він не став академіком, однак його непереборна тяга до знань, любов до вишукування, проектування і залізничного будівництва, які поєднувалися у нього з великим працелюбством і працездатністю, сміливістю, чіткістю і чесністю, сприяли його науковому зростанню, дозволили йому завоювати заслужений авторитет серед транспортників світового рівня останньої чверті ХІХ - першої половини ХХ століть.

Заслуги О.В. Ліверовського можуть бути по-справжньому оцінені лише при порівнянні умов його роботи з умовами роботи наших сучасних будівничих залізниць, які мають у своєму розпорядженні значні матеріальні засоби, обладнання, транспорт тощо. О.В. Ліверовський вишукування ліній проходження залізниць здійснював на конях, багато тисяч кілометрів він пройшов пішки, інколи для проведення досліджень в царині будівництва транспортних комунікацій витрачав свої незначні заощадження.

О.В. Ліверовський був інженером- залізничником широкого профілю, під час численних будівництв залізничних магістралей він уважно спостерігав за всім, що найбільше захоплювало його увагу. У його друкованих працях ми знаходимо відомості з різних аспектів транспортного будівництва, застосування в широких масштабах електрифікації будівельних робіт, розробку і впровадження науково обґрунтованої, найбільш раціональної технології проведення буро-вибухових робіт на байкальських гранітах і гнейсах, участь у реконструкції низки залізничних магістралей.

Тут він провів дослідження в галузі стійкості насипів на слабких основах. Для лікування хворих насипів ним вперше були застосовані дренажні прорізи, а для попередження зволоження насипів з глинистих ґрунтів у їхній основі він закладав капілярний переривач з піску. Ось що писав з цього приводу визначний російський вчений-залізничник Г.М. Жинкін (1968): «За період з 1913 по 1915 рр. О.В. Ліверовський очолює будівництво Східно-Амурської залізничної магістралі. Тут він вперше у транспортному будівництві застосував для підвозу матеріалів покращені ґрунтові дороги, а будівництво тунелів у вічномерзлих ґрунтах на той час не мало прецеденту у світовій практиці.

Працюючи у 1916 р. начальником Управління з будівництва залізниць МШС, О.В. Ліверовський надавав допомогу будівництву транспортних комунікацій Мурманської залізниці, яка прокладалася на території суцільних боліт у суворох полярних і приполярних районах.

Олександр Васильович Ліверовський є одним з основоположників науки про будівництво залізниць у складних інженерно-геологічних і кліматичних умовах. Він був визначним спеціалістом з проектування і будівництва залізниць у гірських і сейсмічних районах, на болотах, зсувних ділянках, у районах селевих потоків, сипучих пісків і поширення карста» [1, с.56].

О.В. Ліверовський працював з визначними вітчизняними залізничниками, в тому числі з С.Д. Карейшею, Г.П. Передерієм, М.А. Белелюбським, Є.О. Патеном, Г.М. Жинкіним та ін. Найбільш цінними в його роботах є дані з посадки насипів на мінеральне дно боліт методом піднасипних вибухів, а також розроблені і побудовані виїмки на ділянках водороздільних боліт, без яких було б майже неможливе сучасне порівняльне вивчення багатьох видів насипів, що будуються у дуже мінливих умовах середовища у порівнянні з тими умовами, в яких за ними спостерігав Олександр Васильович. У його працях міститься багато вартісних геологічних і географічних відомостей. Ось чому його слід вважати не тільки інженером, але і природознавцем.

Ті, хто знали Олександра Васильовича, характеризують його як насичену любов'ю до природи, довірливу, оптимістичну, віддану науковому пошуку, працелюбну і енергійну людину, а також і як пристрасного мисливця. Не випадково його порівнювали з визначними любителями природи. Незважаючи на те, що О.В. Ліверовський навчався у технічних вузах, він зберіг повагу і любов до природи, до працюючих людей, з якими ділив численні прикрощі і турботи повсякденного життя. І хоч він й не належав до кола офіційних академіків Російської імперії, однак його наукові праці в галузі транспортного будівництва свідчать про особливий науковий потенціал, який і сьогодні ще чекає ретельного аналізу. Серед своїх сучасників, залізничників, він по праву займає почесне місце після М.А. Белелюбського, Д.І. Журавського, С.Д. Карейші, Є.О. Патона та Г.П. Передерія.

Народився О.В. Ліверовський 5-го вересня 1867 р. у Петербурзі. Його батько на той час служив у Міністерстві державного майна. Він закінчив сільськогосподарську академію і став вченим агрономом. У сім'ї О.В. Ліверовського було чотирнадцятеро дітей - Олександр Васильович був другим за чергою. З юних років батько привчав своїх дітей до сільського господарства. Він навіть отримав запрошення від Олонецького губернського земства бути земським агрономом і зайнявся меліорацією угідь. Діти привчалися до розпізнавання ґрунтів, рослин та доглядом за землею. Власне тому усі діти мріяли продовжити професію батька і стати агрономами.

Однак, стосовно Олександра Васильовича, у нього були вагомі причини все-таки стати інженером. У різних людей по-різному проявляється рушій долі – чи то честолюбність, чи любов, чи ще інші фактори. Так трапилося і з О.В. Ліверовським. Ось як він сам розповідає про себе: «Трапилося одна обставина, яка змінила моє життя. Коли мені виповнилося 8 років, у нас в домі з'явилася вчителька, яка готувала мене і моїх братів до вступу до гімназії. Я до нестями закохався у свою вчительку. Результатом стало те, що я вчився на відмінно і старався так чи інакше приносити їй якусь радість від своєї роботи. Але весною, коли мені було десять років, до нас у дім з'явився інженер шляхів

сполучення і оголосив, що він жених нашої вчительки. Я переконував її не виходити заміж, почекати, поки я закінчу гімназію і теж стану інженером. Після весілля вчителька покинула наш дім, а я захворів нервовим розладом, мене довелося везти до Петербурга, у дитячу клініку. Хвороба пройшла, пройшло і перше кохання, але бажання стати інженером залишилося на все життя. Правда, виконалося воно не відразу» [2, с.5]. Однак, юнак твердо вирішив стати таким інженером шляхів сполучення, за якого виходять заміж такі дівчата, як його перша вчителька.

Відтак Олександра та його братів віддали до Кронштадтської гімназії, відразу до другого класу. Йому там сподобалося: все та ж свобода у фізичному розвитку і у спілкуванні з природою. Було багато занять у гімнастичному залі і праця у великому саду. Усі предмети давалися Сапі без зусиль: давні і іноземні мови, словесність, але особливо - математика. Ось чому на сімейній раді було вирішено, що після закінчення гімназії він спочатку отримає вищу математичну освіту у Петербурзькому університеті, а вже потім, якщо йому так хочеться, він зможе поступити до Інституту інженерів шляхів сполучення, який на той час мав дуже високий рейтинг і до нього дуже часто поступали випускники інших вузів і університетів.

У 1885 р., після закінчення гімназії у Кронштадті, О.В. Ліверовський поступив на фізико-математичний факультет Петербурзького університету. Навчався він легко і з інтересом. Чотири роки пройшли непомітно. Поряд з царицею наук, математикою, його дуже цікавила астрономія і тому він навіть написав дві наукові праці з астрономії: « О двойных звездах » та в якості кандидатської дисертації - «О солнечном затмении». Перша праця отримала 1-й диплом і золоту медаль. За другу працю В.Л. Ліверовський отримав вчену ступінь кандидата математичних наук (тоді ця наукова ступінь дорівнювала сьогоднішній магістерській роботі). Як відзначає сам О.В. Ліверовський, навчатися в університеті для нього було надзвичайно цікаво.

На той час в цьому навчальному закладі працювали дуже хороші професори: О.М. Коркін, О.О. Марков, О.М. Жданов, О.М. Воєйков та ін. Але найбільш улюбленим викладачем для нього був Д.І. Менделєєв. Слухати лекції Д.І. Менделєєва з неорганічної хімії потрібно було один рік, але багато математиків слухали їх два роки. Надто вже захоплюючими були ці лекції. А поміж цим, Д.І. Менделєєв не відзначався особливим зовнішнім красномовством. Мова його була простою, звичайною, але він умів її побудувати і наповнити новим змістом, чим і зацікавлював і захоплював усіх слухачів. До нього на лекції ходили студенти-математики, юристи і навіть філологи. Експерименти і різні демонстрації під час лекції були поставлені взірцево. Лаборантом у нього був відомий професор, хімік- неорганік Д.П. Коновалов.

У 1889 р. О.В. Ліверовський закінчив Петербурзький університет з дипломом першого ступеню, захистив дисертацію і отримав ступінь кандидата фізико-математичних наук. Після однорічної військової служби у гвардійській артилерійській бригаді О.В. Ліверовський починає здійснювати свою юнацьку мрію і поступає до Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення. Він з великою повагою згадував пізніше своїх улюблених професорів з Інституту -

М.М. Герсеванова, Ф.Є. Максименка, Л.Ф. Николаї та ін. Навчався в Інституті чотири роки, отримуючи не тільки важливі теоретичні знання, але і чудовий практичний досвід. 26 травня 1894 р. відбувся його інститутський випуск і О.В. Ліверовський став інженером шляхів сполучення. Однак, перш ніж отримати інженерний диплом, йому довелося пройти три практики на будівництві різних залізниць.

Під час першої виробничої практики у 1891 р., він у якості геодезиста із чотирма своїми сокурсниками провів приладну зйомку усєї Лозово-Севастопольської залізниці (615 км) на Україні з метою складання на неї технічного паспорта (на предмет викупу її казною у приватного товариства).

Виконуючи це завдання, молодий інженер Олександр Ліверовський звернув увагу на виняткову особливість цієї залізниці меридіонального спрямування: права обочина була значно вужчою, ніж ліва. І разом з цим рейки правої (західної) нитки зношені набагато більше, від лівої. О.В. Ліверовський у своєму звіті про практику відзначив і пояснив незвичайні явища, на які до нього ніхто не звертав уваги. З'ясувалося, через те, що найбільший вантажний рух йшов у напрямку із півночі на південь, то, враховуючи обертання Землі із заходу на схід, виникали додаткові сили тиску коліс на рейкову колію, спрямовані у протилежну до обертання сторону. При цьому окреслення осі колії, зсунутої на захід, нагадувало циклоїду. Тобто «загадка» була розгадана - справа полягала у тому, що вантажний рух в основному йшов в один бік - на південь. Цей його оригінальний звіт отримав відмінну оцінку і був відзначений спеціальною премією Інституту.

Ще кориснішими і цікавими були дві наступні практики. Так, у 1892 р. О.В. Ліверовський оформився десятником на будівництво Уфа-Златоустівської залізниці. Тут він познайомився з інженером-колійником М.Г. Гарін-Михайловським, який вже до цього часу був відомий як письменник. Власне відображенням творчої праці вишукувачів і проектувальників на цій лінії стала його розповідь «Варіант». У ній інженер і письменник в одній особі, зачарований первісною природою незайманих місць, захоплений романтикою професії, описав свою «тайгову красуню» — трасу, яка вдало вписувалася проектувальником у місцевість, багату на болота, сопки, ріки і яри.

На третій практиці, на спорудженні головної ділянки Західно-Сибірської залізниці, доля звела О.В. Ліверовського з Костянтином Яковичем Михайловським, який закінчив Інститут інженерів залізничного транспорту ще у 1861 році. Це був видатний інженер, який створив цілу школу колійників. Його багато хто вважав інженером колійником, однак цю престижну кваліфікацію він заслужив своїм винятковим вкладом у справу спорудження залізниць, що і було оформлено наказом Міністра шляхів сполучення. Багато людей прагнули потрапити до нього на роботу. І він зберігав своїх старих інженерів і поповнював штат тільки першими за списком особами. З його школи вийшли такі інженери, як Є.Ю. Подруцький, три брати Штукенберги, інженер Г.М. Будагов. Тут, на цій своїй переддипломній практиці, О.В. Ліверовський безпосередньо виконував обов'язки начальника першої дистанції колії і безпосередньо споруджував лінію від Челябінська у бік Кургану. Він

відновлював 42 км до станції Чернявської. Того ж літа почалися роботи з будівництва штучних споруд.

Потрапивши на місце роботи в перших числах червня О.В. Ліверовський застав відновлення лінії. Через те, що вона відновлювалася від Челябінська не за вишукувальним напрямком, а за новим маршрутом, то по суті це були нові вишукування. О.В. Ліверовський ще не мав

практики проводити вишукування і знав цю роботу тільки теоретично: умів прокласти лінію на плані в горизонталях чудово володів нівеліром і теодолітом але в натурі ніколи лінії не прокладав.

О.В. Ліверовський проводив вишукування до Киштима, а будував одну першу дистанцію до озера Аргаяш. На дистанції у нього було два мости: через р. Міасс і р. Зюзелка, а також станція Єсаульська. До його підходу до ріки Зюзелка обстеження її проводив інженер М.П. Крутицький. Тут О.В. Ліверовський пройшов хорошу школу К.Я. Михайловського. Перед цим останній будував міст у Сизрані, Поліські залізниці, Самаро-Уфімську, Уфа-Златоустівську, Златоуст-Челябінську залізниці.

Загалом, будівництво залізниць у ці роки велося дуже швидко - у червні проводилися вишукування, а в серпні вже була збудована рейкова колія від Челябінська до Єкатеринбурга протяжністю 252 км. Ця лінія два рази переходила через Уральський хребет. Спішили тому, що потрібно було возити рейки для Середньо-Сибірської залізниці. Західно-Сибірська залізниця почала будуватися у 1893 р., а в 1894 р. по ній пішли потяги до Омська і в 1895 р. — до Обі.

Як відзначає О.В. Ліверовський, залізниця Єкатеринбург-Челябінськ будувалася за нормальними технічними умовами, а Сибірська залізниця будувалася за сильно полегшеними технічними умовами - насипи були більш вузькими, рейки легкого типу - 18 фунтів у погонному футі. Будувалася Сибірська залізниця на дві пари вантажних потягів і одну пару вантажно-пасажирських. На західній частині ухил був невеликий, на середній частині - 17,4 тисячних. Не встигли залізницю добудувати, як розпочався такий потік вантажів, що відразу ж утворилися хлібні поклади, тому в найближчому часі довелося перебудувати цю залізницю.

О.В. Ліверовський повідомляє такий факт. На Західно-Сибірській залізниці були у відведенні води від полотна, тому що насипи були низькими, ґрунт був чорноземом, відводити воду було вкрай необхідно. У ряді місць довелося викопувати на стороні від існуючого полотна озерця і відводи туди воду. Таке озеро було викопане на ст. Татарській і туди відводилася вода, з метою осушування станції.

Ще декілька штрихів про стратегічне значення будівництва Західносибірської залізниці. Керівником експедиції з вишукувань і будівництву Західно-Сибірської залізниці був К.Я. Михайловський. О.В. Ліверовський добирався туди на конях, адже рейковий шлях доходив тільки до Міасса; до Челябінська колія ще не була прокладена. Тільки в жовтні 1896 р. залізниця була відкрита для руху. Слід зауважити, що внаслідок неврожаю 1891 року наступний рік був роком голоду у Західному Сибіру і населення там вмирало

від неможливості своєчасного підвезення продовольства. Хліб возили на конях через Уральський хребет. К.Я. Михайловський вирішив прискорити будівництво залізниці і тому забезпечив можливість найшвидшої доставки продовольства для населення і насіннєвого фонду. Спочатку він перевів через Уральський хребет декілька залізничних составів при повній відсутності земляного полотна. Спочатку вирубували просіку по звалених деревах, як по шпалах, прокладалися рейки. І вслід за укладкою паровози їхали по ухилах, що сягали 30 тисячних. Тягнули рухомі состави з рейками і хлібом. Було прискорено будівництво і всьому голодуючому краю була надана велика допомога.

Таким чином, підсумовуючи перший період життя та діяльності О.В. Ліверовського, в якому формувався його світогляд, можна стверджувати, що з 1 червня 1894 р., як випускних Інституту інженерів шляхів сполучення, О.В. Ліверовський розпочав самостійну інженерну діяльність і послідовно пройшов виробничий шлях від начальника ділянки до головного інженера Сибірської залізниці. Цей період охоплював 1894-1897 рр.

Після закінчення будівництва гілки Єкатеринбург (сьогодні Свердловськ) - Челябінськ у 1896 р. О.В. Ліверовський якийсь час залишався на роботі цієї залізниці в якості начальника ділянки колії з експлуатації. Однак, в кінці 1897 р. він залишив службу з експлуатації даної залізниці і вирішив поступити на нове будівництво. Загалом, він пройшов великий шлях інженера будівельника в різних умовах і на різних посадах (начальник ділянки, головний інженер району з перебудови гірських ділянок Західно-Сибірської залізниці).

Проживаючи і навчаючись в Петербурзі - центрі російського громадського життя, в оточенні революційно-демократичної молоді, зростав і виховувався молодий Олександр Ліверовський. На зміну вчителям, які не займалися науковими викладами і проводили уроки, використовуючи застарілі книги, прийшли молоді вчителі. Вони зуміли збудити у своїх учнів цікавість до науки, захопити їх самостійними науковими спостереженнями в науці і техніці. Власне, під час навчання в Петербурзькому університеті, а відтак і в Інституті інженерів шляхів сполучення сформувався світогляд і погляди Олександра Ліверовського. Як бачимо, він не обмежував себе вивченням наук, що мали відношення тільки до його майбутньої професії. В архівах збереглися декілька його курсових робіт з технічної і, частково, природничої проблематики (зокрема, геологічної). Однак коло його інтересів було більш широким: геологія, географія, ґрунтознавство, залізничний транспорт: колія і колійне господарство, рухомий склад залізниць, управління процесами перевезень, нарешті, економіка залізничного транспорту. Він вивчав праці вітчизняних і зарубіжних спеціалістів-залізничників.

Вже з молодих років О.В. Ліверовський виявив схильність до розвитку наукової полеміки, до публічного відстоювання своїх переконань. Своє ставлення до цього він сформулював ще в юності, в одній із ранніх своїх статей: «Я ніколи не відмовлюсь вести суперечку з будь-якого питання, якщо я настільки знайомий з ним, щоб мати самостійну думку, яким би не був сильним і авторитетний мій противник. Адже моя мета полягає не в тому, щоб мати ра-

цію, переконати, але щоб з'ясувати для себе і для інших це питання» [2, с. 15]. Слід відзначити і особливості стилю його практичної роботи. У розпорядженні О.В. Ліверовського були звичайні робітники і з найближчих місцевостей, і із неблагополучних, що страждали від неврожаїв районів Російської імперії. Він про всіх турбувався: і в розумінні побуту, і в налагодженні умов праці на усіх його чисельних будовах у суворих, необжитих. Ось чому його повсюди вважали «батьком рідним».

Різномісність молодого вченого в цей час проявилася в його активній діяльності в Петербурзькому товаристві дослідників природи, Російському Географічному товаристві, Російському Технічному товаристві, участі в роботі Дорадчих з'їздів інженерів служби колії тощо. Багатогранність наукового обдарування, висока освіченість, духовна культура, товариськість та доброзичливість О.В. Ліверовського справляли своєрідний вплив на широке коло вчених, вони забезпечили йому заслужений авторитет і повагу. Отже, постать О.В. Ліверовського в історії вітчизняного залізничного транспорту була у свій час і є сьогодні досить помітною.

Література

- 1.Жинкин Г.Н. Профессор Ливеровский Александр Васильевич: К.100-летию со дня рождения (1867-1951) / Г.Н. Жинкин // Транспортное строительство. - 1968. - №2. - С.56.
- 2.Ливеровский А.В. 50 лет работы на железнодорожном транспорте / А.В. Ливеровский. - Хабаровск, 1999. - 52 с.
- 3.Білик А.Ю. Інженер О.В. Ліверовський - талановитий організатор залізничного будівництва / А.Ю. Білик // Історичні записки: Зб. наук. праць. - 2009. - Вип. 23, Ч.1. – С. 3-10.

Билык А.Ю. Александр Васильевич Ливеровский (1867-1951) – жизненный и творческий путь.

Статья посвящена характеристике первых лет учебы, формирования мировоззрения и сферы научных интересов выдающегося отечественного ученого, инженера – железнодорожника, профессора А.В. Ливеровского (1867-1951).

Ключевые слова: инженер, железнодорожник, транспорт, мосты, транспортные коммуникации.

Bilyk A.Y. Aleksandr Vasilivish Liverovsky (1867-1951) living and creative way.

Article is devoted the characteristic of the first years of study, formation of outlook and sphere of scientific interests of the outstanding domestic scientist, the engineer – railway man, professor A.F Liverovsky.

Keywords: engineer, railroader, transport, bridges, transport communications.

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
09.02.2012

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВІВЧАРСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Висвітлено основні віхи становлення та розвитку вівчарства в Україні у контексті теоретико-методологічних та науково-організаційних чинників. Узагальнено пріоритетні напрями діяльності та здобутки наукових інституцій у даній галузі.

Ключові слова: вівчарство, domestикація, племінна справа.

На сучасному етапі забезпечення продовольчої незалежності України та заповнення своєї ніші в сталому загальноєвропейському господарчому комплексі не можливі без зростання економічної ефективності та конкурентоспроможності галузі вівчарства. Законом України «Про племінну справу у тваринництві» (1999) передбачено широкий комплекс заходів з удосконалення та раціонального використання племінних ресурсів тварин, у тому числі й овець. Розгортання плідної селекційної роботи потребує ґрунтового науково-історичного аналізу та синтезу наукових основ вівчарства, до становлення та розвитку якого значних зусиль докладено кількома поколіннями вітчизняних учених.

Окремі аспекти становлення та розвитку теорії розведення овець розкрито в наукових працях В. М. Іовенка, П. І. Польської, В. М. Рябка та інших дослідників [2, 8, 9]. Однак вищезазначені автори основну увагу зосереджували на відтворенні специфіки породотворного процесу, тоді як теоретико-методологічні та науково-організаційні чинники розвитку вітчизняного вівчарства залишилися поза їхньою увагою. Заповнення цієї прогалини сприятиме цілісності науково-історичного аналізу проблеми, що розглядається.

Завдання даної статті полягає у проведенні комплексної оцінки внеску кількох поколінь учених у розвиток вітчизняного вівчарства. Узагальнення результатів їхніх багаторічних пошуків відкриває широкі можливості для історичної реконструкції маловідомих сторінок зоотехнічної науки, висвітлення механізму функціонування галузевих наукових інституцій та шкіл.

Автором використано загальнонаукові (аналіз, синтез, класифікація), історичні (предметно-хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний) методи. Також залучалися методи джерелознавчого та архівознавчого аналізу.

Матеріали дослідження засвідчили, що завдяки біологічним особливостям овець (невибагливість до кормів, ефективне використання пасовищ, скороспілість) їх розведенню з давніх часів приділяли належної уваги. Найдавнішими знахідками овечих кісток на українських землях є археологічні шари культури «лінійно-стрічкової кераміки» (V тис. до н.е.), знайдені на берегах р. Дністра в Галичині. Проте однозначної відповіді щодо періоду domestикації овець вони не дають. Таких сумнівів не виникає, коли йдеться про «трипільську культуру» (IV-III тис. до н.е.). На численних поселеннях цього періоду знайдено значну кількість овечих кісток і виокремлено два типи овець, один з яких характеризувався добре розвинутими, спіралью закрученими рогами, інший – короткими та сплющеними [2].

У III тис. до н.е. у структурі поголів'я свійських тварин племен так званої «ямної культури» на частку овець та кіз припадало не менше 35 % і ця тенденція зберігалася впродовж усього періоду епохи бронзи та початку епохи заліза. Скотарі зі Сходу, поступово змінюючи одні одних, поселялися у родючих українських степах. Наявність у їхніх господарствах овець чітко засвідчують археологічні матеріали «середньодніпровської», «катакомбної», «зрубної» та інших культур.

Значного поступу у розвитку вівчарства досягли в добу Київської Русі (IX-XIII ст.), незважаючи на пріоритетний розвиток конярства та становлення кіннозаводства. Доказом цьому слугують матеріали археологічних розкопок та перші літературні джерела, що дійшли до наших днів (літописи Нестора, «Повість минулих років» Огумена Сільвестра).

В період Російської імперії відповідними наказами Петра I Малоросію визнано найбільш сприятливим місцем для розведення овець. Бажаючи займатися даним промислом надавалися позики на пільгових умовах (у сумі 100 тис. рублів асигнаціями на 10 років) і по 30 тис. десятин землі за низьку орендну платню – 25 коп. з десятини поземельного збору [1]. Слід відмітити, що до XVIII ст. розводили овець переважно грубововнового, комбінованого типу, які давали м'ясо, вовну, молоко та овчину. Значного поширення набула сокільська порода, створена майже 500 років тому у результаті тривалої народної селекції. Вдосконалення породи відбувалося на основі цілеспрямованого послідовного добору та підбору сірих смушків, попит на яких сприяв її значному поширенню серед населення.

У XVIII ст. на українських землях зароджується мериносове вівчарство. Створюються племінні вівцеферми, заохочується будівництво суконних фабрик, запрошуються закордонні майстри суконного виробництва. Початок тонкорунному вівчарству поклали іноземні вівчарі: Рувьє, Вассаль, Міллер, Фельц-Фейн, яким надавалася стотисячна позика, 200 тис. десятин землі та право безкоштовного перевезення поголів'я на судах Чорноморського флоту. Натомість їх зобов'язували за три роки збільшити кількість овець до 150 тис. голів, при кожній племінній вівцефермі відкрити вівчарські школи для підготовки досвідчених вівчарів.

У наступні десятиріччя в країну потяглися численні емігранти, які стали її колонізувати і запроваджувати мериносове вівчарство. За приміром іноземців тонкорунних овець розводили й українські поміщики. Галузь швидко розвивалася в країні, поступово охоплюючи все більші й більші території. Так, у 1866 р. у Херсонській, Таврійській і Катеринославській губерніях вже нараховувалося більше 7 млн мериносових овець, із яких 91,3 % належало крупним землеволодільцям [2].

Однак, у зв'язку зі зростанням цін на пшеницю та значною розораністю земель поголів'я мериносових овець почало різко скорочуватися, а ареал посуватися все далі на південь. Розвитку нової галузі не сприяла й тогочасна примітивна технологія виробництва продукції вівчарства. Мериносові вівці, знаходячись майже цілий рік на пасовищах, при відсутності належної племінної роботи, швидко зміщувалися з місцевими грубововновими вівцями, втрачаючи свої цінні якості.

Ідейними натхненниками розбудови галузі мериносового вівчарства в країні були вітчизняні вчені: М. Г. Ліванов, С. М. Ходецький, І. Г. Подоба. Зокрема, С. М. Ходецький вперше ввів термінологію з вовнознавства, сприяв організації громадського збору та збуту вовни. І. Г. Подоба провів перші мікроскопічні дослідження вовни мериносових овець, необхідні як для текстильної промисловості, так і, головним чином, для її правильної оцінки при проведенні селекційних робіт. Ґрунтовну науково-дослідну роботу з розведення овець в Україні почали лише в першій половині ХХ ст., основним плацдармом для її проведення була Асканія-Нова, де в 1916 р. відкрили відділення дослідної станції з вівчарства Петровської землеробської академії, яке щоправда проіснувало не більше року. У 1925 р. за ініціативою професора О. О. Браунера в Асканії-Нова організували зоотехнічну дослідну і племінну станцію, керівництво якою поклали на М. Ф. Іванова [6].

Запорукою успіху станція була зобов'язана наявності великого різноманіття порід та значної кількості тварин. Як свідчать архівні матеріали, утримували мериносів – 17, каракульських – 1500, курдючних овець – 600 тис голів. У 1925 р. асканійське стадо було поповнено незначною кількістю баранів і маток рамбульє, відібраних особисто М. Ф. Івановим із числа закуплених для СРСР в Америці. Хоча на станцію попала незначна кількість баранів високої племінної цінності, саме вони стали основою для роботи з асканійським рамбульє [10].

Академік М. Ф. Іванов, вивчивши продуктивні якості помісних тварин, намітив шляхи перетворення низькопродуктивного грубововнового вівчарства у високопродуктивне з тонкою та напівтонкою вовною. Принциповий підхід вченого полягав у вдосконаленні місцевих порід на основі поліпшених методів годівлі та утримання, акліматизації кращих іноземних порід, у рішучій реконструкції їх за рахунок складного відтворного схрещування з більш продуктивними породами зарубіжної селекції, міжвидової та міжродової гібридизації, акліматизації й одомашнення ще неосвоєних диких видів тварин. Він обґрунтував залучення з цією метою лінкольнів, шропширів, гемпширів, прекосів, американських рамбульє.

На основі місцевих тонкорунних овець, акліматизованих і поліпшених у типі негретті, інфантадо, рамбульє та частково мазаєвських овець він вивів асканійську тонкорунну породу. М. Ф. Іванов також є автором радянських кориделів як результату схрещування лінкольна з асканійськими мериносами, а також гемпширцигайських овець, отриманих шляхом добору із потомства помісей цигайських овець з гемпширами. На основі гібридизації дикого муфлона з асканійськими мериносами він отримав гірських мериносів. Запропонована вченим методика породотворення віднесена до золотого фонду світової зоотехнії і є вихідним матеріалом для виведення нових порід сільськогосподарських тварин [4].

Однією із найбільших заслуг вченого є заснування наукової школи. Її вихованці та послідовники: М. М. Луцихін, В. М. Юдін, Г. Р. Литовченко, Л. К. Гребень, П. П. Белехов, В. О. Бальмонт, Г. Є. Бабенко, О. Т. Бойко, Ф. І. Доброгорський, І. Н. Дьячков, Г. Р. Литовченко, В. М. Сюткін, І. Л. Перегон здійснили істотний внесок у подальший розвиток вівчарства.

Після смерті М. Ф. Іванова наукову школу очолив його найближчий учень, академік Л. К. Гребень, який є одним із авторів асканійської тонкорунної породи та інтенсивних типів скороспілих кросбредних м'ясно-вовнових овець. Ученим підготовлено понад 50 докторів і кандидатів наук (К. А. Бозріков, Т. Г. Болотова, Г. Л. Ігнатов, І. Д. Козлов, О. С. Карпова, Н. А. Карпова, М. Г. Капрова, К. П. Летучев, П. І. Польська, В. І. Сідорцов, З. В. Спешнева та ін.) [7].

З 1980 р. науковою школою опікується відомий фахівець у галузі вівчарства П. І. Польська. Серед її основних здобутків методи виведення скороспілих м'ясововнових овець із кросбредною вовною, поглиблення теорії застосування інбридингу, розведення тварин у малих закритих популяціях тощо [8].

Зважаючи на пріоритетність наукових досліджень з вівчарства, які проводить Інститут тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова», в 1992 р. йому надано статус Національного наукового селекційно-генетичного центру в даній галузі. Над розробкою проблем розведення, генетики та відтворення овець також плідно працюють вчені Інституту тваринництва, Інституту біології тварин, Інституту землеробства і тваринництва західного регіону, Буковинського, Закарпатського та Кримського інститутів агропромислового виробництва, а також профільних вищих навчальних закладів. У розвиток окреслених напрямів значний внесок зробили: Д. К. Міхновський, М. В. Штомпель, В. Г. Шуваєв, Г. К. Даниленко, Б. О. Вовченко, Д. Г. Степанов, В. І. Король, Я. Ф. Сулима, І. А. Макар, Т. О. Черномиз, Д. М. Охотіна, І. А. Помітун, І. О. Світличний та ін.

Більше 50 років розвитку вітчизняного вівчарства присвятив талановитий генетик і селекціонер Д. К. Міхновський. За його безпосередньої участі докорінно поліпшено гірськокарпатське вівчарство України. На основі власного досвіду схрещування місцевих гірськокарпатських та цигайських овець, а також аналізу результатів розведення напівгрубововнових овець інших країн світу він дослідив еволюцію типів вовнового покриву овець на основі першочергового використання рецесивних мутацій однорідності вовни в ареалах давньої культури вівчарства Близького Сходу. Серед здобутків вченого – оригінальний метод попередження дефектності вовни на основі зближення строків стрижки та ягніння самок [4].

Новий напрям у теорії селекції овець розвинув М. В. Штомпель. Встановив стабільність рівня і характеру мінливості в популяції незалежно від інтенсивності добору та успіху селекції на збільшення середніх показників продуктивності тварин. Довів відсутність статистичної взаємодії генотип-середовище на відносно коротких і тривалих часових проміжках селекційного процесу в популяції за високого рівня модифікаційної мінливості ознак. В основу обґрунтування селекційної структури стада овець, продуктивної та спадкової специфіки ліній, вибору ознак селекції, розробки методів добору та підбору тварин у стаді поклав об'єктивні закономірності внутріпопуляційної мінливості [3].

До інтенсифікації галузі вівчарства гірських районів українських Карпат значних зусиль доклав Я. Ф. Сулима. Розроблену під його керівництвом методикау покладено в основу виведення української гірськокарпатської породи овець та двох його внутріпородних типів: передкарпатського та

закарпатського, а також закарпатського внутріпородного типу овець у породі прекос. Нова порода овець з високоякісною неоднорідною вовною килимового типу добре пристосована до специфіки природно-кліматичних та господарських умов гірської зони України.

За сучасних умов у зв'язку зі зниженням на світовому ринку попиту на вовну та значним підвищенням його на ягнятину, молоду баранину і овечі сири, для зростання конкурентоспроможності галузі вівчарства в Україні виникає необхідність у його перетворенні з вовнового на м'ясо-вовнове. З цієї метою українськими вченими методом чистопородного розведення та схрещування асканійських вівцематок з австралійськими мериносовими баранами створено новий таврійський внутріпородний тип у складі 4 заводських ліній, тварини якого мають міцну конституцію, притаманний вовново-м'ясному напрямку екстер'єр, помірну складчастість шкіри. Виведено й апробовано асканійську м'ясо-вовнову породу овець з кросбредною вовною у складі 5 внутріпородних типів: асканійські кросбреди, асканійський тип чорноголових овець з кросбредною вовною, одеський, буковинський і дніпропетровський типи.

Створено селекційні стада високопродуктивних овець цигайської та сокільської порід, виведено й апробовано харківський та закарпатський типи овець породи прекос, українську гірськокарпатську породу. Завершено роботу зі створення вітчизняної каракульської багатоплідної породи овець з 2 внутріпородними типами чорного та сірого забарвлення.

Таким чином, українськими вченими досягнуто значного поступу у розвитку вівчарства, що значною мірою було забезпечене дією теоретико-методологічних та науково-організаційних чинників. Це, насамперед, позначилося у становленні мережі спеціалізованих галузевих інституцій та наукових шкіл, вченими яких розроблено основи розведення, генетики та відтворення овець. Низку пріоритетних комплексних досліджень у вівчарстві проведено вченими Інституту тваринництва степових районів М. Ф. Іванова «Асканія-Нова», Інституту тваринництва, Інституту біології тварин, Інституту землеробства і тваринництва західного регіону, Буковинського, Закарпатського та Кримського інститутів агропромислового виробництва, а також профільних вузів.

Література

1. Борисенко Е. Я. Разведение сельскохозяйственных животных / Е. Я. Борисенко. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Колос, 1967. – 463 с.
2. Вівчарство України / В. М. Іовенко, П. І. Польська, О. Г. Антонєць та ін.; за ред. В. П. Бурката. – К.: Аграрна наука, 2006. – 614 с.
3. Вчені-селекціонери у тваринництві / УААН; наук. ред. М. В. Зубець, В. П. Буркат. – К.: Аграрна наука, 1997. – 249 с. – («Українські вчені-аграрії ХХ століття»; кн. 1).
4. Державний архів м. Києва, Ф. Р-357, Оп. 3, Спр. 55, 13 арк.
5. Иванов М. Ф. Полное собрание сочинений: в 7-ми т. / М. Ф. Иванов. – М.: Колос, 1964. – Т. 4. – 779 с.
6. Итоги научно-исследовательской работы Института гибридизации и акклиматизации животных за 15 лет / Под ред. Е. Ф. Лискуна и Я. М. Берзина. – М.: ВАСХНИЛ, 1937. – 160 с.
7. Інститут тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» – Національний науковий селекційно-генетичний центр з вівчарства / Т. Г. Болотова, В. М. Бова, В. А. Бушаков та ін. – Асканія-Нова, 2007. – 35 с.

8. Польська П. Селекційні досягнення з вівчарства в Україні / П. Польська // Тваринництво України. – 2007. – № 8. – С. 17–19.
9. Рябко В. М. Аскания-Нова в решении научных проблем / В. М. Рябко. – 2-е изд., доп. – Херсон, 2007. – 504 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України, Ф. 27, Оп. 9, Од. 607, арк. 12–16.

Бородай И.С. Становление и развитие овцеводства на украинских землях.

Освещены основные вехи становления и развития овцеводства в Украине в контексте теоретически-методологических и научно-организационных факторов. Обобщены приоритетные направления деятельности и достижения научных институций в данной отрасли.

Ключевые слова: овцеводство, domestикация, племенное дело.

Boroday I.S. The foundation and development sheep-breeding in Ukrainian earths.

The basic marks formation and development Ukrainian sheep-breeding in a context of the theoretical-methodological and scientific-organizational factors were covered. The priority directions of activity and achievement of scientific institutions in that of branch were generalized.

Key words: sheep-breeding, domestication, breeding business.

Рецензент: Євдокимов М.О., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
13.01.2012

УДК 930+94

Гладченко І.О., Михайлюк В. П.

ДІЯЛЬНІСТЬ СУЧАСНИХ ВІЙСЬКОВО-СПОРТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ЛУГАНЩИНІ У ДОБУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991-2011 рр.)

Розглянута робота військово-спортивних організацій на Луганщині у добу незалежності України. Систематизовані зміни у механіці діяльності громадських військово-спортивних організацій та ігор, висвітлено їх вплив на формування духовної та фізичної підготовки молоді.

Ключові слова: військово-спортивна підготовка, громадські об'єднання, страйкбол, пейнтбол, військово-спортивні ігри, «Зірниця».

За радянських часів для прискорення виховання та навчання молоді військовим навичкам були створені керівництвом Радянського Союзу спеціальні організації для військово-патріотичної підготовки населення. Вони займалися патріотичною, військово-спортивною та освітньою підготовкою різних прошарків населення, особливо це стосувалося молоді – починаючи від середньо та старшокласників, та закінчуючи студентами. Такою організацією перш за все було Всесоюзне Червоного Прапора Добровільне товариство сприяння армії, авіації та флоту, яке було об'єднано з трьох до того часу окремих організацій – ДОСАРМ, ДОСАВ, ДОСФЛОТ. Кінець 60-х років є часом розквіту молодіжних військово-спортивних патріотичних організацій у Радянському Союзі. Поряд з організаціями ДТСААФ, які набували все більшої популярності з'являлися й суспільні організації, не пов'язані з владою. Це, наприклад, були молодіжні військово-спортивні патріотичні клуби, які створювалися ветеранами Другої Світової війни (пізніше – війни в

Афганістані). Також для кінця 60-х років була характерна поява перших військово-патріотичних ігор «Зірниця» та «Орлятко».

Ці заходи були спрямовані на виховання у молоді патріотичної поваги до Батьківщини, уміння жити в армійських умовах довгих час, протистояти будь яким ворогам, та іншим якостям, потрібним в умовах війни. Така загартована молодь могла б швидше проходити строкову військовою службу, але бути більш професійно підготовленою ніж у тому випадку, якщо б вона проходила довгу строкову службу замість участі у молодіжних військово-спортивних клубах. Але з розпадом Радянського Союзу, в тяжкі роки Перебудови, коли Україна відокремилася, в ній зникли піонерські, комсомольські рухи, які підтримували військово-спортивну патріотичну підготовку та тематичні заходи, почали зникати й військово-спортивні патріотичні клуби. Навіть той факт, що офіційним правонаступником ДТСААФ в Україні стало Товариство сприяння обороні України (скорочено ТСОУ), не зміг врятувати від зникнення весь потенціал та зберегти ті об'єми роботи, що існували за Радянських часів.

На перший план вийшли молодіжні військово-спортивні патріотичні клуби, які формувалися за прикладом устрою тих самих самостійних організацій, заснованих ветеранами Другої Світової війни та війни в Афганістані, та які діяли ще за часів Радянського Союзу. Але й ці клуби зазнали певних трансформацій. Незмінною залишилася їх роль у суспільному житті та робота на громадських засадах.

Одні з них пов'язані з козацьким минулим, інші є військово-патріотичними клубами на громадських засадах, які відтворюють сучасні передові типи військових з'єднань різних країн, та займаються відтворенням, моделюванням сучасних доктрин ведення бою. Наприклад, це страйкбольні, хардбольні клуби, відкриті для вільного вступу.

Праць, які б більш менш описували розвиток та діяльність громадських військово-спортивних організацій на теренах України ще немає. Але з розвитком сучасних інтернет-технологій доступні інтернет-ресурси, які спеціально створені для популяризації та інформатизації суспільства. Перш за все це офіційні всеукраїнські сайти страйкболу – airsoft.com.ua, де можна знайти як історію заснування та розвитку Федерації Страйкболу України, так і види діяльності, основні правила та іншу інформацію в повній мірі. Також на цьому сайті є повний перелік страйкбольних команд та заходів, які проводилися або плануються в майбутньому[1]. Щодо конкретно Луганської області – існує і розвивається Луганський осередок страйкболу також в інтернеті за адресою airsoft.lg.ua, де публікується діяльність Луганського Обласного Клубу Страйкболу, а саме – перелік команд, план заходів на рік та інша інформація. Також слід зазначити, що на обох інтернет-сайтах існує архів, який містить заходи та новини, які мали місце в минулому майже з заснування страйкболу в Україні [2].

Така ж ситуація й з пейнтболом – за детальною інформацією слід звернутися до офіційного інтернет-сайту Федерації Пейнтболу України, де міститься вся інформація про історію, заходи та змагання, та про команди України (в них є й команди з Луганської області) [3].

Також слід згадати й про Товариство Сприяння Обороні України, яке прийняло на себе роль зниклої після розпаду Радянського Союзу організації ДТСААФ. Окрім офіційного інтернет-сайту, де публікується історія виникнення, види діяльності та інша інформація, є й архівні матеріали, які розкривають діяльність цієї організації протягом років незалежності України [4].

Предмет дослідження – діяльність сучасних військово-спортивних організацій на Луганщині у добу незалежності України (1991-2011 рр.).

Мета статті – розглянути діяльність громадських військово-спортивних організацій та клубів, які діють під егідою владних структур у тій же сфері

26 вересня 1991 року на 7 позачерговому з'їзді було прийняте рішення про реорганізацію ДТСААФ України у Товариство сприяння обороні України. У прийнятому Статуті відзначалось, що ТСО України є правонаступником ДТСААФ республіки, всеукраїнською громадською організацією. Відповідно до Закону України «Про об'єднання громадян» ТСО України зареєстроване 10 жовтня 1991 року Міністерством юстиції як Всеукраїнська громадська оборонно-патріотична організація громадян [5]. Її метою визнано – сприяння обороні і підготовці членів Товариства до праці і захисту Батьківщини, а основними завданнями і напрямками діяльності визначено:

- представлення і захист законних інтересів Товариства в органах державної влади і громадських організаціях;
- патріотичне виховання членів Товариства, пропаганда серед населення Конституції і Законів України про захист Вітчизни;
- підготовка призовників з військово-технічних спеціальностей;
- участь у освітній діяльності та підготовці для народного господарства кадрів масових технічних професій згідно з законодавством України;
- розвиток технічних і прикладних видів спорту, а також службового собаководства з усіма видами кінологічної діяльності.

До складу ТСО України сьогодні входять Кримська республіканська, 24 обласні, Київська і Севастопольська міські організації. З 21 квітня 2010 року Товариство Сприяння Обороні України очолює Віктор Миколайович Тімченко [6].

За офіційною інформацією Товариство Сприяння Обороні України постає сьогодні своєрідним Центром професійної освіти – отримали ліцензії і працюють 608 навчальних закладів, в тому числі 156 автотехнічних шкіл, 439 спортивно-технічних клуби. При цьому вони, в більшості своїй, створювались свого часу для підготовки водіїв та інших спеціалістів із числа призовників. Поступово оновлюється матеріальна база, але в останній час повільніше. Педагогічні кадри постійно підвищують фах в учбово-методичних центрах при обласних комітетах Товариства, а керівники кожні 5 років проходять переатестацію в Дарницькому учбовому центрі Центрального Комітету ТСОУ [7].

Також зазначається в офіційних документах, що існує 26 аероклубів, які належать до Товариства й випускають в небо біля 200 спортивних літаків, гелікоптерів і планерів, експлуатують півтори тисячі парашутних систем. Авіаційні спортсмени неодноразово ставали призерами і переможцями міжнародних змагань, світовими рекордсменами. В Товаристві культивується і розвиваються понад 20 технічно-прикладних видів спорту – автото, радіо,

водні види, багатоборства, службове собаківництво тощо. Одним з основних напрямків статутної діяльності Товариства вважається військово-патріотичне виховання молоді. Є події, про які молодь має знати, є герої, яких вона має брати за взірці. Особлива увага приділяється учнівській молоді, адже багато викладачів предмету «Захист Вітчизни» є головами первинних шкільних організацій ТСО України. Як правило, це ентузіасти своєї справи, що, незважаючи на брак коштів, відсутність інших матеріальних заохочень, формують у підлітків світогляд патріотів України [8].

Але загалом слід зазначити, що негативні тенденції в різних сферах життя України відбилися на діях ТСО України. Незважаючи на надану інформацію про діяльність клубів організації, у реєстрі заходів щодо спортивної стрільби з різних видів зброї знаходиться лише три етапи змагань, які проводяться один раз на рік. Це дуже невелика кількість, якщо зіставити з даними радянських клубів ДТСААФ. Нема й ніякої інформації якими видами зброї користуються учасники, в якому стані знаходиться зброя. Іншим фактом є те, що судячи з переліку професій, яким навчають в організаціях ТСО України, сама організація вирішила розширити кількість професій задля того, щоб привернути до себе увагу більшості людей та вирішити недостатнє фінансування. Це свідчить про непопулярність закладу як серед народу, так й з боку влади, не дивлячись на всі цифри з офіційного джерела. До того ж слід згадати про те, що переважна кількість клубів ТСО України – це авто-, мотоклуби. Кількість радіоклубів, стрілецьких клубів дуже мала, бо містити ці клуби важче та дорожче ніж автотоклуби. Дуже сумнівно, що в час, коли країна переживає важкий час, організації ТСОУ дійсно можуть собі дозволити планові польоти, радіо та стрілецькі змагання, підготовку молоді у патріотичному дусі. Ніякої детальної інформації щодо проведення таких змагань до широкого загалу не доводиться.

Першим з «громадських» військово-спортивних ігор в Україні з'явився пейнтбол – некомерційна командна військово-спортивна гра, в якій використовуються маркери – спеціально перероблені пневматичні пістолети, заряджені кульками з фарбою. З'явився він ще в 90-х роках, набув широкого розвитку вже в кінці 90-х – початку 2000-х років [9]. Слід відрізнити пейнтбол як відпочинок для людей різного віку, й спортивний та тактичний пейнтбол. Останні два види офіційно прийняті в перелік технічних видів спорту в ДТСААФ Російської Федерації, але в Україні ТСО не взяло тягар переведення цих видів спорту в офіційний перелік своїх дисциплін. Спортивний й тактичний пейнтбол найближчі різновиди за своїм процесом до «Зірниць».

Тактичний пейнтбол, на відміну від спортивного, проводиться на різних майданчиках: лісових (тому тактичний пейнтбол іноді називають «лісовим»), польових, а також усередині будівель і споруд. Існують два напрямки тактичного пейнтболу, що відрізняються одне від іншого цілями і завданнями: тренінговий та дозвільний [10].

Тренінговий напрям використовується співробітниками МВС, спецслужб, охоронних підприємств і т. п. для відпрацювання за допомогою засобів пейнтболу навичок володіння зброєю і дій в обстановці, наближеній до реальних умов [11]. В тренінговому пейнтболі іноді використовують імітаційні

маркери, що поступаються спортивним видам в скорострільності і кількості боєприпасів, але імітують, або копіюють бойову зброю.

Дозвільний напрямок - це саме той пейнтбол, який будь-хто може замовити в пейнтбольному клубі для спільного відпочинку з друзями або колегами. Саме з дозвільного пейнтболу вийшла переважна більшість гравців, які регулярно грають як у «лісовий», так і в спортивний пейнтбол. В Україні перший пейнтбольний клуб «Сакура» з'явився у 1994 році у Києві. Тоді ж з'явилася й Федерація Пейнтболу України, яка діє й досі. Кожен рік проводяться спортивні змагання пейнтбольних команд різного рівня. З кінця 90-х років українські команди приймають участь у міжнародних спортивних змаганнях. В Луганській області на 2011 рік існує три спортивних пейнтбольних клуби, які також приймають участь в офіціальних змаганнях. Через клуби та Федерацію йде активна пропаганда популяризації пейнтболу серед молоді. Цьому свідчать офіційні цифри Федерації, за якими більше 50% учасників пейнтбольних змагань – роком від 19 до 25 [12].

Страйкбол, як вид військово-спортивних ігор, з'явився на теренах України пізніше – вже на початку XXI століття. Страйкбол це некомерційна командна гра. У грі беруть участь дві або більше команд, які можуть об'єднуватися у великі коаліції задля перемоги. Командою вважається добровільне об'єднання на чолі з командиром команди. До участі допускаються психічно врівноважені громадяни, які досягли 18 років та мають власну екіпіровку [13].

Сенсом гри спочатку був колективний відпочинок на лоні природи, нейтралізація негативних емоцій і агресивних устремлінь, радість взаємного спілкування гідних людей. Але згодом з розвитком страйкболу сенс гри змінився. Сьогодні це вже не тільки активний відпочинок з друзями, сьогодні страйкбол виходить в Україні на рівень військово-спортивної гри з чіткими цілями виконання завдань, близьких до бойових, з вдосконаленням бойових навичок, з прикладанням всіх зусиль для перемоги. Також це змагання серед команд – яка з них найбільш підготовлена й може одержати більшу кількість перемог, меншу кількість поразок та нічиїх.

Суть гри полягає в командному виконанні поставлених сценарієм завдань з дотриманням правил конкретного сценарію гри. Тривалість однієї гри становить від декількох годин до декількох діб (в залежності від території, ігрового сценарію і кількості гравців). Обов'язковий атрибут гри - антураж. Під антуражем сприймається точне копіювання образу того чи іншого підрозділу військ конкретної країни. Ще однією особливістю страйкбольних ігор є те, що вони за місцем проведення максимально наближені до бойових дій. Тобто ігри в своїй більшості проводяться на полігонах, які належали до військових частин, або ще досі знаходяться у веденні Міністерства оборони України. Також на великі ігри з великою кількістю людей організатори наймають військову техніку. В Україні переважно це позашляховики ще радянського виробництва (наприклад, УАЗи), або зарубіжного – хаммери, та бойова техніка піхоти – БРДМ, БМП та інші різновиди. З використанням такої техніки ігри набувають більш реалістичних рис [14].

В Україні, на відміну від пейнтболу, страйкбольні клуби об'єднані Федерацією Страйкболу України (далі ФСУ). Федерація Страйкболу як громадська організація виникла у 2002 р. В цей час страйкбол в Україні лише починав розвиватися і робив свої перші кроки. Гравців було дуже мало, загалом по Україні налічувалося до 100 чоловік. На той час центральні осередки зосереджувалися у двох містах: Львові та Києві. Перша назва організації – «Західноукраїнська федерація страйкболу» – ЗУФС. Згодом, по мірі появи гравців у інших регіонах України, засновники прийняли рішення відійти від територіальної назви і перереєструвати громадське об'єднання під назвою «Федерація Страйкболу». Цим самим надавши можливість долучатися до формування засад та принципів гри всім регіонам країни. У 2003 р. тоді ще ЗУФС організувала та провела першу Всеукраїнську гру «Відкриття сезону» на яку приїхало 36 гравців зі всієї України. Через рік гравців було вже 120 (2004р.), ще через рік – 270 (2005р.) і у 2006 році на полігоні «Раківець» зібралось вже понад 500 чоловік. На сьогодні Федерація Страйкболу є найстарішою з офіційних організацій, що пропагують страйкбол в Україні [15].

Що стосується конкретно Луганської області, страйкбол прийшов спочатку в саме місто Луганськ в 2006 році, коли перші гравці, які зацікавилися страйкболом, отримали першу екіпіровку та озброєння. Спочатку їх було лише троє, а ігор в Луганській області не проводили – першопрохідці від'їжджали до Львова на великі ігри. Але з кожним місяцем прихильників нової військово-спортивної гри становилося дедалі більше. Вже в 2008 році з'явилися перші страйкбольні команди – спочатку їх було лише три – чотири. Але з кожним роком кількість людей, особливо молоді, які приходили до страйкболу, росла в геометричній прогресії. Почали проводити перші ігри в Луганській області, перші командні виїзди для представництва Луганської області на великих іграх у Львові, Харкові. Поступово страйкбол перекочував з великого міста до області, були створені осередки в місті Рубіжне, Сєверодонецьку. В 2011 році на офіційному «Відкритті» було вже понад 200 чоловік, з яких переважна кількість – молодь. В тому ж 2011 році 23 лютого, в день Захисника Вітчизни було створено Луганський Обласний Клуб Страйкболу та громадську організацію «Східний редут», яка представляє інтереси Клубу. На той час до Клубу увійшло понад 300 чоловік, більшість з яких вже перебували в командах, яких вже існувало понад 12 [16].

Узагальнюючи, слід зазначити, розпад Радянського Союзу змінилися основи роботи військово-спортивних патріотичних організацій. Об'єднання, які фінансувалися та отримували матеріальну базу від держави, відійшли на другий план. Вакуум, який з'явився після скорочення організацій ДТСААФ та ТСО України, зайняли громадські військово-спортивні патріотичні об'єднання. Їх розвиток та діяльність керуються переважно ініціативою ентузіастів, яким не байдуже щодо розвитку та пропаганди спорту та військових знань серед молоді. З'явилися нові види військово-спортивних ігор – страйкбол, пейнтбол, та інші. Але слід зазначити, що такі військово-спортивні патріотичні ігри, як «Зірниця» та «Орлятко» продовжують проводитися, проте було б дуже актуально об'єднати роботу страйкбольних, пейнтбольних клубів та організацій, які займаються «Зірницями» для подальшого розвитку військово-спортивної підготовки молоді з ранніх років й до самого призовного віку.

На думку авторів, подальше дослідження проблеми можна проводити за наступними напрямками:

- 1) Діяльність громадських об'єднань на теренах України у добу Радянського Союзу та незалежної України;
- 2) Вплив військово-спортивних патріотичних організацій на кількісний та якісний склад Збройних Сил Радянського Союзу та незалежної України;
- 3) Основні проблеми військово-спортивного та патріотичного виховання молоді в сучасній Україні.

Література

1. Інтернет-сайт Увесь Страйкбол України: <http://airsoft.ua>.
2. Інтернет-сайт Луганського Обласного Клубу Страйкболу: <http://www.airsoft.lg.ua>.
3. Інтернет-сайт Федерації Пейнтболу України: <http://ua-pb.com>.
4. Інтернет-сайт ТСО України: <http://tsou.org.ua>.
5. Історія ТСО України: <http://tsou.org.ua/about/history/>
6. Історія ТСО України: <http://tsou.org.ua/about/history/>
7. Історія ТСО України: <http://tsou.org.ua/about/history/>
8. Історія ТСО України: <http://tsou.org.ua/about/history/>
9. Офіційні документи діяльності Федерації Пейнтболу України: <http://ua-pb.com/portal/docs>
10. Офіційні документи діяльності Федерації Пейнтболу України: <http://ua-pb.com/portal/docs>
11. Офіційні документи діяльності Федерації Пейнтболу України: <http://ua-pb.com/portal/docs>
12. Офіційні документи діяльності Федерації Пейнтболу України: <http://ua-pb.com/portal/docs>
13. Федерація Страйкболу України: <http://airsoft.ua/content.php?r=9-%D0%A4%D0%A1%D0%A3>
14. Федерація Страйкболу України: <http://airsoft.ua/content.php?r=9-%D0%A4%D0%A1%D0%A3>
15. Федерація Страйкболу України: <http://airsoft.ua/content.php?r=9-%D0%A4%D0%A1%D0%A3>
16. Положення про створення Луганського Обласного Клубу Страйкболу: <http://www.airsoft.lg.ua/forum/index.php?app=ccs>

Гладченко И.А., Михайлюк В.П. Деятельность современных военно-спортивных организаций на Луганщине во время независимости Украины (1991-2011 гг.).

Рассмотрена работа военно-спортивных организаций на Луганщине в эпоху независимости Украины. Систематизированы изменения в механике деятельности военно-спортивных общественных организаций и игр, отражены их влияние на формирование духовной и физической подготовки молодежи.

Ключевые слова: военно-спортивная подготовка, общественные объединения, страйкбол, пейнтбол, военно-спортивные игры, «Зарница».

Gladchenko I.A., Michailyk V.P. Activity of modern viyskovo-sportivnikh organizations on Luganshchini in time of independence of Ukraine (1991-2011).

Considered military-sports organizations in the Lugansk region during the time of Ukraine's independence. Systematized changes in the mechanics of public-military organizations and sports games; highlighted their influence on formation spiritual and physical preparation of young people.

Key words: military and sports training, public associations, Airsoft, paintball, military and sport games, "Summer Lightning".

Рецензент: Довжук І.В., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
06.02.2012

РОЗВИТОК МОРЕПЛАВСТВА НА ЧОРНОМУ МОРІ ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Висвітлюється перебіг основних подій, які пов'язані з найбільш відомими походами Київських князів проти Візантії у IX – XI ст., та проаналізовані головні воєнно-політичні наслідки цих походів для Київської Русі.

Ключові слова: Київська Русь, Візантія, Крим, корабель, море, похід.

Наприкінці IX - початку X ст. влада Київських князів вже поширювалася на значну частину східнослов'янських племінних об'єднань, що робило Давньоруську державу, яка переживала процес формування, економічно сильною і відносно централізованою. Тому князь Олег 907 р. здійснив потужний великомасштабний морський похід на Візантію. "Повість временних літ" яскраво відобразила невідомий раніше на Русі розмах цього походу: "Пішов Олег на греків, залишивши Ігоря в Києві, взяв же з собою силу варягів і словен, і чуді, й кривичів, і мерю, і древлян, і радимичів, і полян, і сіверян, і в'ятичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців... І з усіма цими пішов Олег на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі".

Можна припустити, що причиною цієї війни, що виникла між Руссю та Візантією, стало невиконання Константинополем кількох умов мирової угоди 860 р., укладеної між Аскольдом і імператором Михайлом. Імперія не виплачувала данину Києву і не надавала привілеїв руським купцям у містах Візантії. Цілком можливо, що київські вивідачі всебічно вивчили стан справ у Константинополі. Тогочасна воєнно-політична обстановка сприяла руському князю в реалізації його військових планів. Імперія переживала в той час суттєві труднощі. З півдня тиснули араби, а у війську виник заколот під проводом воєначальника Андроніка Дуки. В цих умовах імператор був змушений перевести відбірні легіони з північних форпостів імперії і рушити їх проти арабів. Олег ґрунтовно підготувався до війни. Він заручився підтримкою Болгарії, скориставшись антивізантійськими настроями царя Симеона, який був зацікавлений у нанесенні удару своєму противнику. Завдяки цьому суходільне військо Олега, що рухалося через болгарську територію, безборонно наблизилося до стін Константинополя. Майже одночасно до столиці імперії наблизився руський флот.

Літописець Нестор веде розповідь у фольклорно-легендарному дусі і зауважує, що коли лодії Олега наблизились до Царгорода, "греки ж замкнули Суд, а місто зачинили". "Судом" називали давньоруські книжники бухту Золотий Ріг, що відділяла власне Константинополь від його передмістя Галати. На берегах бухти стояли великі башти, між якими в разі небезпеки натягали величезний ланцюг, що тримався на поверхні води сотнями поплавоків. Рештки башт збереглися до XX ст. і вивчені археологами. Ця загорожа надійно перекривала вхід до Золотого Рогу. Перша згадка про неї відноситься до 717 р. (візантійське джерело). Про неї потім пишуть візантійські історики Лев Діакон (X ст.) і Георгій Кедрен (XI ст.). Давньоісландська сага про зятя Ярослава Мудрого Гаральда також згадує ланцюг, що захищав Золотий Ріг від ворожого флоту [1, с.68].

Цей ланцюг був надзвичайно міцний. Олег та його воєводи зрозуміли, що наявні лодії-однодеревки цю перешкоду подолати не зможуть, раніше вона неодноразово зупиняла важкі кораблі арабів та італійців. Тому князь вирішив перехитрити візантійців. У літописі Нестора читаємо: "І звелів Олег своїм воїнам зробити колеса й поставити на них кораблі. І з попутним вітром підняли вони вітрила й пішли з боку поля до міста. Греки ж, побачивши це, злякались..."

В дійсності кораблі під вітрилами не могли рухатися сухоходом. Це потребувало б зусиль сотень людей, волів або коней. Так, можливо, і вчинив Олег. Вітрила не могли по землі зрушити корабель з місця. Припустимо, що це було зроблено з метою здійснення психологічного тиску на захисників міста. Князь наказав підняти вітрила на кораблях. Цілком імовірно, що в цю дію язичники-русичі вкладали і певний магічний зміст. Цей сміливий обхідний маневр Олега змусив імператора шукати миру, перенести конфлікт з військової сфери в політичну. Він прийняв не вигідні умови, запропоновані київським князем. Його послі сказали Олегу: "Не губи міста, дамо тобі данини, якої забажаєш!" У літописі читаємо: "Наказав Олег дати данину на дві тисячі кораблів... І погодились на це греки, і стали просити миру, щоб не воював Грецької землі. Олег же, трохи відійшовши від столиці, розпочав переговори про мир з грецькими царями Леоном і Олександром. ... І наказав Олег дати воїнам своїм на 2000 кораблів по 12 гривень на ключ, а потім дати данину для руських міст: перш за все, для Києва, потім для Чернігова, для Переяслава, для Полоцька, для Ростова, для Любича і для інших міст".

Тоді ж у 907 р. була укладена попередня русько-візантійська угода, що стала першим письмовим договором в історії Київської Русі, що став відомим дослідникам. Нестор включив її у свій літопис, скориставшись, можливо, архівом київських князів. Значні пільги надавалися руським купцям: забезпечення продуктами харчування на шість місяців, дозвіл жити в передмісті Константинополя (в монастирі св. Мамонта), користуватися лазнею, забезпечення корабельним спорядженням, право виходу в місто групами по 30 осіб. Значним досягненням руського уряду було одержання від грецької сторони права безмитної торгівлі для руських купців у Константинополі та інших містах імперії. Візантія зобов'язувалася сплачувати Русі щорічну данину. Певні домовленості було досягнуто і в області військової справи. Русь брала на себе обов'язок надавати Візантії постійну військову допомогу [5, с.53]. Літописець Нестор розповідь про русько-візантійську угоду завершив так: "... царі Леон і Олександр уклали мир з Олегом, зобов'язалися сплачувати данину і прийшли до взаємної присяги: самі (греки) цілували хреста, а Олега з мужами його приводили до клятви за законом руським і клялися ті своєю зброєю і Перуном, їх богом, і Волосом, богом худоби, і утвердили мир". Язичники-руси клялися своїми богами, перш за все Перуном, якого частина істориків вважають київсько-поляньським, до того ж дружинним богом. Потрібно відзначити, що воїни Олега приносили клятву на зброї. На знак своєї перемоги Олег повісив свій щит на воротах візантійської столиці. В. Котляр вважає, що походження вчинку Олега природніше шукати у слов'янських звичаях. Уявлення про щит як

символ перемоги міцно вкорінилося у давньоруській мові: "взяти на щит" означає оволодіти укріпленою фортецею приступом [1, с.74].

Ця угода була значно розширена і закріплена в договорі Русі з Візантією 911 р. В дні підписання її військовий загін з вже 700 русичів брав участь у поході візантійського війська проти арабів на острів Крит у Середземному морі [5, с.53]. Тут ще чіткіше обумовлені правові норми русько-візантійських відносин. Сторони несли рівну відповідальність за вчинені злочини - вбивство, бійки, крадіжки; зобов'язувалися надавати допомогу торговельним суднам, які зазнавали катастроф, повертати полонених і збіглих. П. Толочко вважає, що укладення мирних договорів з Константинополем стало актом великої історичної ваги, що утверджував Київську Русь як рівноправного економічного партнера Візантійської імперії [5, с.53].

На початку літа 941 р. несподівано розпочалася нова війна Русі з Візантією. Про неї повідомляють і руські літописи, і візантійські історичні твори. Причина цієї війни залишається нез'ясованою. Можна припустити, що зміцніла у 20-х - 30-х рр. Візантія вже не хотіла сплачувати Русі данину. В боротьбі проти неї імперія намагається скерувати на північного сусіда печенізьких ханів, які з'явилися у причорноморських степах в VIII ст. Безпосереднім приводом до війни стало, вірогідно, припинення регулярної виплати данини Русі візантійським урядом. Можливо посилювалися утиски руських купців у візантійських містах.

"Повість временних літ" вмістила розповідь про цей похід: "Пішов Ігор походом на греків. І послали болгари звістку цареві, що йдуть руси на Царгород - 10000 кораблів. І прийшли, і підпливли, й почали воювати країну Віфінську, й полонили землю по Понтійському морю до Іраклії й до Пафлагонської землі, і всю країну Нікомідійську полонили й Суд увесь попалили. ... І з обох боків Суду захопили багатств багато". В літописі повідомляється лише про морський похід, коли з руських суден було на грецький берег висаджено десант. Лише у вересні 941 р. грецькі війська вдарили на оточених русів. Нестор описує ці події так: "Ігореве військо, порадившись, виступило проти греків з мечами в руках. В тяжкій січі греки здолали русів. Був уже вечір, коли Ігореві воїни повернулись до своєї дружини вночі, сівши у човни, відплили вони в море, і тут зустрів їх Феофан на своїх човнах і став пускати вогонь на руські лодії. І було видно страшне диво: вогонь літав уночі. Руси ж побачивши полум'я, кидались у воду морську, намагаючись врятуватися. І тільки небагато з них повернулись додому і, ... розповідали вони ... про все побачене, про вогонь із труб і човнів. "Наче блискавку небесну мають у себе греки, і пускаючи її, попалили нас; через те ми і не здолали їх". Візантійці застосували так званий грецький вогонь - суміш із смоли, сірки, селітри і нафти. Її пускали з сифонів, встановлених на носі корабля. Сифони виготовлялися з позолоченої бронзи і мали вигляд голови лева. У 941 р. полководець Феофан використав декілька відремонтованих кораблів, де і були встановлені ці прилади. Візантійські джерела додають, що полоненим русичам відрубано голови [1, с.102]. Подальша боротьба русів проти Візантії успіху не мала. Проте Ігор та його бояри і воєводи не збиралися миритися з цією поразкою.

944 р. влаштовано новий похід, який за своїми масштабами не поступався попередньому. У "Повісті временних літ" читаємо: "Ігор же зібрав воїнів

багатьох: варягів, русь, і полян, і словенів, і кривичів, і тиверців, і найняв печенігів і заложників у них взяв, і пішов на греків у лодях і на конях, прагнучи помститися за себе. Почувши про це, корсуняни послали до Романа зі словами: "Ось ідуть русичі, без ліку кораблів їх, відкрили море кораблі". Загроза нового вторгнення руського війська у Візантію спонукала імператора Романа I шукати миру. Ігор зустрівся з імператорським посольством. Князю було запропоновано: "Не ходи, а візьми данину, яку брав Олег, додам ще до тієї данини". Ігор порадився з дружиною і отримав відповідь: "Якщо так говорить цар, то чого нам ще треба: не бившись, узяти золото, і срібло, і шовк? Хіба хто знає, кому перемогти: чи нам, чи їм? Чи з морем хто в злагоді й мирі? Не на землі ж бо ходимо, а по глибині морській: усім одна смерть. І послухав їх Ігор. Узав у греків золото й тканини на всіх воїнів, повернувся назад і пішов до Києва додому". Як видно, князь радиться з дружиною у всіх важливих справах, піклується про воїнів і щедро їх винагороджує.

В дійсності становище склалося інакше. Хоча Ігор і зібрав величезне військо, проте не наважився перейти через Дунай і вдарити на Константинополь. Можна припустити, що Роман I зібрав своє суходільне військо, а численні кораблі, озброєні страшним грецьким вогнем, чатували на руські лодії неподалік від Золотого Рогу. Великих доленосних успіхів у переговорах Ігор не добився. Підписана мирна угода була набагато менш вигідною порівняно з тією, що була укладена Олегом у 911 р. Руські купці позбавлялися права безмитної торгівлі в Константинополі. Київські князі зобов'язувалися захищати від ворогів візантійські володіння у Криму. З цього часу руські військові підрозділи постійно перебувають у Константинополь на військову службу імперії. Але при цьому Візантія продовжувала сплачувати данину Київській державі. Дослідники, які вивчали договір 944 р., дійшли висновку, що він був рівноправною угодою про мир, дружбу і військову співпрацю між двома державами. Він забезпечив дружні стосунки між Руссю і Візантією на найближче століття [1, с.103].

Активно воював на морі Київський князь Святослав. Найбільш важливими і показовими є його походи на балканських болгар у 968 та 969 рр. Руси з'явилися на Дунаї несподівано - вони приховано змогли увійти в Дунай. Почувши про це, болгарський цар Петро направив проти раті Святослава своє військо числом 30000 воїнів. Князь змушений був вирішувати важке завдання - висаджувати з суден передові підрозділи тоді, коли берег був зайнятий противником. Проте руси змогли вийти з важкого становища. Вони швидко зійшли з суден, вишикувавшись "стіною", в декілька рядів, і прикрившись від ворожої зброї великими щитами, вступили в бій і одержали перемогу.

Болгарський цар Петро, що дотримувався візантійської орієнтації, зрадив інтереси своєї країни на користь Візантії. Посольство, відправлене ним у Візантію 968 р., свідчило про те, що він не знав, що Візантія зрадила Болгарію, намагаючись руками Святослава послабити її. Почувши про поразку свого війська, цар Петро захворів і незабаром помер.

Битва на березі Дунаю під час висадки руських воїнів була початком воєнних дій на Дунаї. За короткий термін руси оволоділи майже всією Східною

Болгарією. "Повість временних літ" повідомляє, що Святослав переміг болгар, взяв 80 міст (можливо, цифра не є точною) на Дунаї і оселився княжити у Переяславці, беручи данину з Візантії. В першій половині 969 р. Святослав вів переговори з болгарами щодо спільного виступу проти Візантії [4, с.73].

Епопея битв на Дунаї свідчить про те, що руси надавали велике значення своїй флотилії.

У 969 - 970 рр. Святослав завоював Північно-Східну Болгарію, увійшов у Фракію. Новий імператор Іоан Цимісхій направив на Дунай флотилію у 300 суден. Коли на Дунаї з'явилися вогненосні кораблі греків, руси з наказу Святослава негайно зібрали всі свої лодії і поставили їх на березі Дунаю, біля міської стіни Доростола. Греки не наважилися проникнути слідом за ними і вступити в бій, незважаючи на те, що мали "грецький вогонь". Вони блокували Доростол з боку ріки, відрізавши русам шлях до відступу. Проте вони не змогли повністю блокувати руський флот. Вправні руські мореходи здійснювали вилазки і добували продовольство для обложених у Доростолі воїнів. Одного разу вночі вони, в кількості 2000, здійснили відчайдушну вилазку на лодіях. Про це розповідає Іоан Скіліца: "Зібравши звідки хто міг хліба, пшона і інші харчові продукти для життя, вони річкою на човнах ввозять все у Доростол. Під час зворотного плавання, побачивши на березі річки багато слуг і вояків, ... нападають на них, багатьох вбивають, а решту заставляють розсіятися в сусідніх хащах, потім вступають у свої човни, і під попутним вітром несуться до Доростола. Узnavши про це, цар гнівається і звинувачує начальника флоту в сильному злочині, що вони не узнали про відплиття варварів з Доростола. Погрожував він їм смертю, якщо знов станеться щось подібне". Проте положення обложених у Доростолі русів було надто важким. Святославу його воєводи радили вночі на човнах, через стоянку вогненосних грецьких кораблів, щоб зберегти рештки війська, відступити на Русь. Була також пропозиція укласти з імператором мир. На цих прикладах видно, яке значення мали кораблі для успішних бойових дій і для відступу. В. Мавродін припускає, що у русичів було багато кораблів, якщо вони мали намір вивезти на них все військо [4, с.74].

22 липня 971 р. відбулася остання тяжка битва русів з візантійцями. Руси билися досить хоробро і навіть примусили відступити візантійську піхоту, але становище врятувала важкоозброєна візантійська кіннота, натиск русів послабшав, і вони повернулися у Доростол. Становище Святослава було дуже важким. Мабуть вперше в житті він погодився на мирні переговори. Імператор, ймовірно, також не дуже вірив у можливість взяти Доростол приступом. В результаті було укладено угоду, досить почесну для Русі, зважаючи на те, що війна була програна. Святослав здавав Цимісхію Доростол і повертав полонених. Він відмовився від всіх завойованих земель на Дунаї і від ведення там воєнних дій, а також у Криму, зобов'язувався надати військову допомогу Візантії у її боротьбі проти арабів. У договорі не було мови про виплату Візантією данини. Імператор мав випустити руське військо з Доростола і навіть забезпечити його продовольством на зворотній шлях. За повідомленням Лева Діакона, на Русь поверталось 22 000 воїнів. Проте навіть переможений, Святослав залишався небезпечним для Візантії. Імператор направив до печенігів

свого дипломата Феофіла, і той, за великий викуп, найняв одного з ханів для вбивства Святослава. Під час слідування руського війська на Русь навесні 972 р. князь був підступно вбитий. "Повість временних літ" коротко і з жалем повідомляє про його загибель: "Коли настала весна, відправився Святослав до порогів. І напав на нього Куря, хан печенізький, і вбили Святослава, і взяли голову його, і зробили чашу з черепа, окувавши його і пили з нього". Так закінчив своє життя славетний полководець Київської Русі [1, с.45].

Після походів князя Святослава Русь і Візантія перебували у ворожих стосунках. Князь Володимир також воював з імперією. Навесні 989 р. руські судна спускаються вниз по Дніпру, виходять у море, пристають біля Херсонеса і починають його облогу. Облога цього міста була довгою і важкою для його мешканців. Під час проведення переговорів Володимир поставив херсонесцям умову здатися. Він також, отримавши таємне повідомлення від херсонесця Анастаса, де знаходяться водопровідні труби, звелів їх перекопати і тільки після цього Херсонес здався. Володимир висунув умову імператору видати за нього заміж імператорську сестру Анну, а в разі невиконання її погрожував вчинити військовий похід на Константинополь. Ця загроза з боку київського князя була цілком реальною. Імператор не хотів, щоб руси нападали на його столицю і прийняв важкі умови Володимира, реалізації яких останній домогся за допомогою військової сили. У Херсонес прибула наречена Володимира. Він, віддавши Херсонес імператору, разом з Анною повернувся до Києва. Після цього почалося хрещення Русі [4, с.83].

Проте в подальшому відносини Русі з Візантією не покращувалися. Русь продовжувала свою активну політику в Чорноморському регіоні з застосуванням морської сили. Останній військовий похід здійснив у 1043 р. син Ярослава Мудрого Володимир. Приводом до цього виступу послужило вбивство греками якогось іменитого русича. Руське військо під проводом Володимира Ярославича та воєвод Вишати Остромирича та Івана Творимирича виступили у похід на Константинополь. Для русів це була боротьба з постійними спробами Візантії підпорядкувати собі незалежну Київську Русь. В. Мавродін вважає, посилаючись на візантійські джерела, що руське військо числило приблизно 400 лодей і 20 000 воїнів. Варязькі провідники, що брали участь у цьому поході, пропонували йти до візантійської столиці на кораблях, тоді як руські воєводи вважали, що краще рухатися ще й суходолом. Володимир пристав на пропозицію варягів.

Руське військо проникло у Пропонтиду, де Володимир Ярославич розпочав переговори з імператором Костянтином Мономахом, пропонуючи йому укласти мир з Руссю, відмовитися від спроб підпорядкувати собі Русь і заплатити великий викуп. Імператор відмовився. Становище Візантії тоді було важким. Морська сила її не була достатньою, кораблі з грецьким вогнем були розведені по інших берегових областях. Проте імператор зміг зібрати декілька кораблів, що несли на собі "грецький вогонь" і вони були вишикувані у бойовий порядок. Русини вийшли у відкрите море і вишикували свої судна так, що вони перекрили все море "від одних до інших пристаней". Обидва флоти стояли нерухомо. Нарешті два великі грецькі кораблі рушили проти руських, а за ними пішли і інші грецькі судна. Русини пішли їм назустріч. Русини наблизилися до грецьких кораблів і, оточивши кожний

корабель греків, намагалися пробити їх знизу балками, які використовували як тарани. Греки активно використовували "грецький вогонь" і кидали каміння на руські кораблі. Русі продовжували битися. Але незабаром почалася сильна буря. Великі хвилі розбивали і топили руські лодії. Тим часом греки увірвалися у розстроєні руські кораблі і продовжували їх палити. Варяги почали тікати, а руси продовжували битися. Буря продовжувалася, було розбито князівський корабель, і князь перейшов на лодію воєводи Івана Творимирича. Більше 6000 руських воїнів опинилися на березі.. Вони на чолі з Вишатою хотіли повернутися на Русь, але біля Варни вони були розгромлені греками, близько 800 були приведені в Константинополь як полонені і там осліплені. Вишата повернувся на Русь тільки через три роки.

Лодії, на яких йшли Володимир Ярославич і Іван Творимирич, повернули на північ. Навздогін імператор відправив 24 кораблі. Захопившись переслідуванням, греки пройшли гавань, де поховалися руські лодії. Тоді руси несподівано вийшли з укриття і дали бій візантійцям, в ході якого загинув сам командуючий візантійською ескадрою. Після цього бою руські воїни повернулися на Русь [4, с.89-90]. Це фактично було єдине зіткнення русів з візантійським флотом у морі. Раніше руси використовували свої кораблі виключно для перевезення війська морем туди, де планувалося воювати.

На цьому закінчується славна сторінка давньоруської військово-морської історії. З середини XI ст. на Русі починається період феодальної роздробленості. В цей час Русь вже не мала можливості зібрати потужну військову силу на морі і з допомогою її здійснювати активну зовнішню політику. Крім того, на південно-східних межах руських князівств активізували свою військову діяльність кочові племена печенігів, а за ними половців, на тяжку і виснажливу боротьбу з якими руські князі змушені були залучати великі маси військ, що відповідно відволікало їх від активних дій на морі. Поява на півдні і сході Русі кочових орд тепер заважала розвиткові національного військового мореплавства [6, с.38].

Разом з тим можна впевнено твердити, що давньоруське військово-мореплавство в означений період активно здійснювалося. Своїми сміливими військовими походами на Чорне море проти Візантії Київська Русь довела свою військову могутність і впевнено зайняла важливе місце серед тодішніх світових держав.

Література

1. Котляр Н. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. - К.: Наукова думка, 1986. - 160 с.
2. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / Упорядник Б.З. Якимович. - 4-те вид., змін, і доп. - Львів: Світ, 1992. - 712 с.
3. Історія України в особах: IX - XVIII ст. / В. Замлинський, І. Войцехівська, В. Галаган та ін. - К.: Україна, 1993. - 396 с.
4. Мавродин В. Русское мореходство на южных морях. - Симферополь: Крымиздат, 1955. - 179 с.
5. Толочко П. Київська Русь. - К.: Абрис, 1996. - 360 с.
6. Науменко А. Військове мореплавство на Чорному морі (IX-XI ст.) // Військова історія. – 2005 – № 5-6. – С. 27-39.

Горбань А.В. Развитие мореплавания на Черном море во времена Киевской Руси.

Освещаются основные события, которые связаны с наиболее известными походами Киевских князей против Византии в IX-XI ст., а также анализируются главные военно-политические последствия этих походов для Киевской Руси.

Ключевые слова: Киевская Русь, Византия, Крым, корабль, море, поход.

Gorban A.V. The development of navigation at the Black Sea in the years of Kyiv Russ.

The article gives a description of the most important events connected with the noble Kyiv kniaz' campaigns against Vizantiya during IX-XI centuries. Much attention in this research work is paid to the analyses of the military and political consequences of these campaigns for Kyiv Russ.

Keywords: ancient Kyiv Russ, Vizantiya, Crimea, navigation, vessel, sea, campaign.

Рецензент: Литвин С.Х., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
12.01.2012

УДК 930+94

Довжук І.В.

**БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМЦІВ НА ПІДТРИМКУ ГІМНАЗІЙ
УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Розглядається благодійна діяльність підприємців і комерційних установ, спрямована на створення та підтримку діяльності гімназій в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: підприємці, пожертвування, благодійність, освіта, гімназії.

Діяльність найбільш далекоглядних підприємців не випадково поєднувалася з просвітництвом, оскільки вони усвідомлювали важливість поліпшення загального стану освіти в країні. У повсякденній практиці підприємці постійно відчували брак кваліфікованих кадрів, а їхній підприємницький прагматизм підказував, що кваліфікована праця робітника та службовця є продуктивнішою. Таким чином, значна потреба у кваліфікованих кадрах на виробництві була додатковим стимулом пожертвувань на підтримку освітніх закладів усіх рівнів.

Мета цієї розвідки – розглянути благодійну діяльність підприємців різних рівнів, спрямовану на створення та підтримку діяльності гімназій в українських губерніях на зламі ХІХ-ХХ ст.

Це питання так чи інакше розглядали у своїх працях Т.І.Лазанська, В.Леонтович, Є.М.Луценко, В.Г.Ляшенко, І.С.Мартінова, А.В.Нарадько та ін.

Зазначимо, що підприємці того часу здійснювали як приватні, так і корпоративні пожертвування, часто віддаючи певний відсоток з власних прибутків. Індивідуальна благодійність була надзвичайно ефективна тим, що при заснуванні навчального закладу заможний громадянин як правило і надалі, будучи його попечителем, піклувався про його благоустрій та функціонування.

Заможна громадськість, у середовищі якої все більш активно заявляли про себе представники підприємницького загалу, досить охоче вкладала кошти в розвиток середньої загальної освіти, яку з останньої третини ХІХ ст., у період

інтенсивного економічного й суспільного розвитку, здобували все більше дітей з нижчих верств суспільства. Одночасно це призводило до певної демократизації середніх освітніх закладів та їхнього учнівського контингенту. Потреби суспільства в середній освіті значною мірою задовольнялися у недержавних закладах і на громадські кошти, серед яких виділялися за своїми розмірами по жертвування купців і промисловців. Адже заснування середніх навчальних закладів, на відміну від початкових, вимагало вкладання набагато більших коштів, що було під силу фінансово спроможним громадянам. Проте найчастіше вони об'єднували свої зусилля з органами місцевого самоврядування.

Зокрема, середню загальну освіту за новим Статутом гімназій і прогімназій від 30 липня 1871 р. можна було отримати в класичній чоловічій гімназії (курс навчання складав вісім років), в якій перевага віддавалася гуманітарній підготовці, насамперед вивченню давніх мов – грецької та латинської. Гімназії мали статус єдиних повноправних середніх освітніх закладів, учні яких після закінчення курсу навчання мали право вступати без іспитів до університетів та інших вищих навчальних закладів. Також створювалися прогімназії з чотирирічним і шестирічним терміном навчання [1, 85-86, 88-99]. Однак плата за навчання була одним з головних чинників, що обмежував отримання ґрунтовної освіти широкими верствами населення.

Зазначимо, що М.А.Терещенку мала завдячувати своїм існуванням 5-а чоловіча гімназія м. Києва. Коли в лютому 1882 р. Київська дума прийняла рішення про її відкриття, Микола Артемійович пожертвував 100 тис. руб. за умови, щоб на ці гроші було відкрито повну восьмикласну чоловічу гімназію на Печерську. Спорудження будинку нової гімназії розпочалося у квітні 1885 р., а вже у вересня наступного року її вихованці перейшли до щойно зведеної будівлі [2, арк. 11,13].

У Глухові М.А.Терещенко з 1870 р. виконував обов'язки почесного попечителя прогімназії, заснованої завдяки клопотанню місцевого земства і міського самоврядування на базі повітового училища, та надавав їй фінансову допомогу (тільки як попечитель щорічно асигнував 500 руб.). А вже у травні 1889 р. Микола Артемійович пожертвував капітал у 54,5 тис. руб. з метою перетворення цього навчального закладу на повну восьмикласну гімназію, та 7 тис. руб. – на облаштування і ремонт її приміщення. Уже через півроку освітній заклад завдяки щедрій фінансовій підтримці доброчинця отримав статус восьмикласної класичної чоловічої гімназії [3, арк. 5,7]. У 1891 р. М.А.Терещенко вирішив власним коштом спорудити при гімназії пансіон на 40 чол. і квартиру інспекторові, які також утримувалися на внесений доброчинцем чималий капітал¹. Невдовзі почала діяти й влаштована Миколою Артемійовичем гімназійна церква [4, 173].

Відкриття Златопольської чоловічої гімназії у невеликому степовому містечку на Кіровоградщині відбулося завдяки громадській ініціативі та

¹ Нині в приміщенні гімназії та пансіону навчаються студенти Глухівського державного педагогічного університету.

коштам меценатів, серед яких був цукрозаводчик Лазар Бродський. Так, у 1881 р. підпоручик Цветков пожертвував 30 тис. руб. для спорудження нового приміщення прогімназії та реорганізації її в повну гімназію, а через два роки вже Л. Бродський надав на цю справу таку ж суму, а житель Златополя Лопухін – великий будинок. У 1891 р. Лазар Ізраїльович пожертвував ще 10 тис. руб. на будівництво гімназійного приміщення та 1 тис. руб. на устаткування фізичного кабінету. Зазначимо, що атестат цього навчального закладу одержав відомий політичний діяч і письменник В.К.Винниченко.

На початку 70-х рр. XIX ст. перед грецькою громадою Одеси постало питання про заснування нової гімназії. Відкрита в 1872 р. на пожертвування купців, вона розмістилася в орендованому приміщенні. Через два роки розпочалося спорудження власного будинку на північно-східній ділянці території церкви Св. Трійці. З 50 тис. руб. грецька громада виділила тільки 13 тис. руб., а решту пожертвував купець Ф.Родоканакі. У навчальному закладі, який на честь засновника-мецената було названо Родоканакієвською грецькою школою-гімназією, навчання велося на грецькій мові, однак учні вивчали й російську мову. Його відвідували не тільки діти греків, а й українців, росіян, французів, сербів, вихідців з Бессарабії і Азовського уберезжя. Школа завдяки жертвам купців-благодійників мала також багату бібліотеку [4, 211-212].

У Харкові купець С.К.Костюрін у 1866 р., коли приміщення підготовчого класу 1-ї чоловічої гімназії виявилось непридатним, пожертвував гроші для будівництва двоповерхової будівлі по вул. Сумській, 34. Її другий поверх був наданий у розпорядження підготовчого класу [5, 172]. Великою популярністю у Харкові користувалася приватна чоловіча гімназія, яку заснував купець В.Ф.Давиденко. У 1911 р. для неї завдяки його пожертвуванню було споруджено спеціальне приміщення [6, 19, 22].

У 1873-1874 рр. перші реальні училища були відкриті в 6 містах України – Києві, Кременчуці, Миколаєві, Одесі, Харкові і Сумах. Зокрема, в останньому І.Г.Харитоненко асигнував значні суми на спорудження і утримання реального училища та храму при ньому (тепер школа №4). З моменту заснування цього навчального закладу був довічно його почесним попечителем, а потім – син Павло Іванович [7, 105]. Довічним почесним попечителем 1-го київського реального училища протягом 19 років, починаючи з лютого 1884 р., був Іван Миколайович Терещенко, який загалом пожертвував на його потреби понад 40 тис. руб., не беручи до уваги щорічних одноразових внесків на його утримання [8, 301]. Зокрема, у 1894 р., завдяки його значним жертвуванням було завершено двоповерхову добудову до головного корпусу. 1901 р. в садибі училища з'явилася ще однадвоповерхова будівля, де містилися спортивний зал та нова церква. Із загальної суми в 30 тис. руб. добродієць виділив на цю справу майже 12 тис. руб. [9, 86].

Після затвердження „Положенням про жіночі училища” від 30 травня 1858 р. починає розвиватися і жіноча освіта. На основі нового положення від 1870 р. жіночі училища мали право відкривати наступні класи й переростати в прогімназії та гімназії. Жіночі середні навчальні заклади були, як правило, громадськими або приватними. З кожним пореформеним десятиліттям потреба

в жіночій освіті неспинно зростала [10, 56-59]. Так, ще в липні 1858 р. Міністерство народної освіти звернулося до губернаторів з рекомендацією закликати міських мешканців до надання пожертв на відкриття жіночих навчальних закладів. Того ж року Харківська міська дума постановила відкрити жіночу гімназію, безкоштовно виділивши для цього приміщення та організувавши щорічний збір з купців 1-ї гільдії по 30 руб., 2-ї – по 15 руб., а 3-ї – по 5 руб. Протягом 1859 р. на заснування гімназії від них надійшло 1880 руб., у 1860 р. – 2380 руб., а в 1861 р. – 2345 руб. Значні кошти жертвували й окремі благодійники. Так, серед них був найвідоміший харківський домовласник Л.П.Пашенко, який виділив 300 руб. на навчання незаможних учениць. У 1882-1885 рр. харківські купці також брали участь у фінансуванні спорудження 2-ї жіночої гімназії [5, 169].

Подільське відділення Фундуклеївської гімназії в Києві було відкрите в січні 1861 р. завдяки пожертвуванню у 25 тис. руб. місцевого Купецького товариства. Зклад і надалі майже повністю утримувався на кошти підприємців. Після того, як у 1872 р. відділення отримало статус самостійної жіночої гімназії, виникла потреба в перебудові її приміщення. З розумінням поставилися до потреб цього освітнього закладу Лазар Бродський і Микола Терещенко, які жертвували більш за всіх – по 15 тис. руб. кожний, та асигнували значні кошти на меблювання класів [11, 21,32-33].

У 1870 р. в Глухові за ініціативою місцевої думи відкрито жіночу чотирикласну прогімназію, а через чверть століття її було перетворено на повну гімназію в першу чергу завдяки моральним зусиллям та жертвуванням відомих земляків – М.А.Терещенка та його дружини Пелагеї Георгіївни, які і стали її довічними почесними попечителями. Зокрема, у лютому 1894 р. Микола Артемійович виділив 100 тис. руб., з яких 40 тис. передбачалися на спорудження цегляного приміщення для гімназії, а решта – 60 тис. руб. – у недоторканий фонд для утримання чотирьох старших класів. Уже того року прогімназія набула статусу повної жіночої гімназії. А спорудження її нового двоповерхового будинку, розрахованому на 250 учениць, завершилося в 1896 р. На цю справу почесні попечителі жертвували додатково ще 20 тис. руб. [9, 175]. Будинок гімназії, в якому навчаються учні школи-колегіуму №1, і сьогодні прикрашає Глухів.

У Сумах у серпні 1888 р. завдяки зусиллям Івана Герасимовича й Наталії Максимівни Харитоненків було відкрито дитячий притулок для дівчат з багатодітних купецьких і міщанських родин та сиріт. Фундатори за власний кошт (90 тис. руб.) побудували розкішний мурований особняк та надали капітал на його утримання (бл. 200 тис. руб.). У притулку ім. Н.М.Харитоненко постійно перебувало до півсотні дівчат віком від 7 до 17 років, котрі навчалися в училищі при ньому. Крім загальноосвітніх предметів в обсязі початкових народних училищ, вони тут навчалися рукоділлю та отримували різні практичні навички, пов'язані з веденням господарства. Улітку вихованок з ослабленим здоров'ям Харитоненки відправляли до Криму, а решта відпочивала в маєтках господарів [12, 152-153; 13, 282]. Таким чином, цей притулок був приватним училищем-пансіоном, де вихованки здобували ґрунтовну освіту, рівнозначну

жіночій прогімназії. У місті його називали ще „пансіоном шляхетних дівчат”. Згодом училище, що працювало при ньому, було перетворене на п’ятирічну жіночу вчительську семінарію [14, 108].

Відомий катеринославський підприємець і громадський діяч О.М.Поль, обраний у 1866 р. гласним губернського зібрання, активно сприяв розвитку народної освіти в Катеринославі та губернії. Зокрема, у 1866-1872 рр. він був членом губернської училищної ради, багато років виконував обов’язки члена попечительної ради Марійської жіночої гімназії, Верхньодніпровського і Катеринославського реальних училищ (останньому він подарував зібрану ним багату колекцію мінералів), Саксаганського ремісничого училища [15, 277].

Київський педагогічний музей імені Цесаревича Олексія з’явився в місті завдяки щедрому пожертвуванню купця і промисловця С.С.Могилевцева, голови Київського біржового комітету з 1900 р. Коли попечитель Київського навчального округу П.О.Зілов у 1910 р. звернувся до нього за фінансовою допомогою в спорудженні такого закладу, той охоче погодився. 30 липня того року по вул. Володимирській, 57 відбулися закладини педагогічного музею за проектом архітектора П.Ф.Альошина, а вже 28 серпня наступного року – його освячення. На спорудження закладу благодійник витратив майже півмільйона рублів замість передбачених кошторисом 300 тис. руб. [16, 425-426]. Педагогічний музей, цей справжній архітектурний шедевр, поряд зі спорудою Університету св. Володимира став символом Володимирської вулиці, її найбільш видатною пам’яткою. Зокрема, у ньому з березня 1917 р. засідала Українська Центральна Рада на чолі з М.С.Грушевським. Нині тут знаходиться Будинок учителя.

Таким чином, у підросійській Україні окремі підприємці та їхні об’єднання, насамперед купецькі товариства, протягом розглядуваного періоду активно сприяли розширенню мережі середніх навчальних закладів, будучи зацікавленими в піднятті освітнього рівня передусім молоді. Вони надавали відчутну фінансову підтримку також органам місцевого самоврядування з метою організації середніх освітніх закладів передусім у містах. Благодійники-підприємці будували на власні кошти приміщення училищ і гімназій, як почесні попечителі жертвували кошти на їхнє утримання, надавали земельні ділянки, забезпечували учнів навчальними посібниками, одягом і взуттям, оплачували їхнє навчання. Найбільші зусилля у цій справі докладали промисловці цукрової, гірничодобувної і металургійної галузей та купці і їхні представницькі об’єднання у великих містах України.

Література

1. Устав гимназий и прогимназий Министерства народного просвещения // Полное собрание законов Российской империи. – 2-е собр. – Т.46. – Отд.2-е. – 1871. – №49860. – С.85-99.
2. ЦДІАК України. – Ф.707. – Оп.174. – Спр.10.
3. Там само. – О.307. – Спр.69.
4. Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XX). – К.: Аквилон-Пресс, 1999. – 352 с.

5. Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе. – Харьков: Фолио, 2004. – 335 с.
6. Московский район, г. Харьков. История и современность / Ю.Кроль, Б.Зайцев, С.Куделко и др. – Харьков: Прапор, 1994. – 192 с.
7. Шудрик І. Династія Харитоненків і Православна церква // Людина і світ. – 2002. – №7-8. – С.30-33.
8. Ковалинский В.В. Меценаты Киева. – К.: Кий, 1998. – 528 с.
9. Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 314 с.
10. Сухенко Т. Роль громадськості та приватних осіб у створенні в Україні середніх жіночих закладів (XIX – початок XX ст.) // Початкова освіта. – 1997. – №8. – С.56-59.
11. Родников В. Историческая записка о состоянии Киево-Подольской женской гимназии в течении первого пятидесятилетия ее существования. 1861-1911. – К., 1911. – 130 с.
12. Савицкий Н.П., Евстратов П.А. Краткий очерк возникновения и деятельности благотворительных учреждений Харьковской губернии. – Харьков, 1896. – 160 с.
13. Харитоненко И.Г. // Русский биографический словарь. – Т.21. – СПб., 1901. – С.281-282.
14. Шудрик І.О., Даниленко Л.А. Династія Харитоненків. – Суми: Слобожанщина, 2003. – 192 с.
15. Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава-Дніпропетровська, їх творців і художників / А.К.Фоменко, М.П.Чабан, В.І.Лазебник та ін. – Дніпропетровськ: ДніпроКнига, 2001, 575 с.
16. Ковалинский В.В. Меценаты Киева. – К.: Кий, 1998. – 528 с.

Довжук І.В. Благотворительная деятельность предпринимателей в поддержку гимназий Украины в конце XIX – начале XX вв.

Рассматривается благотворительная деятельность предпринимателей и коммерческих учреждений, направленная на создание и поддержку деятельности гимназий Украины в конце XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: предприниматели, пожертвования, благотворительность, образование, гимназии.

Dovzhuk I.V. Charitable activities of businessmen in support of gymnasiumz in Ukraine at the end of XIX - early XX centuries.

The article shows the charities of businesspersons and the commercial establishments, directed on creation and support of activity of gymnasiumz of Ukraine at the end of XIX – beginning XX centuries.

Keywords: businesspersons, donations, charity, education, gymnasiumz.

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
16.02.2012

**ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ТИПУ АГРАРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 20-х рр. ХХ ст.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ**

Проаналізовано та систематизовано джерельну базу щодо вивчення процесу формування соціально-історичного типу аграрної інтелігенції радянської України 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: соціально-історичний тип, аграрна інтелігенція, джерельна база.

Аналіз особливостей повсякденного життя аграрної інтелігенції в Україні у 20-і рр. ХХ ст. є актуальним, оскільки дозволяє з'ясувати її справжню роль у формуванні національної свідомості та агрономічної культури, виявити деструктивні фактори руйнування інтелектуального потенціалу українського суспільства того періоду, переглянути власний досвід трансформації системи сільськогосподарської освіти та її впливу на наукову творчість і життєдіяльність інтелігенції. Актуальність науково-історичного дослідження не означає прагматичного копіювання соціального досвіду попередніх років, а передбачає передусім його критичне врахування з точки зору національно-культурних пріоритетів і загальноцивілізаційних норм. Як і будь-яке дослідження, ця робота повинна базуватися на використанні відповідного джерельного матеріалу, відбір якого проводився у відповідності до основної мети та завдань розвідки, з урахуванням ступеня висвітлення певних його аспектів попередниками [1-4].

Авторка даної статті поставила собі за мету проаналізувати та систематизувати джерельну базу щодо вивчення процесу формування соціально-історичного типу аграрної інтелігенції радянської України 20-х рр. ХХ ст.

Метою пошуків джерельних матеріалів було не лише відновлення історичної правди та особливостей повсякденного життя аграрної інтелігенції, але й визначення тенденцій, які характеризують сучасне становище аграрного інтелігента в Україні. Під час осмислення джерельного матеріалу авторка прагнула вивчити та дослідити уроки минулого, які є необхідними і важливими для сьогодення при обранні напрямків вирішення соціально-економічних проблем у державі.

Джерельна база проблеми, що досліджується, являє собою комплекс різноманітних матеріалів, які відповідно до загальновизнаного принципу розподілу джерел можна класифікувати на неопубліковані (архівні) та опубліковані.

Неопубліковані джерела з даної теми представлені документами фондів центральних органів влади, громадських об'єднань, місцевих органів виконавчої влади всіх рівнів.

З метою всебічного розкриття проблеми вважаємо за доцільне звернутися до документів і матеріалів, які зберігаються у двох центральних державних архівах (Центральному Державному архіві Вищих органів влади України (ЦДАВОУ) та Центральному Державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ)), а також до фондів трьох обласних архівів України (Державного архіву Полтавської області (ДАПО), Державного архіву Луганської області (ДАЛО) та Державного архіву Київської області (ДАКО)).

Якщо матеріали центральних державних архівів дозволяють дослідити різні аспекти життєдіяльності представників аграрної інтелігенції по країні в цілому, то архівні джерела ДАПО, ДАЛО і ДАКО надають можливість проведення порівняльного аналізу соціально-економічного і матеріально-побутового становища аграрників у різних частинах України. Крім того, у центральних архівах України містяться документи по всіх областях України, які дублюють матеріали відповідних обласних архівів [5].

Вивчення фондів ЦДАВОУ допомогло по-новому розглянути процеси, які відбувалися у 1920-х рр. в аграрному секторі України, а також відслідкувати політику радянської влади по відношенню до сільськогосподарських спеціалістів як “старої”, так і “нової” формації, до їх матеріально-побутового становища.

Політика більшовицького керівництва та НКЗС щодо представників аграрної інтелігенції, їхніх умов праці та забезпечення життєдіяльності знайшла своє відображення у матеріалах фонду Народного комісаріату земельних справ УРСР (Ф. 27). Фонд представлений циркулярами, положеннями, постановами, наказами, декретами, звітами, планами і кошторисами, іншими документами НКЗС, а також сільськогосподарського і дослідного відділів та науково-технічного сектору. Джерела цього фонду висвітлюють питання щодо забезпеченості губернських земельних відділів сільськогосподарськими спеціалістами та колювання їхньої заробітної плати [6]; щодо фактичного розміру броньованого пайку для окремих спеціалістів [7]; щодо діяльності Сільськогосподарського наукового комітету при НКЗС УСРР [8]; про стан досвідних установ та проведення екскурсій по них [9]; про науково-агрокультурну діяльність аграрної інтелігенції [10] тощо.

Певний інтерес для нашого дослідження становили документи фондів Народного комісаріату освіти УРСР (Ф. 166) та Управління народногосподарського обліку при Державній плановій комісії УРСР (Ф. 318, 1932-1941 рр.). Зокрема, матеріали першого з названих фондів дають змогу дослідити професійну діяльність аграрної інтелігенції Харківського [11] та Одеського [12] сільськогосподарських інститутів. А зі статистичних таблиць до збірника “Культурне будівництво в УРСР”, які містяться у другому фонді [13], можна черпати цінні цифрові дані щодо кількісного поповнення лав “нової” генерації інтелігенції.

Корисні матеріали з точки зору даного дослідження розміщуються у фонді Всеукраїнського комітету сприяння вченим (Ф. 331). Звернення до них допомогло не лише розкрити окремі аспекти матеріально-побутового становища представників аграрної інтелігенції [14], а й вивчити матеріали судових справ деяких наукових робітників, наприклад, агронома Б. Усовського та інших [15].

Цінними є документи фонду Всеукраїнського комітету Всесоюзної професійної спілки сільськогосподарських і лісових робітників (ВУК СГЛР, Ф. 2841). Фонд містить такі документи: листування з питань житлового забезпечення [16]; протоколи і звіти НКЗС з питань заробітної плати та персональних ставок, соціального забезпечення, переїздів і їхньої оплати, відпусток тощо [17]; відомості про заробітну плату агрономів [18], про тарифні питання щодо спеціалістів [19], з охорони праці та санаторно-курортного лікування [20]; дані про ціни на сільськогосподарські продукти [21]; про

заробітну плату спеціалістів сільського господарства та колективні умови у лісовому господарстві [22]; про кадрові питання [23]; про поліпшення умов праці спеціалістів сільського та лісового господарства [24], про харчування [25] та інші питання. Більшість документів цього фонду вводяться до наукового обігу вперше.

Важливе значення для комплексного дослідження обраної теми також мають джерела фондів ЦДАГОУ. Документи Центрального комітету Комуністичної партії України (документи відділів ЦК КП(б)У, Ф. 1. – Оп. 20. – Ч. I-II) представляють для нас особливий інтерес, оскільки містять неопубліковані матеріали правлячої на той час КП за 1920-і рр. та політичних партій, які існували у країні у 1921-1925 рр. Протоколи Політбюро ЦК КП(б)У, бюлетені, телеграми, звіти, циркуляри, інструкції, плани роботи дозволяють з великою мірою історичної достовірності відслідкувати політику вищого партійно-державного керівництва у галузі культурної діяльності та економічних реформ, з'ясувати мотиви того чи іншого ставлення державних керманців до представників аграрної інтелігенції, а також зрозуміти механізми впровадження у життя низки законодавчо-нормативних актів, пов'язаних із встановленням тотального контролю за повсякденним життям і працею спеціалістів сільськогосподарського профілю.

У Державному архіві Луганської області привертають увагу матеріали фондів Старобільського окружного КП(б) України (Ф. П-4. – Оп. 1); Луганського окружного КП(б) України (Ф. П-34. – Оп. 1); Земельного відділу виконкому Луганської міської Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (Ф. Р-1058. – Оп. 1); Луганської районної колгоспної спілки „Райколгоспспілка” (Ф. Р-1107. – Оп. 1); Луганського окружного відділення професійної спілки сільськогосподарських та лісових робітників Луганського округу (Ф. Р-1967. – Оп. 1) тощо.

У Державному архіві Київської області корисними є фонди Київського губернського земельного відділу (Ф. Р-349. – Оп. 1); Київської округової спілки сільськогосподарських колективів (Ф. Р-510. – Оп. 1) та Київського губернського відділу Всеросійської професійної спілки працівників землі та лісу (Ф. Р-712. – Оп. 1). Зокрема, фонд Київського губземвідділу представлений наказами, постановами та інструкціями НКЗС, доповідями і доповідними записками про роботу сільськогосподарського відділу, протоколами нарад спеціалістів-агрономів, листуванням з агрономічними закладами, стенограмами засідань Всеукраїнської наради працівників земельних органів та іншими документами.

Серед фондів Державного архіву Полтавської області актуальними стали фонди Лубенського окружного Земельного відділу Лубенського окружного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (окрземвідділ), м. Лубни Лубенського округу Полтавської губернії (Ф. 2014), Лубенської окружної спілки сільськогосподарських колективів (окрколгоспспілка), м. Лубни Лубенського округу (Ф. 2229), Гадяцького районного виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (райвиконком), м. Гадяч Гадяцького району Роменського округу Полтавської губернії (Ф. 3121), Земельного відділу Лохвицького повітового виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та

червоноармійських депутатів (повітземвідділ), м. Лохвиця Лохвицького повіту Полтавської губернії (Ф. 3276), Земельного відділу Гадяцького повітового виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (повітземвідділ), м. Гадяч Гадяцького повіту Полтавської губернії (Ф. 3281), Земельного відділу Пирятинського повітового виконавчого комітету Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, м. Пирятин Пирятинського повіту Полтавської губернії (Ф. 3464), Лубенського окружного комітету професійної спілки сільськогосподарських і лісових робітників, м. Лубни Лубенського округу (Ф. 3608).

Зокрема, фонд 2014 містить копії циркулярів, положень, обіжників і розпоряджень НКЗС УРСР з питань розподілу спеціалістів сільського господарства, організації агрономічних курсів для них, списків землемірів і землевпорядників [26], а також ветеринарного й агрономічного складу Лубенської округи [27], що дає змогу відслідкувати професійний ріст та джерела поповнення аграрної інтелігенції округи. Серед документів фонду 2229 інтерес представляють план проведення “свята врожаю” на Лубенщині та листування з НКЗС з цього приводу [28], а також інформація про розверстку місць на робітфаки [29].

Матеріали інших фондів ДАПО є цінними джерелами отримання інформації щодо агрономічної пропаганди та участі у ній аграрної інтелігенції [30]; щодо обліку агроперсоналу України [31]; про харчування та матеріальне становище аграрників [32]; про відкриття санаторію у маєтку Туган-Барановського [33]; про ціни на сільськогосподарські продукти та товари першої необхідності [34] тощо.

Більша частина архівних матеріалів маловідома або вперше вводиться авторкою до наукового обігу [35]. З великого обсягу виявлених і досліджених архівних матеріалів, відповідно до принципів історизму, об’єктивності та хронологічно-проблемного методу, нами відібрані, систематизовані та проаналізовані дані, які найбільш повно дозволяють досягти мети та реалізувати завдання даного дослідження.

Опубліковані джерельні матеріали, які розкривають різні аспекти процесу формування соціально-історичного типу аграрної інтелігенції радянської України у 20-і рр. ХХ ст., умовно можна розділити на кілька груп: 1) законодавчі, розпорядчі та нормативні акти державних органів влади 20-х рр. ХХ ст.; промови і виступи партійних діячів; підготовчі матеріали до створення документів (проекти, інформації, доповідні записки, політичні доповіді); пропагандистсько-агітаційні та звітні матеріали; типові плани діяльності партійних і громадських організацій; офіційне листування; збірники творів і мемуари партійних діячів; 2) статистичні видання, довідниково-фактологічні матеріали; 3) навчальні посібники, хрестоматії та інші доробки представників аграрної інтелігенції 20-х рр. ХХ ст.; 4) періодичні видання періоду, що досліджується.

Отже, першу групу джерел складають документи, які були нормативно-правовою основою для впровадження у життя розробленої більшовицьким керівництвом політики щодо інтелігенції взагалі й аграрної зокрема [36-47].

Радянськими істориками у тематичних збірках введено до наукового обігу велику кількість історичних документів стосовно проведення нової економічної

політики, окремих аспектів професійної, суспільно-політичної та громадсько-культурної діяльності представників аграрної інтелігенції, що дозволило по-новому оцінити суть та цілі їх залучення до соціалістичного виробництва у процесі відновлення і реконструкції сільського господарства, їх освіти, надання культурних, медичних та побутових послуг тощо [48-55]. У документах таких тематичних збірників наявні відомості щодо заходів з охорони праці спеціалістів сільського господарства, про рівень їх суспільно-політичної і громадської активності, культурне, медичне та побутове обслуговування. Деякі документи присвячені проблемі ліквідації агрономічної неграмотності серед селян та ролі представників аграрної інтелігенції у її подоланні. Збірникам документів, які були видані за радянських часів, властива однобічність у відтворенні подій. Сучасні видання документів охоплюють лише питання виробничої діяльності представників аграрної інтелігенції, тому вказані тематичні збірки не забезпечують вичерпної і повноцінної бази для отримання цілісної об'єктивної картини при проведенні наукової роботи.

Окремою підгрупою джерел виступає мемуарна література, спогади партійних лідерів, передовиків виробництва та інших діячів, у яких розкриваються не лише факти, які були відомі обмеженому колу людей, але й суб'єктивні оцінки подій, сучасниками яких були автори.

На особливу увагу з точки зору опису подій того часу заслуговують мемуари політичних та громадських діячів, котрі широко використовувалися не лише у західній науковій літературі, а й у радянській. Одним із авторів таких мемуарів є російський соціал-демократ, публіцист і філософ М. Вольський, за псевдонімом М. Валентинов. Його книга “Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина: Годы работы в ВСНХ во время НЭП. Воспоминания” [56] є не тільки історико-мемуарним твором, але і важливим підсумком життя автора, оскільки у ній знайшли своє відображення кращі роки його суспільно-літературної діяльності, атмосфера ідеологічних конфліктів, соціальних пошуків, надій і сподівань інтелігенції 20-х рр. Безперечно, значною є цінність цих спогадів і як історичного джерела, яке багато в чому доповнює офіційні документи та періодику того часу.

Важливе значення мають статистичні дані. Статистика 1920-х рр. досить неоднозначна і не завжди об'єктивна. Статистичні дані, які носили загальний характер та охоплювали майже увесь спектр життя суспільства, знаходяться у збірниках Центральної Статистичної Управи “Україна в цифрах”, “Україна: Статистичний щорічник”, “Динаміка Народного Хазяйства” [57-63] та ін. Статистичні дані, які містяться у цих виданнях, відрізняються за методами їх отримання та базуються на результатах вибіркового дослідження, котрі різняться за багатьма параметрами, наприклад, за часом проведення, обсягом обстежених об'єктів, критеріями оцінки тощо. Такі обставини, звісно, ускладнили можливість їх порівняльного аналізу, до того ж, інколи одні й ті самі показники у різних статистичних збірниках не співпадають. На початку 20-х рр. статистичні відомства ще намагались об'єктивно висвітлювати реальну ситуацію в Україні, постійно порівнюючи її із даними довоєнного періоду. Однак уже в середині 20-х рр. значно зменшується кількість коментарів до

таблиць і схем, що створює певні труднощі у роботі зі збірниками. Зменшується кількість матеріалів, які показують життя представників інтелігенції; більше уваги приділяється розвиткові колективної форми господарювання, а також намаганням влади приховати дійсні демографічні втрати у період голоду 1921-1922 років та економічні прорахунки у середині 20-х рр.

Отже, статистика, яка була опублікована в умовах ідеологічного та політичного тиску, не відображає дійсної картини матеріального становища представників аграрної інтелігенції України періоду 20-х рр. ХХ ст.

Опубліковані навчальні посібники, підручники [64], хрестоматії [65] та інші доробки [66-71] представників аграрної інтелігенції 20-х рр. ХХ ст. дають можливість повніше з'ясувати реальний перебіг подій того часу в Україні, а також із певною мірою історичної достовірності “побачити” УСРР 20-х рр. очима аграрників.

Наведені у згаданих роботах факти, навіть не зважаючи на їх суб'єктивність та вплив радянської ідеології, є цінними для нашого дослідження у контексті об'єктивного висвітлення подій.

Джерелознавчий характер мають матеріали періодичних видань, які виходили в УСРР у 20-і рр. ХХ ст., оскільки вони завжди були лакмусовим папірцем будь-якого суспільства, тому їхнє значення важко переоцінити. Серед таких видань наукове значення з точки зору обраної теми мають наступні: орган Київської філії сільськогосподарського наукового комітету України, Київського окрзему управління та агрономічної секції окрвідділу профспілки Всеробітземліс “Агроном”; щомісячник науково-технічної секції Укрбюро Всеробітземлісу “Земельник”, який у 1925 р. було реорганізовано в “Український агроном” – науково-агрономічний та громадсько-професійний журнал агрономічної секції ВУЦП профспілки сільськогосподарських та лісових робітників. Журнал друкував офіційні накази органів влади, програми і звіти районних, окружних, губерньських, всеукраїнських і всесоюзних з'їздів та засідань, розпорядження, обіжники, політичні статті, агітацію, листи сількорів з усієї України, давав практичні рекомендації з виробничої діяльності у різних галузях сільського господарства, друкував статті на різну наукову тематику, поради з ведення сільського господарства; “Селянське життя” – чернігівська щотижнева газета, орган Губкому КП(б)У – рясніло статтями не тільки з питань вибору кращого зерна для посіву чи як збільшити врожай, а й з таких важливих питань повсякденного життя, як, наприклад, які саме харчі вигідніше купувати.

Джерельна цінність публікацій таких популярних часописів, як “Агроном” (1923-1926), “Земельник” (1924-1925), “Український агроном” (1925-1929), “Радянський селянин” (1924-1931) тощо, полягає у тому, що поряд із матеріалами хроніки про життя на місцях, вміщувалися статті, підготовлені вченими-агрономами, висококваліфікованими спеціалістами, які здебільшого не втратили свого практичного значення для українського аграрника і сьогодні. У справі популяризації агрономічних знань ці видання здійснювали значну роботу, забезпечували належний науковий рівень публікацій, у той же час доносячи агрономічні поради фахівців зрозумілою для простого народу мовою.

У періодичній літературі 1920-х рр. друкувалася різнобічна інформація з питань буденного життя та професійної діяльності жителів УСРР, їх побутових умов і матеріального становища, будівництва сільськогосподарських закладів, якості роботи аграрників, забезпечення їх курортними місцями, інструкції та поради для населення та з інших питань. Авторами статей у названих виданнях зазвичай виступали керівники науково-дослідних сільськогосподарських закладів, статистично-господарських установ, викладачі профільних ВНЗ, лісоводи, агрономи та інші представники аграрної інтелігенції.

Подібні джерела, хоча і несуть на собі ідеологічний і культурний відбиток часу, підсилюють документальну базу дослідження, дають змогу із більшою історичною достовірністю прослідкувати окремі аспекти формування соціально-історичного типу аграрної інтелігенції радянської України. Незважаючи на їхню глибоку змістовність і багатий фактологічний матеріал, такі джерела потребують для свого вивчення залучення критичного підходу та структурного аналізу, історичної герменевтики й оцінки з урахуванням профільного спрямування матеріалів.

Таким чином, можна констатувати, що джерельна база з питання формування соціально-історичного типу аграрної інтелігенції радянської України 20-х рр. ХХ ст. є достатньою для різнобічного розкриття запропонованої теми і для подальшого її багатопланового і ґрунтового дослідження. Розглянутий комплекс джерел характеризується репрезентативністю та вірогідністю. Використання усіх зазначених документальних матеріалів, чималу кількість яких введено до наукового обігу вперше, з одночасною їх критичною оцінкою, та узагальнене осмислення наукового доробку попередників дали авторці змогу комплексно підійти до вивчення обраної проблеми.

Література

1. Коцур В.П. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія / В.П. Коцур, О.І. Висовень. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 170 с. – Бібл.: с. 135-170.
2. Масненко В.В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921 – 1928 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / КППМ / В.В. Масненко. – К., 1993. – 16 с.
3. Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 30-х років: соціальний портрет та історична доля / Г.В. Касьянов. – К.: Глобус, 1992. – 176 с.
4. Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УРСР 20-30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень / М.М. Кузьменко. – Донецьк: Норд-Прес, 2004. – 455 с.
5. Наприклад: ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 366. Звіти, доповіді, циркуляри, інструкції відділів по роботі на селі *Харківського* губернського та уїзних комітетів КП(б)У про організаційну та партійно-політичну роботу на селі... – 7.02.1920-1.01.1921. – 89 арк.; спр. 1091. Циркуляри, положення *Донецького* губкому КП(б)У про перегруповування партійних сил, зміцнення впливу на селянські маси... – 23.08.-20.12.1922. – 151 арк.; спр. 1166. Циркуляри *Одеського* губкому КП(б)У про прийняття нових членів до лав КП, проведення місяця по зміцненню партійної роботи на селі, здійснення регулярної допомоги тим, хто голодує... – 12.01.-25.07.1922. – 225 арк.; спр. 1704. Доповіді, листи *Полтавського* губкому і окружному партії до ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У про політичне та економічне становище губернії, склад і діяльність губернської партійної організації, становище сільського господарства Полтавщини. – 9.01.1923-4.01.1924. – 192 арк. тощо (курсив наш – Т.Д.).

6. ЦДАВОУ, ф. 27, оп. 2, спр. 129.
7. ЦДАВОУ, ф. 27, оп. 3, спр. 419.
8. ЦДАВОУ, ф. 27, оп. 4, спр. 160.
9. ЦДАВОУ, ф. 27, оп. 6, спр. 291.
10. ЦДАВОУ, ф. 27, оп. 9, спр. 254.
11. ЦДАВОУ, ф. 166, оп. 6, спр. 4119.
12. Там само, спр. 4186.
13. ЦДАВОУ, ф. 318, оп. 1, спр. 1400, 1401, 1403.
14. ЦДАВОУ, ф. 331, оп. 1, спр. 4.
15. Там само, спр. 17.
16. ЦДАВОУ, ф. 2841, оп. 1, спр. 33. 1921 р.
17. Там само, спр. 191. 1923 р.
18. Там само, спр. 558, 579. 1925 р.
19. Там само, спр. 726. 1926 р.
20. Там само, спр. 273. 1927 р.
21. Там само, спр. 731. 1926 р.
22. Там само, спр. 185. 1929 р.
23. Там само, спр. 258. 1929 р.
24. Там само, спр. 182. 1929 р.
25. Там само, спр. 132. 1928 р.
26. ДАПО, ф. 2014, оп. 1, спр. 6, 50.
27. ДАПО, ф. 2014, оп. 2, спр. 7.
28. ДАПО, ф. 2229, оп. 1, спр. 5.
29. Там само, спр. 6.
30. ДАПО, ф. 3121, оп. 2, спр. 4, 25, 46; ф. 3276, оп. 1, спр. 7.
31. ДАПО, ф. 3608, оп. 1, спр. 1.
32. ДАПО, ф. 3276, оп. 1, спр. 30; ф. 3281, оп. 2, спр. 27; ф. 3464, оп. 1, спр. 39.
33. ДАПО, ф. 3276, оп. 1, спр. 62.
34. Там само, спр. 76.
35. Див.: Дорош Т.О. Аграрна інтелігенція радянської України (20-і рр. ХХ ст.): соціально-історичний аспект: дис. ... кандидата іст. наук : 07.00.01 / Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля / Т.О. Дорош. – Луганськ, 2010. – 246 с.
36. Конституція Української соціалістичної радянської республіки від 15 травня 1929 р. // У кн. Історія Української Конституції. – К.: Право, 1997.
37. Бухарин Н.И. Новый курс экономической политики / Н.И. Бухарин // Избранные произведения. – М.: Политиздат, 1987. – 500 с.; Бухарин Н.И. Экономика переходного периода / Н.И. Бухарин // Проблемы теории и практики социализма. – М.: Политиздат, 1989. – С. 94-176.
38. КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. Ч. I. – К., 1954. – 781 с.
39. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918-1956. – К., 1958. – 703 с.
40. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: У 2 т. – Т. I. 1918 – 1941. – К.: Політвидав України, 1976. – 1008 с.
41. Культурне будівництво в УРСР. 1928 – червень 1941: Зб. док. і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1986. – 415 с.
42. Культурне будівництво в УРСР. 1917-1927. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1979. – 665 с.
43. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 роках. – К.: АН УРСР, 1963. – 435 с.
44. Культурне будівництво в УРСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського Уряду. 1917-1959 рр. Зб. док. Т. I (1917 – червень 1941 рр.). – К.: Держполітвидав УРСР, 1960. – 883 с.
45. Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921 – 1925 роках / Г.М. Шевчук. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 436 с.

46. Ленін В.І. Дитяча хвороба лівизни в комунізмі / В.І. Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 41; Ленін В.І. КПСС об интеллигенции: Сборник / Сост. С.А. Федюкин, И.К. Эльдарова. – М.: Политиздат, 1979. – 295 с.
47. Судьбы русской интеллигенции: Материалы дискуссий. 1923 – 1925 гг. – Новосибирск: Наука, 1991. – 222 с.
48. Історія колективізації сільського господарства УРСР: 1917-1937: Збірник документів і матеріалів: У 3 т. / Під ред. І.Х. Ганжі та ін. – К.: Наукова думка, 1965. – Т. 1-2. – Т. 1. Колгоспне будівництво на Україні. 1917-1927 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 851 с.
49. Развитие социалистического сельского хозяйства Черкасщины, 1917-1985: Сб. документов и материалов / Партархив Черкасского обкома Компартии Украины; Сост. Н.И.Бережа и др. – Днепропетровск, 1986. – 239 с.
50. Социалистическое строительство на Винничине, 1921-1941: Документы и материалы / Сост.: В.Ф. Воловик и др. – О.: Маяк, 1987. – 270 с.
51. Социалистическое строительство на Черниговщине, 1921-1941: Сборник документов и материалов / Сост.: С.М. Мельник, Н.М. Полетун, Л.Ф. Сурабко, В.Д. Фальчевская и др. – К.: Наукова думка, 1983. – 229 с.
52. Соціалістичне будівництво на Полтавщині. 1921 – червень 1941: Збірник документів і матеріалів / Упоряд. Л.Д. Бойченко, К.П. Вісич, Л.С. Волошко та ін. – Х.: Прапор, 1984. – 232 с.
53. Соціалістичне будівництво на Хмельниччині 1921-1941: Документи і матеріали / Упоряд. І.В. Гаркага, С.Л. Коваленко, Г.О. Мародецька та ін. – Львів: Каменяр, 1989. – 207 с.
54. Україна. 1920-1939 рр. Документи свідчать: Навч. посібник для студентів вищих навчальних закладів / В.І. Кравченко, П.В. Добров, П.П. Панченко та ін. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 260 с.
55. Голод 1921-1923 рр. в Україні: Зб. документів і матеріалів / АНУ. Ін-тут історії України. Упоряд. О.М. Мовчан та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.
56. Валентинов М. Новая экономическая политика и кризис партии после смерти Ленина: Годы работы в ВСНХ во время НЭП. Воспоминания / М. Валентинов. – М.: Современник, 1991. – 367 с.
57. Україна. Статистичний довідник. – Харків: ЦСУ УСРР, 1925. – 516 с.
58. Рух цін на Україні в 1925 р. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925. – Серія XII. – Т. 1. – Вип. 4. – № 88. – 47 с.
59. Україна. Статистичний щорічник. – Харків: ЦСУ УСРР, 1926. – 407 с.
60. Україна в цифрах: 1927. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 131 с.
61. Україна: статистичний щорічник 1929. – Х.: ЦСУ, 1929. – 399 с.
62. Україна: Статистичний щорічник на 1928 рік. – Х., 1928. – 387 с.
63. Досягнення Радянської України за сорок років: Стат. зб. / ЦСУ СРСР; Статистичне управління Української РСР. – К.: Держстатвидав, 1957. – 152 с.
64. Філіповський О. Сільськогосподарська дослідна справа: Підручник для вищих шкіл / О. Філіповський. – К.: Книгоспілка, 1926. – 183 с.
65. Сільськогосподарська хрестоматія колгоспника / Упоряд. О. Якимчук. – Х.: Книгоспілка, 1930. – 516 с.
66. Гольдфарб Г.Я. Як Хома Чабан поліпшив своє господарство. Оповідання / Г.Я. Гольдфарб. – Харків: ДВУ, 1925. – 47 с.
67. Ожиганов І. Що треба знати кожному народньому вчителю про сільське господарство (про все потроху) / І. Ожиганов. – Харків: Червоний шлях, 1925. – 159 с.
68. Яхінсон І. З історії хліборобської культури: Книга до читання / І. Яхінсон. – Х., 1926. – 216 с.
69. Наше господарство: Читанка для підлітків / А. Богуславський, С. Браїловська, П. Швець. – 2-ге вид. – Х.: Вид-во т-ва “Геть неписьменність”, 1927. – 126 с.
70. Румянцев В. Сам собі досвідник. Найпростіші показові спроби в селянськiм господарстві / В. Румянцев. – Харків: Радянський селянин, 1926. – 84 с.
71. Шаділов О. Як агрономія допомагає селянам / О. Шаділов. – 2-е вид. – К.: Держвидав України, 1925. – 54 с. тощо.

Дорош Т.А. Формирование социально-исторического типа аграрной интеллигенции советской Украины 20-х гг. XX в.: источниковедческий аспект.

Проанализирована и систематизирована источниковедческая база относительно изучения процесса формирования социально-исторического типа аграрной интеллигенции советской Украины 20-х гг. XX в.

Ключевые слова: *социально-исторический тип, аграрная интеллигенция, источниковедческая база.*

Dorosh T.A. The formation of social-historical type of agricultural intelligentsia of Soviet Ukraine of 20th years of XX century: source aspect.

The source base in relation to the study of forming of agrarian intelligentsia's social-historical type in Soviet Ukraine of 20th years of XX century is analyzed and systematized.

Key words: *social-historical type, agrarian intelligentsia, source base.*

Рецензент: **Кривуля О.О.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
17.02.2012

УДК 94 (477)

Евдокимов Н.А.

**ОБ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТРАКТОВКЕ ОБРАЗА УКРАИНСКОГО ГЕТМАНА В
МОНОГРАФИИ НИКОЛАЯ КОСТОМАРОВА «МАЗЕПА»: К 130-ЛЕТИЮ ЕЕ
ПУБЛИКАЦИИ В ЖУРНАЛЕ «РУССКАЯ БЕСЕДА»**

Розглянута трактовка образу гетьмана І.С. Мазепи видатним істориком М.О.Костомаровим у монографії «Мазепа» та значення цієї трактовки для сучасної української історіографії.

Ключові слова: *монографія, М. Костомаров, гетьман Мазепа, ідейна позиція, малоросійський народ, Україна, клятвовідступництво, анафема, націоналізм.*

Сто тридцать лет минуло с того дня, когда один из титанов исторической мысли XIX в. Николай Иванович Костомаров опубликовал, за три года до своей смерти, на русском языке в популярном в то время журнале «Русская беседа» одно из своих самых блистательных научных исследований – монографию «Мазепа» [1]. С тех пор не прекращается поток печатных отзывов об этом уникальном труде русско-украинского ученого историка и археолога, фольклориста и этнографа, поэта и просветителя Николая Костомарова (псевдонимы – Иеремия Галка, Иван Богучаров).

Интерес к монографии, как русских, так и украинских, а также зарубежных исследователей связан, прежде всего, с именем гетмана Украины Ивана Степановича Мазепы, а также в связи с изучением в разные эпохи творчества автора монографии. Таких отзывов-исследований очень много. Однако все их можно поделить всего на две категории: на те, в которых их авторы в основном солидарны с Н.И. Костомаровым в оценке образа исторического деятеля гетмана Мазепы, другие, переключивая скрупулезно обоснованные Костомаровым факты из жизни гетмана, стараются видеть в Мазепе только положительные черты характера и выдают его героем украинской нации, стремящегося «поправить» деяния Богдана Хмельницкого и «освободить

малороссов» от «ненавистного московского ига», наконец, создать подлинно независимое украинское государство.

Обсуждение сегодня данной проблемы, на наш взгляд, крайне актуально в связи с обретением в 1991 году Украиной подлинной независимости. За 20 минувших лет украинская историческая наука претерпела значительные превращения от полного признания идеи создания Н.И. Костомаровым монографии «Мазепа» и ее нелицеприятных выводов относительно личности гетмана до псевдонаучных оценок уникального научного труда историка XIX в.

Вплоть до последнего времени, как свидетельствует доктор исторических наук Б.Г. Литвак, можно было наблюдать хотя и парадоксальное, «но трогательное единство в оценке идейных позиций Костомарова советских историографов и зарубежных националистов» [2, с. 12]. Для подтверждения этой мысли Б.Г. Литвак сослался на исследование, выпущенное в 1967 г. издательством Мичиганского университета, с характерным названием: «Николай Иванович Костомаров: русский историк, украинский националист, славянский федералист». А семью годами раньше в СССР в издательстве «Наука» вышел второй том «Очерков истории исторической науки», в котором напечатано: «Костомаров вошел в историографию в первую очередь как выразитель взглядов и интересов зарождающегося украинского буржуазно-помещичьего национализма» [3, с. 146]. Как видим, правы те, кто утверждает: крайности часто сходятся.

Вместе с тем, начиная с 90-х годов XX века., т.е. с момента обретения Украиной независимости, появилась новая тенденция как в трактовке содержания монографии Костомарова, так и трактовке образа Мазепы, что явно прослеживается в сборнике «Мазепа», опубликованного в Киеве в 1993 г. [4]. Цель сборника – вызвать у читателя сомнения в трактовке Костомарова образа Мазепы как злодея, плута. В предисловии к сборнику, его составитель Ю.А.Иванченко объяснил: «Вже сама побудова його на протиставленні вочевидь пропетровської духом, хоч і не позбавленої цікавих подробиць, повісті В. Готвальда з відверто антимосковською, позначеною емоційністю працею В. Будзиновського та історично виваженою розвідкою І. Борщака допоможе збагнути, хто ж такий Іван Мазепа – чи ворог України, чи її вірний син і заступник; чи йшов він «супроти» України, чи супроти московського царя. Отоді, може, й виникне в них не мимовільне до нього «спочуття», а справжнє, а відтак і щире й неупереджене ставлення до теперішньої боротьби демократичних сил України за незалежність» [4, с. 5].

Из этого следует, что борьба «демократических сил Украины» должна разворачиваться под знаменем гетмана Мазепы. Возникает вопрос, о каких «демократических силах» идет речь? О тех, кто очерняя и принижая фундаментальные исследования Николая Костомарова, в спешном порядке, начиная с 90-х годов XX в., начали переиздавать труды, «... начиная от основоположника националистической украинской историографии В.Б.Антоновича, не говоря уже о далеком от науки Ф.М. Уманце, авторе апологетического писания «Гетман Мазепа» (СПб., 1897), которое было блистательно раскритиковано выдающимся украинским историком XIX в.

А.М.Лазаревским. «Несмотря на это, - заключает доктор исторических наук Б.Г.Литвак, эстафету Ф.М. Уманца подхватили некоторые современные публицисты» [3, с. 13].

На наш взгляд, к таким публицистам в первую очередь следует отнести Юрия Мыщыка, выпустившего в 2007 г. пустословную книгу «Іван Мазепа» [6]. Уже первые строки этого «научково-популярного видання» свидетельствуют о заведомо ложном представлении о Мазепе как о «Великом Українці». «Ім'я Великого Українця – гетьмана Івана Мазепи, - пише Ю. Мыщык, - відомо практично кожному громадянину України вже хоча б тому, що його портрет уміщено на десяти гривневій банкноті» [6, с. 3]. Уместно спросить этого «бойкого популяризатора», по воле кого был размещен портрет Мазепы на денежной банкноте? Был ли проведен по этому поводу референдум в Украине? На эти вопросы Ю. Мыщык никогда не даст ответа, потому что подымать полемику по этим вопросам, а тем более проводить референдум не безопасно для Ю. Мыщыка и К°. Принимаясь за свой «научково-популярный» труд, он обязан был знать о такой «популярности» «Великого Українця» среди украинского народа, о которой Николай Костомаров глубоко обоснованно отозвался так: «Память о Мазепе не испарилась совершенно в народе, но осталась никак не в привлекательном виде. В народных песнях и преданиях - это какое-то злое и враждебное существо, это даже не человек, а какая-то лихая, проклятая сила: «Проклята Мазепа!» [1, с. 323]. Видимо зная об этом, Ю.Мыщык в своей «научковой книге» не сослался ни на один подлинный исторический источник «народной любви» к Мазепе.

Отсюда вытекает цель нашего исследования – проанализировать отзывы представителей народа о Мазепе и самого Мазепы об украинском народе, которые привел, основываясь на подлинных письмах гетмана, Костомаров в своей монографии. И сколько бы ни проходило времени со дня ее опубликования, сколько бы «мыщыков» и «брехуненков» не обеляли гетмана-предателя, в народном сознании он навсегда останется злодеем.

Перечитывая «Мазепу» Костомарова, поражаешься смелости автора, рассмотревшего такие острые вопросы, как взаимоотношения украинского и русского народов в самое трагическое для них время – в начале XVIII века во время Северной войны Российской империи со Швецией. И невольно возникает вопрос, кто он – автор такого глубоконаучного труда и в тоже время смелого в оценках политики не только украинской гетманщины, но и царского самодержавия? Откуда он родом и какого племени? Ответы на эти и другие вопросы проясняют идейные позиции автора «Мазепы», его концепцию историографии.

Родился Николай Иванович Костомаров 4 мая 1817 г. в слободе Юрасивка Острогоржского уезда Воронежской губернии. Его семья была смешанной по составу происхождения. Это определило значительное влияние на судьбу будущего историка, в частности на формирование его взглядов, так же как и место рождения, где, по словам Костомарова, великорусская и малорусская народности находятся между собой рубежами [7, с. 7]. Таким образом мировоззрение и взгляды выдающегося ученого формировались на стыке двух

этнокультурных традиций – русской и украинской. Его отец Иван Петрович Костомаров был дворянином-помещиком, потомком казаков-переселенцев; молодым он служил в русской императорской армии, затем вышел в отставку в звании капитана. Мать – Татьяна Петровна Костомарова (девичья фамилия Мыльниковы) – дочь крестьянина Петра Мыльникова, украинца по происхождению, бывшая крепостная [7, с. 7]. До 1812 г. училась в одном из московских пансионов, куда ее устроил будущий муж. Родители обвенчались после рождения Николая Костомарова, которого отец И.П. Костомаров собирался, но не успел усыновить, т.к трагично погиб в 1828 г. Николай, рожденный до брака, оставался в крепостной зависимости до 1832 г., когда благодаря невероятным усилиям и материальным жертвам матери получил желанную волю.

После окончания в 1833 г. Приватного пансиона в Воронеже Н. Костомаров поступил на филологический факультет Харьковского университета, где проявились его блестящие способности в сфере гуманитарных наук. В 1836 г. он окончил университет в звании действительного студента, а в январе 1837 г. сдал экзамены на степень кандидата. С того времени проявились его исследовательские наклонности.

Важно сегодня напомнить, что Н. Костомаров вместе с Великим Кобзарем Т.Г. Шевченко был идеологом Кирилло-Мефодиевского общества, выступавшим как национально-освободительным и демократическим объединением. Однако Костомаров не был ни русофобом, ни полонофобом, ни украинским националистом. «Он был человеком, глубоко верящим в необходимость братского единения всех славянских народов на демократических началах» [2, с. 6], что ярко прослеживается и в трактовке образа гетмана Мазепы.

В разговоре с Борисом Михайловым (царский посланник, дьяк – прим. наше. – Н.Е.) Мазепа признавался, «что его многие не любят и считают поляком, способным изменить царской державе» [1, с. 49]. На странице 53 монографии Н. Костомарова читаем: «Скорбно мне то, - уверял Мазепа царского гонца Языкова, - что злые люди из малороссийских жителей клеветуют на меня, будто я служу великим государям неправдою, будто думаю изменить и передаться польскому королю в подданство» [1, с. 55].

Следуя далее за рассуждениями Н. Костомарова, понимаем, что Мазепа действительно был истый поляк по своему польскому воспитанию и шляхетскому происхождению, но раз, отступивши от Польши к казачеству, он сделался гетманом, получил в казачестве такую высокую степень, которая ставила его, как он сам о себе выражался, мало меньше польского короля; обласканный московским правительством, не имея притом повода опасаться прекращением к себе доверия, Мазепа ничем не мог быть побуждаем к измене: польская сторона не была могущественна, а московская слишком слаба. «Мазепа, - констатирует Н. Костомаров, - не был еще тайным врагом русского царя и русской державы, потому что это не представляло ему никаких выгод» [1, с. 54.].

Кроме крупных врагов, как Михайло Василевич и Полуботка, гетману досаждали другие, не столь важные люди. Их было много. «Явился еще врагом гетмана, - сообщает Н. Костомаров, - некто Михайло Чалиенко. Родом он был из Черкасс, немалое время находился в татарской неволе, после освобождения явился в Киев и подал донос на гетмана в таком же смысле, как подавились и прежние доносы: гетман по природе поляк и желает отступить от державы великих государей под польскую власть; в этих видах он приобретает себе заранее маестности в польских владениях и просил зятя своего Войнаровского, земского старосту владимирского, селить людей в селе Мазепичах (Мазепинцах), где родился Мазепа» [1, с. 55].

Вскоре, в 1691 году, явился в Киеве другой «пасквиль» на гетмана. Его принесла в киевский Фроловский девичий монастырь неизвестная монахиня из польских владений. В этом новом «пасквиле» говорилось почти то же, что и в прежнем: «... что Мазепа некогда продавал бусурманам христиан в рабство, что, достигши гетманского сана, злоумышлял, вместе с князем Голицыным, на жизнь царя Петра, что в Польше, с целью истребления православных церквей и православной веры, и что, подготавливаясь к этому исподволь, он покупает для сестры своей маестности в польских владениях» [1, с. 56].

Этот «пасквиль» не мог повредить гетману, как и прежние, но Мазепа, как сообщает Н. Костомаров, «... немало тревожился такими выходками против себя и так изъяснялся в своих отписках в Приказ, обращенных к лицу государей: «Истинно радетьельная служба моя не точию в нерадетельство, но и в злое клятвоотступничество превращается» [1, с. 56]. Московское правительство не только угождало гетману, показывая недоверие ко всем обвинениям, так обильно сыпавшимся против него, но оказывало милости родным его и всем, за кого он ходатайствовал. «Выпрашивая от московского правительства милости монастырям, гетман, - утверждает Н. Костомаров, - перед тем воздвигал на собственный счет храмы в этих же монастырях. В 1690 году построена была его иждивением соборная церковь в Николаевском монастыре, а в 1693 году воздвигнута Богоявленская Каменная церковь в Братском монастыре и сооружен старый Каменный академический корпус» [1, с. 58].

Следует указать, что несметное богатство гетман нажил благодаря искренним заботам о нем Петра I. Любой шаг Мазепы по защите интересов московского правительства не только щедро одаривался царем соболями, разнообразной золотой утварью, золоченым именованным оружием, но и целыми поместьями. «Государь прислал Мазепе похвальную, а Мазепа, - сообщает Н. Костомаров, - пользуясь этим, через присланного к нему царского посла, дьяка Виниуса, выпросил у царя себе местечко Ямполь, недалеко от Севска, с тем чтобы в случае его смерти его вдове и племяннице был бы приют с их пожитками» [1, с. 88]. Хотя к тому времени Мазепа имел большое число поместий, получая с них колоссальные доходы, так что затраты на возведение церквей и учебных заведений составляли ничтожную долю затрат, если учесть, что переметнувшись на сторону Карла XII, он в конце жизни практически финансировал расходы короля и его войска.

Однако до той поры между Петром I и гетманом устанавливались такие отношения, что Мазепа стал пользоваться не только уважением, «но и любовью и полным доверием к себе царя Петра I» [1, с. 93]. Всех из народа, кто «разоблачал» Мазепу, царские сатрапы передавали в руки гетмана, который их жестоко казнил. Такая участь постигла и ближайшего сотрудника гетмана – писаря Кочубея. Стародубец Сусла подал Киевскому губернатору донос на гетмана в таком же духе, в каком подавались на него и прежде доносы. «Мазепа – не русский человек, а поляк, расположен больше к Польше, чем к России, сносится с панами и с королем о том, как бы Украину подвернуть снова под власть Польши...» [1, с. 96].

Суслу арестовали в Москве. И прежде, как мы видели, не доверяли таким доносам; теперь же, когда царь Петр I был особенно доволен гетманом, его положение в виду всяких доносов становилось еще крепче. «К гетману, - пишет Н. Костомаров, - послали похвальную грамоту и подарки, состоявшие в соболях, ценою на 1000 рублей, в кусках материи – атласа, бархата, бейберека, и в разных столовых припасах (ренское вино, лимоны, рыбы и прочее). Разом посланы подарки старшинам и полковникам, состоявшие в объях, атласах, камках и соболях [1, с. 97]. Жалкого Суслу препроводили к гетману, который подверг его истязаниям.

Ничто не подрывало царской благосклонности к гетману. «В 1703 году в январе гетман отправился в Москву по царскому приглашению с 48 особами. В этот раз ему оказали прием, превосходивший ласковостью прежде бывшие приемы. Гетману заявили признание за ним заслуг, оказанных в течение тринадцати лет сряду, и важности его успешных действий в войне против турецкого султана и крымского хана, в особенности же его подвигов над Днепром, когда были покарены пять турецких городков и взято множество пленных. «За это за все, - сообщает Н. Костомаров, - государь возложил на гетмана только что установленный орден св. Андрея Первозванного. Мазепа был вторым, получившим этот орден после Головина» [1, с. 113].

Хорошо чувствуя несколько предвзятое отношение Москвы к малороссиянам, Мазепа в своих письмах в Приказ всячески укреплял такое отношение. «В одном из тогдашних донесений гетман огулом весь малороссийский народ обвинял в легкомысленности и шатании» [1, с. 117]. Как видим, Мазепу давно уже ненапрасно выходцы из казачьей среды обвиняли в склонности отдать Украину Польше. Но вот в конце 1703 года Батуриным к гетману из Москвы был прислан «доносчик», который первым «подал сигнал» о том, что Мазепа «сносится со сторонниками шведского короля в Польше; но царь, - подчеркнул Н. Костомаров, - не верил никаким доносителям и прямо отсылал их к гетману» [1, с. 143].

В свою очередь Мазепа огульно очернял малороссийский народ. Вот что он писал в Москву: «Поляки хотят выбрать себе в Короли сына Собеского и начать войну с Россией. Наш народ глуп и непостоянен; он как раз прельстится: он не знает польского поведения, не рассудит о своем упадке и о вечной утрате отчизны, особенно когда будут производить смуту запорожцы. Пусть великий государь не слишком дает веру малороссийскому

*народу, пусть изволит, не отлагая, прислать в Украину доброе войско из солдат храбрых и обученных, чтоб держать народ малороссийский в послушании и верном подданстве» [1, с. 144]. (Курсив здесь и далее наш. – Н.Е.). Если гетман так оценивает свой народ перед царским престолом, то как же должно оценивать его московское правительство?! Даже последующие строки этого послания гетмана, в которых как бы проявляется его забота об этом народе, не снижает плохого впечатления о выше приведенном отзыве Мазепы об украинском народе. «Нужно, однако, - продолжает гетман, - с нашим народом обращаться человеколюбиво и ласково, потому что если такой свободолюбивый, но простой народ озлобить, то уже потом трудно будет суровостью приводить его к верности» [1, с. 144]. То есть, в любом случае этот народ придется приводить к верности. Во всем послании нет и намека о предоставлении малороссийскому народу необходимых прав и свобод. Зато вновь Мазепа клянется в верности царскому престолу до гробовой доски: «Я, гетман и кавалер, *хочу служить верно, до конца живота моего царскому пресветлому величеству, Как обещал пред святым Евангелием, и непрестанно пекусь о содержании Украины без поколебания...*» [1, с. 144].*

На протяжении всей монографии Н. Костомаров, опираясь на подлинные источники, факты, рисует образ Мазепы как авантюриста, постоянно взвешивающего, кто на данный момент могущественнее: польский король, царь Петр I или Карл XII? В один из таких моментов ему показалась, что в Северной войне осилит Москву Швеция. И Мазепа, очертя голову, преследуя лишь свои амбиции, переметнулся с небольшой частью казаков к Карлу XII, втоптав в грязь полное доверие Петра I и его глубокую в него веру и любовь. На взгляд Н. Костомарова, гетману была чужда всякая национальная идея. Он всегда был готов служить тем, кто обеспечивает его ненасытное стремление к богатству и власти до тех пор, пока это ему, Мазепе, лично выгодно.

Из текста монографии проясняется, что гетман вовсе не предатель украинского народа, ибо никогда не был представителем народных интересов (во всех правдивых доносах он поляк по интересам и воспитанию), он предатель вообще, по складу своего характера; и в то же время человек незаурядный в своем умении войти в доверие вначале к польскому королю, затем московским царям и царедворцам и, наконец, к Карлу XII. Так что Мазепа был не родоначальником украинской национальной идеи, как об этом громогласно шумят современные апологеты Мазепы, а «... образчиком той известной категории авантюристов феодальной поры, которые, преследуя свою выгоду, часто меняли своих сюзеренов» [2, с. 14].

Украинский народ в ту эпоху не принимал гетмана Мазепу за «своего», с точки зрения современных украинских националистов, «освободителя». «Народ, - сделал правильный вывод Н. Костомаров, - инстинктивно почуял ложь в тех призраках свободы, которые ему выставляли. Он уже и прежде лучше самого Петра I и его министров раскусил своего гетмана, считал его ляхом, готовым изменить царю с тем, чтоб отдать Украину в рабство Польше. Никакие уверения изменника, - подчеркнул автор монографии, - никакие лживые обвинения, рассыпаемые им на московские власти, не переменили к

нему народной антипатии. Народ инстинктивно видел, что его тянут в гибель, и не пошел туда. Народ остался верен царю даже не из какой-либо привязанности, не из благоговейного чувства к монарху, а просто оттого, что из двух зол надобно было выбирать меньшее. Как бы ни тяжело было ему под гнетом московских властей, но он по опыту знал, что гнет польских панов стал бы для него тяжелее. Под русскую власть, по крайней мере, оставалось для него всегда духовное утешение – вера его отцов, которую никак уже не могли бы попирать «москали», как бы ни относились они ко всем остальным народным правам. Этого одного, - заключил Н. Костомаров, - уже было достаточно» [1, с. 322].

И вот парадокс: именно вера, Православная церковь, на Евангелии конторой клялся Мазепа, не спешат «реабилитировать» гетмана, как это пытался сделать экс-президент Ющенко. Анафема, наложенная на гетмана 12 ноября 1708 года Православной российской церковью после его госудаорственной измены, остается, а значит всенародным героем Мазепа никак не может быть, что, на наш взгляд, не исключает того, что этот вопрос компетентными канонистами и историками может быть рассмотрен в будущем при условии, если вокруг фигуры Мазепы улягутся политические, а тем более националистические страсти.

Таким образом монография Н.И. Костомарова «Мазепа», спустя 130 лет, остается превосходным научным трудом, в котором приведены подлинные факты из подлинных документов из архивов России, Украины, Швеции, Германии, Франции, Италии и Австрии, что и позволило крупному правдивому ученому-историку сделать соответствующий вывод: гетман Мазепа – злодей. И это трудно сегодня опровергнуть, что испытал и исследователь из г. Чернигова С.О. Павленко, написавший шесть книг² о гетьмане Мазепе, которые вышли в свет в течение последних семи лет (2003 – 2010 гг.). Задача перед ним стояла та же – показать гетмана революционером, стремящегося освободить Украину от московского ярма, строителем новой украинской культуры. С таких идейных предвзято националистических позиций можно написать и сотни книг, но все они будут занятием исторически не оправданным, если учесть, что, как сообщает Н. Костомаров, этот «революционер» добровольно из-за своей личной выгоды преклонил колена перед шведским королем Карлом XII (по сути захватчиком части территории Украины) и вместе с его огромным войском вторгся аж в Полтавские земли, где и получил «по заслугам» не только от московского войска, но в большей мере от украинских казаков-патриотов, неустанно потом преследующих наголову разбитых под Полтавой Карла и Мазепу.

Н. Костомаров доказательно показал, что злодейство по отношению к своему народу, клятвоотступление жестоко наказуемы, о чем свидетельствует скорая бесславная кончина Мазепы вдали от земли родной, хотя и с бочками золота. Понятно, что загнал туда гетмана не Петр I, который его любил, на

² 1. Иван Мазепа. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 315с.,

2. Оточення гетьмана Мазепи: соратник та прибічники. –К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2004. – 604 с.

3. Иван Мазепа, як будівничий української культури. – К.: Видавничий дім, «КМ Академія», 2004. – 304 с.

4. Коханя гетьмана Мазепи. – Чернігів: ПП «Вид-во «Русь», 2008. – 112 с.

5. Восстание мазепинцев: мифы и реалии. – Чернигов: «Русь», 2008. – 112 с.

6. Зображення гетьмана І. Мазепи. – Чернігів: Изд. Лозовой, 2008. 144 с.

котрого царь надеялся как на «доблестного рыцаря», а он сам. В случае победы шведов, Мазепа рассчитывал на еще большие богатства и милости от другого сюзерена – Карла XII. Вот и вся, по-костомаровски, суть украинского «героического революционера».

В дальнейших исследованиях мы считаем целесообразным проанализировать на основе монографии Н. Костомарова взаимоотношения Мазепы с ближайшим его окружением и показать внутренний мир гетмана.

Литература

1. Костомаров Н.И. Мазепа / Н.И. Костомаров. – М.: Республика, 1992. – 335 с. [Отпечатана по изданию: Собрание соч. Н.И. Костомарова: Исторические монографии и исследования. Кн. в Т.16. СПб., 1905.]
2. Б.Г. Литвак «Гетман – злодей» / Литвак Б.Г. – Вступ. статья к монографии Н.И. Костомарова «Мазепа». – М.: Республика, 1992. – С. 3-16.
3. Очерки истории истерической науки. Т. 2. – М.: Наука, 1960.
4. Мазепа: Збірник / Передм., упоряд. тексту й іл., комент. Ю.І. Іванченка. – К.: Мистецтво, 1993. – 240 с.: іл.
5. Юрій Іванченко. Від упорядника / Іванченко Юрій // Мазепа: Збірник / Передм., упоряд. тексту й іл., комент. Ю.І. Іванченка. – К.: Мистецтво, 1993. – С. 5-8.
6. Мицик Юрій. Іван Мазепа. – К.: видавець: ПП. Наталія Брехуненко, 2007. – 72 с.
7. Толочко П. Видатний історик України і Росії / П. Толочко // Київська старовина. – 1992. - № 5. – С. 7-14.

Евдокимов Н.А. Об исторической трактовке образа украинского гетмана в монографии Николая Костомарова «Мазепа»: к 130-летию ее публикации в журнале «Русская беседа».

Рассмотрена трактовка образа гетмана И.С. Мазепы выдающимся историком Н.А.Костомаровым в монографии «Мазепа» и значение этой трактовки для современной украинской историографии.

Ключевые слова: монография, Н. Костомаров, гетман Мазепа, идейная позиция, малороссийский народ, Украина, клятвоотступление, анафема, национализм.

Evdokimov N.A. About historical interpretation of personality of Ukrainian hetman in the monograph of Nicolay Kostomarov «Mazepa»: to the 130 year of its publication in the magazine «Russian conversation».

The interpretation of personality of hetman I.S. Mazepa by the outstanding historian N.A.Kostomarov in his monograph «Mazepa» and value of this interpretation for modern Ukrainian historiography are considered.

Keywords: monograph, N. Kostomarov, hetman Mazepa, ideological position, malorossiysky people, Ukraine, oathretreating, anathema, nationalism.

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
14.02.1012

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІОГРАФІЇ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Проаналізована історіографія життя та діяльності гетьмана Б.Хмельницького у різні історичні періоди, розглянуті праці як вітчизняних так і закордонних вчених, до уваги прийняті різні концепції та теорії.

Ключові слова: історіографія, Б. Хмельницький, національна революція.

У сучасних історичних дослідженнях дуже актуальним є відкриття нових аспектів історії України, оцінка діяльності окремих історичних постатей. Визначне місце серед цих постатей займає така особистість як Б. Хмельницький - великий військовий, політичний і державний діяч, що в свою чергу обумовлює науковий інтерес до дослідження його життя та діяльності. На думку провідних сучасних істориків, головним здобутком діяльності Б. Хмельницького було створення козацької держави, зі всіма її ознаками : адміністративно територіальним устроєм, армією, законодавством, внутрішньою та зовнішньою політикою. Б. Хмельницький зробив те, що не вдавалось нікому з провідників повстань в українських землях, а саме, об'єднати усі верстви населення у боротьбі проти польської шляхти. Співставлення різних точок зору істориків на життєдіяльність такої визначної особи як Б. Хмельницький допоможе більш чітко відобразити реальний історичний портрет великого українця, що без сумніву є актуальним для сучасної історичної науки.

Метою статті є висвітлення певних аспектів історіографії життя та діяльності Б. Хмельницького з акцентуванням уваги на відмінності концепцій різних історичних шкіл.

Спроби наукового осмислення життя та діяльності Б. Хмельницького започатковуються ще при житті гетьмана. Між тим, створюваний протягом не одного століття історіографічний образ великого українського діяча та полководця виявився далеко не адекватним своєму реальному прототипу. Вже с самого початку появи праць по цьому питанню, його вибудова суворо регламентувалася панівною загальною концепцією, яка практично обмежувала для вчених можливість розвитку альтернативних теорій.

Автор першої спеціальної монографії про Хмельницького – М. Костомаров не дав ясної оцінки діяльності Хмельницького: постать гетьмана була затінена образом стихійного народного руху, яким була, на думку Костомарова, ціла доба Хмельниччини. Вчений намагався представити Хмельницького, як діяча «возсоединенія» Руси, а коли познайомився з матеріалами про турецьке підданство гетьмана, то змінив свій погляд на нього і визнав, що Хмельницький пішов «кривим шляхом», став зрадником і кривоприсяжником.[1]

Значний внесок в історіографію питання зробив також Пантелеймон Куліш. Свої міркування стосовно постаті Б. Хмельницького він висловлював в таких історичних дослідженнях як «История воссоединения Руси», «Отпадение Малороссии от Польши».[2] В них П. Куліш зробив спробу критично підійти до особистості Б. Хмельницького та історії України в цілому. П. Куліш розглядав

народ і козаків як руйнівну, деструктивну силу, котра нищила здобутки, яких досягала провідна верства - козацька старшина, гетьмани. Цим самим П. Куліш започаткував державницький напрямок в історичних дослідженнях. Критично оцінив історик діяльність Б. Хмельницького, саме тому що гетьман стояв на чолі цих селянських та козацьких верств. Наступний вітчизняний вчений В. Антонович, хоча і зауважував, що в Хмельницького не було "ніякого політичного виховання, і що він був сином свого часу і свого народу, а народ український, хоч мав змогу скинути з себе пута, але не знав, що робити далі"[3], визнавав проте за ним великі заслуги. Антонович писав, "треба віддати честь великому діячеві нашого краю, що в своїй особі скупчив громадські змагання мільйонної маси й зробив на її користь усе, що в умовах його часу і культури могла зробити людина талановита, щиро віддана інтересам народу, з крайнім напруженням духовних і інтелектуальних сил, що довело його до перевтоми і прискорило кінець великого патріота".[4]

Новим етапом розвитку дослідження діяльності Б. Хмельницького були праці В. Липинського. Він мав змогу працювати зі знайденими, раніше не відомими матеріалами іноземних архівів, після котрих діяльність гетьмана відкрилася в зовсім новому світлі. У діях гетьмана та його планах В. Липинський угледів свідоме намагання відновити українську державність в усій її широті. Історик довів, що політичні союзи Хмельницького грали для нього чисто службову роль, а роблячи свою справу, виявляв він глибокий державний розум, організаторський талант і щирий український патріотизм.[5]

М.Грушевський у своїй праці "Історія України-Русі"[6] не тільки розглянув попередні оцінки діяльності Хмельницького, але й висловив власні концептуально нові погляди. Дослідивши діяльність гетьмана так докладно, як іще ніхто перед ним, вчений прийшов до висновку, що Хмельницький був "великим діячем, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями і можливостями. Але цих здібностей не вистачило йому для розв'язання історичного вузла українського життя. Як провідник, двигач і насильник мас він показав себе дуже яскраво, але політиком був невеликим і, оскільки керував політикою своєї козацької держави, виходила вона не дуже мудро"[7]. Всупереч Липинському, Грушевський не бачить у Хмельницькому ані сліду послідовної розбудови української державної ідеї, а його політику щодо Москви вважає за незручну і нерозважну. А вже особливо закидає йому вперте дотримання союзу з татарами, які стали завдяки йому вирішальним чинником української політики. Цей союз, із його страшними наслідками для українського народу, вважає Грушевський за найганебнішу сторону Хмельниччини. Взагалі, в діяльності Хмельницького не було, на думку Грушевського, якогось політичного плану, державної ідеї: «різні настрої і орієнтації зустрічались в ній і перехрещувались, боролись і взаємно нейтралізовувались»[8]. Визнаючи за Хмельницьким великі таланти керівника військовими масами, Грушевський не бачить у нього великої конструктивності. Підкреслюючи вади діяльності Хмельницького, Грушевський хоче цим запобігти «нездоровій ідеалізації доби й індивідуальності Хмельницького», виступаючи, загалом, проти поглядів Липинського. Але він кінець-кінцем

вважав добу Хмельницького «великим етапом у поході українського народу до своїх соціальних, політичних, культурних і національних ідеалів.

Дуже важливу роль в формуванні історіографічної оцінки відіграли російські вчені. Одним з перших хто займався цим питанням був М. Коялович. Будучи монархістом за переконанням М. Коялович пов'язує нерішучість Б. Хмельницького після перших перемог, саме з небажанням зрадити польського короля Владислава IV[8]. В цілому представлений в розглянутих науково-популярних нарисах образ Б. Хмельницького був породженням того різновиду російських великодержавницьких підходів, в рамках яких основним завданням було доведення зорієнтованості козацького гетьмана, старшини та широкого українського загалу на приєднання українських земель до Московії. Похвальні відгуки на адресу Б. Хмельницького супроводжувалися відмовою авторів від використання новітніх досягнень історіографії, в тому числі російської. Мова не йшла навіть про адаптування цих досягнень до ідеологічних потреб. З метою відтінити велич Б. Хмельницького М. Коялович додав до свого нарису низку спеціальних сюжетів. Наприклад, наголошував на підтримці українським гетьманом кандидатури Яна Казимира під час обрання наступного короля Речі Посполитої, а також підкреслював, що після повернення козацького війська з Галичини Б. Хмельницького урочисто зустрічали в Києві як гетьмана, Богом даного. Більшість російських вчених дотримувалися схожого погляду на події що відбувалися, дуже велику увагу автори акцентують на постаті Б. Хмельницького, але тут думки вчених дещо розходяться, одні приписують гетьману безліч чеснот, інші навпаки вказують на його недоліки, та нерішучість. В одному вони повністю схожі, це в підкреслюванні промосковській орієнтації гетьмана.

Отже, ми бачимо значну розбіжність у оцінці Хмельницького в істориків, які освітлюють його діяльність та її значення із погляду своєї власної суспільно-політичної ідеології. В той час, слід підкреслити, що зовсім інакше дивились на славетного гетьмана його сучасники й ближчі до нього покоління. Для них він був справжнім національним героєм, про якого склалися пісні та думи. Для сучасників він був «Богом даним вождем», «новим Мойсеєм. Козацький літописець С. Величко вкладає в уста секретареві гетьмана Самійлові Зорці прекрасну промову над гробом гетьмана, в якій виливає весь сум і розпуку козаків по смерті улюбленого вождя. Інший козацький літописець, Г. Граб'янка, починає свій твір віршованою похвалою Хмельницькому, через котрого «Україна на ноги повстала» і котрий покрити себе безсмертною славою; і самий літопис, загалом, присвячений змалюванню подвигів Хмельницького.

Новим етапом в розвитку питання історіографії життя та діяльності Б.Хмельницького були концепти радянських вчених. С самого початку вчені-історики почали аналізувати цю історичну подію с точки зору марксистської теорії. «Русская история в самом сжатом очерке» [9] марксиста М.Покровського була одною з найперших праць, яка заклала основи майбутньої первісної радянської концепції. Концепт який панував в російській радянській історіографії 1920-х рр., лише в питанні ідеології та класової

боротьби відрізнявся від праць українських істориків М. Яворського та М. Грушевського. Після революції Покровський активно причинився до перебудови гуманітарної освіти, запровадження марксистського суспільствознавства. У численних працях з російської історії та методології він залишився прихильником теорії класової боротьби. Усі гетьмани знову ставали зрадниками. Що стосується постаті гетьмана, то Б. Хмельницький - це лише «воз'єднувач» України з Росією, а не творець козацької держави. Концепт про «возз'єднання» ставав каноном радянської історіографії. Але найголовнішим було те, що Українська козацька війна під проводом Б. Хмельницького називалася тепер «козацько-селянською», бо непевну роль тепер займало козацтво. Воно поділялось дві частини, перша підтримувала шляхту та старшину, та була вже за визначенням ворожою, друга була на боці селян, в боротьбі за їх права, а звідси одержує право на існування як позитивна сила.

Праці радянських істориків дозволяють зробити висновок, що радянська історіографія Національно-визвольної війни трималася на двох концептуально важливих основах: критиці «буржуазних концепцій історичного минулого» та так званій концепції «возз'єднання» України з Росією, яка була складовою частиною «концепції давньоруської народності». Заради становлення «єдино правильної марксистської методології історії» радянські історики пішли на відверте перекручування історичних фактів. Не дивлячись на значні недоліки, радянська історіографія відіграла важливу роль у розвитку досліджень особистості Б. Хмельницького. Хоч радянські історики і знаходились під жорстким тиском партійної ідеології, неправомірно оцінювати їх науковий доробок у галузі вивчення історії Національно-визвольної війни однозначно. Варто відзначити плідну археографічну діяльність радянських вчених, що сприяла накопиченню фактів, які, в свою чергу, є основою будь-якого історичного дослідження.

Постать Б.Хмельницького з самого початку викликала значний інтерес у закордонних вчених, можливо завдяки широким дипломатичним зв'язкам гетьмана. Досить згадати, що з усіх козацьких гетьманів у «Британській Великій Енциклопедії» згадуються лише дві особи – Б.Хмельницький і І.Мазепа. Серед праць, опублікованих за кордоном, виділяються монографії Джорджа Вернадського і Януша Качмарчика. Але є й ряд інших публікацій, в яких розглядаються різні періоди життя майбутнього гетьмана Української козацької держави.

Що стосується соціального статусу Хмельницького, то більшість істориків не заперечує, що він був шляхтичем. Я.Качмарчик, [10] проаналізувавши різні версії як за, так і проти, прийшов до висновку, що через відсутність необхідних джерел цю проблему остаточно розв'язати неможливо.

Про дитинство Богдана немає достовірних даних. Але деякі історики на основі відомостей про життя козацьких сімей намагаються реконструювати ранній період життя гетьмана. Найбільш яскраво такий підхід проявився у книзі американського вченого Д.Вернадського «Богдан – гетьман України». Він описує садибу Михайла Хмельницького, няньку Богдана, кобзарів, котрі відвідували їх хутір тощо. Автор пише, що у 7 чи 8 років хлопчика почали вчити їздити на коні, а батько навчав козацьким звичаям. Дуже рано Богдан познайомився з мушкетом і шаблею, міг відрізнити турецький пістоль від

німецького. А трохи пізніше Михайло Хмельницький запросив для сина вчителя, можливо, диякона з найближчої церкви.

Надзвичайно цікавим і до сьогодні нерозгаданим питанням біографії гетьмана є його служба у Франції 1645-1646рр. Незаперечним є факт його перебування в цій державі і ведення переговорів з представниками короля, наслідком яких був похід 2-2,5 тис. козаків на війну та участь українського війська у захопленні Дюнкерка. Відомо, що гетьман пізніше із задоволенням згадував дні, проведені у Франції, а французького полководця Конде з гордістю називав «своїм старим вождем».

Отже, огляд зарубіжних видань дозволяє зробити висновок про більш ширше висвітлення життя Б.Хмельницького, доповнює деякі моменти біографії майбутнього гетьмана і в той же час ставить завдання перед сучасними дослідниками відносно пошуку нових документів.

Таким чином, історіографічна основа дослідження життя та діяльність Б. Хмельницького почала створюватися ще при його житті. Дуже великий внесок в дослідження проблеми зробили як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. Оцінка постаті Б. Хмельницького в працях вчених змінювалась залежно від часу.

На зламі XVIII—XIX ст. закладаються основи російської концепції оцінки особистості українського гетьмана. Однак ані в імперські, ані в радянські часи їх оцінка як революційних була неможливою, оскільки дії Хмельницького кваліфікувалися як боротьба за «возз'єднання Русі» після вимушеної багатовікової перерви, викликані монгольським і татарським завоюванням. Надалі підходи й оціночні критерії в російській і українській (принаймні, на радянських теренах) історіографіях починають визначатися спільними чинниками, отже розмежовувати ці історіографічні напрями щонайменше до 80-х рр. важко.

В українській історіографії, починаючи з кінця XVIII і фактично до кінця XIX ст., відчувається домінування загальної зацікавленості козацькою добою української історії, а отже і керівником – Б. Хмельницьким. Вагомий внесок у дослідження зробив М. Костомаров. Увівши до наукового обігу величезний джерельний матеріал, він присвятив подіям кінця 40-х — першої половини 70-х рр. XVII ст. кілька своїх фундаментальних монографій («Богдан Хмельницький», «Гетьманство Виговського», «Гетьманство Юрія Хмельницького», «Руїна»).

Започаткований ще на рубежі XIX—XX ст. працями М. Грушевського поворот в історіографії щодо визначення комплексу проблем визвольної боротьби українців в середині XVII ст., та більш детального та ширшого дослідження діяльності Б. Хмельницького, вже до кінця 30-х рр. приніс вельми помітні результати. У своїй фундаментальній праці «Історія України-Руси» М. Грушевський присвятив висвітленню цих проблем чотири томи, які по сьогодні не втратили свого непересічного значення як своєрідної «енциклопедії знань» з історії боротьби за незалежність і створення національної держави. Оцінюючи епоху Хмельницького як «велику народну війну», називаючи її «найбільшою революцією» в українській історії, він комплексно дослідив її причини, розглядав її важливою складовою європейського революційного руху XVI-XVIII ст.

На сьогодні ми маємо декілька точок зору істориків на життя та діяльність Б. Хмельницького. Подальші дослідження вимагають уточнення деяких моментів біографії великого українця і наукове точне визначення його ролі в українській історії.

Література

1. Костомаров М. «Богдан Хмельницький: Історичний нарис»: / Упоряд. і передм. В.Замлинського. К.: Веселка, 1992. - 91 с.
2. Куліш П. А., «Отпадание Малоросии от Польши» К., 1994.
3. Антонович В.Б. Про Козацькі часи на Україні - К.: Дніпро, 1991. - 238 с.
4. Антонович В.Б. Про Козацькі часи на Україні - К.: Дніпро, 1991. - 218 с.
5. Липинський В. К. Україна на переломі, 1657-1659 рр. - Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991. - 346 с.
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8. — Київ, 1993. — 336 с.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 8. — Київ, 1993. — 310 с.
8. Коялович М. Чтения по истории Западной России. – Минск: Беларуская Энцыклапедыя, 2006. — 480 с.
9. Покровский М. Русская история с древнейших времен до смутного времени, М., 1896-1899. – 515 с.
10. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. - Wroclaw; Warszawa; Krakow; Gdansk; Lodz, 1988. – 245 с.

Евтушко К.С., Сергиенко Ю.Г. Некоторые аспекты историографии жизни и деятельности Б. Хмельницкого.

Проанализирована историография жизни и деятельности гетмана Б.Хмельницкого в разные исторические периоды, рассмотренные труды как отечественных, так и зарубежных ученых, во внимание приняты разная концепция и теория.

Ключевые слова: историография, Б. Хмельницкий, национальная революция.

Evtushko K.S., Sergienko Yu.G. Some aspects of historiography of life and activity of B.Khmelnitsky.

Analyzed historiography of life and activity of hetman B. Khmelnitsky in different historical periods, considered labours both domestic and oversea scientists, into account different conception and theory are accepted.

Keywords: historiography. Khmelnitsky, national revolution.

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
09.02.2012

СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Проаналізовано сучасний стан розвитку соціальної інфраструктури Закарпатської області. Наголошено на основних проблемах функціонування її складових, її роль у забезпеченні життєдіяльності населення.

Ключові слова: соціальна сфера, інфраструктура, освіта, медичні заклади, економічне реформування.

Сучасні процеси становлення ринкових відносин в Україні тісно переплітаються з необхідністю вирішення питань соціального розвитку, зокрема сільських територій, підвищенням ролі соціальних факторів у створення сприятливих умов життєдіяльності населення.

Соціальна інфраструктура є одним з найважливіших компонентів національного багатства і слугує мірилом рівня соціально-економічного розвитку території. Вона представляє собою матеріально-речові елементи – як умови для організації сімейно-побутової, трудової, навчально-наукової, культурно-освітньої діяльності людини тощо. Тобто, важливе значення об'єктів соціальної інфраструктури полягає у формування середовища для проживання і діяльності людей.

Питання формування соціального укладу, функціонування соціальної сфери села Закарпаття стали предметом розгляду наступних науковців: В.Гобела, І.Калачова, М.Лендел, М.Мацола, О.Мілашовська, П.Музика, О.Салівончик, А.Ягодка [5]. Однак, більшість з них стосуються вивчення проблем розвитку соціальної сфери в цілому українського села. Разом з тим, враховуючи значущість досліджуваних проблем, постійні зміни у соціально-економічному розвитку села, вони потребують подальшого наукового дослідження.

Метою статті є дослідження сучасного стану розвитку соціальної інфраструктури Закарпатської області.

В процесі досліджень і наукового обґрунтування політико-економічної сутності поняття «соціальна інфраструктура» науковці-дослідники поділяють її на соціально-побутову та соціально-культурну частини. Найбільш виразно її сутність розкрита в економічній енциклопедії: «Соціально-побутова інфраструктура спрямована на створення умов для відтворення людини як біологічної істоти (через побутове середовище), задоволення її потреб у належних умовах життя. Соціально-культурна сприяє відтворенню духовних, інтелектуальних (через культурно-освітнє середовище) та значною мірою фізичних властивостей індивіда, формування його як економічно активної особистості, що відповідає певним вимогам суспільства до якості робочої сили» [4,с.705].

Рівень розвитку соціальної інфраструктури регіону недостатній і за більшістю об'єктів соціальної сфери далеко відстає від необхідних мінімальних норм. На сьогодні існує значний розрив між нормативними показниками і фактичним рівнем забезпеченості населення об'єктами соціальної сфери. За інтегральним рівнем розвитку функцій спеціалізованого культурно-побутового обслуговування області Карпатського регіону посідають майже останні місця серед інших областей України. Соціальна ситуація в регіоні має чітку

тенденцію до загострення, що є наслідком загальнонаціональної економічної кризи і прорахунків у соціальній політиці попередніх років. Але якщо ступінь матеріально-технічного розвитку соціальної сфери можна оцінювати з певним оптимізмом, то погіршення демографічної ситуації уже сьогодні викликає тривогу. Стрімко падає природний приріст населення: кожний п'ятий житель області - особа пенсійного віку. За останні роки кількість осіб пенсійного віку збільшилась у Закарпатській області на 1,8 %, а загальна численність її населення зменшилася - на 1,3 % [6,с.462].

Мають місце значні відмінності у забезпеченості населення окремими соціально-інфраструктурними підсистемами в розрізі окремих районів, міської та сільської місцевостей Закарпаття (табл.1).

Таблиця 1

Рівень забезпеченості населення Закарпаття за окремими видами соціальної інфраструктури (станом на кінець 2010 р.) [6,с.426,440,449,456,473,477]

Назва об'єктів	по області	міські поселення	сільські поселення
Житловий фонд тис. м ² заг. площі	28314	10031	18283
Загальної площі на одного жителя, м ²	22,6	21,6	23,2
Загальноосвітні школи, од.	693	86	667
Дитячі дошкільні установи, од.	532	145	387
Лікарні, од.	70	-	-
Театри, од.	4	4	-
Будинки культури, од.	474	36	438
Підприємства роздрібної торгівлі, од	333	-	-
Демонстратори фільмів, од.	35	12	23
Бібліотеки, од.	505	76	429

Мірилом дійсної турботи про людину є її рівень забезпеченості житлом. Без сумніву, досліджуваний регіон, розвиваючись за правилами, що їх запровадила і використовувала попередня влада СРСР, не може конкурувати з країнами Європи чи іншими розвинутими державами в галузі житлового забезпечення. В цілому на території районів Закарпаття житловий фонд становить близько 19 тис. м² загальної площі, що складає 67,8% від загального житлового фонду області. Якщо проаналізувати показники щільності населення та щільності житлового фонду то видно, що між ними існує певна залежність. В цілому в регіоні та окремих районах вона є майже однакова (коливається від 21 до 23 м² на особу). Безумовно це пов'язано з перевагою в районах сільських мешканців, які здебільшого забезпечені своїм житлом і не залежать від державного будівництва помешкань. Згідно статистичних показників більше 95% всього житлового фонду кожного з районів відносяться до приватного житлового фонду, який здебільшого зосереджений в сільській місцевості. Слід зауважити і те, що майже половина фонду міських поселень області зосереджена в обласному центрі. Динаміка житлового фонду області представлена в таблиці 2.

Динаміка житлового фонду Закарпатської області [6,с.426]

	2005	2007	2009	2010
Увесь житловий фонд	26387	27205	28018	28314
у середньому на одного жителя, м ²	21,2	21,9	22,4	22,6
Міський житловий фонд	9217	9491	9893	10031
у середньому на одного жителя, м ²	20,2	20,8	21,4	21,6
Сільський житловий фонд	17170	17714	18125	18283
у середньому на одного жителя, м ²	21,8	22,6	23,1	23,2

Дані таблиці свідчать, що за останні роки спостерігається певне зростання площі житлового фонду. Незважаючи на це, сьогодні дефіцит бюджету і фінансових ресурсів господарських органів, дестабілізуючі явища в економічному секторі зумовлюють серйозне загострення житлової проблеми, зокрема в міських поселеннях. Найбільш реальним є будівництво за власні кошти населення, яке в областях регіону не лише сприяє росту житлової забезпеченості, але вносить немало нових моментів у розвиток містобудування. На особливість індивідуальної забудови в населених пунктах Карпатського краю впливає значна проінформованість місцевих жителів про тенденції і шляхи вирішення житлової проблеми в сусідніх державах, а також етногеографічні чинники регіону.

Збільшення обсягів житлового будівництва власним коштом стримує низький рівень середньомісячної заробітної плати в області, що у 2009 р. була нижчою, ніж в середньому по Україні, на 18%. Порівняльну динаміку зростання заробітної плати в розрізі областей Карпатського регіону та України подано в таблиці 3.

Таблиця 3

Середньомісячна заробітна плата у 2007-2009 рр. [3,с.84]

Регіони України	2007	2008	2009
Україна	1351	1806	1906
Карпатський регіон	1126	1492	1595
у тому числі:			
Закарпатська	1091	1453	1562
Івано-Франківська	1180	1543	1627
Львівська	1183	1570	1667
Чернівецька	1051	1402	1523

Така ж тенденція спостерігається при порівнянні наявного та реального доходу, у розрахунку на одну особу. Наприклад, частка населення із середньодушовими грошовими доходами в місяць, нижчими прожиткового мінімуму у 2010 р. у всіх домогосподарствах Закарпатської області склала 28,7%, в т.ч. в міських поселеннях – 14,1%, а в сільській місцевості – 37,1% [6,с.386].

Однією з надзвичайно важливих складових соціальної інфраструктури є організація мережі медичного обслуговування населення. Саме від стану здоров'я залежить рівень трудової активності населення, його творча віддача. Організація мережі закладів медичного обслуговування населення в регіоні відбувалася в повоєнний період у більшості районів. В дорадянський час установи охорони здоров'я були майже відсутні, що відображалось на показниках смертності населення. На кінець XIX ст. смертність в Закарпатті

була чи не найвищою в Європі. На початку ХХ ст. в усіх Карпатських областях України нараховувалося лише 76 лікарень (переважно у містах). Перші позитивні зміни в організації мережі об'єктів охорони здоров'я відбулися в регіоні у середині 50-х рр., з початком будівництва окремих закладів охорони здоров'я в районах. Проте подальша переорієнтація державної політики в бік пріоритетного розвитку галузей важкої промисловості призвела до сповільнення, а згодом до зупинки процесу формування об'єктів інфраструктури в галузі охорони здоров'я (табл.4.).

Таблиця 4

Мережа та кадри закладів охорони здоров'я Закарпатської області [6,с.456]

	1990	1995	2000	2005	2010
Кількість лікарняних закладів, од	86	88	71	69	70
у них. ліжок	14805	13955	10762	10194	10047
Кількість амбулаторно-поліклінічних закладів	250	270	284	306	332
Кількість, осіб лікарів усіх спеціальностей	4941	5205	5183	5228	5230
середнього медичного персоналу	12964	13498	13143	12938	11469

Простеживши за динамікою таких показників як кількість лікарняних закладів та кількість лікарняних ліжок слід зауважити, що за період 1990 – 2010 рр. кількість лікарняних закладів зменшилася (70 у 2010 проти 86 у 1990 р.), відповідно зменшилася і кількість лікарняних ліжок на 10 тис. осіб постійного населення (з 117,6 одиниць до 80,7 одиниць), при цьому дещо зросла кількість лікарів (з 5205 у 1995 р. до 5230 у 2010 р.). Середня забезпеченість населення лікарями залишалася нижчою, ніж по Україні. В області 39,2 лікарів на 10 тис. населення у 1990 р. та 42,0 – у 2010 р., тоді як по Україні ці показники відповідно – 44,0 та 49,3 [6,с.456]. Стосовно забезпечення лікарнями та поліклінічно-амбулаторними закладами, можна зауважити, що одна лікарня припадає на 46, а амбулаторія - на 6 сільських поселень [3,с.85].

Слід відзначити, що гірські райони Закарпаття майже за всіма показниками охорони здоров'я значно відстають від середньообласних, а це при значно кращій демографічній ситуації порівняно з обласними показниками та більшості рівнинних районів. Крім того, більше половини лікарняно-профілактичних установ вимагає реконструкції та ремонтних робіт. Не менш напружена ситуація відзначається в регіоні з рівнем розвитку мережі амбулаторно-поліклінічних закладів, яких нараховується 293. Якщо взяти до уваги загальну кількість населення а регіоні (579 сільських поселень, в тому числі 307 сільських рад) та особливості розселення в гірських умовах стане зрозуміло, що така кількість амбулаторно-поліклінічних закладів дуже незначна.

Недостатнім залишається забезпеченість населення краю освітніми та культурними закладами. Так, рівень забезпеченості населених пунктів у сільській місцевості Карпатського регіону дитячими дошкільними закладами є досить низьким. У Закарпатській області він становить 56,8 %, для порівняння - в Івано-Франківській - 17 %, а у Львівській - 16 %. У середньому по Україні цей

показник становить 33 %. У регіоні один садочок припадає на чотири населені пункти. Краще ситуація в регіоні склалася із загальноосвітніми школами. Так одна школа припадає на 1,4 населений пункт, а в середньому рівень забезпеченості школами складає 72,3% [7,с.446,488]. Проте з усіх шкіл регіону, 30,6 % потребували капітального ремонту, а 2 % перебували в аварійному стані.

На початок 1995-1996 н.р. в області налічувалося 734 загальноосвітні школи, на початок 2010-2011 н.р. вже лише 708. Гірша ситуація із забезпечення дітей відповідного віку дошкільними навчальними закладами (табл.5).

Таблиця 5

Забезпеченість дошкільними навчальними закладами [6,с.449]

	1990	2000	2005	2009	2010
Кількість дошкільних навчальних закладів, од.	668	505	506	532	532
у міських поселеннях	236	147	147	147	145
у сільській місцевості	432	358	359	385	387
Кількість дітей у дошкільних навчальних закладах, тис.осіб	51,0	20,1	26,9	33,9	35,5
у міських поселеннях	28,4	12,6	13,9	17,0	17,6
у сільській місцевості	22,6	7,5	13,0	16,9	17,9

Охоплення дітей дошкільними навчальними закладами, у % до кількості дітей відповідного віку складало у 1990 р. 43%, зокрема в містах 57, а в сільських поселеннях - 33, у 2010 р. відповідно – 56 та 34%. Якщо у 1990 р. у розрахунку на 100 місць у дитячих дошкільних закладах претендувало 80 осіб, то у 2010 р. вже 121 особа. Показники забезпеченості дитячими дошкільними закладами та школами є нижчими, ніж у середньому по державі. Закон України «Про дошкільну освіту», із змінами та поправками (ст. 3) зазначає, що держава: «забезпечує доступність і безоплатність дошкільної освіти в державних і комунальних дошкільних навчальних закладах у межах державних вимог до змісту, рівня й обсягу дошкільної освіти та обов'язкову дошкільну освіту дітей старшого дошкільного віку» [1]. За такого рівня забезпечення населення дитячими дошкільними закладами неможливо забезпечити виконання згаданого вище закону, що свідчить про складність ситуації, яка склалася і необхідність її вирішення.

Неухильно зменшується число закладів культури клубного типу. Якщо у 1995 р. їх кількість становила 631 одиницю, то до 2010 р. вона зменшилася до 474. Кількість бібліотек продовж 1995-2009 рр. зменшилася з 767 до 505 одиниць, у містах з 138 до 76, у сільській місцевості відповідно з 587 до 429 [6,с.473].

Не менш напружена ситуація спостерігається в регіоні й за іншими видами соціально-інфраструктурного забезпечення. Так, проблемним є питання, що стосується водопостачання та водовідведення. Центральним водопроводом забезпечено незначну кількість поселень (38 поселень, з них: 11 міські, 13 селища міського типу, 14 сільські). Каналізацією забезпечені всі міста, 11 селищ міського типу (з 19) і лише 9 із 579 сільських поселень. Актуальним залишається забезпечення населення газом і водою. Нині газифіковано тільки природним та природним і зрідженим газом 10 з 11 міських поселень, 14 із 19 селищ міського типу та 368 з 579 сільських населених пунктів [6,с.434]. Результати свідчать, що майже половина всіх житлових будівель (квартир і

будинків) в сільській місцевості ще не газифіковано, населення вимушене використовувати інші енергетичні матеріали для обігріву своїх помешкань автономно.. Тож, рівень газифікації житлового фонду в регіоні недостатній, особливо в сільській місцевості, де переважає використання зрідженого газу, що створює певні незручності для населення.

При аналізі комунікаційної системи регіону спостерігається позитивна тенденція до зростання обсягів послуг зв'язку, підвищення ефективності діяльності відповідних підприємств. Щорічно збільшується ємність місцевої телефонної мережі за рахунок введення нових та модернізації діючих телефонних станцій.

Загальна кількість домашніх телефонів впродовж 1995 – 2010 рр. в містах зросла на 25,9% (з 64222 до 86630 одиниць), в сільській місцевості відповідно на 66,3% (з 26610 до 78761 одиниць). Враховуючи те, що кількість сільських мешканців набагато більша ніж міських показник збільшення кількості основних телефонів у сільській місцевості є недостатнім (міське населення – 37,1% від загальної кількості, сільське відповідно – 62,9%) [6]. Слід зауважити, що вирішенню проблеми телефонізації як у містах регіону, так і в сільській місцевості сприяє розвиток стільникового (мобільного) телефонного зв'язку.

Значні зміни відбулися і у мережі радіоточок звукового проводового мовлення в регіоні. За останні роки населення відмовляється оплачувати такі послуги, натомість надає перевагу радіотрансляції ультрахвильового діапазону. Широкого поширення набуває супутникове телебачення. В результаті дії таких тенденцій кількість радіоточок звукового проводового мовлення скоротилася. Збільшився загальний обсяг годин теле- та радіомовлення. В цілому у 2010 р. в порівнянні з 2000 р. на 82,6% теле - та на 85,2% радіомовлення [6,с.482].

Важливе значення для будь-якого регіону, а особливо для прикордонного має забезпеченість належною транспортною інфраструктурою, зокрема, шляхами сполучення. Довжина шляхів сполучення в області впродовж останніх років не зростає (табл.6).

Таблиця 6

Довжина шляхів сполучення в Закарпатській області [6,с.191]

	1990	2000	2005	2010
Експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування, км	639	624	610	606
Довжина автомобільних доріг загального користування, км.	3,5	3,5	3,3	3,3
з них з твердим покриттям	3,4	3,4	3,3	3,3

Тож, основним завданням у сфері забезпечення населення шляхами сполучення є навіть не будівництво нових шляхів, а в першу чергу збереження вже існуючих.

На основі вище викладеного можна зробити висновок про те, що рівень сформованості елементів соціальної інфраструктури області носить в більшості регресивний характер. Соціальна інфраструктурна мережа застаріла і не відповідає потребам населення. Не слід забувати і те, що рівень розвитку соціальної інфраструктури, як правило, визначає рівень виробництва, господарювання та якісний спосіб життя населення. За умови економічної

кризи та політичної нестабільності в державі не забезпечується розширення та реконструкція складових соціальної інфраструктури. Проте, облаштування будь-якої території закладами освіти, медичної сфери, культурними об'єктами та об'єктами житлового фонду – це збереження, стабілізація та відтворення національного багатства держави, тобто його населення. До того ж, у «Концепції сталого розвитку населених пунктів» зазначено, що «удосконалення соціальної інфраструктури є одним з основних напрямів державної політики щодо забезпечення сталого розвитку населених пунктів. Сталий розвиток населених пунктів - це соціально, економічно і екологічно збалансований розвиток міських і сільських поселень, спрямований на створення їх економічного потенціалу, повноцінного життєвого середовища для сучасного та наступних поколінь на основі раціонального використання ресурсів, технологічного переоснащення і реструктуризації підприємств, удосконалення соціальної, виробничої, транспортної, комунікаційно-інформаційної, інженерної, екологічної інфраструктури, поліпшення умов проживання, відпочинку та оздоровлення, збереження та збагачення біологічного різноманіття та культурної спадщини» [2].

Однак, територія Карпатського регіону України є носієм поки що ще позитивних тенденцій природного руху населення та трудового потенціалу, стає очевидним, що відставання в розвитку соціальної інфраструктури негативно позначиться не лише на параметрах суспільно-економічних перетворень, але і на збереженні генофонду української нації.

Література

1. Закон України «Про дошкільну освіту» // Відомості Верховної Ради України. – 2001. - № 49. – Ст. 259.
2. Постанова Верховної Ради України «Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів». - [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1359-14>
3. Гобела В.В. Огляд економічних, соціальних та екологічних загроз Карпатського регіону/ В.В.Гобела// Науковий вісник НЛТУ України. – 2010. – Вип. 20.13. – С. 82-87.
4. Економічна енциклопедія. У 3-х т.: Т.1./ Редколегія С.В.Мочерний, відповідальний редактор та ін. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – С. 705.
5. Калачова І.В. Моніторинг соціальної сфери села як інформаційна база для розробки програм розвитку сільських територій/ І.В.Калачова// Вісник Прикарпатського університету. Серія «Економіка». - Випуск 11. – 2009. – С.139-143; Мацола М.М. Сучасні особливості рівня соціальної інфраструктури в сільській місцевості Карпатського регіону/ М.М.Мацола// Вісник Прикарпатського університету. Серія «Економіка». - Випуск 8. – 2008. – С. 150 – 153; Мілашовська О.І. Особливості розвитку інфраструктури в прикордонних областях та шляхи її вдосконалення/ О.І.Мілашовська //Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. - № 3. – С. 280-286; Музика П.М. Становлення та розвиток соціальної сфери села в нових умовах господарювання/ П.М.Музика // Економіка АПК. – 2008. - № 5. – С. 90-97; Салівончик О. Розвиток соціальної інфраструктури регіону/ О.Салівончик // Вісник Луцького державного університету. – 2010. - № 4. – С. 214-219; Ягодка А.Г. Соціальна інфраструктура і політика/ А.Г.Ягодка. – К.: КНЕУ, 2007. – 212 с.
6. Статистичний щорічник Закарпаття. 2010. – Ужгород, 2011. – 543 с.
7. Статистичний щорічник України за 2010 р. – К., Держкомітет статистики України, 2011. – 547 с.

Жулканич Н.М. Современное состояние развития социальной инфраструктуры Закарпатской области.

Проанализировано современное состояние развития социальной инфраструктуры Закарпатской области. Отмечено основные проблемы функционирования ее составляющих, ее роль в обеспечении жизнедеятельности населения.

Ключевые слова: социальная сфера, инфраструктура, образование, медицинские учреждения, экономическое реформирование.

Zhulkanych N.M. The current state of social infrastructure Transcarpathia.

The article analyzes the current state of social infrastructure in the Transcarpathian region. Emphasize on the basic problems of functioning of its components, its role in the life of the population.

Keywords: social sector, infrastructure, education, medical institutions, economic reform.

Рецензент: **Євдокимов М.О.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
03.02.2012

УДК (442)74-6

Касьянова М.М., Ізмайлов Д.В.

КРИТЕРІЇ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ

Представлена стаття присвячена аналізу критеріїв членства в Європейському Союзі. Зокрема, проаналізовано найбільш відповідальний з них – адаптацію законодавчої бази країни кандидата. З історичної точки зору, досліджені норми є унікальними, вони по суті відображають еволюцію становлення співробітництва в середині Європейського Союзу.

Ключові слова: критерії, членство, Європейський Союз, адаптація, законодавство.

Після двох спустошливих війн першої половини ХХ століття, провідні країни Європи здійснили серйозний крок у бік будівництва наднаціональної структури, яка стала інструментом забезпечення миру та стабільного розвитку. Архітектори Європейського Союзу Ж. Моне та Р. Шуман висунули ідею поетапної консолідації держав Європи. Результатом цього проекту став ЄС, який на сьогодні об'єднує 27 країн. Інтеграція держав-членів забезпечується завдяки економічній, політичній та соціальній співпраці, доповненій потужним спільним правовим доробком.

Україна проголосивши вступ до ЄС одним з пріоритетних завдань у зовнішній та внутрішній політиці має реалізувати комплекс критеріїв повноправного членства. Дослідження їхньої сутності та особливостей кожного з них має шанс стати запорукою успішної співпраці з Євросоюзом.

Актуальні на сьогодні критерії членства у Європейському Союзі були представлені на Копенгагенському самміті Ради ЄС у 1993 році. Вони полягають у наступному:

- у країні мають бути забезпечені стабільність інституцій, що гарантують демократію, верховенство закону, поважання прав людини та захист прав національних меншин (політичний критерій);
- існування функціонуючої ринкової економіки та спроможності впоратися з тиском конкуренції й ринкових сил у межах ЄС (економічний критерій);

• спроможність взяти на себе обов'язки членства, включаючи прихильність цілям політичного, економічного та монетарного союзів (спроможність адоптувати *acquis communautaire* – правові норми ЄС)[1].

Розглянемо більш детально сутність першого (політичного критерію). Згідно із рішеннями у Копенгагені, задля його виконання в країні-кандидаті має бути забезпечено: свободу парламентських, президентських та виборів у місцеві органи влади; створення та розширення діяльності демократичних інституцій, неурядових організацій, незалежних засобів масової інформації; прийняття законодавства, що надійно захищає права меншин, створення відповідних установ; посилення боротьби з організованою злочинністю та корупцією; вирішення питань правового забезпечення та посилення спроможності боротьби з відмиванням коштів; створення надійно діючих інститутів у сфері юстиції та внутрішніх справ, гарантії незалежності судової влади, захист особистих прав і свобод людини.

Сутність економічного критерія включає цілу низку вимог до країни-претендента. Зокрема, рівень існування ринкової економіки оцінюється за такими напрямками: рівновага між попитом та пропозицією зумовлена вільним балансом ринкових сил; лібералізація цін і торгівлі; відсутність значних перешкод для виходу на ринок (створення нових підприємств) та виходу з ринку (банкрутство); наявність правової бази, включаючи регулювання права власності; виконання законів і контрактів; досягнення макроекономічної стабільності, включаючи стабілізацію рівня цін та стабільність державних фінансів і зовнішнього сальдо; наявність широкого консенсусу щодо основ економічної політики; достатня розвиненість фінансового сектору для спрямування накопичених коштів на інвестування виробництва.

Одним з головних критеріїв членства у ЄС є адаптація законодавства країни-кандидата до правового доробку Співтовариства (*acquis communautaire*). Йдеться не лише про формальну адаптацію законодавства, а й про створення інституцій, що забезпечують його дотримання й реалізацію на практиці. Виконання даного критерія членства є вирішальним для країни-кандидата, оскільки він є базисом, на основі якого реалізуються економічні та політичні перетворення. Порівнюючи зміст усіх трьох критеріїв, можна із впевненістю зазначити, що «правовий» є найбільш складним для виконання.

Весь комплекс права ЄС, який країни-кандидати мають прийняти складається з 31 розділу, він охоплює економічну, політичну та соціальну сфери. В свою чергу ці розділи містять законодавчі акти у тій чи іншій галузі. Весь правовий доробок Європейського Союзу мають майже п'ятдесятирічну історію розвитку, тому його імплементація у кожній з країн представляє собою довготривалий процес, який продовжується навіть після набуття повноправного членства. Комплекс *acquis communautaire* ґрунтується на “Договорі про заснування Європейської Спільноти” та доповненнях до нього, саме цей Договір визначає конкретні напрямки за якими було створено загальноєвропейське законодавство [2].

Перший розділ присвячений законодавчим актам, що забезпечують вільне пересування товарів в межах Співтовариства. Це означає, що кожна країна

повинна на законодавчому рівні закріпити принцип безперешкодного доступу товарів з країн ЄС. В першу чергу мають бути скасовані митні платежі, кількісні обмеження та протекціоністські заходи. Технічні, гігієнічні та інші стандарти для товарів також підлягають гармонізації згідно з європейськими стандартами [3].

Наступний розділ має на меті врегулювання питання вільного пересування мешканців країн-членів в кордонах ЄС. У зв'язку з цим кожна держава по-перше, має забезпечити можливість вільного переміщення робітників та їхніх сімей, при цьому єдині стандарти соціального захисту повинні бути збережені будь-де у Євросоюзі, по-друге має бути спрощений режим перетину кордону для громадян ЄС [4].

З першими двома розділами має тісний зв'язок розділ, що регулює свободу надання послуг всередині ЄС. Згідно з цим, кожна країна має надавати рівні умови, як для національних підприємств у сфері надання послуг, так і для закордонних. Цілий комплекс законодавчих актів має бути розроблений у банківській та телекомунікаційній сферах. Особлива увага з боку ЄС приділяється якомога більшій гармонізації законодавства у цьому напрямку в усіх країнах-членах [5].

Законодавча база кожної держави-члена має забезпечувати вільне переміщення капіталів. Цей розділ охоплює значну кількість законодавчих актів, що регулюють інвестиційну діяльність, роботу іноземних банків, фінансові потоки закордонних компаній, що працюють на території окремої країни.

Окремий розділ правового доробку ЄС присвячений врегулюванню діяльності підприємств різних форм власності. В першу чергу має бути стандартизована система управління підприємством, задля успішної роботи в умовах конкуренції в межах ЄС, далі необхідно розробити систему захисту прав кредиторів та акціонерів. Також має бути розроблений єдиний реєстр підприємств, що є доступним для кожного громадянина [6].

Особливе місце займає розділ, що регулює конкурентну політику в державах-членах ЄС. У кожній країні в рамках внутрішнього ринку ЄС має бути забезпечена вільна конкуренція для усіх підприємств. Головне місце у цьому розділі займає антимонопольне законодавство, врегульовується також система надання підтримки підприємствам з боку держави.

Найбільш чутливою галуззю економіки ЄС є сільське господарство. Задля забезпечення сталого розвитку, введення єдиних з ЄС санітарних норм та стандартів країна-кандидат має розробити відповідну правову базу. Наприклад, адаптація законодавства у цій галузі виявилася одним з найскладніших завдань для країн Центральної та Східної Європи, які приєдналися до ЄС у 2004 році. Про це свідчать результати моніторингу з боку Європейської Комісії, що були викладені у "Рішеннях Ради Європейського Союзу щодо принципів, пріоритетів, проміжних цілей партнерства зі вступу", проблема недостатніх темпів законотворчої діяльності була характерною, наприклад, для колишніх радянських республік Латвії, Литви та Естонії [7].

Сталий розвиток економіки держав-членів ЄС залежить від транспорту. Загальна політика Європейського союзу у транспортній сфері базується на

таких основних принципах: по-перше, у цій галузі повинні бути впроваджені передові розробки, що дозволяють поліпшити якість надання транспортних послуг та дотримуватись високих екологічних стандартів; по-друге, транспортна мережа повинна постійно розширюватись, а її ефективність має підвищуватись. У зв'язку з цим, ЄС має єдину законодавчу базу, яка регулює роботу цієї галузі в руслі функціонування внутрішнього ринку.

З переходом до єдиного ринку у 1993 році, країни ЄС прийняли єдине законодавство, що стосується оподаткування, це означає використання єдиного податкового режиму, як до національних, так і не національних операцій з товарами та послугами на території Співтовариства. Законодавство ЄС щодо ПДВ включає в себе єдині правила оподаткування цим видом податку, він складає 18%.

Окремий розділ присвячений законодавчій базі у галузі створення економічного та валютного союзу в межах ЄС. Нові країни члени мають бути тісно інтегровані у економічну систему Співтовариства, особливо у банківській сфері, це вимагає розробки спеціального законодавства, яке має відповідати європейським нормам.

Головними принципами законодавства ЄС в галузі статистики виступають: об'єктивність, надійність, прозорість. До країн-кандидатів висувається вимога стандартизувати національні статистичні органи та їхню діяльність до загальноєвропейської системи. Кожна держава має прийняти єдині стандарти збору та оформлення статистичних даних.

Законодавству в галузі соціального захисту та працевлаштуванню також присвячено окремий розділ *acquis communautaire*. У Європейському Союзі існує єдина правова система, що регулює питання охорони здоров'я, умов та безпеки праці, працевлаштування, соціального захисту людей, що втратили роботу.

Енергетична політика Європейського Союзу є одним важливих елементів економіки, країни-кандидати на вступ мають забезпечити на законодавчому рівні об'єднання енергетичних систем, вільну конкуренцію на енергетичному ринку, введення єдиних тарифів на транзит енергоносіїв. Однією з непростих вимог було впровадження єдиних європейських тарифів на електроенергію. Значна увага у ЄС приділяється захисту навколишнього середовища [8].

Європейське законодавство в галузі промисловості, яке повинно бути адаптовано у кожній державі має на меті: підвищити пристосування промисловості до структурних змін, в першу чергу це означає забезпечити її конкурентоспроможність в умовах єдиного ринку; впровадити єдині стандарти у виробництві; забезпечити належний рівень захисту навколишнього середовища. Особливе місце посідають законодавчі акти які врегульовують торгівлю промисловими товарами між ЄС та країною-кандидатом.

Розділ присвячений малим та середнім підприємствам направлений на сприяння їхнього розвитку в умовах конкуренції задля зменшення диспропорції зростання. Кожна держава, що прагне стати членом ЄС, має розробити відповідне законодавство, яке б допомагало підприємствам такого типу функціонувати. Така допомога має здійснюватися через сприятливу систему оподаткування та державне субсидіювання.

Спільне законодавство Європейського Союзу регулює також науково-дослідницьку діяльність та освіту. Статті 126 та 127 угоди про створення ЄС закріпили положення згідно з якими кожна держава-член має впроваджувати високий рівень освіти на своїй території та забезпечити її невідривність від практичних потреб. Система освіти чи не найперша галузь яка була приведена у відповідність до європейських стандартів. Європейському Союзу та державам-членам належить координувати свою наукову та технічну дослідницьку діяльність у такий спосіб, щоб забезпечити сумісність національних політик та політики Співтовариства.

Задля забезпечення динамічного розвитку ринку телекомунікацій та інформаційних технологій, країні-кандидату належить привести національну законодавчу базу у цій сфері відповідно до розділу 19 *acquis communautaire*. Законодавство має бути спрямовано на розвиток вільної конкуренції у цьому секторі, встановити єдині тарифи на послуги зв'язку, розробити систему ліцензування операторів. Законодавство в галузі поширення аудіовізуальної продукції в межах внутрішнього ринку ЄС також має бути впроваджено країною-кандидатом. Основні вимоги стосуються розробки законодавства, яке б сприяло безперешкодному доступу європейських мас-медіа на ринок окремої країни, а також дозволяло вільну трансляцію національних каналів на територію інших країн-членів. Також потребують узгодження із загальноєвропейським законодавством окремі питання регулювання діяльності телеканалів та радіостанцій.

Єдина сфера де не потребується адаптація національного законодавства до норм ЄС – це культура. Співтовариства лише всіляко підтримують та сприяють розвитку культури кожної держави, не потребуючи при цьому створення спільної законодавчої бази.

Забезпечення сталого розвитку всіх регіонів ЄС – одна з пріоритетних цілей для Співтовариств. Регіональна політика як Європейського Союзу в цілому, так і кожної країни має бути спрямована на рівномірний розвиток всіх регіонів. Саме задля поліпшення ситуації у недостатньо розвинених областях, країна-кандидат має впроваджувати законодавство яке б сприяло подоланню відставання. Цій проблемі і присвячений розділ “Регіональна політика та координація структурних інструментів“, що міститься у *acquis communautaire*. Під структурними інструментами розуміється комплекс програм впровадження фінансової, технічної допомоги країні, або її окремому регіону. Такими програмами є Фаре (Phare), Сапард (Sapard), Іспа (Ispra).

Європейський Союз має одні з найвищих екологічних стандартів, окремий розділ правового доробку Співтовариства присвячено саме захисту навколишнього середовища. Спільну політику у цій галузі було започатковано у Договорі про створення Європейської Спільноти. Основними напрямками такої політики виступають: охорона та поліпшення стану довкілля, збереження здоров'я людей, раціональне використання природних ресурсів. Цей розділ складається приблизно з 200 законодавчих актів, які впроваджують не лише стандарти, а й заходи щодо запобігання надмірному забрудненню води, повітря, ґрунту. Значна увага приділяється контролю за хімічним та радіоактивним

забрудненням. Існує цілий комплекс екологічного законодавства в галузі виробництва, жоден вид продукції не може постачатись на ринок ЄС, якщо він не відповідає загальноєвропейським нормам.

Спільне законодавство Європейського Союзу має потужний потенціал захисту прав споживачів. Під суворим контролем знаходиться інформація, що подається у рекламі товарів, здійснюється постійний моніторинг цін та відповідності товарів екологічним стандартам, контролюється якість продукції, яка постачається до пунктів продажу. Країна-кандидат має адоптувати свою законодавчу базу в галузі захисту прав споживачів до норм Співтовариства в короткі терміни.

Співробітництво в галузі правосуддя та внутрішніх справ країн членів ЄС регулює окремий розділ правового доробку. “Зближення” правових систем країн-членів потребує в першу чергу встановлення єдиних норм в галузі кримінального права, митного та міграційного законодавства, які б поширювали свою дію на всю територію Європейського Союзу. Країни ЄС мають налагодити співпрацю поліцейних, митних, судових органів задля забезпечення високого рівня безпеки [9].

Повноцінне існування митного союзу в межах ЄС – одне з пріоритетних завдань для країн-членів. Законодавство в цій галузі регулює в першу чергу тарифи на експорт та імпорт між державами-членами, охорону зовнішніх кордонів Співтовариства. Особливо важливим є адаптація візового законодавства та підготовка до приєднання до Шенгенської зони.

Однією з визначальних рис Європейського Союзу у порівнянні з іншими міжнародними організаціями виступає система фінансування, яка оснований на використанні власних коштів Співтовариства. Фінансування цієї організації здійснюється не лише за рахунок внесків держав-членів, а й за рахунок податків та митних зборів, що поступають у власний бюджет Союзу. Адаптація законодавчої бази країни-кандидата повинна проходити в руслі формування єдиної фінансової політики всього Співтовариства та створення збалансованої системи взаємодії фінансових інституцій окремої держави з наднаціональними фінансовими установами, що беруть участь у формуванні, розподілі та використанні бюджетних коштів.

Таким чином, представлений комплекс критеріїв членства в Європейському Союзі по суті відображає історичний розвиток цього об'єднання та висуває доволі жорсткі вимоги для країни-претендента на вступ. Вивчаючи сутність критеріїв та систему їх імплементації, можна сказати, що всі ці вимоги виявляються занадто широко сформульованими та складними для виконання. По-перше, не впроваджено чіткої системи оцінки виконання цих критеріїв, а однозначно визначити, наприклад, ступінь поважання прав людини або захист національних меншин виявляється дуже складним процесом. По-друге, критерій щодо існування функціонуючої ринкової економіки не містить конкретних показників, за якими визначатиметься ступінь його виконання. В історичному плані подібного роду фактори консолідації різних держав жодного роду не реалізовувалися.

Література

1. Presidency Conclusions / Copenhagen European Council (21-22 June 1993) // Bulletin of the European Communities. – 1993. – № 6. – P. 7 – 23.
2. Договір про заснування Європейської Спільноти // Конституційні акти Європейського Союзу. Частина I / Під ред. Т. Качки. – Київ: Юстиніан, 2005. – С. 46 – 183.
3. Treaty of Nice. Amending the Treaty on European Union, the Treaties Establishing the European Communities and Certain Related Acts // Official Journal of the European Communities C. – 2001. – Vol.44, №80. – P. 85.
4. Там само. – P.65.
5. Council Directive in the fields of free movement of goods, freedom to provide services, agriculture, transport policy and taxation, by reason of the accession of the Czech Republic, Estonia, Cyprus, Latvia, Lithuania, Hungary, Malta, Poland, Slovenia and Slovakia // Official Journal of the European Union L. – 2004. – Vol 47, № 168. – P. 45.
6. Council Regulation in the fields of free movement of goods, company law, agriculture, taxation, education and training, culture and audiovisual policy and external relations, by reason of the accession of the Czech Republic, Estonia, Cyprus, Latvia, Lithuania, Hungary, Malta, Poland, Slovenia and Slovakia // Official Journal of the European Union L. – 2004. – Vol 47, № 168. – P. 1 – 13.
7. Presidency Conclusions / Copenhagen European Council (12-13 December 2002) // Bulletin of the European Union. – 2002. – №12. – P.8 – 12.
8. General overview of the enlargement process and the pre-accession strategy of the European Union. – Brussels : European Commission, Enlargement Directorate – General, 2003. – 57 p.
9. Договір про Європейський Союз // Конституційні акти Європейського Союзу. Частина I / Під ред. Т. Качки. – Київ: Юстиніан, 2005. – С. 17 – 42.

Касьянова М.Н., Измайлов Д.В. Критерии членства в Европейском Союзе: исторический анализ.

Представленная статья посвящена анализу критериев членства в Европейском Союзе. В частности, детально проанализирован наиболее ответственный – адаптация законодательной базы страны-кандидата. С исторической точки зрения, исследованные нормы являются уникальными, они по сути отражают эволюцию становления сотрудничества в Европейском Союзе.

Ключевые слова: критерии, членство, Европейский Союз, адаптация, законодательство.

Kasyanova M.N., Izmailov D.V. European Union's membership criteria: historical analysis.

Given article is devoted to the analysis European Union's membership criteria. In particular, adoption of the legislative base is researched. The criteria of the EU membership are unique. They are reflecting a historical development of the EU.

Key words: criteria, membership, European Union, adoption, legislation.

Рецензент: **Бєльдюгін В.А.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
23.01.2012

КІНОДЖЕРЕЛЬНИЙ МАСИВ ЯК АУДІО-ВІЗУАЛЬНЕ СВДЧЕННЯ ПАРТИЗАНСЬКО-ПІДПІЛЬНОЇ БОРОТЬБИ (1941-1945 РР.)

Висвітлена колекція кінодокументальних джерел архівного фонду України з вивчення історії діяльності радянського Руху Опору в роки Великої Вітчизняної війни. Розглянуто тематику кіно колекції, головних діючих осіб кіносюжетів, роботу кінооператорів, які воювали на фронтах, у партизанських та підпільних загонах військовими кореспондентами та операторами.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, партизанський та підпільний рух, кінодокументальні джерела, військові кореспонденти та оператори.

Війна глибоко викарбувалася у свідомості кожного її учасника, від солдата до простого громадянина. Особлива сторона війни партизансько-підпільна боротьба у тилу військ Вермахту. Після Великої Вітчизняної війни, звертаючись до минулого, мало хто залишиться байдужим пригадуючи сцени боїв, бомбування міст та сіл. Специфічною формою історичної пам'яті є зображувальні джерела, що фіксували навколишню дійсність, за допомогою кінофотодокументів. Кінофотодокументи, як історичне джерело, розкривають історичні події та факти у вигляді статичних або динамічних візуальних сюжетів. Об'єктив фіксує такі деталі і нюанси, властиві тому чи іншому явищу або події, які не можна отримати з інших видів джерел.

Метою статті є висвітлення інформативних можливостей кінодокументального масиву джерел з історії партизансько-підпільного руху в роки Великої Вітчизняної війни. Використання та аналіз цього виду джерел стикається з низкою методологічних проблем. Методика аналітичної критики кінодокументів напрацьовувалася протягом тривалого часу, а аналізу таких джерел присвячені роботи В. Стрельського, Н. Мандральської, В. Романовського [1-3].

Синтезованим видом зображувальних джерел є кіно, яке на практиці вбирає елементи творчості, живопису, принципи побудови кадру тощо. Кінодокументи дають можливість дослідникові побачити історичну дійсність у русі, в процесі, перенестися в минуле. Створення кінофотолітопису Великої Вітчизняної війни було актом великого героїзму. Протягом усієї війни фронтові кінооператори фіксували події з фронтів та тилу ворога. 257 фронтових кінооператорів та більш 200 фотокореспондентів фіксували епізоди війни, поділяючи з простими солдатами та партизанами труднощі фронтових буднів. Кожен п'ятий з них загинув.

Значним місцем збереження кінодокументів років Великої Вітчизняної війни є Російський Державний архів кінофотодокументів (РДАКФД), який має 2087 обл. од. періоду війни, а це близько 800 тисяч метрів кіноплівки [4]. Серед них кінофільмів і спеціальних випусків 221 обл. од., 402 номери кіножурналів, 1464 обл. од. кінолітописних сюжетів. Найпопулярнішими в роки війни були кіножурнали, як джерело оперативної інформації («Союзкиножурнал», «Новости дня», «Пионерия», «СССР на екрані»). У роки війни на екрани виходили фільми, присвячені захисникам міст («Черноморці», «Битва за нашу советскую Украину»).

Пам'ять про Велику Вітчизняну війну зафіксовано до деталей у документах та матеріалах фондів Державної архівної служби України. Унікальна колекція

Центрального державного кінофотофоно-архіву України ім. Г. Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г. Пшеничного) є важливим евристичним джерелом не лише для представників історичної науки, а й журналістів та усіх шанувальників минулого [5]. Близько 80-ти годин екранного перегляду кінохроніки періоду Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. – безцінний фонд ретроспективної інформації про війну. Ці фонди складають кіножурнали («Радянська Україна», «За Радянську Україну»), документальні фільми («День війни»), кінолітописи (стрічки «Битва за нашу Радянську Україну», «Перемога на Правобережній Україні та вигнання німецьких загарбників за межі українських радянських земель»), окремі не змонтовані сюжети, що не ввійшли до готової продукції й не демонструвалися на кіноекранах вітчизняних кіностудій, Української студії хронікально-документальних фільмів, Центральної студії кінохроніки. Окремо можна виділити кінопортрети та кінодокументи «трофейної кінохроніки». Колекцію ЦДКФФА України ім. Г. Пшеничного доповнюють документальні, наукові та навчальні кінофільми Міністерства оборони України, що зберігаються у Галузевому державному архіві Міністерства оборони України (ГДА МО України) [6].

Кіносюжети та кінофільми широко представляють життєдіяльність та будні партизанського руху. Збірник кіносюжетів 1943 р. Центральної студії кінохроніки (Арх. № 2060) висвітлює події з життя Житомирського партизанського з'єднання О. Сабурова; спільна нарада членів нелегального ЦК КП(б)У та керівників партизанських з'єднань Правобережної України, серед присутніх – начальник УШПР Т. Строкач, С. Руднев, С. Ковпак, О. Федоров, В. Бегма [7]. Збірник кіносюжетів 1943 р. Центральної студії кінохроніки (Арх. № 2191) – Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання С. Ковпака, виступ комісара С. Руднева, С. Ковпака та Г. Базими [7]. Кіносюжети 1943 р. Центральної студії кінохроніки (Арх. № 2180) про дії партизанської дивізії ім. М. Щорса С. Малікова, мінування залізничного полотна в районі станції Олевськ [7]. Радянський кінофільм Центральної студії кінохроніки і Укркінохроніки «Битва за нашу радянську Україну» 1943 р. (Арх. № 592) містить сюжети спільної наради керівництва партизанських загонів Правобережної України – С. Ковпак, Д. Коротченко, О. Федоров, С. Руднев [7].

Сюжет «У партизанському краю» кіножурналу «Радянська Україна» № 17-18 1944 р. (Арх. № 164) показує партизанів Сумського з'єднання С. Ковпака під час виконання завдання; секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко вручає партизанам урядові нагороди у присутності С. Ковпака, С. Руднева, П. Вершигори. Наступна сюжетна лінія «Місто комсомольської слави» про події у Краснодарі [7].

Важливою темою сюжетів кіножурналів було висвітлення роботи та бойової діяльності керівництва УШПР, повсякденного життя командирів та рядових партизан, урочисті заходи різного рівня, нагородження активних учасників партизанського руху. Кіножурнал «Радянська Україна» 1943 р. № 1 (Арх. № 119) – участь керівників УШПР в святкуванні «25-ти років Радянської України» у Москві в грудні 1942 р. [7]. Про один день із життя партизанів Чернігівського загону М. Попудренка № 2 кіножурналу «Радянська Україна» 1943 р. (Арх. № 120); сюжет – О. Федоров вручає згаданому з'єднанню Червоний Прапор ЦК КП(б)У, РНК УРСР і Верховної Ради УРСР [7]. Вручення Почесного бойового Червоного Прапора командирі 1-ї партизанської дивізії

ім. С. Ковпака П. Вершигорі показує № 14 кіножурналу «Радянська Україна» 1944 р. (Арх. № 158). У № 33 кіножурналу «Радянська Україна» 1944 р. (Арх. № 178) сюжет – «Славним партизанам» про вручення урядових нагород С. Ковпаку М. Гречухою [7].

У спеціальних випусках кіножурналів висвітлена громадсько-політична активність керівників та командувачів УШПР у подіях державного значення. Це свідчить про визнання великої ролі партизанського руху в перемозі над Німеччиною. Спецвипуск квітня 1944 р. (Арх. № 535) показує похорон генерала армії М. Ватутіна, серед присутніх С. Ковпак, О. Федоров несуть його бойові нагороди [7]. Спецвипуск березня 1944 р. (Арх. № 131) про роботу VI сесії Верховної Ради УРСР – М. Хрущов, Л. Корнієць, В. Старченко, М. Гречуха, Д. Коротченко, Т. Строкач, О. Сабуров, З. Богатир, С. Ковпак [7]. Спецвипуск 1945 р. (Арх. № 505) про військовий парад у Києві на площі Богдана Хмельницького, виступ наркома оборони УРСР В. Герасименка [7]. Кінофільм «Битва за нашу Радянську Україну» 1943 р. керівник О. Довженко (Арх. № 592), про спільну нараду керівництва партизанських загонів, серед них – С. Ковпак, Д. Коротченко, О. Федоров, С. Руднєв. Сюжети: партизанські загопи на марші; виступ на Всеслов'янському мітингу партизана В. Яремчука [7].

Велика кількість кіносюжетів з фондів ЦДКФФА України ім. Г. Пшеничного присвячені розвідувальній діяльності, плануванню воєнних дій, бойовим операціям партизанських з'єднань, виявленню зрадників. Збірник кіносюжетів 1941 р. (Арх. № 2191) про зустріч партизанів Краснолиманського партизанського загону з бійцями армії і виступ комісара Ф. Калиберди [7]. Кіносюжети 1942 р. (Арх. № 2190) про події на Південному фронті [7].

Збірник кіносюжетів 1943 р. (Арх. № 2057): нарада членів нелегального ЦК КП(б)У та керівництва партизанських з'єднань Правобережної України партизанського з'єднання О. Сабурова, серед яких Д. Коротченко, М. Кузнецов, С. Руднєв, С. Ковпак, О. Федоров. Лісовий партизанський табір у Рівненській області, робота похідної друкарні, госпіталю [7]. Сюжети травень-серпень 1943 р. (Арх. № 2060): життя Житомирського партизанського з'єднання під командуванням О. Сабурова, лікар-хірург О. Федоров оперує поранених [7]. Кіносюжетна збірка липень-серпень 1943 р. (Арх. № 2191) про Карпатський рейд Сумського партизанського з'єднання С. Ковпака, виступ С. Руднева, С. Ковпака, Г. Базими. Бої з'єднання О. Сабурова у Мозирському районі (Білорусь) [7].

Збірник від серпня 1943 р. (Арх. № 2180) Центральної студії кінохроніки: партизанська дивізія ім. М. Щорса С. Малікова – нарада в партизанському таборі за результатами розвідки [7]. Окремо листопад 1943 р. (Арх. № 2190) хроніки «У кримських партизан»: засідка в гірському лісі [7]. Кіносюжет 1944 р. (Арх. № 2652): Командир Сумського партизанського з'єднання С. Ковпак слухає рапорт про результати Карпатського рейду (1943 р.) [7]. Кіносюжети січень 1944 р. (Арх. № 2069): зустріч партизанів Чернігово-Волинського з'єднання О. Федорова з розвідниками Червоної Армії на Волині [7]. Від лютого 1944 р. (Арх. № 2061): В. Бегма з Рівненського партизанського з'єднання розповідає про спільні дії з Червоною Армією зі звільнення міста [7]. Сюжети квітня 1944 р. (Арх. № 2206): визволення Ялти від окупації військами Окремої Приморської армії [7].

Велике значення соціальних сюжетів щодо організації повсякденного життя партизан та підпільників: харчування, медичне обслуговування, політичне виховання. Кіносюжет 1942 р. (Арх. № 2056): Чернігівське партизанське з'єднання О. Федорова; прийняття присяги; О. Федоров, В. Дружинін, М. Попудренко, Д. Рванов над картою обговорюють завдання [7]. Кіносюжет 1942 р. (Арх. № 2054) про окремі епізоди з життя партизан Донбасу: табір Ямського партизанського загону [7].

Таким чином, кінодокументальна група джерел значно розширює і насичує інформаційні межі подій, дозволяє розглядати історію подій Великої Вітчизняної війни в Україні в загальноєвропейському контексті. Кінодокументи відображають воєнні дії військ, висвітлюють соціальну сторону життя й боротьбу на окупованих територіях і українських фронтах.

Література

1. Стрельський В. І. Джерелознавство історії СРСР: Період імперіалізму / В. І. Стрельський. – К.: Радянська школа, 1958. – 480 с.
2. Мандральская Н. В. Принципы научной классификации в определении методики источниковедческого анализа кинофотофонодокументов / Н. В. Мандральская // Вестник архивиста. – 2010. – № 2. – С. 255-269.
3. Романовський В. О. Нариси з архівознавства: історія архівної справи на Україні та принципи порякування в архівах / В. О. Романовський. – Харків, 1927. – 170 с.
4. Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. Пшеничного. – Режим доступу: www.tsdkffa.archives.gov.ua
5. Державна архівна служба України. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/>
6. Галузевий державний архів Міністерства оборони України. – Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Archives/index.php?ba02#History>
7. Україна і Друга світова війна кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіносюжетів, спецвипусків (1939-1945 рр.). – Київ, 2005. – Режим доступу: http://tsdkffa.archives.gov.ua/Annals/cinema_1939-1945.pdf

Ковальская Л.А. Кинодокументальные источники истории Великой Отечественной войны.

Освещена коллекция кинодокументальных источников архивного фонда Украины по изучению истории советской партизанско-подпольной деятельности в годы Великой Отечественной войны. Рассмотрена тематика киноколлекции, главных действующих лиц киносюжетов, работа кинооператоров, которые воевали на фронтах, в партизанских отрядах и городском подполье военными кинооператорами.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, партизанское и подпольное движение, кинодокументальные источники, военные корреспонденты и операторы.

Kovalskaya L. Film sources of history of the Great Patriotic war.

The article is devoted to the collection of films sources of archival fund of Ukraine for the study of the history of the soviet guerrilla-underground activities in the years of the Great Patriotic war. Considered the subjects of cinema collection, the main actors movie scenes, the work of cameramen, who fought on the fronts and in partisan detachments and the urban underground military cameramen.

Key words: Great Patriotic war, the partisan and underground movement, cinema documentary sources, war correspondents and the operators.

Рецензент: Довжук І.В., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
10.02.2012

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА СІЛЬСЬКИХ МАРГІНАЛІВ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ (друга половина 40-х – 50-і рр. ХХ ст.)

Проаналізовано причини виникнення та поширення такої соціальної групи як маргінали і такого асоціального явища як бродяжництво і жебрацтво серед селян України. Визначено існуючі категорії жебраків та проголошені законодавством принципи боротьби з ними.

Ключові слова: бродяжництво, жебрацтво, маргінали, девіантна поведінка, „антигромадський та паразитичний спосіб життя”.

На початку ХХІ ст. історична наука України впевнено збагачується новими тематичними напрями досліджень. Одним із них є історія повсякденності, яка досліджує історію на мікрорівні, тобто практику життя окремих людей та соціальних груп або навіть маргіналів. У теперішній час маргінали або „бомжі” є частиною соціальної структури українського суспільства. Міф про те, що за радянських часів була досягнута повна зайнятість населення суспільно-корисною працею, існує у громадській думці й у сьогодення. На нашу думку, потрібно показати більш об’єктивну картину соціальної організації суспільства, зокрема сільської громади, в умовах радянської дійсності повоєнного часу.

Донедавна питання соціальної структури суспільства переважно вивчали вчені-гуманітарії, які здебільше торкалися проблем „безпритульності” і „невлаштованості” окремих категорій населення [1-2]. Адже динаміка кількісних та якісних змін у повсякденному житті спільноти значною мірою залежали від історичних реалій, на які впливали загальнодержавна ідеологія. Серед істориків інтерес до дослідження причин та масштабів поширення бродяжництва й жебрацтва в Україні у 50-х рр. ХХ ст. виявив В.П. Швидкий [3]. На нашу думку, науковий інтерес викликає розповсюдження девіантної поведінки представників сільської громади, що і стало предметом нашої статті.

Метою дослідження є аналіз причин виникнення, спонукальних мотивів та масштабів поширення такої соціальної групи як маргінали і такого асоціального явища як бродяжництво і жебрацтво поміж селян України у другій половині 40-х – 50-і рр. ХХ ст. Ми вважаємо доцільним визначити категорії жебраків та проголошені радянським законодавством принципи боротьби з ними.

Звернемо увагу на той факт, що жебрацтво як соціальне явище з’явилося ще в епоху середньовіччя. Усталення норм християнської моралі сприяло втіленню у свідомість людей почуття милосердя до жебраків, а подання милостині являло шлях до прощення гріхів Богом. На початку ХХІ ст. бродяжництво та жебрацтво належать до так званих „фонових” явищ - сукупності аморальних проявів, що суперечать загальноприйнятим правилам поведінки та юридичним нормам, органічно взаємопов’язані зі злочинністю, тягнуть за собою соціальну деградацію особи та суспільства [4, 164].

За радянських часів маргінали, до яких відносилися бродяги і жебраки, знаходилися поза офіційно визнаної соціальної структури радянського суспільства, а їх існування як соціальної групи влада визнавала виключно у контексті боротьби з ними. Іншими словами де-юре маргінали не існували, а де-факто вони мешкали у межах „єдиного та могутнього Радянського Союзу”. „Генеральною лінією” компартійної держави була „ліквідація” громадян, які вели „паразитичний спосіб життя”. Так, 21 лютого 1948 р. Президія ВР СРСР прийняла Указ „Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються

від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя”, а 2 червня 1948 р. голова Президії ВР СРСР М.М. Шверник підписав Указ „Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський і паразитичний спосіб життя”. Ці норми надавали право загальним зборам колгоспників або села ухвалення суспільних вироків щодо виселення із села осіб, які наполегливо вели антигромадський спосіб життя [5, 845-846; 6, 607-608].

Акцентуємо, що ці документи приймалися в умовах існування соціальної невлаштованість деяких категорій громадян, зокрема селян. Патріотична героїка відбудовчої доби заступила проблеми конкретної людини. На фоні покращення реалій життя, коли в основному країна впоралася з наслідками війни, йшов процес наростання незадоволення у середовищі селян, й як слідство, активізація девіантної поведінки. Поява жебраків із селян свідчила про відхилення від традиційних норм та своєрідної практики життя сільської спільноти, для якої засобом і способом життя було заняття землеробством.

Для вивчення зазначеної проблеми ми застосували довідки місцевих партосередків щодо виконання директив центральних органів влади. Так, інформації обкомів КП України, відповідних міністерств і відомств відносно реалізації постанов ЦК КПРС „Про заходи щодо подальшого покращення обслуговування інвалідів Вітчизняної війни і праці та інших пенсіонерів” від 16 серпня 1952 р. та „Про значні недоліки у роботі Міністерства соціального забезпечення Української РСР” від 14 березня 1953 р. відзначали небезпечні обсяги бродяжництва й жебрацтва в республіці. Тільки за півріччя 1951 р. в УРСР було затримано 16 тис. 700 громадян цієї категорії; 1952 р. – 21 тис. 128 осіб; 1953 р. – 16 тис. 993. Найбільш поширеним бродяжництвом й жебрацтвом було у промислових центрах і великих містах [7, арк. 85-87].

Статистичні дані викликали в уряді незадоволення і вимогу встановити причини й напрацювати рекомендації щодо їх викорінення. До спеціально створеної у СРСР бригади ввійшли представники силових та контролюючих союзних органів. В Україні сприяння її роботі було покладено на завідуючого відділом адміністративних та торгово-фінансових органів ЦК КП України В.Ф. Нікітченко. Оперативно-аналітичні відділи державних та силових структур сповіщали про наслідки реальної небезпеки цієї соціальної девіації. Але для радянської повсякденності загрозливими були не тільки її масштаби. За своєю сутністю вони ставали середовищем для виникнення соціальних відхилень і підґрунтям кримінальних традицій та антирадянської діяльності.

Для боротьби з цим соціальним злом влада прийняла низку документів. Згідно директив прокуратури СРСР та МДБ СРСР від 7 березня 1952 р. громадяни, затримані за бродяжництво та жебракування, підпадали під дію таємного указу Президії ВР СРСР „Про заходи боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами” від 23 липня 1951 р. Особи, які „злісно порушували” норми радянського образу життя, притягувалися до адміністративного або кримінального покарання. Однак покарання стосувалося лише тих, хто був працездатним і не мав постійного місця проживання [5, 845-846]. Прокуратура і МДБ піднімали питання про посилення кримінальної відповідальності громадян, які свідомо вели антисуспільний спосіб життя.

Загостренню ситуації у суспільстві сприяло впровадження указу Президії ВР СРСР „Про амністію” від 27 березня 1953 р., адже звільненню з таборів підлягали тисячі кримінальних і декласованих елементів. „Спокій” народу

влада намагалась забезпечити тим, що під амністією не підпадали особи, засуджені на термін понад 5 років за контрреволюційні злочини, велике розкрадання соціалістичної власності, бандитизм та навмисне вбивство (пункт 7) [8]. Але реалії життя показали, що на свободі опинилася вагома частина політичних і кримінальних злочинців. Специфіка моральних переконань кримінальних злочинців більшість із них виштовхнула у маргінали суспільства, де вони створювали своєрідний мікросоціум із специфічними правилами внутрішніх взаємовідносин та засадами співжиття з основною масою населення. Фактично разом із злочинцями на свободу вийшли деморалізовані особи, потенційні бродяги і жебраки. Так, у 1955 р. у м. Харків міліція затримала селянина М.Б. Давиденко, який раніше відбував покарання за крадіжку і звільнився у 1953 р. за амністією. Він роз'їжджав по містам та займався жебракуванням. У довідки від 17 вересня 1956 р. зазначається, що у „Харківській області органи прокуратури і міліції зафіксували численні факти бродяжництва, жебрацтва і проституції. Затримані особи здійснювали такі види злочинів як розкрадання державного і суспільного майна, особистої власності громадян” [9, арк. 38-39]. Аналогічні факти були непоодинокі.

Ми вважаємо доцільним підкреслити, що нормативні документи центральних органів влади спрямовували органи соціального забезпечення країни на здійснення низки важливих заходів для підтримки нужденних, зокрема жебраків. Серед них слід відзначити надання матеріальної допомоги злиденним, сприяння працевлаштуванню й поліпшенню житлово-побутових умов, оздоровленню інвалідів через санаторні та профілактично-оздоровчі установи, здійснення патрунування хворих, соціальна опіка, допомога в отриманні позик та документів для оформлення пенсій. Місцеві партосередки мали своє бачення вирішення цієї соціальної проблеми. Наприклад, Харківський обком КП України для боротьби з антигромадськими елементами запропонував здійснювати адміністративне виселення бродяг у певні місця на відстані понад 100 км від режимних міст з обов'язковим працевлаштуванням; для літніх людей та інвалідів, які не мали засобів для існування та потребували стороннього догляду, розширити мережу спеціалізованих будинків (незгодних поміщати в адміністративному порядку); за жебрацтво з метою наживи встановити кримінальну відповідальність [9, арк. 39].

На думку влади, причинами виникнення в українському соціумі бродяг і жебраків стали окремі недоробки місцевих державних і партійних органів проблем соціального забезпечення населення, зокрема селян. Проте історик В.П. Швидкий зробив проблемно-тематичне узагальнення особистих мотивів, які спонукали громадян до бродяжництва і жебракування. На підставі даного матеріалу, а також архівних і статистичних джерел, економічних, соціально-політичних і культурних умов життя селян України у повоєнний час, рівня їх матеріального забезпечення ми виокремили причини та власні спонукальні мотиви щодо зайняття бродяжництвом і жебракуванням:

- достроково звільнені з в'язниць, таборів ГУЛАГу або поселень у віддалених місцевостях СРСР літні непрацездатні селяни, бездомні і бездоглядні хворі, котрих звільнили як „безнадійних”, не мали засобів до існування, рідних або були ними відкинуті та пенсійного забезпечення;
- декласовані селяни, котрі під час покарання були відірвані від землі і не повернулися до села, ставали професійними бродягами або членами кримінальних угруповань;

- хворі та інваліди, які не отримували пенсійного забезпечення по лінії соцзабезу, або ті, що отримували замалу для прожиткового мінімуму пенсію;
- літні селяни, котрі не отримали соціальної підтримки, обрали бродяжництво як тимчасовий, а інколи і постійний засіб існування;
- селяни, котрі мали суперечки з законом або ті, хто з свідомих кримінальних переконань відмовлялися ставати „повноцінними” радянськими громадянами і повільно опинялися на соціальному дні;
- особи, котрі мали тавро „зрадники Батьківщини” за воєнні або політичні злочини; після відбуття покарання мали складнощі з працевлаштуванням, а рідні і навколишнє середовище ставилися до них з побоюванням;
- розкуркулені селяни у період колективізації Західної України 1947-1948 рр.;
- мобілізовані до праці на промислових будівництвах селяни, які повернулися додому і не знайшли рідних або були неприйняті ними;
- особи, котрі через відчуття особистої свободи, покинули будинки інвалідів і повернулися до бродяжництва та жебракування.
- особи, які тимчасово попали в скруту (наприклад, через стихійне лихо, пограбування), але через халатність не отримали матеріальної допомоги від органів соцзабезпечення. Якщо у містах потерпілі частіше потрапляли під нагляд соцзабезу, то селяни, які не перебували на державному забезпеченні, могли розраховувати лише на добровільну допомогу сільської громади;
- особи, які хворіли на алкоголізм; переважно працездатні і сімейно-побутово забезпечені, займалися жебракуванням задля задоволення хвороби, вагома частка з них займалася самогоноварінням;
- достроково звільнені жінки з малолітніми дітьми, котрі не мали можливості залишати дітей для працевлаштування (не мали підтримки рідних), та були вимушені разом із ними злидарювати;
- малолітні, які через певні обставини (смерть родичів, надання опіки та ін.) були відправлені до рідних або влаштування до інтернатів, але у пошуках „романтики” або інших мотивів обрали бродяжництво.

Загальний світовий досвід показує - навіть економічно й культурно розвинені країни не позбулися соціальних девіацій, існування яких завжди буде мати місце, оскільки бродяжництво деякі громадяни сприймають як форму громадського протесту, особистої незгоди з діючими суспільними правилами і вимогами співжиття, соціальних цінностей тощо.

Зауважимо, що на тлі радянського повсякдення повоєнних часів існувало кілька груп бродяг й злидарів, котрі мали різні спрямування на видобування матеріальних благ жебракуванням. Ми виокремили такі категорії жебраків:

1. Професійні бродяги й злидарі, більшість із яких була інвалідами війни або праці. До жебракування їх спонукала неможливість за фізичним станом брати участь у виробничій діяльності або принципові переконання.

2. Матеріально забезпечені особи, які використовували жебрацтво як додатковий прибуток. Переважно це були працездатні особи або такі, що мали працюючих родичів, житло та соціальні виплати (пенсію або аліменти).

3. Злидарі, котрі були тісно пов'язані з кримінальною злочинністю, опинилися на соціальному дні, жебрацтвом займалися із шахрайських намірів.

Отже, перетворенню колгоспників та одноосібних селян у жебраки, які вели „антигромадській спосіб життя”, сприяло те, що деякі з них соціально не визначалися та не працевлаштувалися. Більшість із зазначених категорій, які

потенційно могли стати повноправними членами суспільства, не маючи матеріальної підтримки рідних, житла або за станом здоров'я потребувала негайного переведення на соцзабезпечення, направлення до будинків інвалідів тощо. Інша частина, хоча й мала власні помешкання, не отримувала матеріальної допомоги від держави або рідних та вимушена була для забезпечення прожиткових потреб займатися бродяжництвом. Група девіантів, які хворіли на алкоголізм та займалися самогоноварінням, підпадала під дію указу Президії ВР СРСР від 7 квітня 1948 р. „Про кримінальну відповідальність за виготовлення самогону”. До них застосовувалися суворі судові санкції. Зауважимо, що алкоголізм був притаманний значному прошарку населення повоєнної доби. Досвід показує, що вирішення цієї проблема можливе в умовах залучення спеціальних медичних та соціальних методик і заходів [10, 29].

Окрема категорія займалася жебрацтвом через відчуття особистої свободи. Так, 21 березня 1958 р. в м. Одеса за бродяжництво був заарештований уродженець с. Кременівка Усть-Олександрівського району Вологодської області. Він був направлений на роботу до радгоспу ім. XVII партконференції Березовського району Одеської області. Але відмовився працювати, а потім покинув село. Неодноразово підлягав адміністративному стягненню у м. Одесі і Кишиневі за відсутність прописки за місцем проживання та паразитичне життя. 6 травня 1958 р. був засуджений на 5 років спецпоселення [11, арк. 76-77].

Однією з визначальних проблем, що впливала на обраний спосіб життя жебраків, були занижений розмір пенсій або її відсутність. Адже під час оформлення неодноразово траплялися випадки, коли селяни не могли представити документи про стаж роботи. Вимоги щодо справедливої реєстрації праці в колгоспах унеможлилювали зловживання адміністрації, яка не фіксувала їх роботу у 30-40-х рр. ХХ ст.; низький освітній рівень колгоспників; боязнь свавілля керівників сільрад і колгоспів; залякування репресіями, відсутність громадянської самоідентифікації та інші моральні й соціальні хиби.

По лінії соцзабезу в Україні пенсійне забезпечення у 1953 р. отримувало 16 тис. 325 інвалідів Першої світової війни 1914-1918 рр., громадянської війни та членів їхніх родин. Постанови ЦВК та РНК СРСР від 31 січня 1937 р. й РНК СРСР від 16 липня 1940 р. встановили на 1 непрацюючого члена родини зазначених категорій у містах пенсію у розмірі 50 крб. Але соціальна допомога держави інвалідам, які мешкали у селах, була ще більш жалюгідною – на 10-18 крб. менше і не могла забезпечити навіть прожиткового мінімуму інвалідів та членів їхніх родин [7, арк. 102]. За діючими нормами інваліди Вітчизняної війни отримували від 40 до 150 крб. у залежності від групи. Так, інваліди III групи, які мешкали у сільській місцевості, не вважалися членами артіль, а були тільки „пов'язані з сільським господарством”, отримували 50 % від пенсії, що становило 36 крб. Формальним аргументом влади для затвердження такої низької пенсії було те, що вони мали можливість годуватися за рахунок „власного господарства”. Специфічність ситуації полягала у тому, що його наявність позбавляла їх пільг на податки і поставки сільгосппродукції. Крім того, потрібно брати до уваги, що мова йшла про інвалідів, які за фізичним станом не всякчас могли обробляти землю. З метою викорінення із сіл некооперованих селян влада створила дискримінаційні умови господарювання та соціального забезпечення для інвалідів-одноосібників. За постановою РМ СРСР від 4 жовтня 1948 р. виплата пенсій і надання пільг, які мали колгоспники, було припинено.

Подібна ситуація не могла влаштувати нужденних, і до Міністерства соцзабеза УРСР надходило багато скарг і заяв від жителів сіл з проханнями підвищити пенсії. Більшість скарг надходила від членів сімей загиблих військовослужбовців та інвалідів Вітчизняної війни III групи, котрі одержували її у так званих „твердих нормах” відповідно до постанови РНК СРСР від 16 липня 1940 р. Архіви України вміщують чимало прикладів таких скарг. Так, голова Максимівської сільради Троїцького району Ворошиловградської області у заяві вказав: „Я, як інвалід III групи, отримую 75 крб. пенсії. В даний час я обраний головою сільради, де буду отримувати 310 крб. Мене попередили, що пенсії я отримувати не буду. Склад сім’ї - непрацююча дружина, 2 дітей і непрацездатна мати. Я бажаю працювати головою сільради, але моє матеріальне становище при такій платні й відсутності пенсії не задовольняє нормальний стан сім’ї” [7, арк. 104]. Селяни-інваліди, на скарги яких влада не звернула увагу, були деморалізовані і нерідко опинялися за межами соціуму.

Зауважимо, що переважно державна соціальна допомога була спрямована все ж такі на городян. Селянам у скрутній ситуації більш ефективну допомогу надавали колгоспні каси взаємодопомоги. Станом на 1 липня 1953 р. в УРСР із 15 тис. 763 колгоспів каси були організовані у 13 тис. 361 господарств (85 %), членами їх було 41,5 % колгоспників. Вони надали допомогу на суму 8,5 млн. крб. 183 тис. 811 членам артіль та 19 тис. 748 сиротам [7, арк. 130].

З метою припинення жебрацтва інвалідами влада намагалась створити для них спеціальні виробничі товариства або майстерні та підсобні господарства при закладах соцзабезу. Постанова РМ УРСР від 7 червня 1951 р. дозволяла Міністерству соцзабезу виплачувати інвалідам за працю у закладах соцзабезу 50 % вартості виробів, а решту грошей витратити на поліпшення побутових умов і харчування [12, 769]. Але формалізм та зловживання керівників установ сприяли тому, що деякі з „контингенту” поверталися додому або „на вулицю”.

Таким чином, одним із визначальних факторів залишення певної частини селян на узбіччі повноцінного радянського повсякдення було існування загального залишкового принципу соцзабезпечення та відсутність ефективної роботи чиновників відповідних установ і відомств для подолання цього явища соціального життя. Робота місцевих органів влади у боротьбі зі злиденністю була дезорганізована, а дисциплінарно-каральні санкції виявилися недієвими, що створювало у суспільстві атмосферу вседозволеності й безкарності.

Разом з тим, протягом другої половини 50-х рр. XX ст. органи міліції, що фіксували загальні масштаби девіантів, відзначили повільний процес скорочення цієї соціальної групи. Це був не простий механічний процес. Так, у довідки до ЦК КП України повідомлялось, що з січня 1955 р. по липень 1958 р. за бродяжництво і жебрацтво було засуджено 454 осіб (Таб. 2) [11, арк. 76].

Таблиця 2

Кількість засуджених за бродяжництво та жебрацтво

Роки	Кількість осіб
1955 р.	19
1956 р.	126
1957 р.	146
I півріччя 1958 р.	128

Представлені дані щодо засуджених жебраків по роках доводять, що у середньому за рік до покарання за цей вид злочину залучалося 130 осіб. Найменша кількість прийшлася на 1955 р. – 19 осіб, найбільша - на 1957 р. –

146, що могло свідчити про загострення проблеми. Але у порівнянні з даними повоєнного часу це було ілюстрацією позитивних змін у вирішенні проблеми.

Затримані жебраки і бродяги направлялися до приймачів-розподільників, що були створені при органах міліції у 13 містах республіки. Але невизначеність поняття „бродяжництво” фактично надавала міліції право на власний розсуд визначати підстави для направлення до приймачів-розподільників таких осіб без рішення суду. На нашу думку, реальні масштаби злидарства були більш вагомими. Річ у тому, що завдяки постійному руху жебраків по території країни, органи міліції не мали можливості затримати всіх. Значить статистичні данні органів міліції не відображали реальної картини бродяжництва та не виокремлювали серед жебраків городян від селян.

Об'єктивно кажучи, власно речники влади визнавали, що робота з жебраками поставлена неприпустимо слабо. Так, у 1958 р. завідуючий адмінвідділом ЦК КП України Кузнецов у звіті щодо обговорення проекту закону „Про посилення боротьби з антигромадськими, паразитичними елементами в Українській РСР” доводив: „...якщо серед працюючого населення робота з роз'яснення закону, не завжди успішно, але проводилась, то серед тих верств населення, проти кого закон направлений (бродяги, ледарі) – ні” [13, арк. 15]. У контексті державної політики за паразитичний спосіб життя, зокрема жебрацтво, 28 грудня 1960 р. згідно ст. 214 Кримінального кодексу України була введена кримінальна відповідальність [14].

Повністю вирішити проблему „ліквідації” девіантів влада так й не змогла. Разом з тим скорочення масштабів цього соціального відхилення відбулося не стільки завдяки реалізації директив партії та уряду, скільки загальному зростанню добробуту пересічних українців, зокрема селян, що частково ліквідувало соціальну базу та матеріальні чинники виникнення подібних девіацій. Зростання культурно-естетичного рівня населення налаштовувало суспільство на сприйняття бродяг як соціального зла і, яке потрібно викорінити.

Таким чином, дослідження проблеми бродяжництва і жебрацтва показує, що маргінали знаходилися поза офіційно визнаної соціальної структури радянського суспільства. Дані органів міліції доводили про наявність у країні у повоєнний час значної купи жебраків. Для вирішення цієї проблеми влада застосовувала як законодавчо-нормативні акти репресивного характеру, так і соціальні програми допомоги нужденним. Аналіз причин виникнення жебраків із селян дозволяє стверджувати, що спонукальним мотивом перетворення у маргінали була їх соціальна невлаштованість. Цьому сприяла неефективна робота відповідних установ, котрі були призначені вирішувати проблеми соцзабезпечення населення. Деяка частина селян переходила до жебракування з власних кримінальних переконань або з метою отримання додаткового прибутку. Вагому допомогу злидарям сільського походження надавали колгоспні каси. Наприкінці 50-х – початку 60-х рр. ХХ ст. завдяки зростанню матеріального та культурно-естетичного рівня суспільства, частково зазначена проблема була вирішена. Кримінальна відповідальність за бродяжництво і жебрацтво була скасована Законом України від 7 липня 1992 р.

Ми вважаємо доцільним у подальших дослідженнях з'ясувати питання становища інвалідів війни і праці, котрі мешкали у сільській місцевості, та ставлення влади до вирішення питань соціального забезпечення цієї категорії громадян у другій половині 40-х – 60-ті рр. ХХ ст.

Література

1. Шеремета О.В. До питання про становище дітей в Україні в перші повоєнні роки (1946–1950 рр.) / О.В. Шеремета // Історії України : Маловідомі імена, події, факти : Зб. статей. — К., 1998. — Вип. 3. — С. 70–78.
2. Горошочек В.Я. Деятельность органов труда на Украине по оказанию помощи безработным / В.Я. Горошочек // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки. — Черновцы; К. — 1989. — С. 127–129.
3. Швидкий В.П. Бродяжничество й жебрацтво як елементи соціального життя в Україні у першій половині 1950-х рр. / В.П. Швидкий // УІЖ. — 2007. — № 1. — С. 149–167.
4. Курс кримінології: Загальна частина: Підручник: У 2 кн. / За заг. ред. О.М. Джужи. — К. : Юрінком Інтер, 2001. Кн. 2. — Загальна частина. — 480 с.
5. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. — М. : Политиздат, 1938–1961. — 975 с.
6. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посібник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / За ред. В.Д. Гончаренка. — 3-тє вид., перероб. Уклад. В.Д. Гончаренко, О.Д. Святоцький. — К. : Видавничий Дім „Ін Юре”, 2003. — 800 с.
7. Центральний Державний Архів Громадських Об'єднань України (далі ЦДАГО України). — ф.1, оп. 24, спр. 3111, 205 арк.
8. Указ Президиума Верховного Совета СССР об амнистии // Московский комсомолец. — 29 марта 1953 г.
9. ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 4397, 80 арк.
10. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР за 1948 год. — Москва, 1949.
11. ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 4851, 134 арк.
12. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. — Т. 2: 1942–1951 рр. — К., 1963.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4738, 120 арк.
14. Кримінальний кодекс України від 28 грудня 1960 р. : [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://omul.org/info/ukr_kodeks/

Королёва Г.И. Девиантное поведение сельских маргиналов как отображение социальной жизни Украины (конец 40-х – 50-е гг. XX ст.).

Проанализированы причины возникновения и расширения такой социальной группы как маргиналы и такого асоциального явления как бродяжничество и нищенство среди крестьян Украины. Определены категории попрошайек и провозглашенные законодательством принципы борьбы с ними.

Ключевые слова: бродяжничество, нищенство, маргиналы, девиантное поведение, „антиобщественный и паразитический образ жизни”.

Korolyova G.I. Deviantnoe conduct of rural marginalov as reflection of social life of Ukraine (end of 40th – 50th years of XX century).

Reasons of origin and expansion of such task force as marginaly are analysed and such asocial phenomenon as vagrancy and begging among the peasants of Ukraine. The categories of cadgers are certain and proclaimed legislation principles of fight against them.

Key words: vagrancy, begging, marginaly, deviantnoe conduct, „anti-social and parasitic way of life”.

Рецензент: Санжаров С.М., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
01.02.2012

ЕВОЛЮЦІЯ ІНТЕРЕСІВ ЗОВНІШНІХ СИЛ В АЗІАТСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКОМУ РЕГІОНІ І ПИТАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Основну увагу приділено зростанню впливу Китаю в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні і спробам США зберегти свій вплив. Автор підкреслює, що провідні країни регіону зацікавлені в збереженні тісної співпраці між ними, проте без домінування будь-якої з країн.

Ключові слова: Азіатсько-Тихоокеанський регіон, регіональна безпека, Китай, Тайвань, США, Росія, Японія, далекосхідна політика, новий світовий порядок.

Зростаючий вплив КНР на економіку й безпеку Азіатсько-Тихоокеанського регіону, у цілому, не вносить кардинальних змін у відносини стратегічного партнерства між США й шести їхніми головними союзниками в регіоні - Австралією, Японією, Філіппінами, Сінгапуром, Південною Кореєю й Таїландом.

Жодна з перерахованих вище країн у цей час не розглядає Китай у якості життєздатної стратегічної альтернативи США в регіоні. Сполучені Штати продовжують залишатися єдиним пріоритетним партнером в області безпеки АТР. Тим часом, той факт, що зростаючий вплив КНР у регіоні вносить певні корективи в систему регіональної безпеки, повністю заперечувати все-таки не варто.

Цьому питанню в останні часи багато уваги приділяють сучасні аналітики й політики [1], тільки на жаль ні в Україні. Між тим ця проблема набуває дуже великої гостроти. Їй присвячують свої роботи відомі автори [2], особливо американські. «Китайський фактор», як колись «радянська загроза», стимулює ще більш активну роботу США зі своїми союзниками по втриманню їх у сфері свого впливу. У свою чергу, союзники США всіляко шукають можливості для розширення «простору для маневру», намагаючись зайняти позицію між одержанням вигід від співробітництва із КНР і зміцненням двосторонніх зв'язків в області безпеки із США. У підсумку, в АТР складається цікава ситуація - партнери й союзники США виступають за їхнє більше залучення в справі регіону, але на певних умовах, у певний час і по окремих питаннях.

Те, що відбувається в Азії у відповідь на зростаючий вплив Китаю, так само важливо, як і те, що не відбувається в дійсності. На протиположності повідомленням у пресі, і всупереч очікуванням багатьох аналітиків, азіатський регіон все-таки не переходить поступово під повний вплив КНР, принаймні, це не відноситься до розглянутих країн. Малоімовірно також і те, що Китай таємно прагне витиснути США з регіону або поступово звести їхній вплив на «ні». Не визначене й прагнення країн АТР у терміновому порядку шукати шляхи більшого зближення із КНР чекаючи її неминучої гегемонії в регіоні. Безумовно, США й Китай ведуть активну боротьбу за сфери впливу в регіоні, але це не гра зі зумисне нульовим результатом.

Всі шість азіатських союзників США, також не прагнуть модернізувати свої збройні сили в спробі протистояти або врівноважувати військовий потенціал Китаю. Безсумнівно, модернізація збройних сил КНР розглядається з належною увагою й з різним ступенем стурбованості, але дотепер, вона не призвела до нового витка гонки озброєнь у регіоні, так само як і не призвела до посилення військової інфраструктури країн-союзниць. Як відповідь на посилення військового потенціалу Китаю, держави Азії не тільки направили

свої зусилля на активізацію й зміцнення союзницьких зв'язків із країнами, що інтегровані в систему регіональних зв'язків в області безпеки створену США, але і стали більше відкритими для діалогу із КНР з проблем безпеки в Азії.

Іншими словами, зі зростанням ролі Китаю в Азії, бажання союзників США дотримуватися встановленої системи тісних зв'язків в області безпеки регіону не тільки не пропало, але й навпаки, підсилюється в окремих сферах. При цьому більшість азіатських країн вітають позитивний і взаємовигідний діалог і з Китаєм, і з США в протидії традиційним і нетрадиційним викликам безпеки.

Це вказує на те, що Китай, безумовно, підсилює свій вплив серед країн Азії, але поки ще обмежено й у певних випадках - розглянуті нами країни стали більше чутливими до інтересів і пріоритетів Китаю в регіоні, особливо з питань, що стосується суверенітету КНР, територіальних суперечок, історії та ін.

Вже зараз можна із упевненістю казати, що політика Китаю призвела до досягнення головного результату - його об'єктивний вплив і потенціал у регіоні досить ефективно запобігає розвитку антикитайських тенденцій, спрямованих на його стримування в Азії. Свідченням того може бути той факт, що багато країн уважно ставляться до вибудовування політичного курсу у відношенні Китаю, намагаючись уникати дій, які можуть провокувати КНР. У цілому, сучасне становище Китаю в Азії можна охарактеризувати як свого роду фактор пасивного впливу й впливу на країни регіону [3].

Однак вплив Китаю в АТР поки ще не набуло «загрозливих масштабів», здатних послабити союзницькі відносини або витиснути США з регіону. Як показує ситуація, Китай не ставить перед собою таких завдань. Мабуть, це може бути спричинено тим, що, беручи до уваги зовнішньополітичну практику Китаю минулих років, як тільки він починає робити такі спроби, це приводить до зворотного результату - відчуженню країн Азії.

Всі шість країн Азії розглядають Китай як джерело великих економічних можливостей, у зв'язку із чим, стрімко розширюють економічні зв'язки із КНР. Тим часом, для ряду країн торгівля з Китаєм не є безумовним благом - нерідко це завдає шкоди окремим галузям їхньої економіки. Але, незважаючи на існуючі негативні сторони в динамічних торгово-економічних зв'язках з Китаєм, малоімовірно, що в найближчому майбутньому яка-небудь із країн буде вважати торгівлю із цією країною збитковою.

У дійсності, більшість регіональних лідерів бачать у Китаї ключ до майбутнього процвітання своїх країн, хоча, нерідко, це бачення йде в розріз із реальним станом економічних зв'язків з Китаєм.

На думку ряду аналітиків, деякі країни АТР поступово відходять від стадії «медового місяця» у відносинах з Китаєм. Вони усвідомлюють ціну й всі складності, які пов'язані з розвитком багатосторонніх зв'язків із КНР – у результаті, країни розглядають стабільні відносини із КНР як центральний фактор їхнього економічного процвітання, але не одностайні в думці щодо надійності й передбачуваності Китаю [4].

Більше того, ніхто з існуючих союзників США в Азії не хотів би постановки питання про вибір між КНР або США, або іншим близьким партнером США з питання безпеки в регіоні. Всі вони характеризують цей можливий варіант, як найгірший сценарій розвитку ситуації, якого необхідно всіляко уникати. Багато хто навіть заперечує можливість існування такого вибору. У цьому зв'язку, проблема Тайваню й імовірність американо-

китайського конфлікту на цьому ґрунті, є питаннями особливої уваги й надзвичайної обережності, оскільки саме це може призвести до настільки небажаної ситуації вибору між двома центрами сили.

Незважаючи на поступки в таких проблемах як Тайвань і права людини у двосторонньому й багатосторонньому форматі, а також безсумнівне небажання ускладнювати відносини з Китаєм у цьому зв'язку, у діалозі із КНР, країни Азії не виражають бажання відступати від своїх життєвоважливих інтересів, центральним ядром яких є союзницькі відносини зі США в області безпеки.

У дійсності, Китай може стикнутися із серйозними труднощами, якщо буде вживати спроби перевести тісні економічні зв'язки в прямий вплив на зовнішню політику й військову сферу країн регіону. І головною перешкодою на цьому шляху може стати ті ж ключові проблеми, з яких Китай займає принципіальну позицію у відносинах із сусідами - Тайвань і права людини.

З одного боку, ці проблеми виступають як важлива умова повноцінного співробітництва із КНР, а з іншої, відіграють роль обмежувача Китаю, що не дозволяє переводити його «пасивний» вплив на політику країн Азії в реальну площину. У кожному разі, шість країн-союзниць США досить завзяті в протидії тому, що можна розцінити як відкриті маніпуляції Пекіна з цих питань.

Партнери США в регіоні також виражають різні ступені занепокоєння із приводу невизначеності майбутнього Китаю і його потенційного впливу на стабільність і процвітання регіону. Принаймні, спільним є те, що всі країни побоюються як сильного, так і слабого Китаю, оскільки обидві можливості можуть в рівній мірі загрожувати стабільності й розвитку регіону [5].

Всі країни підтримують центральну роль США в області стабільності й безпеки регіону. Із розвитком й розширенням економічного співробітництва із КНР, країни всіляко намагаються запевнити США в незмінній прихильності союзницьких відносин, а також у тому, що в США є єдиним гарантом безпеки у випадку дестабілізації Китаю. При цьому ніхто із зазначених країн не очікує, що Китай може зайняти місце США як домінуючої держави в Азії. У той же час, ніхто з держав партнерів США не підтримує їх явні або приховані зусилля щодо стримування впливу КНР у регіоні. Ніхто з партнерів США не розглядає таку стратегію бажаної або навіть припустимою, оскільки вона неминуче призведе до стратегічного суперництва в регіоні [6].

У результаті, відповіддю союзників США на посилення Китаю є стриманий оптимізм щодо існуючого й потенційного внеску Китаю в азіатську й глобальну економіку. Така реакція, з одного боку, є показником не тільки бажання цих країн бачити Вашингтона як головний гарант безпеки АТР, але й з іншої, проявом загального задоволення тією роллю, що грають США, незважаючи на розбіжність в багатьох пунктах зовнішньої політики Сполучених Штатів у регіоні й у світі в цілому. Позиція цих країн зокрема виражається в тому, що, на їхню думку, США недостатньо залучені в справи Азіатського регіону, тому що вони не є їх головним зовнішньополітичним пріоритетом і, як правило, Вашингтон не враховує у своїй азіатській політиці регіональну дипломатію країн-союзників стосовно Китаю [7].

У цьому зв'язку, з огляду на складне переплетення відносин між США і їхніми союзниками в АТР із урахуванням зростаючого впливу КНР, необхідно більш детально зупинитися на розгляді основних позицій цих країн стосовно Китаю.

Зростаючий вплив Китаю, безсумнівно, додало конкурентний імпульс Японії в регіональних відносинах, однак, її відношення до КНР можна в цілому охарактеризувати як настороженість і зростаюче побоювання.

Багато політичних діячів Японії більшою мірою, ніж у минулому схильні розглядати Китай як потенційну військову загрозу. Особливо це актуально через регулярні і досить гострих міждержавних диспутів навколо територій, історичних проблем і регіонального лідерства. Всі ці три аспекти, що характеризують непрості відносини між країнами, будуть у найближчому майбутньому спонукати конкуренцію між Японією й Китаєм в Азії.

За останні роки Японія значно укріпила свої союзницькі відносини зі США, а також зміцнила зв'язку з іншими партнерами в регіоні, від Індії й Австралії, до Тайваню, що, безумовно, було очевидною реакцією на зростаючий вплив і потенціал Китаю в Азії. Токіо навіть виразив готовність використовувати свої збройні сили, наприклад, для патрулювання спірних територій у Південно-Китайське морі [8].

У теж час, економісти й представники бізнесу Японії переконані, що економічний добробут країни продовжує залишатися міцно пов'язаним з безперервною торгівлею й інвестиціями в Китай. Широке об'єднання бізнесу, політиків і ЗМІ виступило з підтримкою курсу країни, після уходу прем'єра Коїдзумі, спрямованого на поліпшення відносин із КНР. У відповідь, Китай, на основі взаємності, трохи зм'якшив свої підходи в діалозі з Японією.

Відповідна реакція Південної Кореї на зростаючий вплив Китаю в Азії складається, у першу чергу, з того, як вона сприймає КНР і ті економічні вигоди, які надають стабільності у відносини між двома країнами.

Ставлення до Китаю може характеризуватися як значна обережність, що визначається стійким небажанням заперечувати ключові інтереси Китаю в регіоні, або якимось чином його провокувати, використовуючи досить вразливі для КНР проблеми. У той же час, стурбованість і тривога, що продовжує зростати із приводу економічної політики Китаю, а також його дипломатії, явно свідчать про те, що період «медового місяця» у відносинах між країнами однозначно закінчений [9].

Мабуть, до факторів, які впливають на охолодження відносин між країнами, можна додати - непевність в економічних перспективах Китаю, його довгострокових інтересах на Корейському півострові (особливо у світлі зростаючого впливу в Північній Кореї), а також усвідомлення потенційної уразливості економіки Південної Кореї на тлі зростаючого економічного впливу Китаю. Не менш суттєві фактори, продиктовані ще невіршеними проблемами у двосторонніх відносинах, а також тим, що Південна Корея з кожним роком усе більше переконується у важливості збереження й зміцнення союзницьких відносин зі США, особливо в області безпеки.

У цьому зв'язку, варто очікувати, що Південна Корея все-таки буде намагатися розширювати економічні зв'язки з Китаєм, і економічні відносини між країнами будуть домінуючим елементом двосторонніх відносин. Південна Корея, швидше за все, буде робити основний упор на рішенні актуальних проблем між країнами, таких як угода по безпеці на морі, а також уживати заходів, використовуючи існуючі стабільні відносини з Китаєм, спрямовані на налагодження діалогу в області підвищення довіри й безпеки на Корейському півострові, або інші заходи, що сприяють зміцненню миру між Південною й

Північною Кореєю. При цьому, з огляду на географічну близькість до КНР, значна обережність і чутливість до інтересів Китаю будуть залишатися характерними рисами політики Південної Кореї в цілому [10].

У свою чергу, проблеми, що існують у відносинах між КНР та Південною Кореєю будуть надалі виступати обмежувачем розвитку двосторонніх відносин і цілком імовірно, що вони будуть періодично ускладнюватися «сплесками» напруженості між країнами. У той час як Китай продовжує підсилювати свій вплив у Північній Кореї, всі питання тією чи іншою мірою пов'язані з Північчю, будуть робити як негативне, так і позитивний вплив на відносини між Південною Кореєю й КНР. З огляду на ці обставини, варто все-таки сподіватися, що Південна Корея буде шукати шляхи збереження гарних відносин із КНР, дотримуючись при цьому, тісних союзницьких відносин зі США [11].

Комбінування двох підходів у зовнішній політиці Південній Кореї, все-таки вказує на те, що вона буде надалі зміцнювати альянс зі Сполученими Штатами, незважаючи на досить критичні фактори, які були випробувані на міцність відносини між США й Південною Кореєю останнім часом.

Головним фактором, що робить вплив на відповідь Філіппін зростаючої ролі Китаю в регіоні, є фундаментальна слабкість держави. Хронічна політична нестабільність, ускладнена регулярними внутрішніми повстаннями, погіршення військового потенціалу держави, призвело до повної нездатності Філіппін забезпечити мир і порядок на основних островах, не кажучи вже про можливість захищати віддалені території й природні ресурси, що є предметом суперечок з Китаєм.

Ця слабкість підштовхнула Філіппіни відновити тісні зв'язки зі США в області безпеки, але для того щоб упоратися із внутрішніми, а не із зовнішніми викликами безпеки. Правлячі кола Філіппін у більшій мері схильні розглядати Китай не як головну загрозу безпеки, визначаючи її ступінь як незначну для своєї країни. Позиція, зокрема, була викладена в планах з модернізації збройних сил Філіппін, у яких не береться до уваги Китай, так само як і зовнішні загрози в цілому [12].

Економіка Філіппін менш залежна від торгівлі з Китаєм (і міжнародної торгівлі в цілому) у порівнянні з економіками інших азіатських сусідів. Однак, як і для інших країн Азії, китайський ринок з кожним роком починає представляти зростаюче значення для експорту Філіппін, стаючи, тим самим, важливим фактором економічного росту країни. Що вже призвело до значної активізації зусиль Філіппін щодо розширення торгово-економічних зв'язків із КНР. У той же час, думку про те, що Китай є одним з важливих економічних партнерів у майбутньому, змішано зі зростаючим сприйняттям КНР як потенційно економічною загрозою.

Розглядаючи фактори, які впливають на сприйняття й відповідні заходи Філіппін на посилення Китаю в регіоні, важливо відзначити, що вони не представляють особливого значення для політики країни - керівництво держави цілком занурена в вирішення внутрішніх проблем, у той час як населення не приділяє велику увагу Китаєві, так само як і зовнішній політиці взагалі. Хоча, в останні роки, філіппіно-китайські протиріччя помітно пішли на спад та відносини між країнами стали більш дружніми й набули змістовного характеру.

У Таїланду вже є традиційний досвід «прогинатися на вітрі» або іншими словами, гнутися туди, куди дме вітер. У реаліях Азіатського регіону в цей час це означає - шукати вигоду, як у Китаю, так і в США [13].

Колишній прем'єр-міністр, Таксін Чінноват трохи змінив цей підхід, намагаючись не тільки прогинатися, але й самому «дути вітер» - він почав активно зміцнювати економічні й військово-політичні зв'язки з Китаєм, одночасно вживаючи нові й досить сміливі ініціативи щодо посилення союзницьких зв'язків між Бангкоком і Вашингтоном. Втім, його курс на посту прем'єр-міністра все-таки повернувся до більш стійкої та звичної для Таїланду політики [14].

Посттакіновський уряд може переглянути вже започатковані ініціативи, особливо в області стратегічного партнерства й військового співробітництва, сконцентрувавши свої зусилля на розвиток відносин у рамках Асоціації держав південно-східної Азії (АСЕАН). Однак, беручи до уваги тривале економічне зростання Китаю, яке при цьому не демонструє «військові м'язи» і не здійснює агресивну політику в Азії, можна припустити що Бангкок, швидше за все, може піти на поглиблення економічних, політичних і, ймовірно, військових зв'язків з Пекіном. Незважаючи на те, що зовнішня політика Таїланду ще не набула риси одновектрності, уже зараз простежуються тенденції, що вказують на те, що відносини з Китаєм стануть головним пріоритетом країни в довгостроковій перспективі [15].

Значення Китаю як важливого торговельного партнера й джерела інвестицій для Таїланду значно виросло останнім часом. Збільшився також і військовий бюджет Таїланду після десятилітнього застою в цій сфері, що призвело навіть до закупівель деяких озброєнь у Китаю, хоча основними постачальниками озброєнь продовжують залишатися країни Заходу.

Незважаючи на спроби Таїланду владнати прикордонний конфлікт із Бірмою, а також втягнути її, за підтримки США і ЄС, у спільні операції проти контрабанди наркотиків, дипломатія Бангкока зазнала невдачі, хоча, ці зусилля були позитивно сприйняті в Пекіні. Але тривала нестабільність у Бірмі може знову створити гарну основу для співробітництва між Таїландом і Пекіном.

Однак у взаємному тяжінні Таїланду й Китаю існують і свої межі. У країні ряд політичних лідерів виступають за збалансовану політику у відносинах з Китаєм і США, оскільки усвідомлюють реальні й символічні вигоди, які дає країні альянс зі Сполученими Штатами. Бангкок також працює над розвитком багатосторонніх відносин з іншими країнами. В економіці, Таїланд почав ряд ініціатив зі зміцнення зв'язків з Індією, Австралією, Новою Зеландією і Японією. У політичній і військовій сферах, розвиває співробітництво з Індією, Сінгапуром, Малайзією і Індонезією, а також зі США й Китаєм [16].

У цілому, можна припустити, що шляхи розвитку регіональної політики КНР будуть постійно впливати на ставлення Таїланду до росту його впливу в Азії - Бангкок буде чуйно реагувати на будь-які її зміни й вносити корективи в політичний курс країни. У той час як інші фактори, такі як події в Бірмі, успіх або невдача на переговорах зі США і Японією за згодою про зону вільної торгівлі або майбутні політичні реформи у Таїланді, також можуть вносити серйозні корективи в погляди країни на роль Китаю в Азії.

Сінгапур є єдиною з розглянутих країн, що не проявляє двоякості політики стосовно зростаючого впливу Китаю в Азії. Невеликі розміри країни,

геостратегічна уразливість, постійна стурбованість із приводу істинних довгострокових інтересів Китаю в регіоні, природно підштовхують Сінгапур до тісного стратегічного партнерства зі США, незважаючи на етнічну близькість населення країни з Китаєм.

Правлячі кола Сінгапуру розглядають США як стабілізуючу силу усередині країни, а також як єдину реальну протизагрозу Китаю в регіоні. Активна підтримка залучення США в справі Азії завжди була однією з головних цілей зовнішньої політики Сінгапуру. Зростаючий вплив Китаю, поширення релігійного екстремізму й зростаюча заклопотаність стабільності в сусідніх країнах, лише підхльоснуло Сінгапур до подальшого зміцнення взаємодія зі США в області безпеки. У той же час, Сінгапур значно розширив співробітництво в сфері безпеки з Великобританією, Японією, Австралією й іншими державами, зацікавленими в зміцненні режиму безпеки в Азії [17].

Основні заходи, розпочаті Сінгапуром в області безпеки у відповідь на посилення Китаю, доповнюються зусиллями щодо подальшого розвитку економічних відносин із КНР, також як і інші розглянуті нами країни. Вигоди, одержувані Сінгапуром від зростаючого товарообігу й інвестицій з Китаєм, а також від його різнобічної інтеграції в економіку регіону, підводять гарний фундамент для розширення двосторонніх економічних зв'язків.

Ці зусилля врівноважуються політикою, спрямованою на диверсифікованість економічних зв'язків з іншими країнами, у спробі уникнути надмірної залежності від китайського ринку. До інших заходів, що врівноважують активну економічну політику Китаю, можна віднести й участь країни в переговорах з укладання угоди про зону вільної торгівлі в регіоні, зокрема з Японією й США [18].

У результаті відсутності подвійності поглядів стосовно Китаю, а також завдяки наявності чітко визначених, довгострокових інтересів пов'язаних зі зміцненням ролі США в регіоні, відносини між Сінгапуром і Китаєм мають більшу визначеність, на відміну від інших країн Азії. Якщо Китай все-таки стане ще більш впливовою регіональною й світовою державою, є всі підстави думати, що Сінгапур прикладе всі зусилля для зміцнення балансу сил в Азії, що буде врівноважувати КНР. Така позиція однозначно гарантує тісні політичні й військові зв'язки зі США. Однак, в умовах відсутності необґрунтованої агресії Китаю, у нас немає підстав думати, що Сінгапур буде підтримувати або сприяти створенню антикитайської коаліції, спрямованої на його стримування або виключення із системи регіональних зв'язків.

У цей час, австрало-китайські відносини складаються із трьох важливих факторів. По-перше, швидко зростаючі торгово-економічні відносини й укорінені в колі окремих політиків думка про те, що Китай є ключем до майбутнього процвітання Австралії, стали одним з важливих двигунів двосторонніх відносин. По-друге, Австралія думає, що суперництво або конфлікт із Китаєм можливий, або ж неминучий. У той же час, Австралія не бажає бути утягненою в регіональне суперництво з Китаєм, що, можливо, намагаються розв'язати окремі стратеги у Вашингтоні. І, по-третє, Австралія виражає серйозну занепокоєність із приводу зростаючої могутності й впливу Китаю в галузі економіки й безпеки Азії. Дипломатична активність Китаю в регіоні й триваюча модернізація збройних сил представляють сфери підвищеної уваги для Австралії.

Тим часом, Канберра вже поліпшила й, буде поліпшувати двосторонні відносини з Пекіном, акцентуючи особливу увагу на розвиток економічних зв'язків. У той час, поки Китай буде займати все більше місце в зовнішній політиці Австралії, Канберра буде проводити більше стриману політику й ураховувати інтереси Пекіна, з таких питань як Тайвань і права людини. Стурбованість Австралії з приводу зростаючого впливу Китаю і його політики у регіоні все-таки буде зберігатися, але її ступінь буде залежати як від близькості їхніх двосторонніх відносин, так і від рівня регіонального співробітництва в Азії [19].

При адміністрації прем'єр-міністра Говарда, стурбованість Австралії із приводу зростаючої сили Китаю, відобразилася в ряді зовнішньополітичних і військових ініціатив, що значно розширила союзницькі відносини зі США й зміцнивши їхню переконаність у тім, що вони продовжують залишатися головним фактором впливу в АТР [20].

Новий уряд, сформований Лейбористською партією під керівництвом Кевіна Рудда буде дотримуватися схожої, але не ідентичної політики відносно Китаю й Азії. Рудд обрав головним напрямком зовнішньої політики, на відміну від попередника, вирішення глобальних проблем, таких як ситуація в Іраку, нерозповсюдження ядерної зброї, зміна клімату й т.і. Але все-таки він чітко заявив, що Китай є важливим партнером Австралії, а США - її стратегічним союзником. Рудд також підкреслив, що сильні союзницькі зв'язки зі США є не тільки серйозним підкріпленням позицій Австралії в Азії, але й вносять великий вклад у регіональну стабільність у цілому [21].

У цей час, існують різні центри політичної думки в уряді Австралії, які поки що не однакові із приводу того, як найбільше ефективно вишиковувати політику стосовно Китаю, які з його інтересів визнавати, або в яких сферах іти на ще більше співробітництво й координацію зі США, а також як пристосувати китайську політику Австралії до реалій союзницьких відносин. Дебати в рамках цих концептуальних для Австралії зовнішньополітичних завдань, є новим внутрішньополітичним фактором і серйозним викликом для лейбористського уряду.

Таким чином, внутрішньорегіональна згода із приводу співробітництва із КНР більшою мірою підпорядковується економічній логіці: широке залучення й інтеграція Китаю в економіку Азії дозволяє підтримувати його зростання, а значить і стабільність цієї держави. Але однаковість країн регіону відносно Китаю носить все-таки «експериментальний» характер. Частина азіатських країн має власні причини для занепокоєння, пов'язані з тим, як Китай буде використовувати свою зростаючу силу, з огляду на пам'ять про своє історичне домінування у двосторонніх відносинах із сусідніми країнами. Інші держави боїться економічної стагнації й соціальних потрясінь у Китаї, які можуть позначитися на стабільності інших країн.

Підсумовуючи, можна констатувати той факт, що, країни АТР дотепер перебувають у пошуку адекватних відповідей на зрослий вплив Китаю в політичній, соціальній, економічній й військовій сферах регіональних відносин в Азії. Однак вплив Китаю ще не досягло тих масштабів, які могли б трансформувати економічний вплив, у прямий, політичний вплив на країни АТР. В Азії усе ще зберігається великий геополітичний простір для подальшого росту впливу США в сфері створення режиму безпеки в регіоні, з урахуванням

розвитку тісного співробітництва між іншими провідними регіональними силами, але за умови, що, жодна з них не буде домінувати.

Література

1. Фридман Д. Следующие 100 лет. Прогноз событий XXI века. - М.: ИД «Коммерсантъ»: «ЭКМО», 2010. - С.220-225; Бжезинский Зб. Америка не сумела обратить себе на пользу распад СССР // Комсомольская правда. - 2012. - 18 февраля; Kissinger H. The Future of USA. - Chines Relations. Conflict is a Choice, Not a Necessity // Foreign Affairs. - March / April 2012. - V.91. - №2. - P.44-54; Brzezinski Zb. Balancing the East, Upgrading the West. U.S. Grand strategy in are the of Upheaval // Foreign Affairs. January / February. 2012. - V.91. - №1. - P.97-104.
2. Шевчук О.В. Китай між США та Росією: геостратегічні відносини: Монографія. – Миколаїв: ТОВ «Фірма «Ліон», 2008. - 448 с.; Шергін С.О. Азіатсько-Тихоокеанський реїгон: Історія і сучасність. - К.: Вища школа, 1993. - 91 с.; Пронь С.В. Сан-Франциска система и страны Азиатско-Тихоокеанского региона (Япония, Китай, Корея). 1951-1991 годы. - М.: НТЦ «Информатехника», 1992. - 106 с.; Международная и европейская безопасность и Украина / М.А.Володина и др. - Донецкий национальный университет и Восточноукраинский национальный университет имени В.Даля. - Донецк, 2008. - 433 с. та ін.
3. Каленов Д.В., Тулинов Б.М., Чemezov С.В. Влияние интеграционных процессов в Азиатско-Тихоокеанском регионе (АТР) на региональную стабильность и военную // Научная сессия МИФИ. - 2008. - Том 15. - С.24.
4. Шергін С.О. Комплексні проблеми інтеграції в АТР: від Пусанського до Ханойського саміту АТЕС // Політика і час. - 2007. - №6.
5. Хуей Ван. Азиаты переосмысливают Азию // Россия в глобальной политике. - 2005. - Том 3. - №5. - С.78.
6. Китайская Народная Республика. Политико-экономический, культурный ежегодник. 2006. - М.: ИДВ РАН, 2007. - С.106.
7. Там само.
8. Шарко М.В. Японская дипломатия в мировом политическом процессе. М.: Ин-квартио, 2007. - С.174.
9. Китайская Народная Республика. Политико-экономический, культурный ежегодник. 2006. - М.: ИДВ РАН, 2007. - С.114.
10. Гончаренко Л.П. Управление безопасностью. - М.: КНОРУС, 2005. - С.52.
11. Кокарев К.А. Политический режим и модернизация Китая. - М.: ИДВ РАН, 2004. - С.250.
12. Ларин В.Л. Основные проблемы международных отношений в Восточной Азии в начале XXI века. - Владивосток: Дальнаука, 2005. - С.24.
13. Менгес К. Китай: нарастающая угроза. - М.: Издательство «Независимая газета», 2006. - С.233.
14. Там само. - С.240.
15. Там само. - С.302.
16. Там само. - С.608.
17. Китай: актуальные проблемы внешней политики в освещении политологов КНР, Тайваня и Сингапура. Экспресс-информация. - М.: ИДВ РАН, 2007. - №3. - С.88.
18. Китай в мировой и региональной политике. - М.: ИДВ РАН, 2005. - С.67.
19. Портяков В.Я. От Цзян Цзэминя к Ху Цзиньтао: КНР в начале XXI века. - М.: ИДВ РАН, 2006. - С.96.
20. Там само. - С.102.
21. Там само. - С.112-113.

Крапивин А.В. Эволюция интересов внешних сил в Азиатско-Тихоокеанском регионе и вопрос региональной безопасности.

Основное внимание уделено возрастающему росту влияния Китая в Азиатско-Тихоокеанском регионе и попыткам США сохранить здесь свое влияние. Автор

подчеркивает, что ведущие страны региона заинтересованы в сохранении тесного сотрудничества между ними, однако без доминирования здесь какой-либо из стран.

Ключевые слова: *Азиатско-Тихоокеанский регион, региональная безопасность, Китай, Тайвань, США, Россия, Япония, дальневосточная политика, новый мировой порядок.*

Krapivin A. Evolution of the interests of external forces in the Asia-Pacific region and the issue of regional security.

The paper focuses on growing the growing influence of China in the Asia-Pacific and the U.S. attempts to maintain its influence. The author emphasizes that the leading countries in the region are interested in maintaining close co-operation between them, but without any of the domination of this country.

Keywords: *Asia-Pacific region, regional security, China, Taiwan, USA, Russia, Japan, the Far Eastern policy, the new world order.*

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
16.02.2012

УДК 94 (477) «12»

Кубанов Р.А.

МОНГОЛЬСЬКА СИСТЕМА ВЛАДИ Й УПРАВЛІННЯ ЗЕМЛЯМИ ПІВДЕННОЇ РУСІ У XIII СТ.

Розглядаються особливості монгольської системи панування на землях Південної Русі. Автор доходить до висновку, що монгольська політика у відношенні південних земель Русі мала значні відмінності в порівнянні з режимом, встановленим у північно-східних князівствах.

Ключові слова: *Київ, князь, хан, монголи, монгольська політика.*

В історичній науці, особливо у політичній історії, щораз більше виникає потреба комплексного дослідження конкретних історичних епох. У цьому зв'язку велику наукову цінність, пізнавальне і практичне значення має дослідження політичних традицій руського народу в монгольську добу.

Більшість спроб реконструкції історії русько-монгольських відносин XIII ст. ґрунтуються на прагматичному розумінні політичних процесів, пов'язаних із контактами слов'янського й монгольського етносів. Проте істотним недоліком більшості історичних описів є перенесення сучасних поглядів на мету й завдання політики як руських князівств, так і монгольської держави. Недостатньо досліджені взаємини монгольської влади з князями Південної Русі, на терени південних князівств просто переносилася схема відносин між державою Джучидів і Північно-Східною Руссю. Таким чином, характер відносин між Улусом Джучі й Південною Руссю залишався невизначеним. Між тим, наявні джерела дають можливість досить предметно досліджувати проблему. Тому дослідження політичного розвитку південноруських земель у монгольську добу є важливим завданням українських істориків.

Необхідно зазначити, що цією проблемою плідно займалися наступні дослідники: Л. В. Войтович, П. П. Толочко, В. М. Ричка, О. Б. Головка, Д. Вортман; зробили значний внесок у її розв'язання В. Каргалов, В. Л. Єгоров, О. Доманін та інші історики. Проте, на жаль, ще багато «білих плям» у зазначеному історичному періоді, на які треба пролити світ.

Мета статті – узагальнивши багатий джерельний та історіографічний матеріал, проаналізувати монгольську систему влади й управління землями Південної Русі у XIII ст.

Монгольська навала зробила значний вплив на подальший розвиток руських князівств. Нові умови, у які були поставлені князівства монгольським завоюванням, обумовили ряд особливостей цього процесу. Узагалі, відлік політичної історії Улусу Джучі, як цілісного державного утворення, можна починати з початку 1243 р. У цей час, після завершення загальномонгольського походу, основні сили монголів під проводом майбутнього кагана Мунке пішли до Центральної Монголії, а Батий «воротилсь єсть изо Оугоръ» [180, стб. 794] і почав приймати руських князів видаваючи їм ярлики на князювання. Г.Г.Хафізов відзначає, що літописи, описуючи прийоми Батиєм руських правителів, розглядають його як першу особу цілком оформленої держави [257, с. 67].

Величезні простори Батиєвого улусу гостро ставили питання про організацію міцного монгольського панування над підкореними землями. Режим влади Чингізидів у північно-східних князівствах описує чернець-домініканець Юліан: «В усіх завойованих царствах вони без затримки вбивають князів і вельмож, які висувають побоювання, що коли-небудь зможуть виявити будь-який опір. Придатних для битви воїнів і поселян, озброївши [їх], вони посилають проти волі в бій поперед себе». Ці люди гинули вже в перших боях. А тих, хто відступав, «то безжалісно умертвляються татарами». Поселян, що працювали на землі, «зобов'язують іменуватись татарами» [2, с. 87].

Вся жорсткість і твердість монгольської влади на руських землях проявилася в часи міжцарства в Монгольській імперії, коли після смерті останнього сина Чингізхана Угедея правила як регентша свого сина його старша дружина Туракіна-ханум. Вона за допомогою магометанця Абдур-Рахмана встановила в імперії відкупну систему – збір податків із провінцій [160, с. 12]. За даними П'яно Карпіні, цей податок полягав у тому, що монголи забирали людей до свого війська, крім того, підкорені народи «давали їм десяту частину від усього, як від людей, так і від маєтності» [109, с. 58, 85].

Осіле населення руських земель після 1240 р. опинилися у васальній залежності від монгольських ханів. Відбулися зрушення в політичному устрої князівств. Проте залежність від кочової знаті в окремих землях відчувалася по-різному, а тому політика завойовників до кожного південноруського князівства суттєво різнилася. Л. В. Войтович вважає, що Батий поклав початок політиці, орієнтованої на подальше роздроблення земель колишньої Київської Русі. Дослідник підкреслює: «З кожною із цих земель у монголів були свої стосунки, відмінні від інших. Старші з володимиро-суздальських і рязанських князів стали безпосередніми васалами хана, очевидно у подібних стосунках мали перебувати сюзерени Смоленської землі та Великий Новгород, які не були завойовані, а піддалися добровільно. Переяславська земля була віддана ординцям, в околицях Переяслава була ставка Коренци. Чернігівські князі стали васалами Мауці, а дрібні князі з Київської землі разом з болохівськими князями його васала Коренци. Васалами Мауці (чи навіть Коренци?) мали бути,

напевно, і галицько-волинські князі. Турово-пінські князі, визнавши ординську зверхність, залишилися волинськими васалами» [40, с. 64].

Безумовно, що головним напрямком ханської політики було: не допускати посилення будь-якого князівства, розпалювати між князями міжусобиці й чвари. У той час хани підтримували всіляку опозицію проти князів південноруського краю, яких підозрювали у нелояльності монгольському владарюванню. Наприклад, ця політика яскраво видна на прикладі болохівських бояр. Та все ж у Галицько-Волинській державі не було створено режиму монгольського панування й контролю над князями, як це було на північно-східних землях.

До них існував інший підхід, ніж до північно-східних князівств. Повертаючись до аналізу принципів монгольського оподаткування, зазначимо, що джерела не дають інформації що після відходу з Європи на схід монгольські хани змушували населення південно-західних земель платити їм таку данину, яка збиралася з інших князівств. Найвірогідніше, існував диференційований принцип в оподаткуванні. На думку В. Л. Єгорова [78], він реалізувався в триступінчатій моделі розподілу данини із завойованих земель. Певна частина від загальної суми відраховувалася в загальноімперську казну і відправлялася до Каракоруму. Кампанію 1236 – 1240 рр. по завоюванню Східної Європи очолили 14 Чингізидів, причому кожен з них привів свої війська. Відповідно до цього, будь-який з них мав право претендувати на свою частку доходів із завойованих земель. Третім претендентом на зібрану данину виступав глава улусу, до якого входили завойовані землі. У нашому випадку це був хан Батий і його спадкоємці.

Після взяття Києва в грудні 1240 р. армія під командуванням хана Батия виконала всі завдання, поставлені перед нею всемонгольським курултаєм 1235 р. Проте Батий не задовольнився досягнутим і вирішив продовжувати похід далі на захід. Дослідження різних авторів показують, що частина монгольської верхівки не погодилася з цим і пішла зі своїми загонами до Монголії [36; 48]. Швидше за все, на відхід монгольських полководців Гуюка і Мунке вплинуло рішення хана Угедея [207, с. 40]. Подальший похід хан Батий проводив практично своїми силами без підтримки загальноімперських формувань. Ця ситуація, давала йому право збирати дань з руських князівств на захід від Дніпра виключно на свою користь.

Дана гіпотеза підтверджується тим, що жоден князь південно-західних земель не їздив в Каракорум для затвердження прав на свою вотчину. Найбільш яскравим прикладом в цьому відношенні може служити князь Галицький, який в 1250 р. просив ярлик на володіння своїми землями тільки у хана Батия.

З другого боку, Батий був амбітним політиком, який прагнув до панування в Східній Європі. Займаючи вичікувальну політику щодо Каракоруму, хан всіляко оберігав землі свого улусу від імперського впливу. Не виключаючи конфлікту з монгольською верхівкою, Батий шукав союзників, у тому числі і з боку руських князів. Імовірно, переслідуючи свої інтереси, хан вибудовував відношення з князями руських земель, виходячи з геополітичних міркувань. Володимиро-Суздальська Русь була сильно розорена, проте знаходилася по сусідству і тому повинна була входити до сфери монгольського правителя. Північно-західні землі – Новгород, Псков, Полоцьк, Смоленськ – залишилися в

стороні від монгольського нашестя. Проте вони під рукою дружнього монголам князя Олександра Ярославича протистояли Швеції, Німеччині, Литві, тим самим захищаючи кордони Батиєвого улусу. Нарешті, галицько-волинська земля і постраждала менше, та і міста свої зуміла відродити досить швидко, і знаходилася вона на віддалі, граничивши з Литвою, Польщею і Угорщиною. Тому, відразу притиснути галицько-волинських князів було ризиковане: це призвело б до небажаних наслідків.

Таким чином, монгольська політика у відношенні південних земель Русі мала значні відмінності в порівнянні з режимом, встановленим у північно-східних князівствах.

Монгольське завоювання зумовило появу низки тривалих тенденцій, які помітно вплинули на історичний розвиток південних слов'ян, якісно змінили характер державних структур, наклали значний відбиток на ментальність народу. Вони проявилися у:

- переміщенні і своєрідному роздвоєнні центру суспільно-політичного життя південних слов'ян;
- консервації та поглибленню феодальної роздрібненості;
- поступовому витісненні в стосунках між князем і місцевою знаттю принципу васалітету та запровадження системи підданства. Обґрунтування кожної із наведених тенденцій може стати перспективним напрямком у наступних дослідженнях.

Література

1. Полное собрание русских летописей / Под ред. А. А. Шахматова, с предисловием Б.М. Клосса. – М. : Языки русской культуры, 2001.
Т. 2 : Ипатьевская летопись. – М. : Языки русской культуры, 2001. – 648 с.
2. Хафизов Г. Г. Распад Монгольской империи и образование Улуса Джучи / Г.Г. Хафизов. – Казань : Татар. кн. изд-во, 2000. – 94 с.
3. Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII – XIV вв. о татарах в Восточной Европе / С. А. Аннинский // Исторический архив. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1940. – Т. 3. – С. 71–112.
4. Насонов А. Н. Монголы и Русь (История татарской политики на Руси) / А. Н. Насонов. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1940. – 174 с.
5. Карпини, Джованни дель Плано. История монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. Книга Марко Поло / Карпини, Джованни дель Плано, Гильом де Рубрук, Марко Поло. – М. : Мысль, 1997. – 443 с.
6. Войтович Л. В. Королівство Русі: реальність і міфи / Л. В. Войтович // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Вип. 7. – Дрогобич, 2003. – С. 63–71.
7. Егоров В. Л. Александр Невский и Чингизиды / В. Л. Егоров // Отечественная история. – 1997. – № 2. – С. 53–58.
8. Вернадский Г. В. Монголы и Русь / Г. В. Вернадский ; пер. с англ. Е. П. Беренштейна, Б. Л. Губмана, О. В. Строгановой. – Тверь : ЛЕАН, Москва : АГРАФ, 1997. – 480 с.
9. Головкин О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головкин. – К. : ВД “Стилос”, 2006. – 575 с.
10. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей : в 3 т., 4 кн. / Рашид-ад-Дин ; [пер. с перс. Ю. П. Верховского, примеч. Ю. П. Верховского и Б. И. Панкратова, ред. И. П. Петрушевский]. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1960.
Т. 2. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1960. – 248 с.

Кубанов Р. А. Монгольская система власти и управления землями Южной Руси в XIII веке.

Рассматриваются особенности монгольской системы политического господства на землях Южной Руси. Автор приходит к выводу, что монгольская политика в отношении южных земель Руси имела значительные отличия по сравнению с режимом, установленным в северо-восточных княжествах.

Ключевые слова: Киев, князь, хан, монголы, монгольская политика.

Kubanov R. A. Mongolian system of power and management earths of South Russia in the XIII centuries.

In the article, the features of the mongolian system of political domination are examined on earths of South Russia. An author concludes, that a mongolian policy in regard to South earths of Russia had considerable differences as compared to the mode, set in northeastern principalities.

Keywords: Kiev, prince, khan, mongols, mongolian policy.

Рецензент: Довжук І.В., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
17.02.2012

УДК 94[(4-11):(470+571)] «1941/1945»

Ладига О.І.

СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ФОРМУВАННЯ СС У ВІЙНІ ПРОТИ СРСР (1941-1945 рр.)

Стаття містить матеріали, підготовлені на основі нових наукових розробок вітчизняних і зарубіжних учених, а також архівних джерел. Присвячена проблемам участі армій європейських союзників Німеччини у війні проти СРСР. З'ясована роль національних формувань СС у боях проти Червоної армії на Східному фронті у 1941-1945 рр.

Ключові слова: СРСР, Європа, Вафен-СС, війна, фронт.

...Балкани, особливо Румунія, Угорщина і Югославія, є прекрасним полем для нашої діяльності. За попередніми підрахунками, ми можемо розраховувати на вербовку в цих країнах від одного до півтора мільйона легіонерів...

Обергрупенфюрер СС Готтлоб Бергер «Пам'ятна записка рейхсфюреру СС» від 12.08.1940.

Ми готові прийняти в ряди СС 64 расовоповноцінних та 615 расово неповноцінних українців для формування ядра добровольчої української армії...

Обергрупенфюрер СС Готтлоб Бергер
(травень, 1941 р., зі звернення до Гімлера)

Складна та відлагоджена структура СС завжди привертала увагу дослідників, які займаються військовою історією. Однак довгі роки ця тема якщо й не була забороненою або закритою, то вважалась свого роду «табу» для істориків та журналістів.

У війні проти СРСР, яка почалася 22 червня 1941 р., брали участь не тільки війська Вермахту; але часто участь союзників Німеччини у війні проти СРСР історичною наукою свідомо применшувалася. Так, зазначалося, звичайно, що на Східному фронті були підрозділи окремих країн, але на хід військових дій вони не вплинули, несли конвойну і окупаційну службу, їх була незначна кількість, і відправлені вони були на цю війну проти їх волі. Робилося це свідомо, причому з

вагомих причин. До розвалу СРСР про участь військових контингентів країн Європи в агресії проти Радянського Союзу не говорилося з ідеологічних міркувань (бо більшість колишніх союзників Німеччини на той момент були вже радянськими союзниками); а після розвалу СРСР це робилося вже зовсім з інших причин – з не зовсім зрозумілої делікатності, вірніше, «солідарності» незалежної, «демократичної», України та Росії з такими ж демократіями Європи (яка, на жаль, для України завершується втратою частини нафтогазоносного шельфу Чорного моря, територій по Дунаю, а в перспективі й інших територій).

Але статистика та об'єктивний аналіз доводять – чисельність військових контингентів «країн-сателітів» була більш ніж значною, а участь військ німецьких союзників у війні на Східному фронті була вельми діяльною. Та й у «підневільному» характері участі німецьких союзників у війні проти СРСР є дуже серйозні сумніви. Як відомо, до 22 червня 1941 р., крім німецьких з'єднань, біля кордонів Радянського Союзу розгорнулися 29 дивізій і 16 бригад союзників Німеччини – Фінляндії, Угорщини та Румунії. Тобто 20% сил вторгнення склали війська німецьких сателітів – іншими словами, кожен п'ятий військовослужбовець, який перейшов радянський кордон, не був німцем. Ця цифра принципова – бо навіть у квітні 1945 р. всі союзні Червоній Армії війська (польські, румунські, болгарські, чехословацькі, французькі) склали лише 12% від чисельності радянських військ. Крім того, буквально через кілька місяців до сил вторгнення долучаються італійські, словацькі, французькі, іспанські та хорватські контингенти, а також авіаційні частини союзників – то до кінця 1941 р. війська країн-союзників Німеччини налічуватимуть вже добрі 25% сил, які приймали участь у бойових діях, з охоронними частинами 30%. Це мало вирішальне значення на хід військових операцій коли навіть свіжий батальйон вирішував долю прориву оборони, захоплення стратегічно важливого пункту чи оточених військ [1].

Ще більш «пікантною» є проблема участі східноєвропейських (румунських, угорських, словацьких, сербських, хорватських, українських та інших добровольців у лавах СС, куди вже точно не гнали воювати насильно та на яких провина за сотні тисяч загиблих.

Це призвело до того, що фактично до сьогоднішнього дня бібліографічний ряд, присвячений критичному аналізу бойового шляху підрозділів Ваффен СС, не відрізняється якісною різноманітністю і глибиною проникнення в тему. Мова йде, зрозуміло, про серйозну наукову літературу, а не про тенденційні твори обергрупенфюрера СС Пауля Гауссера «СС у дії» [2], не менш тенденційних мемуарів обергрупенфюрера СС Фелікса Штайнера «Опальна армія» [3] та низки аналогічних творів.

Спеціалізована література присвячена історії військ СС звичайно є. Це роботи німецьких (Г. Райтлінгера [4], Г. Штейна [5]), англійських (Д. Фостена та Р. Меріона [6]), американських (Х.Р. Тревора-Ропера [7], А. Кларка [8]) вчених, але в центрі уваги цих дослідників історія формування та розвитку військ СС фашистської Німеччини, про національні формування СС в цих роботах згадується оглядово. Найбільш новітніми та цінними для вивчення запропонованої теми є роботи Ніка Уорвола «Війська СС: історія і факти» [9],

Костянтина Семьонова «Війська СС» [10], Костянтина Залесского «Командири національних формувань СС» [11], де розглядається бойове використання підрозділів іноземних добровольців СС.

Війська СС у процесі свого існування зазнали дивовижної трансформації. Ідея створення елітних армійських військ досить швидко стала зазнавати змін. Вже 8 жовтня 1938 р. талановитий адміністратор, начальник Головного управління СС Готтлоб Бергер доклав зусиль і отримав дозвіл Генріха Гімлера здійснювати набір у війська СС осіб «німецьких народностей», тобто іноземців, народи яких расові теоретики СС визнали спорідненими німецькому. Перш за все, до таких народів були віднесені голландці, фламандці, данці, норвежці і шведи. Як тільки така можливість з'явилася, Бергер почав відкривати пункти вербовки в цих країнах, велика частина яких до 1941 р. була окупована німецькими військами. Одночасно Бергер виявив ще одну категорію людей, на яку не розповсюджувалася компетенція вермахту, – мова йде про фольксдойче, тобто етнічних німців, які не були громадянами власне Німеччини. Звідси Бергер почав черпати ресурси не тільки для формування нових повнокровних дивізій, але й офіцерські та унтер-офіцерські кадри для національних дивізій, які з'явилися дещо пізніше. Всього ж йому вдалося запросити у війська СС майже 200 тисяч фольксдойче.

У 1943 р. почалася вербовка у війська СС осіб, які за всіма расовими теоріями абсолютно не відповідали ніяким вимогам, – декого з них взагалі, відповідно до расової теорії, можна було віднести до «нелюдів». Але на той час на ці проблеми керівництво СС перестало звертати увагу – більше ресурсів для розширення військ СС не було. А війна вимагала все нові й нові дивізії. У результаті в самих військах СС виникла нова градація дивізій – їх як би ділили на три категорії залежно від контингенту. До чистих у расовому відношенні відносилися просто «дивізії СС» – такі, як, наприклад, «Лейбштандарт», «Дас Рейх», «Мертва голова» та ін. За ними йшли дивізії, укомплектовані представниками німецьких народів, – вони називались «добровольчими», і нарешті всі інші називались «дивізіями військ СС».

Приховані внутрішні течії і якісні зміни Ваффен СС, які ледве намітилися на початку 40-х напередодні вторгнення в СРСР, знайшли своє логічне завершення до весни 1942 р. До цього часу СС остаточно перестали бути елітним і «расово чистим» арійсько-германським формуванням. Після ухвалення німецьким рейхстагом закону «Про фольксдойче» у 1938 р., який оголосив всіх німців, що народилися і проживають за кордоном, «не німцями за громадянством, але німцями за культурою та мовою», природним кроком стала активізація вербування етнічних німців на територіях поза межами рейху. Процес пішов, і до кінця 1944 р. у Ваффен СС служили не менше 150000 фольксдойче.

Перше вдале вербування за кордоном вдалося здійснити ще у 1940 р. у Румунії. За посередництва так званої зарубіжної організації НСДАП зять Бергера Андреас Шмідт відібрав 1000 кандидатів. Щоб уникнути дипломатичних ускладнень, всі добровольці уклали фіктивні контракти з неіснуючими німецькими промисловими і сільськогосподарськими фірмами. Окрилений

успіхом Бергер будував плани тотального вербування на Балканах, але й тут спочатку мова могла йти тільки про нелегальну роботу з контингентом. Ситуація істотно змінилася до травня 1941 р., коли Югославія була окупована вермахтом, а Румунія і Угорщина виступили в ролі союзників Гітлера.

Безпосередньо перед початком операції «Маріта» начальник штабу дивізії СС «Рейх» отримав санкцію на доукомплектування сербськими фольксдойче. Декілька десятків осіб «погоди не зробили», і лише по дорозі зі скореної Югославії в рейх наступна партія з 600 добровольців була відправлена військово-транспортними літаками і таємно вивезена до Німеччини. Бергер не бажав задовольнятися такими скромними результатами – він не залишав ідею формування дивізії югославських волонтерів, сьомої у складі Ваффен СС.

До цього питання Гітлер повернувся тільки в кінці 1941-го, коли вилазки партизан у Сербії і Хорватії стали предметом серйозного обговорення у Берліні. Гітлер не хотів відправляти німецькі дивізії на Балкани у момент загострення ситуації під Москвою на Східному фронті, тому він схвалив представлений Гітлером план розгортання нової дивізії СС в партизанському районі. 30 грудня 1941 р. рейхсфюрер СС підписав наказ «Про формування з'єднання фольксдойче в Сербії». За штатним розкладом нова дивізія повинна була складатися з двох бригад по 10-11 батальйонів в кожному і призначалася для боротьби з партизанами. Офіційним днем народження добровольчої дивізії СС «Принц Ойген» прийнято вважати 1 березня 1942 р. Ця дивізія стала сьомою у Ваффен СС і першим «іноземним» формуванням з числа тих, які остаточно змінили класичну зовнішність «охоронних загонів НСДАП». Проблеми, що несподівано виникли з вербуванням волонтерів, ставили під удар ретельно розроблену програму добровольчого руху. Бергер ухвалив рішення відмовитися від головного політичного принципу формування СС – принципу усвідомленої добровільності. Багато дослідників вважають цю акцію Головного кадрового управління СС поворотним пунктом в історії «Чорного ордена» [4; 5; 7].

Примусове рекрутування фольксдойче у Східній Європі почалося в др. пол. 1942 р., а починаючи з 1943-го про принцип добровільності ніхто не згадував і на території рейху. Численні скарги і петиції на адресу Головного управління судів СС з приводу незаконних методів вербування і зловживань Бергера і його команди на Балканах змусили Гюнтера Райнеке, шефа судів СС, призначити службове розслідування. У секретному меморандумі на ім'я рейхсфюрера СС доктор Райнеке, зокрема, написав: «...Не викликає ніякого сумніву той факт, що дивізія «Принц Ойген» у жодному випадку не є створеною на добровільних засадах організацією. Велика частина так званих добровольців опинилася тут в результаті примусу, під загрозою штрафів і санкцій проти сімей військовослужбовців у разі відмови...» [9, с.195].

Щоб уникнути подібної критики в майбутньому, Гітлер (всупереч Бергеру і його людей) вирішив поставити примус «на законодавчі засади» і запровадити на територіях, які були окуповані німцями, закон про загальний військовий обов'язок для етнічних німців. Як прецедент був використаний указ кайзера «Про Тірольський ландштурм», підписаний у минулому столітті, в далекому 1872 р.

У союзній рейху Угорщині Бергеру вдалося укласти угоду з Міністерством оборони Угорщини (Гонвед) і досягти відчутних успіхів на кадровій ниві. Після трьох місяців бурхливої вербовчої кампанії весною 1942 р. у Ваффен СС вступили понад 16000 угорських фольксдойче, а навесні 1945-го в есесівських дивізіях воювали понад 42000 добровольців з Угорщини.

Шеф Головного оперативного управління СС, групен-фюрер Юттнер не розділяв радості Гімлера і Бергера у зв'язку з тріумфальною «угорською кампанією». Він неодноразово виражав занепокоєння «недоброякісним добровольчим матеріалом як у рейсі, так і за його межами», починаючи з літа 1941-го. Добровольці з Угорщини справили на нього негативне враження, і він відправив різке послання Бергеру і скаргу на ім'я рейхсфюрера СС: «...Фізичний стан рекрутів з Угорщини не витримує критики. Перед відправкою в рейх жоден з них не пройшов медичного огляду, оскільки жоден лікар не ризикнув би визнати їх придатними до стройової служби. Ви прислали мені дебілів у стадії імбецильності або хворих людей. Всіх цих людей ми з вибаченнями відправили додому... Багато рекрутів стверджують, що не висловлювали згоди служити в СС, що вони опинилися в рейху в результаті обману з боку ваших вербувальників. Я систематично отримую скарги від родичів обдурених «добровольців»; засуджую такі методи роботи, які сповідаються вами і Народним союзом Угорщини...» [9, с. 196].

Для забезпечення безперервного притоку свіжого поповнення Німеччина уклала угоди з урядами Румунії та Угорщини. У Словаччині і Хорватії не потрібно було дотримуватися навіть таких формальностей – маріонеткові проницькі уряди закривали очі на призов фольксдойче з їх територій. На окупованих територіях Югославії, Польщі і СРСР етнічні німці просто отримували повідомлення про зарахування в ту або іншу дивізію. До кінця війни кожен четвертий «есесівець» був фольксдойче, а в добровольчих дивізіях Ваффен СС воювали вихідці з різних країн Європи.

Поставивши під рушницю практично всіх етнічних німців Східної Європи, в 1944 р. Гімлер змусив уряди Словаччини, Румунії, Болгарії й Угорщини відрядити у Ваффен СС близько 50000 фольксдойче, які служили в національних арміях цих країн.

У історичній літературі існує безліч цифр щодо кількості добровольців різних національностей в СС. Відомо, що кількість добровольців в рядах СС применшувалася істориками СРСР та східноєвропейських країн соціалістичного табору. Лише тепер ми можемо співставити ці дані і дати їм критичний аналіз, звернувшись до розсекречених у 2000-х рр. воєнних архівів (див таблицю 1).

Національність	Кількість добровольців різних національностей в СС (за підрахунками К. Семьонова)	Кількість добровольців різних національностей в СС (за підрахунками Н. Уорвола)	Дані автора статті
угорці	40000 ↓	більше 42000 ↓	60000
латиші	40000 *	20000 ↓	40000
козаки	35000 (де-юре у складі СС з 25.02.1945)	дані відсутні	згодні з підрахунками

			К. Семьонова 35000
росіяни	28000 ↓	40000*	40000
білоруси	4000 *	4000*	4000
українці	27000 ↓	35000*	35000
хорвати і босняки	26000 ↓	17500 ↓	40000
естонці	23000 *	20000 ↓	23000
голландці	22000 ↓	50000 ↑	близько 40000
італійці	20000 *	20000 *	20000
французи	10 000 *	10000 *	10000
норвежці	8000 *	7000 *	7000
народи Кавказу і Середньої Азії	8000	дані відсутні	11000
фламандці	7500 ↓	23000 *	23000
данці	7500 ↓	11000 *	11000
серби	7000 ↓	21500 ↑	10000
албанці	6500*	дані відсутні	7000
валлони	5500 ↓	15000 *	15000
румуні	5000 ↓	54000 ↑	10000
чехи	2000 ↓	5000 *	5000
словаки	1000 ↓	5390 *	5390
інші	11000 (10 нац-тей)	100 000	48000 (14 нац-тей)
Всього, близько	340 000	500 000	близько 500 000
↑ ↓ – стрілками позначена тенденція автора до завищення чи заниження кількості добровольців * – зірочкою позначені найбільш точні дані у російського та англійського авторів			

Найбільш коректним, на наш погляд, є підрахунок, зроблений російським дослідником Костянтином Семьоновим [10, с. 27-28]. Крім, звичайно, даних по угорцях, хорватах, румунах, словаках і, звичайно, росіянах. Це не свідомо підробка – керуючись офіційними даними початку 1990-х К. Семьонов не міг співставити їх з даними архівів ФРН. У Н. Урвола зворотна тенденція, він не користувався архівами країн, які у минулому знаходились у соцтаборі, а під час війни були союзниками Німеччини. Найбільше кидається в очі його категоричність щодо румун. Де дослідник Н. Урвол знайшов 54000 румунських есесівців для нас загадка, з 1940 по 1945 р. не було сформовано жодної румунської дивізії СС. Крім того, за німецькими даними «...відсів з румунських добровольців був найбільший і за медичними показниками, і за інтелектуальними, і за освітніми» [9, с. 98]. Що ж до угорців, то, на нашу думку, не тільки російський, але й британський дослідник цифри занизили. Причиною цього, очевидно, дані щодо участі в дивізіях СС угорських фольксдойче (точніше, єдині дані і по угорцям, і по фольксдойче, які зустрічаються у Бергера). Грунтовний аналіз доводить, що на початок 1945 р. дивізійний статус мали 6 підрозділів угорських добровольців та угорських фольксдойче з 38 дивізій СС, тобто 16% складали угорці та угорські фольксдойче з 34 національностей (включаючи самих німців), представлених у військах СС. Так, у 1944 р. дивізійний статус отримала 18-а мотопіхотна дивізія СС «Хорст Вессель» (на момент отримання статусу дивізії у складі 11000 чол.), яка складалась в основному з угорських фольксдойче. Приймала участь у бойових діях, кілька разів

поповнювалась. З 1944 р. у боях з Червоною Армією приймає участь 22-а кавалерійська дивізія СС «Марія Терезія», яка складалась з угорських фольксдойче та добровольців. У 1944 р. створена 25-а піхотна дивізія Ваффен СС «Хуньяді» (на момент отримання статусу дивізії у складі 15000 чол.), яка складалась з угорських добровольців. Теж приймала участь у бойових діях і поповнювалась. На початку 1945 р. створена 26-а піхотна дивізія Ваффен СС «Хунгарія» чисельністю 13000 угорських добровольців. Приймала участь у боях за Угорщину. У ході оборонних боїв за Будапешт практично повністю була знищена і тому розформована 33-а кавалерійська дивізія Ваффен СС, яка складалась з угорських добровольців. Така ж доля спіткала угорських фольксдойче та добровольців з 37-ї кавалерійської дивізії СС «Лютцов», яку посилили підрозділами кавалерійських дивізій «Флоріан Геєр» та «Марія Терезія». Якщо зі складу вирахувати німецьких командирів угорських частин СС і навіть фольксдойче, кількість угорських есесівців буде не меншою за 60 000 чоловік.

Звичайно, східноєвропейські добровольці СС були задіяні не тільки у боях на фронті, але і виконували каральні, охоронні функції, займались вилученням продуктів та цінностей у цивільного населення окупованих територій. Така діяльність підрозділів СС мала всі риси геноциду, особливо це стосувалось населення СРСР. Підтверджують це навіть німецькі джерела. Так, у книзі «Партизанська війна в Європі 1939-1945 рр.» німецький військовий історик Гейнц Кюнріх наводить наступні дані про загиблих «партизан і тих, хто їм співчував»: Албанія – 28000, Бельгія – 9800, Болгарія – 29 240, Голландія – 2000, Греція – 40 000, Данія – 1 214, Італія – 76 500, Норвегія – 6 000, Польща – 80 000, СРСР – 5 909 225, Франція – 400 000, Чехословаччина – 300 000, Югославія – 30 500 [12, с.138]. Всього на радянській території (за російськими даними) свідомо винищено 7 млн.420 тис. жителів, а 5 млн. 269 тис. відправлені на примусові роботи до Західної Європи [13, с. 46-47]. Звичайно до більшості цих злочинів мають відношення і частини СС.

Таким чином, східноєвропейські легіонери Ваффен СС воювали в цілому добре. А коли німці надломилися і остаточно втратили властивий їм бойовий дух, учні перевершили своїх учителів у жорсткості і жорстокості. Шляхи на Батьківщину були для них відрізані – там волонтерів не чекало нічого, окрім судових процесів по звинуваченню в державній зраді. Іронія долі: у обложеному Берліні добровольці на смерть стояли на останній лінії оборони. Бойові групи латишів з 15-ої піхотної дивізії СС та кавказці окремого батальйону СС стали останніми захисниками рейхстагу, а галичани та росіяни закінчили бої 9 травня в Чехії, угорські есесівці відбивались до останнього патрона в Альпах аж до червня 1945 р.

Військове значення армій союзників Німеччини і есесівських частин, зокрема, полягало в тому, що це підвищувало бойові можливості вермахту у 1941-42 рр., давало змогу зосередити ударні сили на головних напрямках. У 1943-45 рр. участь численних союзників Німеччини (особливо угорців, фінів, румун) дозволила ще довго тримати Східний фронт. Використання національних дивізій СС для боротьби з партизанами, охорони об'єктів, у свою чергу, дозволяло звільнити для фронту німецькі дивізії.

Західні історики, особливо британські та німецькі, часто розмірковують про те, що румунські або словацькі війська за своїми бойовими якостями

значно поступалися німецьким – проте Червона Армія теж мала в своєму складі національні частини і навіть з'єднання, підготовлені (і мотивовані) значно гірше, ніж російські або українські бойові частини (наприклад, 1-й Український фронт влітку 1943 р. за національним складом мав 70% українців). Але ж це ніколи не служило приводом для того, щоб віднімати представників «нацменшостей» із загального складу РККА.

Історія СС починалася з двох осіб, а наприкінці війни їх чисельність перевищувала 1 000 000 бійців. До 1945 р. Ваффен СС являли собою цілу армію з 38 танкових, піхотних, мотопіхотних, кавалерійських дивізій, в лавах якої служили угорці, голландці, фіни, латиші, естонці, росіяни, українці, донські та кубанські козаки, білоруси, хорвати, боснійці, азербайджанці, татари, румуни, болгары, індуси... Що спонукало цих людей залишити свої будинки і відректися від сімей? Ідеалізм? Фанатизм? Що змусило взяти в руки зброю і виступити на боці німців «нейтральних» албанців та шведів? Звичайно, можна назвати всіх без виключення добровольців примітивними «дикими гусаками», колабораціоністами, зрадниками – і поставити на цьому крапку. Але у такому разі історія Другої світової війни виявилася б неповною...

Література

1. Союзники Германии на Восточном фронте / Александр Усовский [Электронный ресурс]. – Режим доступа: // www.pseudology.org.
2. Hausser P. SS im Einsatz / Paul Hausser. – Göttingen, Plesse Verlag, 1957. – 270 s.
3. Steiner F. Die Freiwilligen / Felix Steiner. – Göttingen, Plesse Verlag, 1963. – 318 s.
4. Reitlinger G. Die SS. Tragödie einer deutschen Epoche / Gelard Reitlinger. – Wien, München, Basel, 1957. – 211 s.
5. Stein G. Geschichte der Waffen-SS / George H. Stein. – Ithaca, NY: Cornell University Press, 1984. – 330 p.
6. Fosten D., Marrion R. Waffen-SS. Its Uniforms, Insignia and Equipmen 1938 – 1945. – London: Almark, 1972. – 114 p.
7. Trevor-Roper H.R. The Last Days of Hitler / H.R. Trevor-Roper. – New York, Collier Books, 1962. – 254 p.
8. Clark A. Barbarossa: The Russian-German Conflict, 1941-1945 / Alan Clark. – New York: William Morrow, 1965. – 417 p.
9. Уорвал Н. Войска СС: история и факты / Ник Уорвал. – Ростов н/Д: Феникс, 2010. – 350 с.
10. Семенов К. Войска СС / Константин Семенов. – М.: Яуза, Эксмо, 2004. – 384 с.
11. Залесский К.А. Командиры национальных формирований СС / Константин Залесский. – М.: АСТ:Астрель, 2007. – 282 с.
12. Kühnrich H. Der Partisanenkrieg in Europe 1939-1945 / Heinz Kühnrich. – Berlin: Dietz, 1968. – 755 s.
13. Великая Отечественная без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / Г.Ф. Кривошеев, В.М. Андроников, П.Д. Буриков, В.В. Гуркин. – М.: Вече, 2009. – 384 с.

Ладыга А.И. Восточноевропейские национальные формирования СС в войне против СССР.

Статья содержит материалы, подготовленные на основе новых научных разработок отечественных и зарубежных ученых, а также архивных источников. Посвящена проблемам участия армий европейских союзников Германии в войне против СССР. Определена роль национальных формирований СС в боях против Красной армии на Восточном фронте в 1941-1945 гг.

Ключевые слова: СССР, Европа, Ваффен-СС, война, фронт.

Ladyga A.I. East European national formation of SS in the war against the USSR.

In the article, there are materials, which are prepared on the basis of new scientific investigation of Ukrainian and scientists and also on the base of the archives documents. It is dedicated to the problems of participation of the European allied armies of Germany in the Second World War against the USSR. Defermined the role of SS' national formations in the fights against the Red Army on the Eastern Front in 1941-1945. Identified the main reasons of defeats and victories of Waffen-SS in the fights against the Red Army on the Eastern Front.

Keywords: *The USSR, Europe, Waffen-SS, war, front.*

Рецензент: **Довжук І.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
15.02.2012

УДК 001.8:551.12

Мильніков М.Г.

**ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ЕВОЛЮЦІЇ
НАУКОВОЇ ДУМКИ ПРО ВИВЧЕННЯ ЗЕМЛІ**

Розкрита методологія еволюції наукової думки вивчення Землі.

Ключові слова: *гармонійний розвиток, екологічна рівновага, самопідтримуючий розвиток.*

На сучасному етапі умовою існування взаємозалежності властивостей організму людини і навколишнього середовища, в якій відбувається й розвивається практична діяльність людини пояснює збалансованість властивостей природи і життя людей цілком, які є результатом тривалої взаємодії різноманітних процесів, що відбуваються у неживій природі і живих організмах, що протягом розвитку людства історично змінювалося. Тому методологія дослідження Землі, її місце і роль в системі відношень між людиною та суспільством до об'єктивної дійсності, становить основу нашого дослідження.

Метою статті є з'ясування методології дослідження еволюції наукової думки вивчення Землі.

Постановка проблеми: Складність проблеми еволюції наукової думки вивчення Землі висвітлює велика кількість методологій, що розкривають її з різних боків і водночас ставить завдання виробити єдність методології в межах певної методологічної стратегії, що розглядає наукове знання її смислові і змістовні аспекти знання, для уточнення понятійного апарату і методів, емпіричного змісту вже сталих теоретичних конструкцій, допомогти розробити додатки конкретних методологічних схем до певних ситуацій, проаналізувати логіку відомих загальних висновків. Все це вказує на різноманітність методологічних намірів.

Історії людства передувала передісторія розвитку природи, в процесі якої склалися природні передумови суспільного життя. Але природа для людини – не лише умова її існування, не тільки сфера її перетворюючої діяльності. На цих засадах виникають і розвиваються й інші форми відносин людини з природою, зокрема, крім практичного, пізнавальне відношення, яке реалізується шляхом

розвитку наук, оціночного ставлення до природи, яке має відображення у поняттях блага, краси, добра тощо. У сучасному світі людина вперше за свою історію змушена також брати на себе відповідальність за збереження тієї частини природи, яка включена до сфери розвитку продуктивних сил суспільства і стає дедалі ширшою. Таким чином, людина, суспільство та культура водночас і протистоять природі, і органічно в неї входять.

Серед найпріоритетніших завдань сьогодення є забезпечення сталого розвитку, «життєздатного розвитку», а за сенсом— «самопідтримуючого розвитку», що інколи тлумачать як всебічно збалансований розвиток. — це загальна концепція стосовно необхідності встановлення балансу між задоволенням сучасних потреб і захистом інтересів майбутніх поколінь, включаючи їх потребу в безпечному і здоровому довкіллі.

Вперше в жовтні 1991 р в міжнародному документі «Турбота про планету Земля— Стратегія стійкого життя» підкреслювалось, що розвиток повинен базуватися на збереженні живої природи, захисті структури, функцій і різноманітності природних систем Землі, від яких залежать біологічні види. Для цього необхідно: зберігати системи підтримки життя (життєзабезпечення), зберігати біорізноманітність і забезпечити стійке використання поновлюваних ресурсів.

Метою Комісії ООН зі сталого розвитку є — задоволення потреби сучасного суспільства, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь забезпечити свої потреби, рекомендована Конференціями ООН у Ріо-де-Жанейро (1992), Йоханесбурзі (2002), в Копенгагені (2009) як головна парадигма всіх держав і націй.

Уведення збалансованого розвитку в центр загальнобіосферної методології, зорієнтованої на опанування ноосферної ідеї, сприяло розумінню того, що максимізація природокористування зіткнулася на стратегічні пріоритети біосфери, еволюційно запрограмовані на гарантоване збереження максимального біорозмаїття та генофонду планети. Провідною рисою і тенденцією сучасного етапу розвитку Землі є спосіб і стиль мислення, наукові методи, які ми використовуємо, а також цілі й ідеали. Реальні речі і відносини, з якими ми маємо справу у суспільстві, є свідомістю людей, що опрідметнена у їх діяльності. Без них наше свідоме життя і психіка, що обумовлені природними процесами, мали б хаос і безлад, що виключали можливість пізнання. Але в тому, якими і як ми бачимо ці речі і відносини, відображається й наш рівень розвитку, зокрема. Наука визначає певні структурні механізми, що ампліфікують природні сили, енергію людини що потім трансформують їх дії в результат. Сферою життя людини стала практично вся планета. Старий тип відносин суспільства з природою на сьогодні себе повністю вичерпав. Людство стало перед альтернативою – або перейти до якісно нового етапу взаємодії з природою – практичного подолання відриву людини від природи і протиставлення людини природі, етапу утвердження їхньої єдності, або ж, знищивши природу, знищити і саму себе. Але при цьому ще занадто мало здійснюється дій для зменшення тиску на природу, тобто для власної саморегуляції системи "природа—суспільство".

Тому створюється штучне середовище, що охоплює матеріальні та соціальні умови життєдіяльності людини, об'єкти естетичного і морального становлення людини до природи. Це матеріальні речі, створені людиною, які не існують у природі; рослини, тварини, виведені людиною завдяки природному добору чи генній інженерії; суспільні відносини, пов'язані з соціальною формою руху матерії і здійснювані через свідому діяльність людей, а також духовні, моральні, естетичні цінності тощо. На сьогодні штучне середовище в десятки й сотні разів продуктивніше за природне середовище.

До цього слід додати техногенний вплив людини, який призводить до змін геологічних структур, створення штучних водойм, змін атмосфери і навіть зміни випромінювання Землі під впливом штучних енергетичних процесів.

Тому величезного значення набуває система екологічного управління як система протидії суспільства, людства самознищенню, характерне забруднення довкілля не лише відходами виробництва, а й радіоактивними речовинами, створення штучних (синтетичних) матеріалів, яких природа сама переробити не може, використання хімічних речовин у сільському господарстві (гербіциди, пестициди тощо), які не розчиняються й мігрують по світу і, що найнебезпечніше для людини, – накопичуються в її організмі. Але найголовніше – колосальне зростання обсягу виробництва і використання природних ресурсів.

Законам гармонійного розвитку суперечить система і методологія "жорсткого" управління, що ґрунтуються на технічній парадигмі розвитку та ігноруванні функціональних екологічних закономірностей розвитку. Невміння чи небажання сприймати природу як домінуючу життя, невідання перейти до "м'якої" моделі управління. Цьому заважають, по-перше, нехтування історичним досвідом різноманіття форм розвитку цивілізацій на Землі, у тому числі й форми гармонійного співіснування з природою; по-друге, нехтування досвідом регіональної етноландшафтної рівноваги з різноманітними системами життєвих цінностей, особливо таких, коли духовні, екологічні цінності переважають над матеріальними, над так званим речизмом; по-третє, нехтування функціональними екологічними законами розвитку і розумної (ноосферної) поведінки людини. Стабілізація і гармонізація, динамічна рівновага суспільства в природному середовищі досягається спеціальними засобами та методами, які дістали назву механізмів природоохоронної, діяльності і природокористування. Найвідомішими стали такі: біотичне регулювання навколишнього середовища; еколого-господарський баланс територій; кадастровий; моніторинговий; законодавчий і нормативно-правовий; економічний; адміністративний; інформаційно-контрольний; науко-во-освітній; громадський. Фундаментальним для всіх систем є механізм біотичного регулювання, через який реалізуються закономірності співіснування суспільства і природи [2].

Основою збалансованого розвитку є паритетність відносин у тріаді людина—господарство—природа, що забезпечує перехід до такого способу взаємодії суспільства і природи, який характеризується як епоха ноосфери. Вчення про ноосферу розробив В.І.Вернадський. Він розумів її як сферу взаємодії суспільства й природи, в межах якої розумна людська діяльність стає головним, визначальним чинником, тобто як сферу, перебудовану колективним розумом. Людство,

озброєне науковою думкою, вважав вчений, має стати вирішальною силою, яка надалі визначатиме еволюцію нашої планети. Сутність ноосфери - це узгодженість процесів, які відбуваються у неживій природі, забезпечується механізмами саморегуляції, а узгодженість природного середовища і суспільства може бути здійснена розумом і волею. Наголошується на науково обґрунтоване збереження на Землі умов для життя і щастя людей. Визначальним фактором має бути не стихія природного розвитку, а інтелект людини. Вчений розглядав ноосферу як майбутній стан біосфери, оскільки людство ще далеке від такого стану. В своїй останній праці “Кілька слів про ноосферу” він визначив деякі загальні умови, необхідні для створення ноосфери, зокрема: людство має стати єдиним в інформаційному й економічному зв'язках; ноосфера – явище загальнопланетарне, тому людство має прийти до цілковитої рівності рас, народів тощо; ноосфера не може бути створена для припинення війн на Землі.

На сучасному етапі в науковій думці вивчення Землі утверджується парадигма цілісності, відповідно до якої біосфера, ноосфера, суспільство, людина і т.п. являють собою єдину цілісність, в якій людина знаходиться в центрі об'єкту, частиною, що пізнає ціле. Тому концепція В.Вернадського є базовою у нашому дослідженні, в якій показано, що життя є цілісний еволюційний процес (фізичний, геохімічний, біологічний), що включений в космічну еволюцію і є закономірним етапом достатньо тривалої еволюції матерії – біосфери. Це цілісна система, що має високу ступінь самоорганізації і здатність до еволюції. Це особливе геологічне тіло, структура і функції якого визначаються специфічними особливостями Землі і космосу. Біосфера є самоорганізуючою системою, функціонування якої обумовлено «існуванням в ній живої речовини – сукупності живих організмів, що в ній живуть». Біосфера - жива динамічна система, яка знаходиться в розвитку, що здійснюється під дією її внутрішніх структурних компонентів, а також під впливом постійно зростаючих антропогенних фактів. Завдяки яким зростає могутність людини, в наслідок діяльності якого відбувається зміни в структурі біосфери. Під впливом наукової думки і праці вона переходить в новий стан - ноосферу [6], і ознаменовує собою початок низхідного етапу розвитку людства, визначає можливості людини в світі.

Сприраючись на вчення В. І. Вернадського, що розглядав еволюцію як становлення і розвиток наукового світогляду, значний внесок в ідею соціокультурної обумовленості наукового пізнання здійснили вчені: П.П. Гайденко, О.Мамчур, Л.Маркова, С.Р.Микулінський, Л.М.Косарева, І.Д.Рожанский та інші.

Науковці основний акцент у цьому процесі відводять гуманізації, що не лише переорієнтує використання наукових досягнень, а насамперед впливає на перебудову методологічних основ науки, стилю мислення, архетипу наукового пізнання. Одним з головних завдань гуманізації наукового пізнання є формування нового гуманістичного стилю мислення. Саме він є сполучною ланкою між основними методологічними принципами наукового пізнання і загальними ідеями, які виражають сутність того чи іншого світогляду, що є в ньому найважливішим і самоцінним. Серед найважливіших ідей, що

визначають методологічні основи гуманістичної орієнтації сучасного наукового пізнання, виділяють два основоположення: по-перше, ідею культури як міри розвитку людини; по-друге, ідею єдиної науки про людину. Функціонально-ціннісна переорієнтація наукового пошуку в дусі єдиної науки як науки про людину передбачає таку якісну зміну в науці, коли її предметний зміст буде прямо зорієнтованим на гуманістичні цінності. На сучасному етапі наука робить лише перші кроки в цьому напрямку. Гуманістичний стиль мислення передбачає відродження на новому витку діалектичної спіралі розвитку класичної ідеї єдності Істини, Добра та Краси як квінтесенція духовної культури в цілому і наукового пізнання як її складової частини зокрема [7].

Значне місце в цьому процесі належить культурі – що є засобом освоєння і перетворення, в залежності від концептуальних і інтелектуальних утворень, їх змісту, а тому діяльність людини можна розглядати як перетворення природного, натурального в культурне, штучне. Саме у цьому перетворенні природи знаходить сутність людського існування в світі. Важливою стороною є духовне життя, основою якого є духовна діяльність, яку можна розглядати як діяльність свідомості, в процесі якої виникають ті чи інші думки й почуття людей, їх образи та уявлення про природні та соціальні явища. Результатом цієї діяльності стають певні погляди людей на світ, наукові ідеї і теорії, мораль, мистецтво, релігію тощо. Вони втілюються в моральних принципах, нормах поведінки, цінностях, що має вирішальне значення для підвищення їх освіченості культури, відображають об'єктивну необхідність духовного освоєння оточуючого природного і соціального світу.

Розвиток науки - це завжди актуальний елемент усередині науки, що розглядається як ціле і характеризується двома коливальними рухами: в бік порушення нормативних структур, вихід до певного доструктурного «нульового» стану знань та оберненим рухом від хаотичного, «нульового» стану в бік нової можливої структури. Це точка, що має власні глибини, кругом якої кристалізуються все нові структури, що вимальовуються в самостійний ряд над цими глибинами [4, с.51].

В наш час співіснують три моделі історичної реконструкції науки:

- 1) історія науки як кумулятивний, поступальний, прогресивний процес;
- 2) історія науки як розвиток через наукові революції;
- 3) історія науки як сукупність індивідуальних, часткових ситуацій (кейс стадіс).

Згідно кумулятивної моделі кожний наступний крок в науці може бути здійснений лише спираючись на попередні досягнення, бо нове знання досконаліше попереднього, повніше, точніше, адекватно відображає дійсність; попередній розвиток науки – передісторія, підготовка її сучасного стану; в попередніх знаннях значимі тільки ті елементи, що відповідають сучасним науковим теоріям; все що було відхилено сучасною наукою є помилковим вважає американський вчений Т. Кун [3].

Наукові революції – це перехід до нової парадигми, що стимулює вчених отримувати нові засоби дослідження, вивчати нові галузі, бачити світ та його досліджувати в іншому ракурсі через призму своїх поглядів. Важливість

зробленого відкриття буде пропорційна мірі і силі аномалії, що передбачала відкриття. Отже виникає конфлікт між парадигмою, що виявляє аномалію і парадигмою, що згодом робить аномалію закономірністю.

Намагання зрозуміти історичну цілісність науки в той період коли вона існувала. Відношення між ідеями науковця і ідеями його вчителів, сучасників, безпосередніх наступників в історії науки. Послідовний перехід від одної парадигми до другої через революцію є звичною моделлю розвитку зрілої науки [3], зрозуміти які можливо лише звівши до еволюційного процесу.

Усі попередні революції — сільськогосподарська, промислова, науково-технічна, енергетична — призводили до «критичних точок», тому і можливості подальшого прогресу внутрішньо пов'язані з подоланням екологічної кризи, використання ресурсів, що невідновлюються, не контролюючого приросту населення. Отже, перед суспільством постала проблема впорядкування в глобальних масштабах взаємовідношення з природою, забезпечення населення засобами існування, розв'язання проблеми енергії, що необхідні для прогресу цивілізації [5, с.22].

Сукупність індивідуальних, часткових ситуацій - це третя модель реконструкції науки, що зароджується в історіографії науки, і отримала назву кейс-стадіс (case-studies) — це перехрестя всіх можливих поглядів сформульованих в одній точці з метою виділити, реконструювати одну подію з історії науки в його цілісності, унікальності і не відтворюваності».

При такому підході наукове відкриття відображається, як історична подія, в якій змішуються ідеї, зміст, мета попередніх надбань певного періоду. Отриманий науковий результат не береться ізольовано для включення його в ланцюг розвитку наукових ідей, а розглядається в співвіднесенні з науковими гіпотезами, що існують в науці, теоріями, в контексті соціокультурних, психологічних умов, завдяки яким був отриманий. В наслідок використання цього методу створюється фрагментарна історична картина.

З'ясовуючи поступ історичного пізнання необхідно з'ясувати об'єктивні, загальні зв'язки, що існують в об'єктивній дійсності - це сукупна дія багатьох законів, що конкретизують, наповнюють певним змістом закономірність розвитку природи і суспільства. До основних, універсальних законів належать: закон взаємного переходу кількісних змін у якісні, закон єдності та боротьби протилежностей і закон заперечення заперечення. Вони називаються основними, універсальними законами, тому що, по-перше, притаманні усім сферам дійсності, тобто діють у природі, суспільстві та пізнанні; по-друге, розкривають глибинні основи руху та розвитку, а саме: його джерело, механізм переходу від старого до нового, зв'язки нового із старим, того, що заперечує, з тим, що заперечується.

До об'єктивно існуючих науково-систематизованих законів функціонування системи людина—природа належать: закон еволюції Дарвіна, закон константності (В.І.Вернадського), закон внутрішньої динамічної рівноваги, закон ускладнення системної організації (К. Ф. Рульє), закон еколого-системної спрямованості еволюції, що відіграють методологічну роль перспективних моделей майбутнього розвитку Землі та її мешканців.

Формування законів не обмежується частковим, конкретним (випадковим) характером людської суті. За своїм змістом фізичні закони не залежать від спостережень, на основі яких вони сформульовані в межах планети Земля. Для цього в науці існує суттєве розмежування між самими законами та їх початковими чи граничними умовами. Наука з початку свого виникнення існує в космічному вимірі, що передбачає не тільки універсальність людського пізнання і досвіду по відношенню до будь-яких суспільств і культур, але і взагалі незалежність деякої суті від часткового, природи на Землі, певного виду чуттєвої і інтелектуальної будови людської істоти [4, с.39].

Між законами природи і законами суспільства є спільне – їх об'єктивність, та відмінне - довговічність або ж вічність законів природи – і недовговічність законів суспільства, адже вони виникають разом з виникненням суспільства; закони природи відбуваються, тобто діють стихійно, незалежно від людей, – закони суспільства проявляються у свідомій діяльності людей мають більш складний характер, вони пов'язані з високим рівнем організації соціуму як форми руху матерії, проявляються як тенденції.

Другою особливістю є його історичність. Людина завжди живе суспільним життям, включена в ті цінності й культуру, які прийняті у суспільстві. Але історичне пізнання ніколи не може бути засвоєним наступними поколіннями повною мірою, для нього характерна неповнота інформації: щось завжди невідоме, щось ніколи не може бути відтвореним повністю і залежить від того, які питання ставить суспільство сьогодні, пізнаючи минуле.

Тому пізнання Землі вимагає комплексного підходу. на основі узагальнення знань про суспільство та природу розглядаючи його в цілому, добуваючи інтегративне знання про еволюцію Землі як системи, яка має свою історію, досягла певного рівня розвитку, функціонує у тісній взаємодії економічних, соціальних, політичних, психологічних та інших – матеріальних та духовних факторів.

Щоб відділити власне історичний аспект дослідження від інших можливих (філософського, географічного...) ми будемо спиратися на засоби, що властиві цій науці. На перший погляд, за таким визначенням труднощі знімаються і завдання виділити галузь відповідних досліджень розв'язується порівняно просто. Однак можлива ілюзія зникає якщо поставити запитання що входить в проблему вивчення землі.

В нашій роботі буде розглядатися одна сторона діалектичного методу, та, що пов'язана з відтворенням історичних процесів розвитку об'єкта. Це означає, що аналіз обумовлений предметом дослідження і розкриттям закономірного процесу розвитку як системи що означає:

– відтворення процесу розвитку системи - досліджуючи об'єкт, що характеризується складною внутрішньою будовою, його складовими елементами, зв'язками між елементами, їх залежність, у всій сукупності структурних залежностей між ними, як органічного внутрішньо зв'язаного цілого;

– відтворення процесу, що є складовими об'єкту (розміщеними послідовно в часі і зовні не зв'язані один з одним) - розкрити і відтворити всю сукупність історичних зв'язків між цими складовими;

– відтворення процесу розвитку об'єкту – висвітлення якісних зміни в

структурі системи в цілому;

– відтворення закономірного процесу – розкриваються і відтворюється не тільки якісно різні історичні стани, але і закони переходу від одного історичного стану до іншого [1, с.18].

Варто відзначити, що методологічні проблеми, що постали в процесі дослідження, обумовлені складнощами внутрішнього характеру, які накопичилися в історичній науці, та суто загальними процесами, пов'язаними з переглядом основ гуманітарного знання. Вони виникають у зв'язку з відкриттям і нагромадженням нових фактів і матеріалів.

Загалом вказані теоретико-методологічні засади дослідження дозволили визначити напрям пошуку. Це, в свою чергу, забезпечило методологічне підґрунтя у підходах до розв'язання поставлених і досліджених завдань. Комплексне застосування методологічних засад дозволило уникнути суб'єктивних оцінок, найбільш широко й повно охопити сукупність наявних джерел для досягнення достовірних результатів.

Література

1. Грушин Б.А. Очерки логики исторического исследования (процесс развитие и проблемы его научного воспроизведения) /Б.А. Грушин .-М.: Высшая школа, 1961.-211с.
2. Екологічне управління: Підручник /В. Я. Шевчук, Ю. М. Саталкін, Г. О. Білявський та ін. К.: Либідь, 2004. 432 с. http://libfree.com/185898743-ekologiyaeologichne_upravlinnya__shevchuk_vya.html
3. Кун Т.С. Структура научных революций /Т.С.Кун [Перевод с английского И.З.Налетова].- <http://psylib.org.ua/books>
4. Мамардшвили М.К. Наука и культура/ М.К.Мамардшвили// Методологические проблемы историко-научных исследований/отв.ред И.С.Тимофеев.-М.: Наука, 1982.- 359с.
5. Методологические проблемы историко-научных исследований/отв.ред И.С.Тимофеев.-М.: Наука, 1982.- 359с.
6. Методологія наукового пізнання.-[Електронний ресурс] <http://www.refine.org.ua>
7. Философия и методология науки: Учебное пособие.-[Електронний ресурс] <http://www.bestreferat.ru>

Мыльников М.Г. Проблемы методологии эволюции научной мысли об изучении Земли.

Раскрыта методология эволюции научной мысли изучения Земли.

Ключевые слова: гармоническое развитие, экологическое равновесие, самоподдерживающее развитие.

Mylnikov M.G. The methodological problems of the evolution of scientific thought on the study of the Earth.

The article revealed the methodology of evolution the scientific thought of studying the Earth.

Key words: harmonic development, ecological balance, selfsupported development.

Рецензент: Д'яконіхін А.В., канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
27.01.2012

БЕРЛІНСЬКИЙ КОНГРЕС 1878 РОКУ І ОКУПАЦІЯ КІПРУ ВЕЛИКОБРИТАНІЄЮ

Висвітлюється процес переходу Кіпру під владу Великобританії у 1878 році, розкривається вплив Берлінського конгресу на окупацію острова, аналізуються чинники, які безпосередньо вплинули на цей процес.

Ключові слова: Берлінський конгрес, Великобританія, дипломатія, Кіпр, міжнародні відносини, окупація.

13 червня 1878 року у Берліні почав свою роботу останній у ХІХ столітті великий конгрес європейських держав, скликаний для перегляду положень преліминарного Сан-Стефанського договору. Впродовж майже усього періоду після укладення Берлінського трактату перехід Кіпру під британське управління неодмінно пов'язували саме з цим конгресом. Так, наприклад, у «Енциклопедичному словнику Брокгауза-Єфрона» виданому у 1895 році, зазначалося, що Велика Британія під час міжнародного форуму у німецькій столиці змусила Туреччину віддати Кіпр для тимчасової окупації [1, 90].

Радянський історик Є. І. Уразова, вважає, що Великобританія скористалася скрутним становищем султанського уряду і нав'язала йому на Берлінському конгресі Кіпрську конвенцію [2, 21]. Американський історик Дж. Стоксбері, також вважав, що перехід Кіпру під британську владу відбувся завдяки Берлінському конгресу [3, 103]. Такі ж самі думки висловлюють сучасні дослідники В.В. Дегоєв [4, 349], М.Н. Зуєв [5, 525], О.Л. Кацва [6, 354], О. С. Орлов [7, 256].

Однак у тексті Берлінського трактату Кіпр жодного разу не було згадано [8, 181]. Це і не дивно, оскільки кіпрське питання не значилося в російсько-турецькому договорі від 3 березня 1878 року. Тому обговорення переходу Кіпру під владу Великої Британії на засіданнях конгресу було неможливим, як і ухвалення будь-якого рішення з цього приводу. У такому разі виникає питання: чому протягом багатьох років дослідники різних країн пов'язували окупацію Кіпру Великобританією з міжнародним конгресом, на якому доля острова навіть не обговорювалася?

Метою роботи є аналіз процесу переходу Кіпру у 1878 році під британську владу і пошук зв'язку між цим явищем і рішеннями Берлінського конгресу. Для цього, перш за все, необхідно зрозуміти мотиви, якими керувалися британські уповноважені на міжнародному форумі у Берліні, приймаючи зміни до Сан-Стефанського договору.

Великобританію на Берлінському конгресі представляли прем'єр-міністр Б. Дізраелі, міністр закордонних справ Р. Солсбері і британський посол у Берліні О. Рассел, який мав добрі відносини з О. Бісмарком і його помічниками. Рішення лорда Біконсфілда їхати на конгрес було несподіваним не тільки для опозиції, а й для його колег. Репортерами висувалися найрізноманітніші версії причин, які змусили прем'єра особисто відвідати німецьку столицю. І хоча більшість з них не мала нічого спільного з дійсністю, знайшлися і ті, хто досить чітко визначив мету поїздки Б. Дізраелі до Берліну. А полягала вона у тому, що

прем'єр прагнув завершити свою політичну кар'єру тріумфом [9, 114]. Маючи у своєму арсеналі такі значні аргументи, як британсько-російський протокол від 30 травня 1878 р., Кіпрська конвенція від 4 червня 1878 р. і угода з Австро-Угорщиною від 6 червня цього ж року, лорд Біконсфілд мав усі підстави розраховувати на те, що Берлінський конгрес стане гідним завершенням його політичної діяльності.

Відправляючись до Берліну, британські високопосадовці сподівалася закріпити попередні домовленості з Росією, включивши їх до загальноєвропейської угоди. У разі досягнення цієї мети Лондон зменшував вплив Петербургу на Балканському півострові. Це прагнення було цілком зрозумілим і очевидним для всіх учасників конгресу. Але британська сторона мала ще й прихований інтерес у цій справі. Р. Солсбері і Б. Дізраелі мали створити умови, при яких набувала чинності Конвенція про оборонний союз між Великобританією і Туреччиною, внаслідок чого Кіпр переходив під британське управління. Протягом усього конгресу британська делегація вирішували саме ці два завдання.

Британські політики намагалися максимально скоротити час між оголошенням на Берлінському конгресі про існування Кіпрської конвенції і фактичним здійсненням окупації острова. Для цього 1 липня адміралу Джону Хею було наказано зібрати усі кораблі британської військово-морської ескадри, які знаходилися у східній частині Середземного моря, і зайняти позиції біля берегів Кіпру. 4 липня ескадра прибула до Ларнакської затоки і організувала повну морську блокаду цього району. Один з панцерників повинен був здійснювати зв'язок і попереджати про можливе наближення судів інших держав. Адмірал Дж. Хей наказав топити будь-яке судно, що спробує висадити військовий десант на Кіпрі [10, 293-294].

Б. Дізраелі і Р. Солсбері вибрали слушну нагоду для того, щоб окупувати Кіпр. На цей час у Європі не було жодної країни, яка б могла завадити британським міністрам здійснити свої наміри щодо переходу острова під управління Великобританії.

Німеччина після перемоги над Францією була зацікавлена у лояльному до себе відношенні з боку Великобританії. Тому О. Бісмарк висловлювався за те, щоб після війни ця країна отримали частину султанських володінь [11, 404]. Крім того, Німеччина не мала життєвоважливих інтересів у Середземному морі. Враховуючи ці обставини, німецький канцлер не став заперечувати проти планів Лондона стосовно Кіпру.

Росія була обмежена у діях угодою Солсбері-Шувалова від 30 травня 1878 року. Уклавши цю угоду Петербург власноруч обмежив можливість протидіяти британській окупації Кіпру. Російські уповноважені особи не стали заперечувати проти переходу острова під владу Великобританії тому, що не бажали втрачати територіальні придбання в азійських провінціях Османської імперії. Привертає увагу той факт, що окупація Кіпру британськими військами мало стурбувала російський уряд. У своєму звіті за першу половину 1878 р., де аналізувалися результати Берлінського конгресу, князь О. М. Горчаков зазначав: «Ми прийняли звістку про захоплення Кіпру спокійно, оскільки для

нас Великобританія на Кіпрі не набагато небезпечніше, ніж на Мальті» [12, 209].

Австро-Угорщині, щоб протистояти зростаючому російському впливу на Балканах, була потрібна допомога Лондона. Саме тому віденський уряд намагався ще до початку конгресу домовитись з британською стороною. 6 червня 1878 року Д. Андраші і британський посол Г. Елліот підписали договір про спільні дії Великобританії й Австро-Угорщини на Берлінському конгресі [9, 108]. Виконуючи умови цієї угоди, Р. Солсбері і Б. Дізраелі допомогли Австро-Угорщині отримати за рішенням конгресу бажану Боснію і Герцеговину. Саме це і вплинуло на рішення Відня не заперечувати проти отримання Великобританією морської станції у Східному Середземномор'ї.

Окупація Кіпру безпосередньо зачіпала інтереси Італія і Франція, але вони також не могли зупинити перехід острова під владу Великої Британії. Італії, яка недавно увійшла до числа великих європейських держав, без підтримки Франції Італія не була здатна завадити британським панцернакам встановити морську блокаду навколо Кіпру і зупинити окупацію острова.

Натомість Франція володіла набагато більшою політичною вагою. Для Великобританії вона була головною суперницею не тільки у Середземномор'ї, а найнебезпечнішим конкурентом у всьому світі, який також вів активну загарбницьку колоніальну політику. Передбачаючи гостру реакцію паризького кабінету, Б. Дізраелі і його команда всі зусилля спрямували на те, щоб нейтралізувати супротивника ціною територіальних поступок, знову ж таки за рахунок Туреччини. Зробити це було не дуже складно, бо Франція була обмежена у діях агресивними планами О. Бісмарка по відношенню до її власної території. Тому протягом усієї Східної кризи французький уряд підтримував дружні стосунки з Росією і всіма силами прагнув не загострювати їх з Великобританією. Обмеженість Франції у діях надала Великобританії можливість без значних ускладнень окупувати вигідно розташовану військово-морську базу у Східному Середземномор'ї.

Коли 6 липня 1878 року учасники Берлінського конгресу перейшли до обговорення територіальних змін в азійських провінціях Туреччини, лорд Солсбері не став заперечувати проти того, щоб Росія отримала Ардаган і Карс – це було передбачено травневою британсько-російською угодою. Крім того, Кіпрська конвенція набувала чинності саме у випадку переходу зазначених міст під владу Російської імперії. Саме тому британський уповноважений заявив, що Великобританія залишає за собою право захищати власні інтереси у Малій Азії і на Близькому Сході будь-якими засобами на власний розсуд [12, 205]. Не важко здогадатися, що мова йшла про окупацію Кіпру. Цією фразою керівник британського зовнішньополітичного відомства підготував уряди європейських держав до офіційного повідомлення про існування Кіпрської конвенції.

Тільки після затвердження конгресом всіх змін до статті XIX Сан-Стефанського договору представники Великобританії офіційно оголосили на конгресі про британсько-турецький оборонний союз і перехід Кіпру під владу Великої Британії. 8 липня 1878 р. С. Норткот оголосив про цей договір у британському парламенті [12, 206].

Виникнення і розповсюдження інформації про те, що Кіпр перейшов під британське управління за рішенням Берлінського конгресу обумовлено одразу декількома причинами. По-перше, підписання Кіпрської конвенції трималося у таємниці, через це широка громадськість дізналася про цей документ лише 8 липня 1878 р. з публікації в лондонській газеті «Дейлі Телеграф». По-друге, окупація Кіпру відбулася саме в той час, коли Берлінський конгрес близився до свого завершення, тому журналісти, які бажали якомога швидше повідомити про результати загальноєвропейського форуму, пов'язати ці дві події.

По-третє, на Берлінському конгресі вирішувалися питання про відторгнення від Туреччини деяких територій. Наприклад, Росія отримала Бессарабію, Карс і Ардаган, Австро-Угорщина – Боснію і Герцеговину. Окупація Кіпру Великобританією досить органічно продовжила цей ряд. Через ці обставини, відразу ж після висадки на Кіпрі британського десанту, поширились інформація, що окупація відбувається згідно рішення, яке було ухвалено на міжнародному конгресі у німецькій столиці. Саме така версія стала найбільш поширеною, коли мова йшла про встановлення британської влади на Кіпрі.

Таким чином, можемо зробити висновок, що, хоча доля Кіпру не обговорювалася на засіданнях Берлінського конгресу і з цього приводу не приймалося ніяких рішень, все ж таки цей міжнародний форум вплинув на перехід острова під владу Великобританії. Перш за все, рішення конгресу створили умови, при яких Кіпрська конвенція набула чинності: Росія отримала Ардаган, Карс і Батум. Без цього Конвенція про оборонний союз між Великобританією і Туреччиною відносно Азійських провінцій Туреччини втрачала своє значення і мала бути анульованою згідно шостого пункту першої додаткової статті Кіпрської конвенції від 1 липня 1878 року.

Крім того, Р. Солсбері і Б. Дізраелі, використавши ажіотаж, який навмисно створили напередодні конгресу, зуміли укласти з Російською та Австро-Угорською імперіями двосторонні угоди, які перетворили ці країни із супротивників окупації острова у сторонніх спостерігачів.

Література

1. Новый энциклопедический словарь / Под общ. ред. акад. К. К. Арсеньева. – СПб.–Пг.: Изд-во Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон, 1911 – 1916. – Т. 21. – 960с.
2. Уразова Е.И. Кипр / Уразова Е.И. – М. : Мысль, 1966. – 151 с.
3. Stokesbury J.L. A Short History of World War / J.L.Stokesbury. – I. N.Y., 1981. – 362p.
4. Дегоев В.В. Внешняя политика России и международные системы: 1700-1918 гг. : учеб. пособие / В.В. Дегоев. – М. : РОССПЭН, 2004. – 495 с.
5. Зуев М.Н. История России с древнейших времён до начала XXI века для школьников ст. кл. и поступающих в ВУЗы [Текст] : учебное пособие / М.Н. Зуев. - 8-е изд., пересмотр. - М. : Дрофа, 2005. - 928 с.
6. Кацва, Л. А. История Отечества [Текст]: справ. для старшеклассников и поступающих в вузы: полный курс подготовки к выпуск. экзаменам / Л.А. Кацва. – М.: АСТ-пресс, 2001. – 846 с.
7. Орлов А.С. История России с древнейших времен до наших дней: учебник / А.С. Орлов, В.А. Георгиев, Н.Г. Георгиева, Т.А. Сивохина – М.:«ПБОЮЛ Л.В.Рожников». – 2001. – 564 с.

8. Сборник договоров России с другими государствами. 1856–1917. / Под редакцией Е.А. Адамова. – М.: Госполитиздат, 1952. – 464 с.
9. Виноградов К.Б. Мировая политика 60–80-х годов XIX века: События и люди / К.Б. Виноградов. – Л., 1991. – 168 с.
10. Hill N. History of Cyprus / N. Hill. – Cambridge, – vol. IV. – 742 p.
11. Поездка графа Н.П. Игнатьева по европейским столицам перед войною 1877–1878 гг. // Русская старина. – 1914. – Т. 159. – № 9. – С. 402-407.
12. Шпаро О. Б. Захват Кипра Англией / О.Б. Шпаро. – М.: Наука, 1974. – 280с.

Мигаль С.В. Берлинский конгресс 1878 года и оккупация Кипра Великобританией.

Характеризуется процесс перехода Кипра под власть Великобритании в 1878 году, раскрывается влияние Берлинского конгресса на оккупацию острова, анализируются факторы, которые непосредственно повлияли на этот процесс.

Ключевые слова: Берлинский конгресс, Великобритания, дипломатия, Кипр, международные отношения, оккупация.

Migal S.V. Berlin congress of 1878 and occupation of Cyprus Great Britain.

In the article the process of transition of Cyprus is characterized under power of Great Britain in 1878, influence of Berlin congress opens up on occupation of island, factors which directly influenced on this process are analyzed.

Keywords: Berlin congress, Great Britain, diplomacy, Cyprus, international relations, occupation.

Рецензент: **Бельдюгін В.А.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
10.02.2012

УДК 929:51(091)

Мірошніченко О.В.

СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ВИКЛАДАННЯ ГЕОМЕТРІЇ В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Стаття присвячена історії розвитку та викладання геометрії в Київському університеті у другій половині XIX ст. - на початку XX століття. Представлені імена відомих математиків-геометрів, викладачів університету та їх наукові праці, в яких розглянуті різні розділи геометрії.

Ключові слова: геометрія, аксіома, математики-геометри, Київський університет.

Важливою і доцільною складовою у викладанні математичних дисциплін є знання історії науки, бо вона є елементом людської культури. В даній роботі розглядаються історичні аспекти розвитку геометрії, яка є результатом колективної праці багатьох зарубіжних і вітчизняних вчених, і не тільки як математичної науки, а і як предмета, який обов'язково викладали і викладають студентам. Також наведені праці відомих геометрів, які читали лекції в Київському університеті у другій половині XIX ст. - на початку XX століття. Ці праці були спрямовані не лише на теоретичний розвиток геометрії, а і знаходили практичне застосування для інженерних задач. Вище згадана сторона діяльності самовідданих, працелюбних київських викладачів математичних наук не є широко відомою. Тому є необхідність ще більш ретельно і наповнено, з науковою зацікавленістю зануритися у історію і переглянути її сторінки про забуті відомості про цю науку, без якої не може розвиватися а ні механіка, а ні фізика, а ні астрономія, а ні будь яка технічна дисципліна.

Виникнення геометричних представлень відноситься до вельми віддалених часів. Початкове оформлення їх за звичай пов'язують зі стародавніми культурами Вавилону та Єгипту. В ті часи було отримано багато основних геометричних фактів, крім того склалося поняття про доведення теорем. Природно, що настав час, коли весь накопичений матеріал необхідно було розташувати в логічному порядку. Викладення основ геометрії пов'язується з появою відомих «Початків» Евкліда, які в тринадцяти книгах містять в основному матеріал елементарної геометрії. В першій книзі подаються умови рівності трикутників, співвідношення між сторонами та кутами трикутників, теорія паралельних ліній, умови рівновеликості трикутників та багатокутників. У другій книзі розглядається перетворення багатокутника в рівновеликий квадрат. Четверта книга присвячена описаним і вписаним багатокутникам, в шостій йде мова про подібність багатокутників. А останні три книги присвячені викладанню основ стереометрії. Кожна книга починається з означення тих понять, якими оперують в даній книзі, потім наведені постулати, аксіоми. Наступним кроком викладаються теореми геометрії, які розташовані в порядку логічної залежності таким чином, щоб кожне твердження можна було довести на основі попередніх тверджень, постулатів, аксіом. Перелічення визначень і аксіом, які достатні для строгого логічного доведення всіх наступних теорем називають аксіоматичним обґрунтуванням геометрії. Переконливість логіки Евкліда в багатьох випадках підкріплюється звичками наших просторових уявлень[1]. На протязі багатьох століть, строгість евклідових доведень завжди визнавалась взірцем для наслідування і до XIX століття була достатньою. І тільки в кінці XIX століття остаточно була усвідомлена ідея точної логічної побудови геометрії, була вказана повна система аксіом, з яких всі теореми виводилися без усяких посилань до наочності наших просторових уявлень.

Після відкриття Київського університету св. Володимира у 1834 році діяльність його кафедр, факультетів, підрозділів щодо викладання певних розділів математики не була чітко розмежована. З початку математичні науки читали на другому відділенні філософського факультету, який з 1850 року отримав назву фізико-математичний. В Києві на той час в університеті ще не було достатньої кількості викладачів, які б були підготовлені для читання лекцій з математичних наук. З самого початку лекції з чистої та прикладної математики читали професори Степан Степанович Вижевський (1783-1850) і Григорій Власович Гречина (1796-1840), які виховувалися в Віленському університеті. Курс лекцій з аналітичної геометрії, який було наповнене надзвичайно великим матеріалом, та викладено обдуманно, чітко і послідовно, Вижевський В.В почав читати з 1836 року за підручником Біо (Біо І.В, 1774-1862). Відмітимо, що загально прийняту ідею розглядати синус і косинус як координати точки круга з радіусом одиниця і на це спиратися при визначенні їх знаку дав нам Біо з широко відомим його трактатом «Аналитический трактат о кривых и поверхностях второго порядка»[2], який було надруковано в Парижі в 1802 році і який мав восьме останнє перевидання в 1834 році. В цій роботі термін «аналітична геометрія» мав вже сучасний зміст. Тобто це розділ геометрії, в якому геометричні фігури та їх властивості досліджуються за

допомогою можливостей алгебри. В основі цього метода використовується метод координат, який вперше застосував Декарт і який полягає в тому, що кожному геометричному співвідношенню ставиться у відповідність деяке рівняння, яке пов'язує координати фігури і тіла. Новий термін «аналітична геометрія» вперше з'явився в назві книзі Гарньє (Garnier I.G., 1766-1840) «Начала аналитической геометрии», яка була видана в Парижі в 1801 році. Вище згаданих викладачів Степана Степановича Вижевського і Григорія Власовича Гречину в 1838 році змінив вихованець Петербурзького Головного педагогічного інституту Микола Михайлович Гренков (1810-1861). Будучи викладачем математики, М.М. Гренков, читав алгебру і аналітичну геометрію за своїми конспектами. Серед нових ерудованих викладачів, які в подальшому поповнювали викладацький склад університету були Микита Андрійович Дяченко (1809-1877) і Амос Андрійович Дяченко (1814-1852), які приїхали з Харківського університету в 40-роках XVIII сторіччя. М.А.Дяченко за свою педагогічну практику прочитав багато лекцій з таких курсів як аналітична геометрія, застосування диференціального і інтегрального числення до геометрії. В 1852 році він в Києві опублікував працю «О влиянии дифференциального и интегрального исчисления на успехи геометрии и механики». В якості навчальних посібників М.А.Дяченко використовував твори Коші (Cauchy A. I., 1780-1867), Лагранжа (Lagrange J.I., 1736-1813), Лакруа (Lacroix S.F., 1765-1843), Леруа (Leroу Ch. F.A., 1780-1854). Амос Андрійович Дяченко у 1846-1852 роках в Київському університеті читав нарисну геометрію, яка навчала робити такі креслення, на яких предмет зображується майже таким, яким ми його бачимо, а по накресленим лініям можна точно визначити розміри предмету та його істинний вигляд. Його дисертація на ступінь доктора наук, яку він захистив в 1851 році мало назву «О кривизне поверхности». Геометрія, яка досліджує найпростіші геометричні об'єкти засобами елементарної алгебри на основі методу координат називається аналітичною геометрією. Її методи застосовуються до фігур на площині і до поверхонь в тривимірному просторі, а також допускають узагальнення і на просторі вищих вимірів. Сам метод полягає у вивченні властивостей фігури за допомогою відповідного рівняння досліджуваного засобами алгебри. Сутністю основної задачі є вивчення геометричних фігур за допомогою співвідношень між координатами точок, з яких ці фігури утворені. Будь яку фігуру можна розглядати як множину точок, яка задовольняє деякій геометричній умові. Цю умову можна записати в вигляді алгебраїчного рівняння, яке зв'язує координати x і y кожної точки фігури. Головним інструментом аналітичної геометрії служить формула відстані між двома точками $P_1 = (x_1, y_1)$ и $P_2 = (x_2, y_2)$, де числа x_1, y_1, x_2 і y_2 можуть бути будь якими дійсними числами, додатними, від'ємними, або нулем.

До Київського університету з Московського перейшов викладати Іван Іванович Рахманінов (1826-1896), який закінчив курс навчання в Москві у 1848 році. В своїй науковій діяльності І.І. Рахманінов займався також геометрією поверхонь та написав статтю і мемуари, які присвятив цій тематиці. Учні І.І. Рахманінова: Павле Ємілійович Ромер (1835-1899), Михайло Єгорович

Ващенко-Захарченко (1825-1912), Василь Петрович Єрмаков (1845-1922) внесли значний вклад в наукові дослідження, які проводилися в Київському університеті і які тісно перепліталися з викладення своїх здобутків на лекціях. П.Є. Ромер в 1868 році регулярно почав читати застосування диференціального і інтегрального числення до задач геометрії. Підручник з цієї дисципліни має назву «Приложение дифференциального и интегрального исчисления к геометрии». В цей же час в університеті М.Є. Ващенко-Захарченко читає курс проективної геометрії. Головною особливістю проективної геометрії є принцип подвійності, який додає симетрії до багатьох конструкцій. Проективна геометрія вивчає властивості фігур, інваріантних при класі проективних перетворень, а також самих цих перетворень. Проективна геометрія доповнює Евклідову, допомагає здійснити прості рішення для багатьох ускладнених задач. В 1878 році М.Є. Ващенко-Захарченко вперше починає читати курс неевклідової геометрії. Не одне покоління студентів навчалося за такими підручниками цього визначного математика як «Аналитическая геометрия двух и трех измерений», «Проективная геометрия». На кінець ХІХ –початок ХХ століття припадає період зростання, ствердження і визначення математичної школи Київського університету. Можна зазначити, що у другій половині ХІХ ст. розвиток математики і механіки в університеті відбувався під впливом таких відомих вчених, як І.І. Рахманінов, П.Є. Ромер, М.Є. Ващенко-Захарченко, В.П. Єрмаков, Б.Я. Букреєв, Г.К. Суслов, які з 1890 року були членами створеного Київського фізико-математичного товариства. В Київському університеті легендарною і цікавою постаттю був великий педагог і вчений Борис Якович Букреєв, на наукові інтереси якого, як і на все життя, вплинув великий математик В.П. Єрмаков. У 1880 році студентській роботі Б.Я. Букреєва з геометрії «Геометрическая теория движения неизменяемой плоской фигуры в своей плоскости» була присуджена Велика золота медаль. Ставши професором кафедри чистої математики він читає лекції і з курсу геометрії. У 1900 році надруковано навчальний посібник «Элементы теории поверхностей», який розглядається як класична праця з диференціальної геометрії, а у 1903 році «Курс приложений дифференциального исчисления к геометрии»[3]. Все своє життя він ніколи не припиняв ні викладацької, а ні наукової діяльності. Б.Я. Букреєв викладав математичні дисципліни і зокрема геометрію в різних учбових закладах.

В 1886 році в журналі «Университетские известия» з'явилась одна з перших геометричних робіт Б.Я. Букреєва «Заметка об эволютах». Борис Якович першим розпочав читати курс теорії поверхонь як самостійну дисципліну в Київському університеті. Наприкінці 90-х років ХІХ-го століття диференціальна геометрія займала головне місце серед його наукових інтересів. Саме їй він присвятив працю «Выражение элемента поверхности постоянной кривизны в симметрических координатах». Згодом була видана його відома книга «Курс приложений дифференциального и интегрального исчисления к геометрии» (1900). Борису Яковичу належить перше застосування симетричних координат для вивчення диференціальних параметрів. Свої досягнення в області диференціальної геометрії Б.Я. Букреєв виклав, написавши у 1928 році

курс «Диференційна геометрія (простір 3-вимірів)» та статтю «До теорії просторових кривих» у 1930 році. Більше двадцять років життя (з 40-х до 60-х років ХХ-го ст.) наукові інтереси професора були зосереджені в основному на неевклідовій та проєктивній геометрії. На цю тему він опублікував близько 15 робіт, найбільша з яких - «Неевклідова планіметрія в аналітичному викладі», де геометрія Лобачевського на площині була викладена аналітичними методами. Одна із його останніх робіт «О тригонометрии Лобачевского» була надрукована в Наукових записках КДУ, в 1957 році. Як бачимо, більше 70 років (з середини 80-х років ХІХ століття до кінця 50-х років ХХ століття) геометричні дослідження в Київському університеті були тісно пов'язані з ім'ям відомого вченого та педагога Б.Я. Букреєва. Розглянуто тільки декілька сторінок з історії розвитку геометрії. Природно, що згадано не всі імена славетних математиків-геометрів, які мали відношення до становлення і розвитку різних розділів геометрії і які починали нелегку справу: започатковували курси лекцій, складали підручники і видавали їх тощо. Розвиток геометрії в ХІХ-ХХ столітті мав дуже сильний вплив на всі області математики, але і сам час приніс із собою новий глибокий переворот і в зміст геометрії, і в її методи, і в самі погляди на її сутність.

Література

1. Ефимов Н.В. Высшая геометрия / Н.В. Ефимов, Москва: Изд-во Наука, 1971, - 576 с.
2. Вилейтнер Г. История математики от Декарта до середины XIX столетия, / Г.Вилейтнер, Москва: Изд-во Наука, 1966, - 508 с.
3. Історія Київського університету, 1834 – 1959. – Київ, 1959. - 629 с.

Мирошниченко Е.В. Страницы истории преподавания геометрии в Киевском университете.

Статья посвящена истории развития и преподавания геометрии в Киевском университете во второй половине XIX ст. – в начале XX столетия. Представлены имена известных математиков-геометров, преподавателей и их научные работы, в которых рассматриваются различные разделы геометрии.

Ключевые слова: геометрия, аксиома, математики-геометры, Киевский университет.

Miroshnychenko E.V. Pages of history of teaching geometry are in the Kievan university.

The article is devoted to the history of the development and teaching of geometry at the University of Kiev in the second half of the nineteenth century - in the early twentieth century. We present the names of famous mathematics-geometers, teachers and their scientific works, which shows the different sections of the geometry.

Keywords: geometry, axiom, mathematics-geometers, University of Kiev.

Рецензент: Д'яконіхін А.В., канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
27.01.2012

РОЗВИТОК СПІВРОБІТНИЦТВА БІЛОРУСІ ІЗ ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ В ПОВОЄННИЙ ЧАС

Показано основні напрямки співробітництва Білорусі із зарубіжними країнами після Другої світової війни. Розглянуто форми таких стосунків, проблеми білоруської дипломатії.

Ключові слова: Білорусь, зовнішня політика, культурні зв'язки, міжнародне співробітництво.

Тенденції зовнішньополітичного співробітництва в історії республік колишнього СРСР, який був державою, побудованою за федеративною ознакою, з дуже широкими, у декларативному плані, повноваженнями союзних республік, на практиці завжди означали суворе підпорядкування єдиному центру в Москві. Спроби здійснення самостійну зовнішньополітичну діяльність завжди виявлялися приреченими на невдачу, хоча Білорусь, як і Україна, була учасником ООН. Історія співпраці з іншими державами, спроби певних самостійних кроків у цьому напрямку викликають велику зацікавленість для дослідника. За радянських часів здійснювався аналіз подібної практики, у низці таких досліджень можна відзначити роботи Лейкіна Є.О. [1], Богомолова О.Т. [2]. Цікавий матеріал з цієї проблеми містять і колективні роботи того часу [3].

За роки, що минули після закінчення Другої світової війни, БРСР перетворилася на республіку з розвиненим промисловим потенціалом. Було створено автомобільну, тракторну, верстатобудівну, радіоелектронну, нафтовидобувну, нафтопереробну та нафтохімічну промисловість, налагоджено виробництво автоматичних ліній, електронно-обчислювальних машин, низьковольтної апаратури, калійних добрив, деревоволокнистих і деревостружкових плит. Це й зумовило швидке зростання її участі в зовнішньоторговельній і, як наслідок, у зовнішньополітичній діяльності Радянського Союзу. Важливим напрямком діяльності Білорусі на міжнародній арені був розвиток рівноправного, взаємовигідного економічного, торговельного та науково-технічного співробітництва з іншими країнами. Однак, у перші повоєнні роки на розвитку зарубіжних зв'язків Білорусі позначився ряд обставин: труднощі відновлення господарства, «холодна війна» між протилежними політичними системами, політика «закритості» радянського суспільства, практика підозрілого ставлення влади до всіх, хто мав контакти з представниками інших країн. Серйозною перешкодою стала й розгорнута в другій половині 1940-х - початку 1950-х рр. кампанія боротьби з так званим космополітизмом і підлабузництвом перед Заходом. У цих умовах навіть постанову Ради Міністрів БРСР і ЦК КП(б)Б про організацію Білоруського товариства культурних зв'язків із закордонням, ухвалену 1946 р., було реалізовано лише в 1952 р.

Лише у зв'язку з «відлигою», що розпочалася після смерті Й.Сталіна, з'явилися перші позитивні зміни в міжнародних контактах. У 1953 р. при Раді Міністрів БРСР було створено управління з іноземного туризму. У 1955 р. Білорусь відвідали перші іноземні групи туристів, і понад 100 осіб з Білорусі

побувало за кордоном [4]. У подальшому зарубіжні зв'язки, особливо з країнами соціалістичної співдружності, стали розвиватися більш успішно. Цьому сприяв економічний і культурний розвиток Білорусі, а також новий зовнішньополітичний курс, прийнятий в СРСР у період десталінізації.

Розширювалися культурні зв'язки Білорусі із зарубіжними країнами. Якщо в 1952 р. в республіці побувало 10 зарубіжних делегацій, у 1956 р. - 45, то в 1957 р. - близько 100. Здебільшого це були делегації з соціалістичних країн. Загалом у 1951-1958 рр. Білорусь відвідало понад 350 громадських, парламентських і профспілкових делегацій, творчих колективів. У свою чергу, частіше стали виїжджати за кордон представники білоруської науки та культури. Значну роботу в цьому напрямку проводило Білоруське товариство культурних зв'язків із закордонням (БілТКЗ), перетворене в 1958 р. на Білоруське товариство дружби та культурних зв'язків із зарубіжними країнами. З другої половини 1950-х рр. у Білорусі стали практикуватися дні національних культур окремих країн, тематичні кінофестивалі, виставки тощо. У 1958 р. такі заходи було проведено спільно з Польщею та Болгарією.

У Білорусі стали відзначатися події, пов'язані зі знаменними датами у світовій культурі. Відзначалися, зокрема, ювілеї давньогрецького драматурга Арістофана, голландського живописця Г.Рембрандта, італійського драматурга К.Гольдоні, данського казкаря Г.К.Андерсена, англійського письменника й громадського діяча Б.Шоу. Поступово активізувалися й зарубіжні наукові зв'язки. У 1955 р. і 1958 р. групи білоруських учених-академіків брали участь у міжнародних конференціях у Женеві щодо використання атомної енергії в мирних цілях. У 1958 р. в наукові відрядження за кордон виїжджали 23 вчені АН БРСР. Розширювався обмін науковою інформацією та періодичними виданнями. АН БРСР у цей час направляла свої видання на 123 закордонні адреси до 29 країн світу. В обмін на це тільки в 1957 р. вона отримала 3,7 тис. наукових зарубіжних видань [5].

У 1950-і рр. важливим напрямком зовнішньої політики Білорусі стала боротьба за утвердження мирного співіснування держав з різним суспільним ладом, встановлення взаємовигідних економічних і культурних зв'язків. Республіка брала участь у вирішенні різнобічних проблем життя міжнародного співтовариства. Її представники постійно працювали на сесіях Генеральної Асамблеї ООН, більш ніж у 100 міжнародних конференціях і нарадах.

Значним напрямком міжнародної діяльності Білорусі стало доручення до руху поріднених міст та відповідних територіальних одиниць. Першими були Мінськ і Нотінгем (Великобританія), що стали побратимами в 1957 р. У 1958 р. 7 міст Білорусі мали такі зв'язки з 14 містами 9 країн: Анголи, Великобританії, Бельгії, Індії, США, Мексики, Фінляндії, Франції та Японії. У цьому ж році всі шість областей Білорусі мали систематичні зв'язку з воєводствами, округами й областями в Польщі, Німецькій Демократичній Республіці (НДР), Болгарії, Чехословаччині.

Активна діяльність Білорусі на міжнародній арені обумовила створення відповідних органів у системі державного управління. Було створено постійну комісію у закордонних справах Верховної Ради БРСР, спеціальні підрозділи в Раді Міністрів, Держплані та інших відомствах. Створювалися й громадські

організації. З 1958 р. активно працював Комітет молодіжних організацій БРСР, який уже того ж року налагодив зв'язки із союзами та об'єднаннями молоді понад 20 країн світу, з 1974 р. - Білоруське товариство з культурних зв'язків зі співвітчизниками за кордоном «Батьківщина». Міжнародне визнання отримала діяльність Білоруського комітету захисту миру, заснованого в 1951 р. Усе це призвело до розширення зв'язків із зарубіжними країнами. Білоруське товариство дружби й культурного зв'язку із зарубіжними країнами, наприклад, у 1985 р. підтримувало відносини з 300 організаціями 75 країн. За участю громадських організацій на території республіки проводилися мітинги, марші, конгреси, зустрічі та інші заходи.

Білорусь підписала й ратифікувала конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти (1962 р.), про політику в галузі зайнятості (1967 р.), про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1969) тощо. З ініціативи білоруської делегації в 1975 р. ООН ухвалила декларацію про використання науково-технічного прогресу в інтересах миру та на користь людству. Якщо наприкінці 1950-х рр. республіка була учасницею 54 міжнародних договорів, то в середині 1980-х р. - понад 160 [6]. Діяльність Білорусі на міжнародній арені координувалися, узгоджувалися з політикою СРСР, країн-учасниць Варшавського договору та членів Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ).

Білорусь підписала також важливі акти щодо захисту прав людини: про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1966 р.); про громадянські та політичні права; про економічні, соціальні та культурні права (1968 р.). Однак, протягом 1970-1980-х рр. республіканське законодавство так і не було приведено у відповідність з деякими положеннями цих документів. Це стосується, насамперед, права вільного пересування громадян, їх виїзду за кордон і повернення, направлення громадянами скарг у разі порушення їхніх прав до міжнародного Комітету з прав людини та ін.

Розширювалися зовнішньоекономічні зв'язки Білорусі, які здійснювалися, як правило, через загальносоюзні спеціалізовані відомства та організації. У 1957 р. Мінський автозавод виконував експортні замовлення для 21 країни світу, продукція тракторного заводу постачалася до 20 держав, це були переважно члени РЕВ, а також країни Азії, Африки, що розвивалися. У 1958 р. 20 підприємств республіки виконували замовлення всесоюзних зовнішньоторговельних організацій. З Білорусі за кордон постачалися верстати, електротехнічні вироби й деякі інші товари. Обсяг експорту промислової продукції на цей час порівняно з 1953 р. зріс більш ніж утричі.

У 1950-і рр. вироби білоруської промисловості експонувалися на міжнародних виставках у Лейпцігу, Відні, Ліоні, Карачі тощо. Тільки в 1956 р. Білорусь брала участь у 14 міжнародних виставках. У 1958 р. на Всесвітній виставці в Брюсселі деякі товари з БРСР були удостоєні найвищих нагород, у тому числі двох премій «Гран-прі». Золотими медалями були нагороджені трактори «Білорусь», 40-тонний автосамоскид, радіоприймач «Дружба».

З кінця 1950-х до середини 1980-х рр. у багато разів зросли експортні поставки, збільшився імпорт. Якщо в 1956 р. тільки 100 підприємств Білорусі постачали свою продукцію до 47 зарубіжних країн, то в 1985 р. - уже 300

підприємств – більш ніж до 100 держав. У цей час Білорусь брала участь у будівництві нафтопроводу «Дружба», створенні об'єднаної енергосистеми «Мир», газопроводу Кобрин - Брест - Варшава. Однак її зовнішньоекономічна діяльність регламентувалася загальносоюзними органами, і валютні надходження білоруським постачальникам були незначними.

Відповідно до міжнародної програми в Білорусі в 1960-1980-і рр. здійснювалася підготовка кадрів для зарубіжних держав. До 1985 р. було підготовлено близько 10 тис. фахівців (переважно з країн, що розвивалися), у тому числі 4 тис. іноземців закінчили виші, понад 1 тис. - технікуми, багато з них стали висококваліфікованими робітниками.

Істотну роль у міжнародному співробітництві Білорусі відігравали культурні, наукові, туристичні та спортивні зв'язки. Культурний і науковий обмін із зарубіжними країнами постійно розширювався. За 1946-1985 рр. за кордоном побачили світ 342 твори 55 білоруських письменників, які знайомили іноземного читача з культурою, соціальним досвідом білоруського народу. Найбільшу популярність за кордоном отримали твори Я.Купали, Я.Колоса, Я.Бриля, І.Мележа, А.Адамовича, В.Короткевича, М.Танка та ін.. 25 мовами світу було видано за кордоном твори В. Бикова. Традиційними стали проведення днів національних культур, міждержавний обмін виставками, кінофільмами, творчими колективами. Тільки в 1985 р. представники білоруської культури й мистецтва виступали в 39 країнах, а БРСР, у свою чергу, прийняла діячів культури з 17 держав. Починаючи з 1960-х рр., стали укладатися договори про співробітництво з іноземними науково-дослідними, проектно-конструкторськими установами. У 1985 р. 23 інститути АН БРСР проводили спільні дослідження із зарубіжними колегами. Аналогічну роботу проводили 10 вузів республіки.

Таким чином, у 1950-1980-і рр. розширилися міжнародні зв'язки Білорусі, удосконалювалися їхні форми та зміст. Усе це значною мірою сприяло підвищенню економічного, науково-технічного та культурного рівня республіки, посиленню соціально-економічного та духовного потенціалу білоруського народу, а також зміцненню дружби й взаєморозуміння між народами.

Література

- 1.Лейкин Э.А. Дружба. Сотрудничество. Братство: участие БССР во всестороннем развитии связей Советского Союза со странами социализма. Мн.: Беларусь, 1983. - 174 с.
- 2.Богомолов О.Т. Страны социализма в международном разделении труда. М.: Наука, 1980. - 368 с.
- 3.Белорусская ССР и социалистические страны: укрепление дружбы, сотрудничества, братства (1945-1987 гг.) / Г.Г.Сергеева, Л.В.Языкович, В.Е.Снапковский и др. Мн.: Наука и техника, 1987. - 443 с.; Новый этап экономического сотрудничества СССР с развитыми капиталистическими странами / А.И.Бельчук, Ю.С.Бегма, А.П.Огнев и др.; Отв. ред. А.И.Бельчук. М.: Наука, 1978. - 249 с.
- 4.Нарысы гісторыі Беларусі. - Ч.2. - Мн., 1995. - С.350.
- 5.История Белорусской ССР. - Мн., 1977. - С.508.
- 6.Нарысы гісторыі Беларусі. - Ч.2. - Мн., 1995. - С.410.

Морозов Р.Н., Самарская Е.В. Развитие сотрудничества Беларуси с зарубежными странами в послевоенное время.

Показаны основные направления сотрудничества Беларуси с зарубежными странами после Второй мировой войны. Рассмотрены формы таких отношений, проблемы белорусской дипломатии.

Ключевые слова: Беларусь, внешняя политика, культурные связи, международное сотрудничество.

Morozov R.M., Samarskaya E.V. The development of the Belarus' cooperation with foreign countries in the postwar period.

The article presents the main directions of the cooperation between Belarus and foreign countries after World War II. It is considered a form of such relationship, the problems of the Belarusian diplomacy.

Keywords: Belarus, foreign policy, cultural communication, international cooperation.

Рецензент: Санжаров С.М., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
15.02.2012

УДК: 94(477+73)

Недошитко І.Р.

КІЛЬКІСНИЙ ТА ЯКІСНИЙ СКЛАД УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ В США наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст.

Досліджено та проаналізовано кількісні та якісні зрушення складу української діаспори в Сполучених Штатах Америки, а також показано її соціальний статус.

Ключові слова: українська діаспора; «четверта хвиля»; місія компактного проживання; громадські організації; освітньо-професійні досягнення.

Одним із важливих чинників зміцнення авторитету України у світовому просторі, інтеграції у світове співтовариство є забезпечення зв'язків із закордонним українством, адже українці відносяться до тих етносів, значна частина яких проживає поза межами своїх власних етнічних теренів. Українська діаспора увиразнює українську присутність у світі та допомагає реалізації зовнішньополітичної місії України як держави, а також проводить культурну, економічну та ін. співпрацю із історичною батьківщиною. Сьогодні українська діаспора – одна з найбільших серед планетарних етнічних утворень, яку умовно поділяють на західну та східну. Східна діаспора перебуває в межах поселення українців поза Україною, котрі проживають на теренах колишнього СРСР, а західна – поза його межами. З огляду на наявну статистику, а саме інформацію сайту Світового конгресу українців, який є міжнародною координаційною надбудовою українських громад діаспори у 32-х країнах світу, і презентує інтереси понад 20-ти мільйонів українців [1], видається логічним і актуальним дослідження кількісного і якісного складу українців в окремих країнах, їхнього статусу, формату зв'язків із етнічними землями.

Тому метою даної статті стало з'ясувати скільки українців проживає у Сполучених Штатах Америки; як давно вони зорганізовані, яке їхнє суспільно-політичне та соціально-економічне становище, на якому щаблі соціально-суспільної драбини вони перебувають.

З огляду на поставлену мету спробуємо розв'язати наступні завдання:

- дослідити та проаналізувати кількісні та якісні зрушення у складі української громади в США упродовж періоду незалежності України;
- з'ясувати, яке суспільно-політичне становище вони займають.

Для виконання поставлених завдань, варто внести термінологічну ясність у вживання термінів, пов'язаних із визначенням статусу, ролі та місця української спільноти за межами власної етнічної території. Для вирішення будь-якого завдання доцільним є звертання до теоретичних питань, зокрема впорядкування системи понять і термінів. У цьому контексті може відбуватися перегляд існуючих понять, вилучення застарілих, впровадження нових, що презентують новітні підходи і тенденції. Упорядкування понятійно-термінологічного апарату є однією із прикмет динамічного розвитку науки, що вкотре засвідчує активізація наукової спільноти щодо обговорення усталених термінологічних конструкцій.

Важко сказати, хто і коли почав вживати термін «українська діаспора» для означення всіх людей українського походження за межами України. Пальму першості у цих дослідженнях займають самі ж представники української діаспори. Ще в 1920-1930 рр. цим терміном користувався визначний український політолог, етнолог і соціолог В. Старосольський. Остаточо ж він утвердився на початку 1980-их років, коли в дев'ятому томі «Енциклопедії українознавства» з'явилася стаття під назвою «Українська діаспора» [2, с. 11]. Глибоко розкрив суть поняття «українська діаспора» професор В. Маркусь «... Термін «українська діаспора», попри всі його умовності – компактний і зручний для користування, у нашій уяві він викликає цілком конкретне явище – українці або особи українського походження, які мешкають за межами території України» [3, с.16]. І далі «Цей термін краще, як інші, відтворює факт недобровільного розселення людей одного народу чи віри по світах, їх прив'язання до країни походження та їх бажання допомогти матірній землі. Із формуванням ідеології закордонного українства і його ролі щодо «старого краю» (батьківщини) поняття «діаспори» набирає динамічного змісту у протизагаду статичності «імміграції» чи перехідному характерові «еміграції» [3, с.16].

Саме наприкінці ХХ ст., після здобуття Україною незалежності, в наукових колах точилися суперечки з приводу того, чи правомірно стосовно українців, розкиданих по світах, вживати поняття діаспора, яке нібито належить застосовувати лише щодо євреїв. Загалом, слово «діаспора» грецького походження, що означає розсіяння, розселення значної частини представників народу за межами країни його походження (с. 464). (Мала енциклопедія етнології / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відпов. ред.) та ін.. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.). Львівські науковці С.Качараба, Ю. Киричук за українською діаспорою розуміють означення української спільноти поза політичними кордонами України, головним джерелом утворення якої стала еміграція. (Довідник з історії України: посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. За заг. ред. І.Підкови; Р.Шуста. – 2 ге вид., доопр. і доповн.- К.: Генеза, 2002. – 1136 с. (2002 р., с.919)). Методологічними орієнтирами у проведенні досліджень діаспори наповнені наукові студії В.Даниленка, В. Трощинського, Б. Лановика та ін.

Однак, варто зазначити, що аналіз сучасної наукової літератури з проблем діаспор свідчить про відсутність чіткого визначення поняття, яке відображало би

сутність цього феномену, а також ясності у застосуванні самого терміну «діаспора», який досить довільно використовується для позначення різних процесів і явищ, з вкладанням у нього такого змісту, який вважає за потрібне надати йому той чи інший дослідник. До ґрунтовного вивчення даного питання одним з перших підійшов Володимир Євтух, який у підсумку свого дослідження робить висновок про те, що: «під діаспорою слід розуміти частину етносу, яка внаслідок різних обставин опинилася поза межами свого етнічного ядра в іноетнічному середовищі, проте зберегла свою етнічну самобутність, виробила специфічну «діаспорну» самосвідомість, утворила організаційну структуру, що в сукупності дає їй можливість стримувати етнічну трансформацію та групову асиміляцію, а також забезпечувати розвиток і функціонування даної спільноти, етнокультурну спадкоємність поколінь. Як етнічній групі діаспорі притаманні основні властивості етносу. Етнічна територія не виступає для неї матеріальною основою життєдіяльності, а більшою мірою пов'язана із образом батьківщини, духовна пов'язаність з якою виступає одним з визначальних компонентів її самосвідомості. Шляхи формування діаспори зумовлюють два її типи – емігрантські та автохтонні меншини, що відрізняються одна від одної специфікою етнічного самоусвідомлення та самовизначення» [2, с. 45]. Додамо, що діаспора виступає носієм соціальної пам'яті, що уможливорює збереження етнічної ідентичності українців за кордоном. Російський дослідник А. Соколов виокремлює групову пам'ять соціальних груп, яка за своєю структурою наближається до пам'яті національних діаспор в іншомовному середовищі. (Соколов А. Общая теория социальной коммуникации: учеб. пособие / А. Соколов. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2002. – С. 118-119.). Загалом можна виокремити її складові: мова, масив незадокументованих знань, що передаються в усний спосіб; звичаї, традиції; культурні практики; документальні фонди тощо. Завдяки такому виду пам'яті утворюється власна субкультура, що відрізняється від культури іншомовного суспільства.

Нормативно-правові основи дослідження української діаспори закладено затвердженою у 2006 р. Кабінетом Міністрів України Державною програмою співпраці із закордонними українцями на період до 2010 р. З метою врегулювання статусу українців, які проживають за кордоном, полегшення їх контактів з Україною прийнято Закон України «Про правовий статус закордонного українця», який надається Національною комісією з питань закордонного українства при МЗС України.

Окрім того, джерельну базу для проведення відповідного аналізу склали архівні документи Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ (ГДА МЗС) України.

Історіографічну базу дослідження презентує чимало наукових праць вітчизняних та зарубіжних дослідників, що репрезентують українській та світовій громадськості історію перебування українців на теренах Сполучених Штатів Америки. Серед них можна виділити дослідження Станіслава Лазебника «Закордонне українство: витоки та сьогодення» [4], Осипа Мороза «Модерна нація: українець у часі і просторі» [5], Галини Лемех «Immigrant Encounters in the Ukrainian Diaspora in NYC» [6], а також соціально-демографічними питаннями української діаспори США впродовж тривалого часу займаються доктор Олег Воловина та Василь Лопух, які у 2009 році

створили при Науковому Товаристві ім. Шевченка в Америці «Центр демографічних та соціо-економічних досліджень українців у США» та відкрили веб-сайт з докладною інформацією про Центр, його об'єкти та цілі [7]. Саме тому, зважаючи на значний джерельний масив й актуальність тематики, у даній статті зроблено спробу всебічно розглянути кількісні та якісні зрушення у складі української діаспори в США та показати її соціальний статус.

Ретроспективний погляд на історію української еміграції у США дозволяє констатувати чотири періоди, або ж як прийнято говорити, хвилі масового переселенського руху з України. Кожна з них – це реакція людей на особливі зміни життєвих обставин та перебіг історичних подій.

Перша хвиля еміграції з України, хронологічні рамки якої охоплюють період з останньої чверті XIX століття до початку Першої світової війни, була зумовлена переважно соціально-економічними причинами. Другий масовий відтік частини населення за межі своєї батьківщини припадає на період між двома світовими війнами і був викликаний як соціально-економічними, так і політичними обставинами. Третій період іміграції почався після Другої світової війни, а тому більша кількість українців, які імігрували в той час, є політичні в'язні з таборів для переміщених осіб, які знаходились у Німеччині та Австрії. Четверта хвиля міграції припадає на кінець XX ст. і має, передусім, соціально-економічний характер. На думку соціолога проф. Всеволода Ісаєва (Канада), «четверта хвиля» іміграції українців має дві фази. Перша почалася у 1980-их роках, коли етнічні українці, що проживали у Польщі, будучи налякані революційними подіями того періоду, масово емігрували до США і Канади. Про цей період в Україні практично невідомо. Друга фаза – це еміграція з України і починається вона в кінці 1980-их років, тоді ще як громадян СРСР, а вже з 1991 року – як громадян України. До числа цих емігрантів зараховуються не тільки українці, але й представники інших національностей, що проживають на території України [8, с. 5].

Згідно зі статистикою 2007 року, в Сполучених Штатах Америки проживають 936.773 тисяч українців, які визнали своє походження українським. З них 656 тисяч (70 відсотків) народилися вже у США, 270 тисяч – емігранти, 63 відсотки з яких прибули власне з України [9]. За неофіційними даними в країні проживає до 2 млн. українців (офіційна статистика не враховує тих, хто приїздить до США на підставі туристичних, бізнесових чи робочих віз, і залишилися в країні як нелегали або змінили статус свого перебування без отримання іміграційної візи на постійне проживання). Зростання української громади відбувається не за рахунок природного приросту населення, а за рахунок емігрантів «четвертої хвилі». Потік українців до США збільшується з 1994 року, коли Україна увійшла до списку країн-учасниць щодо розігрування лотереї «зелена карта» (Diversity Immigrant Visa Lottery). В цей рік з України виїхало 21010 легальних імігрантів, в наступному, 1995 році – 17432. Найчисельніша група легальних імігрантів з України прибула до США у 1996 році – всього 21079 осіб [10, с.43-44]. У 2005 році Україна посідала 12-ту позицію за кількістю громадян, які легально емігрували до Сполучених Штатів Америки [4, с.78].

Для порівняння, за даними перепису населення в США, який проводиться кожні десять років, у 2000 році загальна кількість українського населення в

Америці становила 893.055 тисяч осіб, що на 152, 252 тисячі більше ніж у 1990 році [11, арк. 2]. Слід відмітити, що ці дані отримані в результаті відповіді на питання «етнічне походження». У респондентів від змішаних шлюбів було право вибору між етнічною належністю батька чи матері. Це означає, що належність до «українців» базується на самовизначенні. Кожний респондент мав повну свободу вибору при відповіді на поставлене запитання. Крім того, опитування проводилося вибірково, в середньому, лише в одній із шести осель, тобто дані базуються на відповідях лише 16,7 відсотках населення.

Найбільшими за концентрацією українського населення у Сполучених Штатах Америки на сьогоднішній день залишаються вісім штатів: Нью-Йорк, Пенсільванія, Каліфорнія, Нью-Джерсі, Іллінойс, Огайо, Мічиган і Флорида. У перших із п'яти проживає більше половини всіх українців у США. В середньому, кількість населення українського походження коливається від 148,7 тис. в штаті Нью-Йорк до 3,982 тис. в штаті Невада [11, арк. 3].

Також, варто зазначити, що у штаті Вашингтон населення українського походження за період з 1990 по 2000 роки збільшилося на 180 відсотків, або на 18 відсотків за рік. Такі штати як Орегон, Південна Дакота, Юта і Айдахо збільшили населення українського походження більше ніж на сто відсотків за період з 1990 по 2000 роки. Також високий приріст спостерігається у Північній Кароліні, Джорджії, Теннессі, Небрасці і Вермонті. Перераховані штати належать до «нетрадиційних» з точки зору вибору місця поселення в них і демонструють сталий географічний процес подальшого розсіювання українців на теренах Сполучених Штатів Америки. Тенденція розсіювання, що спостерігалася в період з 1980 по 1990 роки, закріпилася ще більше протягом останнього десятиріччя, коли українці переїздили туди, де ніколи їх до того не було [11, арк. 3-4]. Пенсільванія є штатом, який найбільше втратив українського населення в період з 1990 по 2002 роки. Зменшення складає 5,8 відсотків. За Пенсільванією йде Род Айленд, українське населення якого зменшилося на 5,6 відсотки. Коннектикут втратив біля 1 відсотку, в той час як Нью-Джерсі практично залишається стабільним у цьому відношенні. Кількість приросту українського населення в інших штатах коливається від максимальних 10,6 відсотків в Оклахомі до мінімальних 2,9 відсотків на Гаваях [11, арк. 6].

Таким чином, практично в усіх штатах досить вагомо збільшилась частка української громади, яка також зазнала значних змін в цілому по США через асиміляційні та міграційні процеси. Досить відчутна міграція на південь, де тепліше, і на захід, де коштів на життя затрачається менше. Також, представники четвертої хвилі еміграції з України внесли радикальні зміни в географію розселення, соціальний склад українців на теренах країни. Половина представників нової української громади – вихідці з центральних та східних областей, причому 26 % від загальної кількості прибули з Києва, і лише 40 % – недавні жителі нашого західного регіону. Їхнім основним завданням, на думку сучасного дослідника Станіслава Лазебника, є вихід з традиційної, геттоподібної моделі життя громадян, створення сучасної системи спілкування й стратегічного керівництва у межах місцевої громади [4, с. 79].

Для відображення загального образу емігрантів «четвертої хвилі» у серпні 2008 року було проведено анкетування осіб, що приїхали до США з України в

період 1990 – 2008 років. Опитування проводилося в містах компактного проживання нових імігрантів, зокрема в Нью-Йорку, Стемфорді, Клівленді, Дітройті, Чикаго, Вашингтоні, Монро. Анкета складалася з двох груп питань: перша – демографічна характеристика імігрантів, друга – оцінка стану умов життя та рівня освітньо-професійних досягнень в Україні і США [8, с.13]. Результати дослідження показали, що 93.4 % новоприбулих – це люди у працездатному віці. Найчисельнішими є вікові групи: 21-30 років – 20.7 %; 31-40 років – 35.5 %; 41-50 років – 28.9%. З точки зору економіки – це найбільш продуктивна частина населення держави, яка практично втрачена для України, але для США загалом і, в даному випадку, для української громади в Америці – це неабияке надбання. 75 % одружені і приблизно стільки ж мають дітей. Понад 80 % дітей проживають з батьками у США, 53 % – це діти у віці до 12 років [8, с.13]. 63% добре володіють англійською мовою і тільки 13% не розмовляють нею. Серед представників 4-ї хвили більшість подружніх пар ідентифікують себе українцями – 81243 (97,2%), проте є змішані подружжя, які називають себе першими як українці, а другими як росіяни або поляки: українці –росіяни – 1157 осіб; і українці – поляки – 125 [12, с.49].

Варто також зазначити, що представники «четвертої хвилі» відрізняються від усіх попередніх «хвиль» динамікою входження в американське суспільство. Якщо брати до уваги матеріальний фактор, то є суттєва різниця між громадянами 4-ї хвилі і тими, хто не належать до цієї категорії, які народженні у США або прибули сюди до 1 січня 1994 року, назвемо їх не емігранти. Власними будинками володіють 72,0 % – не емігрантів і 15,5 % представників 4-ї хвилі. Сімей з річним доходом у 200000 тис. доларів серед представників 4-ї хвилі є 0,4 % і відповідно 4,5% серед не емігрантів [12, с.50-51].

Українська діаспора США належить до високоурбанізованої і освіченої національної меншини. 62.8 % – мають вищу освіту, яку здобули в Україні, а 40 % новоприбулих здобули вищу та професійну освіту вже в Америці, в т. ч.: 24 % навчалися в університетах [8, с.13]. 23 % українців, які проживають в Америці, мають вчений ступінь бакалавра, або таких, що прирівнюються до нього, а 12 % здобули докторати [13, с.93]. У цій ділянці діаспора перевищила загально американські показники.

Ринок праці кожної розвинутої країни поділений на два сектори (сегменти): первинний і вторинний. У первинному секторі працюють в основному висококваліфіковані робітники, яких високо цінують і поважають, і які найчастіше є уродженцями даної країни, у США – 37 % працездатних людей українського походження трудяться на професійних становищах, а відповідний загально американський показник складає лише 26,4 %, серед італійців – 29,6 %, росіян (в їх число входять також євреї) – 51,5 % [13, с.93]. Як подає відомий економіст доктор Осип Мороз, серед американських громадян українського походження 82450 осіб – працівники керівного складу великих американських компаній та менеджери; 15600 науковців; 12850 лікарів; 50050 вчителів; 7900 адвокатів і суддів; 24700 архітекторів та інженерів; 11300 професорів коледжів [5, с.350-351]. І вторинний сектор, який складається з нестабільних місць праці, тут задіяні в основному українці «четвертої хвилі» еміграції, працюють у сім'ях, доглядають за дітьми й хворими та виконують різну домашню роботу. Однак, слід зауважити, що українцям притаманна поступова висхідна соціальна мобільність і

як наслідок перехід від вторинного сектору до первинного з всіма його атрибутами. Нерідко, поруч з трагічними життєвими історіями на шпальтах українських газет з'являється все більше розповідей про успіхи та досягнення, а серед провідних людей української спільноти все частіше можна зустріти імена новоприбулих іммігрантів [14, с. 213].

У Сполучених Штатах Америки функціонує ціла низка освітніх, наукових, суспільно-громадських організацій. Ось деякі з них: Український Конгресовий Комітет Америки; Українська Американська Координаційна Рада; Союз українок Америки; Фундація Україна-США; Українська федерація Америки; Асоціація українських і американських професіоналів «Вашингтонська група»; Українсько-американська фундація Голодомору; Українсько-американська федеральна кредитна спілка «Самопоміч»; Українська православна церква у США; Українська католицька архієпархія у Філадельфії та ін. [15, с.93-124].

Українці в США є невід'ємною складовою частиною американського суспільства. Своїми працьовитими руками, незліченними талантами вони примножують його багатства, прискорюють соціальний прогрес. До когорти таких людей варто віднести Михайла Біду – вченого-економіста, дорадника президентів США. Народився в 1907 році, неподалік від Рави Руської, що на Львівщині. В 1950 році він приїхав до Америки, спочатку оселився в Нью-Йорку, а потім переїхав до Чикаго, де і мешкає до сьогодні. В 1963 році видав свою першу книжку «Основи теорії економії». Заявивши про себе, як висококваліфікованого економіста, професор був запрошений Білим домом до розробки питань, що цікавили уряд США. Згодом він стає дорадником президента Рональда Рейгана. Коли ж у Білий дім прийшов Джордж Буш, то запропонував йому продовжити роботу дорадника з проблем економіки [13, с. 79-80]. Пето Терпелюк – дипломат, посол США в Люксембурзі, спеціаліст з міжнародних відносин в галузі економіки, засновник консалтингової фірми «Терпелюк та партнери» [16,с.232]. Ігор Богачевський – (1928 р. н., родом з м. Сокаль, Львівської обл.) – доктор математики, конструктор, лауреат премій ім. Шевеля, Сааті та В. Брагіна (США) [16, с.157]. Георгій Гамота – (1939 р. н., народився в м.Львів), вчений, урядовець, громадський діяч (США). Директор з наукових досліджень у Пентагоні [16, с.228]. Гелен Петраускас – (1944 р. н., м. Львів.), доктор наук, бізнесмен (США). Віце-президент відділу техніки безпеки та охорони довкілля «Форд Мотор Компані». Також вона – старший штатний співробітник Президентської ради з питань якості довкілля [16, с.138]. Адріян Сливоцький – (1951 р. н., син українських емігрантів з Івано-Франківщини), економіст, автор світових бестселерів з питань стратегічного управління, один з найвпливовіших спеціалістів сучасного менеджменту, автор численних фундаментальних праць у галузі стратегічного планування бізнесу, зокрема відомої у світі праці «Міграція капіталу» [16,с.122].

Таким чином, українська діаспора США не є унікальним явищем – це живий організм, який формує свою субкультуру, має своє «обличчя», презентуючи свою кількість та якість, у свою чергу зазнає впливів та змін, зумовлених рядом економічних, політичних та культурних чинників. Вона вписується в загальну світову діаспорну та міграційну мозаїку з властивими для неї внутрішніми суперечностями, конфліктами різних еміграційних хвиль, трансформаційними та асиміляційними процесами. Аналіз статистичних даних та соціально-

демографічних досліджень дає нам підстави говорити, що українська діаспора в Сполучених Штатах Америки є досить численною та займає гідне становище в американському суспільстві. Проте це не дивно, споконвічна країна іммігрантів, притягує найамбітніших, найпрацьовитіших і найталановитіших людей. У силу багаточисельних обставин, пов'язаних як і з індивідуальними факторами, так і з соціально-політичними, селекційний процес відбувається не в країні поселення, а в країні виселення. Українці у цьому контексті не є винятком з загального правила, що і пояснює значну кількість успішних історій.

Література

1. Ukrainian World Congress [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrainianworldcongress.org>
2. Євтух В. Українська діаспора. Соціологічні та історичні студії / В. Євтух [и др.]; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Центр сучасного суспільствознавства. – К.: Видавництво УАННП «Фенікс», 2003. – 228 с.
3. Історія української еміграції: Навч. посіб. / Б. Д. Лановик, Р. Т. Громяк, М. В. Трафяк та ін.; За заг. ред. Б. Д. Лановика. – К.: Вища шк., 1997. – 520 с.
4. Лазебник Станіслав. Закордонне українство: витоки та сьогодення [Текст] / С. Ю. Лазебник. – К.: Істина, 2007. – 160 с.
5. Мороз Осип. Модерна нація: українець у часі і просторі [Текст] / О. Мороз. – Львів: Універсум, 2001. – 437 с.
6. Lemekh Halyna. Immigrant encounters in the Ukrainian diaspora in New York: Phd / Halyna Lemekh. NEWSCHOOL UNIVERSITY, 2007 р.
7. Воловина Олег. Статистичні дані про українців у США – доступні для усіх / О. Воловина, В. Лопух // «Свобода» (США). – 2010. – № 13.
8. Лопух Василь. «Нова хвиля» еміграції до США: економічно-соціальні аспекти / В. Лопух // «Свобода» (США). – 2010. – №20. – С. 5, 13.
9. Воловина О., Лопух В. Центр Демографічних та Соціо-економічних Досліджень українців у США [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inform-decisions.com/ukrstat>.
10. Мерфі Н. Українці в США: збереження національних та культурних традицій: [монографія] / Н. Мерфі. – Донецьк: Ноулідж, Донецьке відділення, 2010. – 247 с.
11. Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ (ГДА МЗС) України, ф. 1. Основний фонд, оп. 5. Спр. 12263. Питання національних меншин (загальне). 13.09 – 15.11.2002., 208 арк.
12. Лопух Василь. «Четверта хвиля» іміграції до США: причини і мотивації / В. Лопух. – Демографія та соціальна економіка. Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 2006. – Вип. 2. – С. 44-53.
13. Гороховський А. Віч-на-віч з Америкою: нариси, репортажі, інтерв'ю / А. Гороховський. – Львів: Атлас, 2003. – 380 с.
14. Лемех Г. Четверта хвиля українців у Нью-Йорку: причини та наслідки міграції / Г. Лемех // Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: збірник доповідей першої міжнародної наукової конференції, 8-10 березня 2006 р. / Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою Національного університету «Львівська політехніка». – Львів: Сполом, 2006. – 507 с.
15. Закордонне українство, 2003: Інформаційно-бібліографічний покажчик / Упоряд. Ігор Винниченко; Інститут досліджень діаспори. – К.: Геопринт, 2004.– 150с.
16. Абліцов В. Галактика «Україна». Українська діаспора: видатні постаті / В. Абліцов. – Київ: «КИТ», 2007. – 436 с.

Недошитко И.Р. Количественный и качественный состав украинской диаспоры в США в конце XX – XXI в.

Исследованы и проанализированы количественные и качественные сдвиги в составе украинской диаспоры Соединенных Штатов Америки, а также показано ее социальный статус.

Ключевые слова: украинская диаспора; «четвертая волна»; места компактного проживания; общественные организации; образовательно-профессиональные достижения.

Nedoshytko I. R. Quantitative and qualitative composition of the Ukrainian diaspora in the U.S. in the latetwentieth-early XXI century.

There are investigated and analyzed the quantitative and high-quality changes of composition of the Ukrainian diaspora in the United States of America, and also it is rotined its social status.

Key words: Ukrainian diaspora; «fourth wave»; residences compact; public organizations; educationally professional achievements.

Рецензент: Д'яконіхін А.В., канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
23.02.2012

УДК 94(629.5)(477)

Рижєва Н.О.

ПРІОРИТЕТИ ВІТРИЛЬНОГО СУДНОБУДУВАННЯ У ПРОВІДНОМУ ОСЕРЕДКУ УКРАЇНИ (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)

Стаття присвячена дослідженню етапів вітрильного суднобудування у Миколаєві. Простежується процес організації виробництва та визначаються типи кораблів Чорноморського флоту.

Ключові слова: центр суднобудування, корабель, адміралтейство, елінг, підряд.

На початку ХХІ ст. динамізм розвитку держав визначається науково-обґрунтованим вибором промислово-технологічної спеціалізації. Україна, завдяки значному досвіду формування індустріального потенціалу, має можливість на високотехнологічних засадах відродити одну з провідних раніше галузей – суднобудівну. Особливої уваги, у зв'язку з цим, заслуговує історичний досвід набутий у період появи, становлення та розвитку вітрильного суднобудування. Метою даної роботи є висвітлення, на основі наявних джерел та літератури [1], поступу галузі у провідному осередку суднобудування – Миколаєві. Завдяки проблемно-хронологічній послідовності викладення матеріалу, передбачається прослідкувати певні закономірності та зміни у роботі організаційно-адміністративних структур та технології побудови суден.

Із початком російсько-турецької війни (1778-1791 рр.) виникла нагальна потреба утворення нового осередку суднобудування Російської імперії на Півдні України. Його поява була зумовлена об'єктивними чинниками військово-стратегічного, зовнішньополітичного та регіонального характеру (зокрема, невдале розташування Херсонської верфі) [2]. Для нової верфі обирається ділянка у гирлі Інгулу. Головнокомандуючий російськими військами на Півдні України князь Г. Потьомкін спеціальним ордером від 21 липня 1788 р. наказав полковнику М. Фалєєву „заготувати на Інгулі елінги”. 23 травня 1789 р. Г. Потьомкін зобов'язав корабельного майстра С. Афанасьєва розробити проекти нових кораблів. На майбутній верфі першим передбачалося побудувати „в найкращих пропорціях” 46-гарматний фрегат, віднесений князем до розряду лінійних кораблів.

У ті часи у зв'язку з невеликою чисельністю в російському Чорноморському флоті лінійних кораблів світового зразка 50- і 40-гарматні фрегати, „озброєні гарматами великих калібрів, називалися кораблями”. Така класифікація існувала в Чорноморському адміралтейському правлінні до кінця 1793 р. Надалі кораблі, що мали до 50 гармат, іменувалися фрегатами.

У серпні 1789 р. новостворювана верф змінює статус. Згідно з ордером Г. Потьомкіна полковнику М. Фалєєву (від 27 серпня), затверджується іменування „новозведеної верфі на Інгулі – місто Миколаїв”. 10 листопада князь просить імператрицю затвердити „сіє місце під назвою – місто Миколаїв” [3]. Відповідна резолюція Катерини II про це надійшла в жовтні 1790 р.

В умовах війни перший елінг верфі на Інгулі був готовий до побудови суден у грудні 1789 р. Наступного року – 5 січня, на новій верфі закладається 46-гарматний фрегат „Святой Николай” (віднесений Г. Потьомкіним до розряду лінійних кораблів). Саме цей фрегат став своєрідною „візитівкою” міста Миколаєва [4]. Перший фрегат нової верфі за конструктивно-технічними рішеннями відрізнявся від збудованих раніше суден для Чорноморського та Балтійського флотів. Корабельний майстер С. Афанасьєв, який розробив проект корабля, врахував специфічні умови Чорноморського регіону. Замкнутість Чорноморського басейну й невелика відстань між портами дозволяла суднам брати менший, порівняно з балтійськими, запас води й провізії. Орієнтація на нетривалі плавання дозволяла створювати судна з більш гострими обводами підводної частини корпусу й відповідно - з поліпшеними, як передбачалося, морехідними якостями. Незвична гострота обводів (у порівнянні з іншими чорноморськими й балтійськими кораблями) стає особливістю підводної частини корпусу „Святого Миколая”. Стапельні роботи по зведенню „Святого Миколая” тривали вісім місяців. 25 серпня 1790 р. корабель був спущений на воду. „Під час спуску корабля, – повідомляв М. Фалєєв князю Г. Потьомкіну, – народ, що зібрався у великій кількості, кричав багатократно „Ура!” і при тому говорив: „Слава Богу, ми дожили до того, що бачимо прикрашені кораблями Інгул і Буг” [5].

Треба відзначити, що за архітектурою корпусу й вітрильним озброєнням „Св. Николай”, як і всі лінійні кораблі російського флоту того часу, був застарілої конструкції. Передові морські країни Західної Європи вже перейшли до будівництва „плоскопалубних” суден із більш досконалим вітрильним оснащенням (як уже вказувалося вище, „ост-індської” архітектури й вітрильності). Проте варто визнати: тенденція до пошуку нових конструктивних рішень є безумовним досягненням чорноморського суднобудування розглянутого періоду.

1790 р. позначений інтенсивною роботою „молодої” верфі. Після спуску на воду „Святого Миколая” заклали в кінці вересня у тому ж елінгу більший, 50-гарматний фрегат „Григорий Великая Армения”. Починають будуватися 26-гарматні фрегати „Легкий” і „Скорый”. За пропозицією Г. Потьомкіна, створюються легкі морехідні судна - 20-гарматні акати „Святая Ирина” і №2. Малі судна в Миколаєві створювалися із застосуванням таких технологічних прийомів, як „каль” і „на стовпах”. „Каллю” була певна ділянка акваторії,

відділена паралельними насипними стінками з поперечною перемичкою. Із цієї ділянки відкачувалася вода й зводився стапель, де закладався корабель. Після завершення будівництва поперечна перемичка руйнувалася й судно спливало по воді, що заповнювала „каль”. „На стовпах”, підпірках, споруджувалися невеликі судна, які можна було „зіштовхнути” на воду за допомогою мускульної сили [6].

У листопаді 1791 р. на верфі відбувається знаменна подія – закладається найбільший із споруджуваних у ті роки на Чорному морі кораблів - 90-гарматний „Святой Павел” Побудовою цього найбільшого за розмірами і озброєнням лінійного корабля завершується перший період динамічного розвитку суднобудування в Миколаєві [7].

У першій половині ХІХ ст. розвиток суднобудування в Миколаєві, як у всій Російській імперії, визначався загальними уявленнями царя й управлінських державних структур щодо флоту та його місця у вирішенні зовнішньополітичних державних завдань. У Росії, де сухопутні кордони розтяглися на десятки тисяч кілометрів, першочергова роль відводилася армії. У той же час, амбітні плани царського уряду на міжнародній арені обумовлювали на певних етапах потребу у флоті і відповідно - увагу до суднобудування. У 1806 р. на адміралтейській верфі Миколаєва вперше у новому столітті розгортаються суднобудівні роботи: зокрема, закладається яхта „Твердая”, а в 1807-1808 рр. бригантини „Десна” і „Днестр” та 12-гарматний корвет „Або”. Створення корвета в Миколаєві започаткувало освоєння суднобудівниками Півдня принципово нового для Чорноморського флоту типу корабля. З 1809 р. у міському адміралтействі починаються значні за виробничими обсягами роботи: закладаються 74-гарматиний корабель „Лесное” і 44-гарматиний фрегат „Минерва” [9].

В умовах постійного дефіциту державного фінансування, що поглиналося безперервними війнами Російської імперії, в організацію суднобудування у Миколаєві вже на початку ХІХ ст. запроваджуються стандарти західноєвропейського комерційного підприємництва. Уводиться нетрадиційний для Російської імперії економічний прийом - створення суден за рахунок залучення приватної підприємницької ініціативи й капіталу, який у той період отримав назву „підряд”. Згідно з підписаним навесні 1810 р. контрактом, найбільший адміралтейський постачальник лісу радник комерції А. Перетц (його довіреною особою був купець Л. Львов) забов’язувався побудувати корпус 74-гарматного корабля [10]. Реалізація проекту відбувалася за умов створення підрядником поблизу Миколаївського адміралтейства елінгу із пристанями та необхідними спорудами. Адміралтейство виділяло корабельного майстра й фахівців для нагляду за ковальськими й теслярськими роботами. Крім того, воно зобов’язувалося виконати низку робіт, які вимагали високої кваліфікації майстрових: столярні, малярські, конопатні, а також обшивку судна міддю. У кінці 1810 р. на новому елінгу був закладений 74-гарматний корабель „Кульм”, спущений на воду у листопаді 1813 р. У 1814 р. Миколаївське адміралтейство прийняло від підрядника елінг, пристані, магазини та інші споруди. Перший експеримент із впровадження в

суднобудування міста підряду засвідчив перспективність приватнокапіталістичного способу організації виробництва порівняно з державним, заснованим на феодално-кріпосницьких відносинах [11].

Важливою подією у суднобудуванні Миколаєва 20-х рр. стало впровадження у практику роботи верфей виробництва принципово нового „продукту” світового технічного прогресу – парових суден. У Миколаївському адміралтействі створюються: „Везувій” (1820 р.), „Метеор” (1823 р.), „Молния” (1826 р.), „Громоносец” (1830 р.). Звернемо увагу на зростання потужності парових машин на судах: із 32 к.с. на першому, і відповідно, на наступних – 60 к.с., 80 к.с., 100 к.с. (механічні установки виготовлялися в Петербурзі на заводі К. Берда та на Іжорському заводі) [12].

У місті запроваджуються заходи щодо інтенсифікації суднобудування та удосконалення виробничої бази. Якщо на початку ХІХ ст. в усіх адміралтействах півдня України (Херсонському, Миколаївському, Севастопольському) кораблі будувалися на 11 стапелях, то в 1832 р. лише в Миколаєві було 11 чинних елінгів. У Миколаївському адміралтействі механізується виробництво: встановлюються токарні, свердлильні станки, вантажопідйомні крани, облаштовується парова лісопильня для обробки корабельного лісу. У майстернях починають використовувати замість дров донецьке кам'яне вугілля [13].

Надзвичайно динамічно розгорталася в Миколаєві система підрядного суднобудування. „Вільні верфі” - так називали тоді приватні осередки суднобудування М. Серебряного („Серебряний док”), М. Варшавського („Маркусів елінг”), О. Перовського (Спаське адміралтейство). У 1828-1831 рр. на верфях М. Серебряного і О. Перовського були побудовані: 84-гарматні кораблі „Память Евстафия”, „Адрианополь”, „Анапа” та „Императрица Екатерина II”, а також 60-гарматні фрегати „Бургас”, „Еривань”, „Варна” й „Энос”. Завдяки підрядникам Миколаїв став центром цивільного пароплавобудування України. У 1826-1827 рр. підрядник М. Варшавський створив перший на Чорному морі вантажно-пасажирський пароплав „Одесса” (для Одеського порту). Підрядники будують пароплави „Наследник” (70 к.с., 1833 р.), „Император Николай” (100 к.с., 1833 р.), „Императрица Александра” (100 к.с., 1837 р.), причому два останні у майбутньому здійснюватимуть регулярні рейси між Одесою й Константинополем [14]. Підрядники освоюють будівництво практично всіх типів середніх і дрібних суден: бригів, транспортів, канонерських човнів, катерів. Суднобудування в Миколаєві стало провідною виробничою сферою України, де активно впроваджувалися та давали практичний результат капіталістичні принципи виробництва.

Особлива увага звертається на удосконалення конструкцій суден Чорноморського флоту та технологію їх побудови. О. Грейг, який у 1816-1833 рр. займав посаду головного командира Чорноморського флоту і портів, використавши ідеї шведського кораблебудівника Ф. Чапмана, розробив удосконалений спосіб математичного розрахунку поверхні підводної частини корпусу (спільно з К. Кнорре) і поклав його в основу проектування суден. У 1826 р. цей спосіб вперше був застосований під час створення креслень 84-

гарматного корабля. Первістком нової серії кораблів 84-гарматного рангу була закладена в 1826 р. „Императрица Мария”. Корабель спущений на воду Миколаївським адміралтейством у 1827 р. Організатора і відповідального за спорудження корабля І. Разумова премійовано 252 руб. і срібним блюдом вагою півтора фунта (близько 700 гр.), на якому йому піднесли нагородні гроші [15].

У 1832 році саме в Миколаївському адміралтействі закладається перший на Чорноморському флоті 120-гарматний корабель „Варшава”. Проектувалося судно з урахуванням креслень 120-гарматного англійського корабля „Neptun”, які були принципово перероблені О. Грейгом. Проект „Варшавы” творець розробляв за „параболічним методом”, тобто найкращим зразком світової науки того часу [16].

У створенні корабля нового типу брали участь два видатні діячі кораблебудування і флоту першої половини ХІХ ст.: А. Грей (автор проекту) і М. Лазарев, призначений у 1833 г. головним командиром Чорноморського флоту й портів. У „Варшаве” втілюються ідеї М. Лазарева щодо рангоуту, вітрильного озброєння та верхньої палуби. Після входження до лав флоту „Варшава” (спущена на воду у листопаді 1833 р.) стала флагманським кораблем Чорноморського флоту [17].

За 1833-1851 рр. – період діяльності М. Лазарева на посаді головного командира Чорноморського флоту і портів - на Півдні України відбувається формування загальноновизнаної „лазаревської школи” підготовки суднобудівників та моряків Чорноморського флоту. Адміністративним центром і місцем зосередження всіх інститутів Головного управління Чорноморського флоту й портів залишався в цей час Миколаїв (у 1831 р. керівні структури, що існували раніше, реорганізуються).

Місто стає і провідним осередком вітрильного суднобудування України, де створюється потужна виробнича база. Реконструюється державне адміралтейство: зводяться нові і перебудовуються старі елінги. Будуються нові майстерні, які комплектуються механічними пристроями та станками для обробки дерев'яних і металевих частин суден. Створюється колекція моделей кораблів, для збереження котрих збудований спеціальний павільйон [18]. У його будівлі в наш час розташовується музей історії заводу ім. 61 комунара.

У 30-40-х рр. ХІХ ст. майстри чорноморських адміралтейств на практиці розвинули основи архітектурно-художньої окраси судна. Архітектурно-пластичне оздоблення кораблів пройшло на цей час складний шлях, що визначався, з одного боку, станом флоту і суднобудування, з іншого – провідним художнім стилем. Поступово зменшувалася кількість декоративних деталей в оформленні кораблів, їхній силует став більш раціональним. Носи кораблів і фрегатів обов'язково мала прикрашати уніфікована фігура двоголового орла. Різьблення золотили або вкривали вохрою, близькою за тоном до кольору золота. Чорно-біле забарвлення бортів (загальноприйняте з кінця ХVІІІ ст.) своєю графічною виразністю гармонійно сполучалося з вишуканою простотою нечисленних деталей різьбленого декору [19].

У 30-х - на поч. 50-х рр. ХІХ ст. адміралтейська верф, працюючи досить ефективно, забезпечує Чорноморський флот кораблями 120-гарматного рангу:

„Три Святителя” (1838 р.), „Дванадцять Апостолов” (1841 р.). На верфі адміралтейства будуються в цей час кораблі всіх типів: фрегати, корвети, бриги, шхуни, пароплави, канонірські човни, транспортні та допоміжні судна [20].

Побудовані у цей час в Миколаєві кораблі вважалися вищим досягненням суднобудівного мистецтва, втілюючи найкращі багатовікові традиції доби вітрильників. Усі лінійні кораблі, що входили до складу Чорноморського флоту були зведені саме верфями Миколаєва. У Російській імперії визнавалася безумовною перевага усіх типів суден, побудованих у місті.

Наприкінці 40-х рр. XIX ст. поступ світового суднобудування зазнає кардинальних змін. У великих морських державах домінує тенденція до створення парових суден та поповнення ними флотів. Уряд Російській імперії в умовах феодально-кріпосницької системи не бажав запроваджувати нововведення, реалізація яких передбачала організацію нових форм виробництва. У 40-х рр. XIX ст. у Миколаєві побудова пароплавів йшла повільно [21].

Тільки 1852-1853 рр. на миколаївських верфях починають будуватися 135-гарматні парові гвинтові вітрильники: „Синоп” (первинна назва - „Босфор”, 1852 р.) і „Цесаревич” (1853 р.), останній створювався з підряду [22]. Нові кораблі в історії суднобудування Миколаєва засвідчували перехідний етап від вітрильників з дерев’яним корпусом до парового панцерного флоту.

Отже, проведене дослідження доводить, що початок другої половини XIX ст. стає завершальним періодом вітрильно-дерев’яного суднобудування в Україні. Реалії нового часу пов’язані з подальшим розвитком промисловості зажадали розробки принципово нових технічних рішень щодо матеріалу й технології побудови військових кораблів та цивільних суден.

Література

1. История отечественного судостроения IX-XIX вв.: в 5 т. — Т. 1. Парусное и деревянное судостроение / В. Д. Доценко, И. В. Богатырев, Г. А. Вахарловский, П. А. Кротов, А. Г. Сацкий. — СПб. : Судостроение, 1994. — 472 с.; Крючков Ю. С. Воссоздание чертежей фрегата „Св. Николай” / Ю. С. Крючков // Судостроение. — 1986. — № 9. — С. 63—64; Сацкий А. Г. Новые материалы о фрегате „Св. Николай” / А. Г. Сацкий // Судостроение. — 1983. — № 4. — С. 63—66.
2. Історія суднобудування на теренах України (від давніх часів до новітніх часів) / Надія Олександрівна Рижева. — К. : ПП Сергійчук М. І., 2008. — С. 148-159.
3. Собственноручные распоряжения князя Потемкина-Таврического, во время второй турецкой войны, в царствование императрицы Екатерины II // ЗООИД. — Одесса, 1850. — Т. II. — С. 672; Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического, 1788—1789 гг. // Сборник Военно-исторических материалов. — Вып. VII. — СПб. : Изд-во военно-учет. ком. Главн. штаба, 1894. — С. 148; Именованъ — город Николаев. Историко-краеведческий выпуск / составитель Л. Ф. Траспов. — Николаев : “Дикий сад”, 1989. — С. 200.
4. Крючков Ю. С. Воссоздание чертежей фрегата „Св. Николай” / Ю. С. Крючков // Судостроение. — 1986. — № 9. — С. 63—64; Сацкий А. Г. Новые материалы о фрегате „Св. Николай” / А. Г. Сацкий // Судостроение. — 1983. — № 4. — С. 63—66.
5. Російський державний архів військово-морського флоту. м. Санкт-Петербург (далі — РГА ВМФ) — Ф. 197 — Оп. 1. — Д. 12. — Л. 235 звор.
6. Собственноручные распоряжения князя Потемкина-Таврического, во время второй турецкой войны, в царствование императрицы Екатерины II // ЗООИД. — Одесса, 1850. — Т. II. — С.674.

7. Веселаго Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860 год / Ф. Веселаго. — СПб. : Тип. Морского министерства, 1872. — С.456-457.
8. Доклад Комитета, для образования флота учрежденного, о переменах в управлении Морского департамента. — СПб. : Типография Морского министерства, 1805. — 163 с.
9. Веселаго Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860 год С. 458-459, 536-537, 598-599.
10. РГА ВМФ — Ф. 166 — Оп. 1. — Д. 4205. — Л. 2; Ф. 243 — Оп. 1. — Д. 764. — Л. 76, 76 об., 77.
11. История отечественного судостроения IX-XIX вв.: в 5 т. — Т. 1. Парусное и деревянное судостроение / В. Д. Доценко, И. В. Богатырев, Г. А. Вахарловский, П. А. Кротов, А. Г. Сацкий. — СПб. : Судостроение, 1994. — С. 311; Сацкий А. Г. Подрядное судостроение в Николаеве / А. Г. Сацкий // Судостроение. — 1989. — № 8. — С. 51—53.
12. Асланбегов А. Адмирал Алексей Самуилович Грейг: Биографический очерк / А. Асланбегов. — СПб. : Тип. Морского министерства, 1873. — 149 с.; Веселаго Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860 год С. 498-499.
13. Крючков Ю. С. Алексей Самуилович Грейг / Ю. С. Крючков. — М. : Наука, 1984. — С. 59.
14. Залесский Н. А. „Одесса” выходит в море / Н. А. Залесский. — Ленинград : Судостроение, 1987. — 126 с.
15. Веселаго Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860 год С. 460-461; Крючков Ю. С. Адмирал А. С. Грейг — ученый и кораблестроитель / Ю. С. Крючков // Вопросы истории естествознания и техники. — 1982. — № 2. — С. 80—88.
16. Крючков Ю. С. Первый 120-пушечный корабль Черноморского флота / Ю. С. Крючков // Судостроение. — 1988. — № 9. — С. 62—63.
17. Лазарев Михаил Петрович. // Общий морской список. — Т. VII. — СПб. : Типография Морского министерства, 1893. — С. 384 — 391; Лазарев М. П. Документы / М. П. Лазарев. — Т. 3. — М. : Военмориздат, 1961. — С. 155, 174.
18. Лазарев М. П. Документы. Т. 3... С. 38-39, 41, 49-50, 104-105; Афанасьев Д. М. К истории Черноморского флота (1816 — 1853) / Д. Афанасьев // Русский архив. — 1902. — Вып. 3. — С.440.
19. Матвеева Т. М. Убранство русских кораблей / Т. М. Матвеева. — Ленинград : Судостроение, 1979. — С. 21-35.
20. РГА ВМФ — Ф. 410 — Оп. 1. — Д. 186. — Л. 9-14; Д. 274. — Л. 1-2.
21. Лазарев М. П. Документы. Т. 3... С. 130-132.
22. Веселаго Ф. Список русских военных судов с 1668 по 1860 год С. 464-465; Чернышев А. А. Российский парусный флот : справочник в 2-х томах / А. А. Чернышев. — Т. 1. — М. : Воениздат, 1997. — С.168-169.

Рыжева Н.А. Приоритеты парусного судостроения в ведущем центре Украины (конец 18 – первая половина 19 ст.).

Статья посвящена исследованию этапов парусного судостроения в Николаеве. Прослеживается процесс организации производства и определяются типы кораблей Черноморского флота.

Ключевые слова: центр судостроения, корабль, адмиралтейство, эллинг, подряд.

Ryzheva N.A. Priorities of the sailing ship-building in Ukrainian main centre (end of 18 - first half of the 19th century).

The article deals with the stages of sailing ship-building in Mykolayiv. The organization process of production is traced and types of the ships of the Black Sea Fleet are determined.

Keywords: center of shipbuilding, ship, admiralty, boathouse, labor contract.

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
09.02.2012

ЧОРНОМОРСЬКІ ПРОТОКИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена аналізу геополітичних аспектів зовнішньої політики Російської імперії, її боротьбі за вплив і контроль над Чорноморськими протоками та розкриттю чинників реалізації стратегічних цілей європейських держав щодо проток Босфор і Дарданелли.

Ключові слова: Чорноморські протоки, Босфор, Дарданелли, геополітика, Берлінський трактат, Східне питання.

Провідна роль будь-якої держави на міжнародній арені визначається наявністю певних природних і набутих чинників. До природних чинників належать географічне розташування країни, розміри її території, кількість населення та ін. За природними ознаками Україна посідає важливе місце в геополітичному просторі сходу Європи, зокрема Чорноморського регіону. Чорноморські протоки протягом тривалого часу були об'єктом суперечок, де перетиналися інтереси різних держав, і були визнані важливими морськими шляхами для країн, розташованих у басейні Чорного моря, місцем дислокації військово-морських баз, здатних впливати на політичну й військову обстановку Середземномор'я. Боротьба за сфери впливу щодо Чорноморських проток викликала політичні конфлікти, дипломатичні протистояння і, навіть, збройні сутички та ставала проблемою міжнародних відносин.

У кінці ХVІІ ст. Петро I розпочав будівництво Азовського флоту. А у 1696 Росія вийшла на узбережжя Азовського й Чорного морів. Довгий час зусилля російської дипломатії, яка прагнула відкрити Чорне море і Чорноморські протоки для російського флоту, не приносили успіху через постійні російсько-турецькі війни ХVІІІ ст. (1710-1713 рр., 1735-1739 рр., 1768-1774 рр., 1787-1792 рр.). Але у 1774р. Кучук - Кайнаржийським миром, який поклав кінець черговій війні між Російською та Османську імперіями, було визнано право торгового мореплавства Російської імперії в Чорному морі й Чорноморських протоках. Пізніше, таке ж право одержали низка інших держав, зокрема: Великобританія, Франція (за винятком тих, які не воювали із Туреччиною) [1, с. 7-9], [2, с. 5-15].

Отже, питання про вихід у Чорне море й протоки набуло міжнародного характеру, та склало згодом важливу частину "Східного питання".

Метою даної статті є вивчення та аналіз геополітики Російської імперії, щодо Чорноморських проток протягом ХІХ ст.

Визначена мета зумовила необхідність вирішення таких завдань: дослідження геополітичного становища Чорноморських проток; аналіз політики Російського царського уряду, щодо Чорноморських проток.

Зазначена проблема була предметом вивчення та дослідження низки науковців, серед яких Гурко-Кряжин В., Зубок Л., Багіров Ю., Волков Ф., Моїсеїв П., Розалієв Ю. та ін.

У своїй роботі “Ближний Восток и государство” Гурко-Кряжин В.А., вказуючи на революційні процеси в Туреччині, піднімає питання щодо Чорноморських проток. Моїсеїв П. та Розалієв Ю. у праці “Из истории советско-турецких отношений ” використовують не опубліковані раніше архівні матеріали про Чорноморські протоки. Міллер А.Ф. в монографії “Турция. Проблема Проливов” акцентує увагу на багатосторонніх угодах, що стосуються режиму проток в новий та новітній час.

Багіров Ю.А. у книзі “Из истории советско-турецких отношений” дає оцінку Карському договору та аналізує відносини між Туреччиною і радянськими причорноморськими республіками.

Значення Чорноморських проток у контексті європейської політики Росії. В ХІХ ст. для російської дипломатії складною справою було врегулювання питання про прохід військових кораблів у Чорному морі. Інтереси безпеки чорноморських країн вимагали встановлення режиму, який забезпечував їхнім військовим флотам надійний зв'язок з відкритими морями і у той же час відводив би ці країни від загрози агресії з боку нечорноморських держав. Цей принцип був чітко сформульований у 1802 р. канцлером А.Р.Воронцовим у відповідь на претензії Франції, яка домогалася для свого військового флоту права проходу через Чорноморські протоки.

Аналогічної з Росією позиції дотримувалася в той час і Туреччина. Не пропускаючи в Чорне море військові кораблі нечорноморських країн, вона за російсько-турецькими союзними договорами 1799 і 1805 р. р. надала російським військовим кораблям право проходу в Середземне море [3, с. 76-79]. Під час російсько-турецької війни 1806 – 1812 рр. Великобританія нав'язала Туреччині договір (1809 р.), який під виглядом «стародавнього правила Османської імперії» забороняв пропуск через Чорноморські протоки військових кораблів будь-якої іноземної держави. Завдяки Ункяр - Іскелесійському договору 1833 року було фактично відновлено російсько-турецький союз, а Туреччина мала закривати на вимогу Російської імперії Дарданелли для проходу військових кораблів інших держав.

Разом з тим, нечорноморські держави, у першу чергу Велика Британія й Франція, в 1875-1922 рр. прагнули одержати право необмеженого доступу в Чорне море для своїх не тільки торгових, але й військових суден, з одночасною заборонаю проходу через Чорноморські протоки російського військового флоту. Але оскільки відкрито обґрунтувати неправомірність цієї вимога було не можливо, вони домогалися «рівності» з Росією, тобто або повного відкриття, або повного закриття Чорноморських проток для військових кораблів всіх держав [4, с. 11-13].

Під час російсько-турецької війни 1828—1829 років, яка була викликана боротьбою європейських держав за розподіл володінь Османської імперії, Туреччина, потрапляючи в залежність від західноєвропейських держав, нерідко робила виключення з «стародавнього правила». Це був один із важливих спонукальних мотивів, який підштовхнув до Кримської війни (Східної війни) в 1853 році між Російською імперією і союзницькими військами Туреччини,

Великої Британії, Франції та Сардинського королівства за панування на Близькому Сході і Балканах [5, с. 150-152].

Закінчення Кримської війни (Східної війни), підписання Паризького мирного договору 1856 р. закрило Російській імперії доступ до проток під виглядом зобов'язання підтримувати «нейтралітет» Чорного моря та проведення ефективних заходів для захисту узбережжя. В 1870 р. російський уряд відмовився визнавати статті Паризького договору про «нейтралітет» Чорного моря, а Лондонська конвенція 1871 р. забороняла Російській імперії мати військовий флот на Чорному морі і прохід військових кораблів Росії через протоки [6, с. 494-506]. Та ж система залишалася за Берлінським трактатом 1878 р. після закінчення Російсько-турецької війни (1877-1878 рр.) за вплив над країнами Дунайського басейну та Балканського півострова [7, с. 54].

До Першої світової війни російська дипломатія марно намагалася змінити не вигідний для Росії режим щодо Чорноморських проток. Були випадки, наприклад в 1891 і 1894 рр., коли турецький султан видав фірмани на прохід російських військових кораблів через Босфор і Дарданелли (без озброєння й без збройної охорони). Велика Британія і Франція перешкоджали отриманню таких дозволів в період російсько-японської війни (1904-1905 рр.) Велика Британія влаштувала військово-морську демонстрацію поблизу Дарданелл, щоб перешкодити проходу російських військових суден із Чорного моря у Середземне й появи їх на Далекому Сході [8, с. 21-22].

Наприкінці XIX ст. найбільший економічний і політичний вплив на Туреччину здійснювався з боку Великої Британії і Франції. Але напередодні Першої світової війни вже Німеччина стала проявляти свої інтереси щодо вказаного питання. Після вступу Туреччини в Першу світову війну був підписаний таємний англо-франко-російський договір 1915 р., що підтримував інтереси Росії і передбачав включення Константинополя і Чорноморських проток до складу Російської імперії. Ця угода була покликана зберегти зацікавленість правлячих кіл Росії до перемоги у війні з Німеччиною [9, с. 77-80].

Обидва береги проток належали османам, а тому Босфор і Дарданелли вважалися частиною імперії. Взяти їх під міжнародний контроль не було жодної змоги. [10, с. 389-390].

Важливість Чорноморського регіону протягом багатьох століть притягувала до нього підвищену увагу. Це стосувалося не тільки тих держав, що безпосередньо знаходилися в басейні Чорного моря, але й інших, які намагалися використовувати цей регіон у своїй політиці. Як ланка, що з'єднує Європу й Азію в єдиний географічний і, що навіть важливіше з точки зору практичних інтересів, економічний простір, упродовж багатьох століть Причорномор'я ставало предметом конфронтації великих держав та цілих імперій.

Згодом Російська імперія оголосила про відмову від таємних договорів царського уряду, а навпаки, поставили на порядок денний відкрите захоплення Чорноморських проток [11, с. 122-127].

Проблема Чорноморських проток як складова “Східного питання”.

Розв'язання балканських і османських проблем ускладнювалися тим, що у XIX ст. цей регіон став центром зіткнення інтересів великих держав. Від його долі почав залежати загальний баланс сил у Європі. Вся сукупність подій, які супроводжували занепад Османської імперії: повстання слов'янських провінцій, зовнішня інтервенція європейських держав об'єднувалися під загальною назвою – Східне питання. Балканські проблеми незабаром переросли у гостре протистояння між дипломатами різних країн, які порушили постанови Віденського конгресу 1815 р. та призвели до Кримської війни та Першої світової війни [12, с. 43].

Англійський уряд став шукати способи захисту своїх віддалених колоній і торгових шляхів на Сході. Найвигідніші сполучення перетинали османську територію і британський уряд мав переконання, що російська армія не завдасть Османській імперії остаточної поразки після Балканських воєн, а це призведе до краху цієї держави і встановлення російського панування на всіх Балканах та контролю за протоками Босфор і Дарданелли. Британський уряд послідовно підтримував Османську імперію і сприяв збереженню її панування на значних територіях, тому що Росія стрімко могла б поширити свій вплив на Балкани й на обидві протоки [13, с. 57-62].

У 1871 р. після закінчення франко - пруської війни російські дипломати успішно уникали воєнного вирішення близькосхідного питання, використовуючи альтернативні способи нарощування впливу. Вони вибрали тактику добросусідства та союзництва, в якому б сильніший партнер опікувався слабшим і таким чином не загострювали конфлікт. Проте, якщо б російський уряд обрав такий шлях, то від підтримки революційних рухів слов'янських народів на Балканах довелося б відмовитися. Більшість православного населення регіону не підтримали такої політики і відвернулися б від колишнього союзника [9, с. 34-39].

Саме тому безпосередні сусіди османських провінцій на Балканах – Російська і Габсбурзька імперії – не схвалювали національно-визвольну боротьбу в цьому регіоні й намагалися підтримувати «статус кво» у міжнародних відносинах [13, с. 193-197].

Кримська війна, або ще її називали Східна, в середині XIX століття ще раз продемонструвала не просто зацікавленість обох держав у володінні стратегічними об'єктами в басейні Чорного моря, а й певну залежність зовнішньої і внутрішньої політики від стану справ на чорноморському напрямку. Для Росії невдала кримська кампанія 1852–1856 рр. означала не лише нейтралізацію чорноморського флоту, а й втрату контролю над Балканами та над Близьким Сходом. Після цієї війни саме з Причорномор'я Росія стрімко розгорнула будівництво залізниць, як необхідного фактора оборонної інфраструктури, що, в свою чергу, дало поштовх прогресивним реформам II половини XIX століття та розвитку капіталізму в імперії [14, с. 131-140].

У 1908 р Британія й Росія, які не мали спільних кордонів, могли воювати одне з одним хіба що на далеких спірних територіях [15, с. 494-506]. Так само важко було морській державі зітнутися з імперією, чиєю головною силою були

сухопутні армії – це була б битва «кита зі слоном». Єдиною територією, де обидві держави могли б зіткнутися у збройному конфлікті, був чорноморський регіон або Східне Середземномор'я [3, с. 74-89].

Британський уряд остерігався, що Росія візьме під контроль протоки і далі загрожуватиме важливим для Британії морським шляхам у Середземному морі. Санкт-Петербург лякала можливість британського флоту здобути Босфор і Дарданелли й атакувати Кавказ або порівняно слабкі позиції Росії у Північному Причорномор'ї [16, с. 32]. Росія була зацікавлена у наявності безпечного торгового коридору через Чорне море до Середземного, оскільки саме цим шляхом з російської імперії експортувалися зростаючі партії зерна [17, с. 187-194].

Але більшість держав, включно з Османською імперією, спеціальним таємним договором по протоках погодилися на заборону входити у Босфор і Дарданелли бойовим кораблям будь - якої з держав, за умови, що Порта перебуватиме у стані миру. Такий договір повинен був гарантувати безпеку Константинополя, а також перешкодити російському й англійському флотам зійтися у безпосередньому конфлікті. За цим же договором під час війни обома протоками мала розпоряджатися Порта [18, с. 389-390].

Отже, проаналізувавши проблему, можна говорити про безсумнівне значення Чорноморських проток для всього світу, а не лише для держав, які територіально наближені до Чорного моря. Цей факт підтверджує боротьба за протоки, яку вели держави світу, зокрема Франція, Велика Британія та Росія в різний період.

На зовнішню політику Російської імперії впливали ряд внутрішніх і зовнішніх факторів. Економічна та військова слабкість не дозволяли проводити більш жорстку самостійну політику, через небажання війни і економічну залежність від великих європейських держав. Це змушувало Російську імперію вдаватися лише до дипломатичних дій, не підкріплених реальною силою, і шукати союзників, які таку силу мали. Боротьба за контроль Чорноморськими протоками була одним із ключових питань у суперечностях між великими державами.

Література

1. Аралов В. Г. Воспоминание советского дипломата 1922 – 1923 годов. – М., 1960. – 378 с.
2. Jelavich B. St.Petersburg and Moscow : Tsarist and Soviet Foreign Policy, 1814 –1974. – Indiana, 1974. - 301 p.
3. Гурко-Кряжин В. А. Близький Схід і держави. – К., 1985.-387 с.
4. Багиров Ю. О. Из истории советско – турецких отношений. – М., 1965. – 144 с.
5. Извольский А.П. Воспоминания. – М., 1989. – 191 с.
6. Кочубей Ю. М. «Чорноморська орієнтація» - геополітична доктрина: історія і сучасність // Україна-Туреччина: минуле, сучасне та майбутнє. Зб. наукових праць. – К.,2004.- с. 494-506.
7. Ататюрк М. К. Путь новой Турции. – М., 1956.- 560 с.
8. Живкова Л. Чорное море в XIX и XX вв. – М., 1967.-267 с.
9. Троян С.С. Росія – СРСР: історико – політологічний аналіз (1901 – 1945рр.) - К., 2000.- 338 с.
10. Бадак А.Н. Всемирная история: В 24-х т. Т. 18-22. – Мн., 1995.

11. Історія зовнішньої політики Росії. Перша половина XIX століття. - М.: Междунар. відносини. - 1995. - С. 184.
12. Багорхикмед Внешняя политика Турции после Первой мировой войны. – М., 1978. – 150 с.
13. Дипломатический словарь. - Т. III. - М., 1986. – 747 с.
14. Константинополь и проливы. – Т.І. – М., 1925. – 480 с.
15. Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях. – Ч.ІІ. – М., 1926.
16. Миллер А. Ф. Турция. Актуальные проблемы новой и новейшей истории. – М., 1978.
17. Шеремет В. И. Босфор. Россия и Турция в эпоху Первой мировой войны. – М., 1980.- 403 с.
18. Всемирная история в 9^{ти} томах. – М., 1962, Т. 8. – 749 с.

Сало Г.В. Черноморские проливы в европейской политике русской империи XIX - нач. XX в.: геополитический аспект.

Статья посвящена анализу геополитических аспектов внешней политики Российской империи, ее борьбе за влияние и контроль над черноморскими проливами и раскрытию факторов реализации стратегических целей европейских государств относительно проливов Босфор и Дарданеллы.

Ключевые слова: Черноморские проливы, Босфор, Дарданеллы, геополитика, Берлинский трактат, Восточный вопрос.

Salo G.V. Black Sea channels in European policy of Russian empire of XIX – the beginning of XX century: geopolitical aspect.

The article analyzes the geopolitical aspects of foreign policy of the Russian Empire, its struggle for influence and control over the Black Sea straits and factors disclosed in the implementation of the strategic objectives of European states in the straits of Bosphorus and Dardanelles.

Keywords: Black sea channels, Bosphorus, Dardanelles, geopolitics, Berlin treatise, East question.

Рецензент: Д'яконіхін А.В., канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
16.02.2012

**ПІДГОТОВКА СЕРЕДНІХ ТЕХНІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ
ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД**

Досліджується система середньої технічної освіти та процес підготовки середніх технічних працівників для промисловості Півдня України у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: *техніки, підготовка, промисловість, середня спеціальна школа, Південь України.*

За часи незалежності України значно зросла увага істориків до соціальної тематики, зокрема, історії інтелігенції. Інтелігенція є рушієм суспільного прогресу, вона відіграє визначальну роль у житті суспільства. Вивчення її історії має велике значення для вдосконалення підготовки кадрів, раціонального розподілення інтелектуальних сил у соціально-економічній та науково-технічній сферах життя суспільства.

Формування технічної інтелігенції та інтенсивне використання її творчого потенціалу було і є центральною ланкою науково-технічного прогресу. Задля того, щоб віднайти оптимальні форми підготовки середніх технічних кадрів треба звернутися до досвіду дореволюційного періоду. Необхідно врахувати досвід роботи зі студентською молоддю – майбутньою технічною інтелігенцією. Проте це не означає прагматичного копіювання досвіду організації системи підготовки кадрів, а передусім свідчить про потребу його критичного вивчення і врахування.

Питання підготовки середніх технічних кадрів для промисловості Півдня України недостатньо висвітлене в працях радянських і сучасних істориків. Розглядувану проблему так чи інакше зачіпали у своїх працях Г.П.Захаревич, В.С.Курило, Д.І.Павлов, В.І.Подов, М.Д.Ярмаченко та інші дослідники. Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб, спираючись на розробки попередників, проаналізувати процес підготовки середніх технічних кадрів у спеціальних навчальних закладах. Зазначена мета конкретизується такими завданнями: визначити центри підготовки середніх технічних працівників, дослідити соціальні джерела їхнього формування, висвітлити кількісні зміни у складі технічної інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст.

Після скасування кріпосного права в умовах розвитку капіталізму питання про підготовку спеціалістів, здібних керувати технікою, повстало дуже гостро. Підготовка інженерно-технічних кадрів інтелігенції здійснювалася не лише у вищій школі, а й в середній спеціальній. Зростання виробничих сил і потреба в спеціалістах обумовили необхідність розширення і вдосконалення середньої спеціальної освіти.

7 березня 1888 р. були затверджені „Основні положення про промислові училища” [1]. Це був перший закон, який визначав розвиток професійно-технічної освіти в країні. Система технічної освіти складалася з трьох основних типів промислових училищ: середніх технічних, нижчих технічних і ремісничих. Середні технічні училища мали здійснювати підготовку техніків як найближчих

помічників інженерів. Нижчі технічні училища повинні були готувати майстрів як безпосередніх керівників праці робітників. Ремісничі училища готували ремісників, фабричних і заводських робітників по обробці металу й дерева.

Незважаючи на потребу промисловості, що розвивалась, у спеціалістах середньої ланки, царський уряд гальмував розвиток середньої технічної школи. За 5 років з моменту затвердження Основних положень про промислові училища відкрито тільки два середніх технічних училища – Красноуфімське гірничопромислове та Іркутське технічне. Усього до кінця XIX ст. в державі було 25 середньотехнічних, мореплавних, суднобудівних училищ і училищ судових механіків. В Україні до 1900 р. не було середніх технічних навчальних закладів, які готували спеціалістів для промисловості [2]. Найстаріші в Україні технічні навчальні заклади – Лисичанська штейгерська школа (з 1872 р.) і Горлівське гірниче училище С.С.Полякова (з 1876 р.), а також Смелянські технічні класи (з 1884 р.) відносились до нижчих технічних навчальних закладів, хоча і давали своїм вихованцям достатню підготовку для виконання на виробництві обов'язків середнього технічного персоналу.

Значний внесок у підготовку кваліфікованих кадрів для гірничої промисловості Півдня України зробила Лисичанська штейгерська школа. Ініціативу у створенні цього навчального закладу проявило керівництво Луганського гірничого округу. У 1870 р. начальник гірничого округу надвірний радник Н.Летуновський запропонував відкрити в Лисичанську гірничий навчальний заклад [3]. Розвиток гірничо-металургійної промисловості в Донбасі вимагав підготовки кваліфікованих спеціалістів.

2 грудня 1870 р. Державна Рада Департаменту державної економії, яка розглядала кошторис Гірничого департаменту на 1871 р., постановою № 648 предписала міністру фінансів узяти до уваги можливість знову заснувати при Лисичанському заводі штейгерську школу, в якій учні мали б змогу отримувати практичні гірничі відомості про видобуток кам'яного вугілля [4].

Спочатку гірничий начальник Луганського округу Н.Летуновський мав намір заснувати не штейгерську школу, а штейгерське училище, тобто середній гірничий навчальний заклад. Він розробив проект уставу навчального закладу і подав його на розгляд Гірничого вченого комітету [5]. 3 листопада 1871 р. комітет розглянув проект Н.Летуновського і передав проект уставу Лисичанського штейгерського училища на розгляд дійсного статського радника Єрофєєва. Вчений чиновник вніс у проект ряд поправок. На його думку, до навчального закладу потрібно приймати учнів не з 13-15 років, а з 15-17 років. У своєму рапорті Єрофєєв високо оцінив програму викладання, а в кінці написав, що слово „училище” необхідно замінити словом „школа” [6]. Проект уставу повернули для виправлення згідно із зауваженнями. Гірничому начальнику Луганського округу запропонували скласти штатний розклад і визначити витрати на утримання школи [7].

21 травня 1872 р. імператор Олександр II затвердив положення про Лисичанську штейгерську школу і штатний розклад навчального закладу [8]. У положенні про школу зазначено: „Лисичанська штейгерська школа, заснована в гірничому селищі Лисичанськ Бахмутського повіту Катеринославської губернії,

має на меті підготовку штейгерів, тобто майстрів рудної справи кам'яновугільної області Донецької” [9]. Згідно положенню школа повинна була утримуватися за рахунок скарбниці, знаходитися у віданні начальника Луганського гірничого округу і під наглядом управителя Лисичанського чавуноливарного заводу. На її утримання асигнували 11350 руб. на рік [10]. Під школу вирішили пристосувати вже існуючі будівлі рудникової стайні. Планувалося відкрити школу 1 вересня 1872 р., проте через відсутність асигнувань переобладнати будівлі вчасно не встигли і школу відкрили через рік.

У серпні 1873 р. прийняли перших учнів у 1-й та 2-й класи Штейгерської школи. „Положенням” передбачалось навчати в школі одночасно 40 осіб. Проте в результаті великого напливу молодих людей в школу в ній вже у перші роки займалось у 1,5-2 рази більше учнів, аніж планувалось [11]. У 1910-1911 рр. в ній навчалось 145 осіб [12].

У школу приймали юнаків усіх станів суспільства. Певний інтерес становлять дані про станову належність учнів Лисичанської штейгерської школи. З 38 учнів, які поступили у 1873-1874 рр., дітей дворян і чиновників було 8, купців і почесних громадян – 1, сільських жителів і селян – 11, духовного звання – 11, міщан та інших станів – 7. Вибуло протягом року 10 осіб. У 1874-1875 н. р. поступило в 1-й клас – 24 особи, у 2-й – 4. З них дітей дворян і чиновників було 7, купців і почесних громадян – 2, сільських жителів і селян – 5, духовного звання – 6, міщан та інших станів – 6 осіб. Як бачимо, більшість учнів були дітьми привілейованих станів [13].

Вступників екзаменували в обсязі курсу початкових училищ. Строк навчання становив чотири роки. У програму навчальних занять були включені наступні предмети: Закон божий, російська мова, географія, історія, арифметика, алгебра, геометрія, тригонометрія, мінералогія, фізика, хімія, геодезія, петрографія, геологія, механіка, гірниче і маркшейдерське мистецтво, малювання та креслення. Щоденно, окрім теоретичних, проводились і практичні заняття в теслярській, кузні або в шкільній навчальній штольні.

У період літніх канікул (червень – вересень) учні 2-4-х класів проходили практику на казенних і приватних шахтах, зокрема, на добре обладнаній шахті „Дагмара”. Учні 2-го класу, окрім роботи в забоях, займалися копіюванням рудникових і топографічних планів; учні 3-го класу працювали в забоях і готували креслення і малюнки рудникових пристроїв і механізмів; учні 4-го класу виконували геодезичну зйомку з натури. По закінченні практики учні 3-4-х класів мали здати звіти, які були як би дипломною роботою. Під час канікул організовувались екскурсії на кращі шахти Донбасу [14].

Права випускників Лисичанської штейгерської школи надзвичайно обмежувалися. Вони не мали змоги безпосередньо вступати у вищі навчальні заклади, тому що штейгерська школа офіційно не відносилась до середніх навчальних закладів, при вступі на державну службу не користувалися правом на присвоєння чинів. Гірничопромисловці були зацікавлені в зменшенні прав штейгерів – це давало можливість нижче оплачувати їхню працю – і у той же час втримувати їх на виробництві, враховуючи, що штейгери Лисичанської школи вважались першокласними.

За перше десятиліття Лисичанська штейгерська школа випустила 106 спеціалістів гірничої справи, які добре зарекомендували себе на шахтах Донбасу та інших регіонів [15].

У 1888 р. школу відвідав Д.І.Менделєєв. Він високо оцінив постановку навчання в ній, добре відгукнувся про практичну підготовку штейгерів та їхню працю на рудниках. У своїй статті „Будущая сила, покоящаяся на берегах Донца” він писав, що у школі готують „не панів і не класичних доктринерів”, а справжніх спеціалістів [16]. Такі ж позитивні відгуки про підготовку вихованців Лисичанської штейгерської школи давали видатні вчені того часу, наприклад, проф. І.А.Тіме.

Серед викладачів штейгерської школи в різний час були такі високоосвічені гірничі спеціалісти, як І.Зеленцов, Д.В.Данчич, А.П.Михайлов, Л.А.Сакс [17].

Лисичанська штейгерська школа випустила з 1874 по 1917 р. 705 добре підготовлених штейгерів, яких високо цінували на рудниках і залюбки запрошували не тільки на шахти Донбасу, але і в інші вугільні басейни. Часто випускники Лисичанської штейгерської школи займали на рудниках посади інженерів і мали у своєму підпорядкуванні дипломованих інженерів [18].

Проте Лисичанська штейгерська школа не могла повністю задовольнити потреби вугільної промисловості в молодших спеціалістах. Тому у 1877 р. заснували Горлівське гірниче училище ім.С.С.Полякова [19]. Воно було приватним навчальним закладом і утримувалось у перші роки на кошти „Товариства Південноросійської кам’яновугільної промисловості”, на приватні кошти голови опікунської Ради училища С.С.Полякова та інших вуглепромисловців, а також на кошти, що отримувались за право навчання.

Про мету організації училища в його статуті записано: „Гірниче училище засновується при кам’яновугільних копальнях „Товариств Південноросійської кам’яновугільної промисловості і Азовського заводу” з метою освіти для гірничої справи в Південній Росії здібних техніків, як-то: штейгерів, маркшейдерів, машиністів і цехових майстрів” [20].

Щорічно в Гірниче училище приймали 29 осіб. Через те, що відсоток відсіву вихованців був великий, загальний контингент чотирьох груп складав 60-80 осіб. У Гірниче училище приймали дітей гірняків, чиновників, священників за рекомендаціями впливових осіб. До вступних іспитів допускали осіб, які закінчили шість класів реального училища, або шість класів гімназії, або 2-класне училище Міністерства народної освіти [21]. Через те, що Горлівське училище було приватним, учні повинні були вносити плату за навчання від 150 до 180 руб. на рік [22].

З 1905 р. Гірниче училище перейшло у відання Міністерства торгівлі і промисловості. Проте асигнування для виплати стипендій не передбачалися. Строк навчання у Гірничому училищі становив чотири роки, при цьому перші три курси – теоретичне навчання, четвертий – практика. У період теоретичного навчання вихованці відвідували раз на тиждень шахти під керівництвом штейгера. Під час літніх канікул учні працювали на шахтах, улаштовуючись туди самостійно. В останній рік навчання вихованці протягом восьми місяців працювали помічниками штейгерів. Після закінчення практики вихованці складали випускний іспит і тим, хто витримував його, присвоювали звання штейгера.

З 1881 по 1914 р. Гірниче училище підготувало 1134 штейгера. До 1910 р. воно випускало 10-15 осіб на рік, і тільки з 1910 р. кількість випускників збільшилась. Горлівське училище, по суті, було середнім спеціальним навчальним закладом. Проте його випускники, як і випускники Лисичанської штейгерської школи, не мали права вступати у вищі навчальні заклади нарівні з тими, хто отримав середню освіту.

Випускники Горлівського гірничого училища зробили значний внесок у розвиток гірничої промисловості Півдня України.

Як вже зазначалось, наприкінці XIX ст. в Україні діяли лише нижчі технічні навчальні заклади, середніх навчальних закладів не було. І тільки перші роки XX ст. можна вважати початком розвитку середньої технічної школи в Україні, яка ставила за мету підготовку середнього технічного персоналу для промисловості. У період 1900-1911 рр. в Україні відкрили такі середні технічні навчальні заклади: семикласне механіко-технічне училище в Олександрівську (м. Запоріжжя), нормальне чотирьохкласне механіко-технічне училище в Миколаєві, восьмикласне сільськогосподарсько-технічне училище в Кам'янці-Подільську і семикласне механіко-технічне в селищі Клишів Чернігівської губернії [23]. У 1903-1917 рр. кількість урядових середніх технічних навчальних закладів в Україні істотно не збільшилась. Деякий ріст стався за рахунок відкриття приватних навчальних закладів: електротехнічного училища В.І.Гадзяцького, політехнічних курсів Г.Л.Утешева, політехнічних курсів Лінденера та ін. [24].

Окрім середніх технічних навчальних закладів на початку XX ст. в Україні створили нові, більш спрощені та „дешеві” типи навчальних закладів. У 1900 р. відкрили школу гірничих десятників у Макіївці, а в Горлівці – гірниче училище. У 1908 р. затвердили Статут Новочеркаської школи десятників [25]. Школи десятників були важливою формою технічної підготовки молодшої ланки практичних працівників для промисловості.

Напередодні Першої світової війни за приватної ініціативи в Україні почали виникати середні технічні навчальні заклади особливого виду (типу технікумів). До них відносились: електротехнічні курси О.Н.Мельникова в Харкові (з січня 1910 р.), Київські технічні курси-технікум В.В.Пермінова (з жовтня 1908 р.), Катеринославські технічні курси В.Х.Коробочкіна (із січня 1911 р.) [26].

Напередодні жовтня 1917 р. в Україні діяло 18 середніх технічних навчальних закладів, які щорічно випускали 300-350 спеціалістів. Невелика кількість середніх технічних навчальних закладів з малим контингентом учнів не забезпечувала господарство спеціалістами середньої кваліфікації. Наприклад, до 1910 р. всі середні технічні навчальні заклади Росії, які готували спеціалістів за механічною, хімічною, будівельною і гірничозаводською спеціальностями, підготували не більше 4 тис. техніків. Усе це призводило до того, що середні технічні кадри формувалися в основному за рахунок майстрів-практиків, які могли справлятися зі стабільною системою, усталеною технологією виробництва, але не були здібні до творчої зміни режиму, до роботи з новою технікою і по новій технології [27].

Зазначимо, що політика царського уряду в галузі народної освіти була реакційною, у результаті чого освіта розвивалась повільно і не відповідала

зрослим потребам промисловості. Робітники і селяни, їхні діти не мали змоги отримати середню спеціальну освіту через те, що вони не мали достатнього рівня попередньої підготовки. Окрім того, плата за навчання була непосильною для бідних верств населення.

Організація системи середньої спеціальної освіти була відсталою. У навчальних закладах порушувалась послідовність у вивченні теоретичних дисциплін, навчальні плани були багатопредметні, з неузгодженістю теоретичного викладання і практичних знань з окремих спеціальних предметів. Заклади середньої спеціальної освіти не мали єдиних навчальних планів і програм, їх складали й домагались затвердження у кожному закладі окремо [28]. Негативно позначилась на організації навчання в промислових навчальних закладах відсутність необхідних підручників та посібників зі спеціальних предметів. Проте незважаючи на недоліки в постановці навчання, дореволюційна середня спеціальна школа накопичила і позитивний досвід підготовки спеціалістів. У ряді училищ організація навчального процесу стояла на високому рівні. Добре було поставлене теоретичне навчання і практичні роботи в Олександрівському механіко-технічному училищі, Лисичанській штейгерській школі.

Таким чином, у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на Півдні України відбувався кількісний ріст технічної інтелігенції внаслідок інтенсивного розвитку промисловості та відповідної підготовки спеціалістів у технічних навчальних закладах. Незважаючи на те, що на початку ХХ ст. в Україні діяло 18 середніх технічних навчальних закладів, які щорічно випускали 300-350 спеціалістів, середніх технічних працівників бракувало. Невелика кількість середніх технічних навчальних закладів не забезпечувала в повному обсязі промисловість спеціалістами середньої кваліфікації.

Щодо проблематики вивчення історії інтелігенції вважаємо, що в подальшому перспективною є розробка питання ролі інженерно-технічної інтелігенції в розвитку машинобудівної промисловості України в пореформений період.

Література

1. № 5057. 7 марта 1888 г. Высочайше утвержденные Основные Положения о промышленных училищах // Полный свод законов Российской империи. Собрание третье. – СПб., 1890. – Т. VIII: от № 4933-5685. – СПб., 1890. – С.78-83.
2. Павлов Д.И. Среднее специальное образование в Украинской ССР /Д.И.Павлов, Г.П.Захаревич. – К.: Вища школа, 1976. – С.8.
3. Подов В.И. Первенец металлургии Украины: Исторический очерк. Документы / В.И.Подов, В.С.Курило. – Луганськ: Світлиця, 1998. – С.153.
4. Російський державний історичний архів, м.Санкт-Петербург (далі – РДІА). – Ф.37. – Оп.53. – Спр.762. – Арк.5.
5. Там само. – Арк.8.
6. Там само. – Арк.16-17.
7. Там само. – Арк.25.
8. Там само. – Арк.60-69.
9. Там само.
10. Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность юга России: в 2 т. / П.И.Фомин. – Х.: Типография Б.Бенгис, 1915. – Т.1: История горной и горнозаводской промышленности юга России со времени возникновения до восьмидесятих годов прошлого века. – 1915. – С.420.

11. История технического развития угольной промышленности Донбасса в 2 т. / [гл. ред. Щербань А.Н.; отв. ред. Шухардин С.В.]. – К.: Наукова думка, 1969. – Т.1. – 1969. – С.189.
12. Подов В.И. Назв. праця. – С.161.
13. Там само. – С.156.
14. История технического развития угольной промышленности Донбасса в 2 т. / [гл. ред. Щербань А.Н.; отв. ред. Шухардин С.В.]. – К.: Наукова думка, 1969. – Т.1. – 1969. – С.189.
15. Подов В.И. История Донбаса. Век XIX-й / В.И.Подов, В.С.Курило. – Луганск: Альма-матер, 2001. – С.155.
16. Менделеев Д.И. Сочинения: в 25 т. / Д.И.Менделеев. – Л.-М.: АН СССР, 1949. – Т.11: Топливо. – 1949. – С.53-207.
17. Подов В.И. Назв. праця. – С.157.
18. РДА. – Ф.1278. – Оп.6. – Спр.1313. – Арк.131; Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАК України). – КМФ.12. – Оп.1. – Спр.278. – Арк.33; История технического развития угольной промышленности Донбасса в 2 т. / [гл. ред. Щербань А.Н.; отв. ред. Шухардин С.В.]. – К.: Наукова думка, 1969. – Т.1. – 1969. – С.191.
19. РДА. – Ф.1263. – Оп.1. – Спр.3912. – Арк.47-51 зв.
20. Там само.
21. Там само. – Арк.50.
22. Подов В.И. История Донбаса. Век XIX-й / В.И.Подов, В.С.Курило. – Луганск: Альма-матер, 2001. – С.155.
23. ЦДАК України. – Ф.442. – Оп.46. – Спр.466. – Арк.1-6, 17; ЦДАК України. – КМФ 12. – Оп.1. – Спр.421. – Арк.11.
24. Павлов Д.И. Назв. праця. – С.9.
25. РДА. – Ф.25. – Оп.5. – Спр.368. – Арк.11.
26. ЦДАК України. – Ф.442. – Оп.637. – Спр.235. – Арк.1-31; Екатеринославские технические курсы Коробочкина В.Х. – Екатеринослав: Типография Л.И.Сатановского, 1915. – 93 с.
27. Павлов Д.И. Назв. праця. – С.10.
28. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X-поч. XX ст.): Нариси / [ред.кол. Ярмаченко М.Д. та ін.]. – К.: Рад. шк., 1991. – С.321.

Симоненко И.В. Подготовка средних технических кадров для промышленности Юга Украины в пореформенный период.

Исследуется система среднего технического образования и процесс подготовки средних технических специалистов для промышленности Юга Украины во второй половине XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: *техники, подготовка, промышленность, средняя специальная школа, Юг Украины.*

Simonenko I.V. Training of middle technical personnels for industry of South of Ukraine in a poreformenny period.

The system of secondary technical education and process of preparation of middle technical specialists is investigated for industry of South of Ukraine in the second half of XIX - beginning of XX century.

Key words: *techniques, preparation, industry, secondary special school, South of Ukraine.*

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
20.02.2012

ОСВІТА СЕЛЯН УКРАЇНИ 20-х рр. ХХ ст.

Проаналізовано стан освіти селянського населення України у 20-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: освіта, селяни, 20-і рр. ХХ ст.

Вивчення минулого українського села відкриває ряд цікавих наукових напрямків, дає можливість зрозуміти багато важливих проблем сучасної суверенної Української держави, вирішення яких життєво необхідне для теперішніх і майбутніх поколінь.

Мета нашого дослідження полягає в тому, щоб на основі узагальнення і критичного переосмислення джерел та наукових публікацій проаналізувати як умови життя і побуту, так і задоволення духовних потреб українського селянства в період непу.

У 1920 р. в УСРР було запроваджено нову структуру освіти, яка відрізнялася від дореволюційної, у тому числі й за змістом. Її юридичне оформлення відбулося в грудні 1920 р. на Першій партійній нараді з питань освіти, що проводилася ЦК РКП(б). Церковнопарафіяльні, земські, приватні школи були замінені загальноосвітньою школою з двома концентрами. Перший складався з 1-4 класів, другий – 5-7 класів. У них навчалися діти 8-15 років.

На початку 20-х рр. ХХ ст. рівень освіти населення був дуже низьким. Тому однією з головних цілей політики радянської влади на селі була ліквідація неписьменності. Створювалася велика кількість хат-читалень, шкіл лікнепу, бібліотек та інших подібних освітніх установ [1].

Попри рішучість заходів, що вживалися, шкільна справа на селі у 20-х рр. ХХ ст. розвивалася повільними темпами. Гостро відчувався брак кадрів у сільських школах. У середньому на одного вчителя припадало 46 учнів. Надзвичайно переповненими були 1-3 класи, тоді як 5-7 нараховували 1,6% учнів. У 1927-1928 навчальному році лише 41% шкільних приміщень був придатний до навчання, 30% – потребували капітального ремонту, 29% – були зовсім не придатними для навчання. У другій половині 20-х рр. ХХ ст. навчанням практично не були охоплені діти мало заможних селян, зокрема наймитів [2].

Наприклад, у Кам'янобродському районі у 20-і роки ХХ ст. була така кількість культурно-освітніх установ: 12 шкіл робітничого навчання, 6 лікнепів, 1 дитяча трудова колонія, 2 клуби, 1 райбудинок, 5 сільбудинків та 3 бібліотеки при сільбудинках загального користування. Навчання велось майже у всіх трудових школах на російській мові, за винятком однієї – Віролюбовської, де навчання проводилось виключно українською мовою [3].

У Старобільському окрузі діяло 210 шкільних установ. Із них 100 були переведені на українську мову навчання, 37 російськомовних, та 73 російсько-українських [4]. Але, не зважаючи на таку кількість освітніх установ, вони охоплювали лише 16% дітей. Серед дорослих неосвічених було 67% [5]. Населення насторожено відносилось до політики лікнепу. Батьки могли примусово не відпускати дітей до школи. Тому голови сільрад, які були

відповідальні за проведення політики лікнепу змушували батьків аргументувати свої дії, та без поважної причини дітей не затримувати [6].

В першу чергу примушували відвідувати школу допризовників [7]. За невідвідування школи покарання отримували не тільки батьки, а навіть і учні. За злісне невідвідування могли заарештувати [8].

Для того, щоб заохотити молодь до навчання, влада вживала різноманітні заходи – екскурсії, прогулянки до лісу, степу, а за сприятливих умов, то і на завод для ознайомлення з виробництвом [9].

Освітянська галузь розглядалась більшовиками як знаряддя комуністичного виховання дітей. Разом із тим, підкреслюється, що заклади освіти у першій половині 1920-тих рр. були не готові до виконання цієї ролі: старе учительство, дореволюційні підручники й методики, вплив непу, релігійний світогляд стали на заваді реалізації виховних планів більшовиків. Дієвим засобом подолання негативних тенденцій стала комплексна система навчання, яка сприяла проникненню більшовицької політики у заклади освіти [10].

Для підвищення освітнього рівня серед дорослого населення будувалися хати-читальні. Робота в них полягала у читанні газет та книжок, у влаштуванні лекцій, для проведення яких запрошувалися лектори з району – по медицині, сільському господарству тощо [11].

Наприклад, у селі Курячівка, Старобільського району місцевими шкільними робітницями проводяться лекції по природознавству. У селі Осинівці влаштовано кінозал, яким цікавляться не тільки молодь, але і дорослі. У Городищинській хаті-читальні розроблено календарний розклад 12 лекцій. До програми ввійшли початкові відомості з політекономії та політграмоти та по загальноосвітнім дисциплінам [12].

Хата-читальня була первинною організованою формою політосвіти, найпростішим політосвітнім осередком сільбуду без членства. Практично всі хати-читальні мали статuti і діяли на їхній підставі. За незначним винятком працівники хат-читалень проводили таку ж культурно-освітню роботу серед селян, що і сільбуду [13].

Але траплялись такі випадки, коли охочим до навчання людям стояв на заваді брак коштів для утримання хати читальні. Здебільшого, такі будинки не отоплювались, були проблеми із освітленням, через що селяни не мали можливості займатися політосвітою ввечері. Слід брати до уваги той факт, що селянин вдень займався польовими роботами чи клопотами по господарству, і мав можливість ліквідувати неграмотність лише ввечері [14]. Взагалі, успішно заняття проводилися лише у зимовий період, з настанням польових робіт учні незалежно від віку не з'являлись на заняття. Тому, ліквідація неписьменності проводилася лише у неділю [15].

В досліджуваній нами період створюється мережа установ з допомоги безпритульним. Селяни збирали кошти для допомоги таким дітям, це суворо контролювалося згори [16]. Також одним із джерел коштів для допомоги безпритульним дітям були платні концерти дитячих драмгуртків [17].

На початку своєї діяльності сільбуду перебували на бюджетному фінансуванні, однак, згодом їх було перетворено на самоокупність. Статутом від 29 березня 1922 р. сільбуд визначався як добровільна громадська організація. Вони користувалися популярністю серед селянства. Свідченням цьому може стати їхнє швидке чисельне зростання у 1921-1928 рр. з 42 до 4 тис. При них, як правило, діяли бібліотеки, різноманітні гуртки, у тому числі сільськогосподарські, на їх базі проводилися вечори, лекції бесіди, випускалися стінгазети, ставилися вистави. Працівники сільбудів намагалися підвищувати серед селян не лише загальний рівень культури й освіти, а й проводити агротехнічне навчання.

Ще одним культурно-освітнім центром на селі, що впливав на підвищення освіти і культури селянства, були бібліотеки. В УСРР у 20-і рр. ХХ ст. діяло їх декілька типів: загальнодержавні, центральні, повітові, районні, клубні, стаціонарні, пересувні. Поряд із видачею літератури, у них проводились голосні читки газет, журналів, різних брошур. Серед причин, що перешкождали зростанню сільської бібліотечної мережі, було незадовільне їхнє фінансування за рахунок місцевих, а згодом, колгоспних бюджетів [18].

Лекції, бесіди, доповіді проводилися, як правило, членами гуртків, вчителями, лікарями, агрономами. Їхня тематика була різноманітною. Найбільше селяни відвідували і з найбільшою зацікавленістю слухали лекції та доповіді з питань ведення сільського господарства, на політичні та наукові теми [19].

Популярними серед селян були газети і журнали. У період, що досліджується, на селі мали місце стінні, живі, світлові та фотогазети. Стінна газета вивішувалася на стіні (звідки й назва), складалася з передової (40-50 рядків), головної теми та різноманітних заміток, жартів, коротких літературних творів. Найбільший інтерес для селян представляли живі газети, статті в яких розігрувалися як п'єси (звідки й назва). Під час їхнього показу широко застосовувалася клоунада, спортивні ігри, пісні, танці. Фотогазети склалися з малюнків, фотокарток як передрукованих, так і місцевих аматорів. Світлова газета була поширеною у тих селах, де існував кінематограф або „чарівний ліхтар”. На вечорах запитань і відповідей проводилися політлотереї та політбазари. Сутність їхня зводилася до того, що селянин, який давав правильну відповідь на запитання, отримував приз [20].

Велика роль відводилася газетам та журналам, які були орієнтовані на жіночу аудиторію. Видавалася “Крестьянская газета” та журнал “Крестьянка”. Першочерговим було розповсюдження цієї літератури саме серед селянок, з метою залучення їх до партійної роботи та для підйому культурного рівня. У журналі “Крестьянка” містилися поради, які допомагали полегшити роботу на селі. Форма викладення інформації у ньому була максимально спрощена з приводу масової малограмотності селянок [21].

Після закінчення школи селянин мав можливість поступити до вищих навчальних закладів. Серед студентів інститутів вихідці з селян у 1924 р. становили 19%, у 1927 р. — 25%, у 1928 р. — 26%, у 1929 р. — 32% (для порівняння: вихідці з робітників становили відповідно 17, 28, 29 і 34%); відповідно зменшувалася питома вага вихідців із службовців серед студентів

вишів. У технікумах вихідці із села становили від 30% у 1923–1925 рр. до 40–44% у 1926–1929 рр. від загального числа студентів [22].

Кінофікація села фактично розпочалася у 1924 р.: тоді було 124 кіноустановок на селі [23]. У 1928 р. було вже 1 тис. кіноустановок. Найбільше сільських кіноустановок мали Харківський, Полтавський, Київський, Уманський, Вінницький, Одеський округи, найменше — Лубенський, Миколаївський, Херсонський, Маріупольський, Кам'янецький; зовсім не знало кіно село Роменського округу.

Кіно сприймалося як диво. Враження селян від уперше переглянутого кінофільму (с. Покровське Апостолівського району Криворізького округу): "Живі картини зробили на селян надзвичайне враження. Селяни тут же ділились своїми враженнями. Не обійшлося і без сміху. Дехто при наближенні автомобіля або потягу лякався і з криком схоплювався з місця. Інші ходили дивитись на той бік екрану, "чи нема там якого мошенства"... Обдивлялись апарат, розпитували про нього, знов сідали на місце й прохали ще раз показати картини".

На селі також створювалися піонерські організації. Спочатку було досить важко організувати дітей, які недовірко ставилися до ватажків піонерів, але згодом робота наладилася, заняття та зібрання стали проводитися регулярно [24].

Таким чином, можна сказати, що на початку 20-х рр. ХХ ст. рівень освіти населення був дуже низьким. Тому однією з головних цілей політики радянської влади на селі була ліквідація неписьменності. Створювалася велика кількість хат-читалень, шкіл лікнепу, бібліотек та інших подібних освітніх установ.

Література

1. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема [Електронний ресурс] / О. Удод. – Режим доступу: <http://www.novadoba.org.ua/history/data/development/udod.html>. – стор. 7.
2. Кукса Н. Г. Культурно-освітній розвиток українського селянства в період українізації: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.Г. Кукса; Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. — Черкаси, 2005. — 20 с. – стор. 16.
3. Державний архів Луганської області (далі ДАЛО). – Ф. Р-235. – Оп. 1. – Спр. 266.– Арк. 3.
4. ДАЛО. – Ф. Р-1168. – Оп. 1. – Спр. 863. – Арк. 225.
5. Там само. – Арк. 226.
6. ДАЛО. – Ф. Р-235. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 58.
7. Там само. – Арк. 102.
8. ДАЛО. – Ф. Р-235. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 7.
9. ДАЛО. – Ф. Р-235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 2.
10. Дояр Л. В. Становлення системи морально-політичного виховання в УСРР (1921-1925 рр.): автореф. дис. кандидата іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Дояр. – Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2006. – стор 14.
11. ДАЛО. – Ф. Р-235. – Оп. 1. – Спр. 65. – Арк. 2.
12. ДАЛО. – Ф. Р-1186. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 3.
13. Кукса Н. Г. Культурно-освітній розвиток українського селянства в період українізації: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.Г. Кукса; Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. — Черкаси, 2005. — 20 с. – стор. 13.
14. ДАЛО. – Ф. Р-1186. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 9.
15. ДАЛО. – Ф. Р-1168. – Оп. 1. – Спр. 863. – Арк. 256.
16. ДАЛО. – Ф. Р-235. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 58.

17. ДАЛО. – Ф. Р-234. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 4.
18. Кукса Н. Г. Культурно-освітній розвиток українського селянства в період українізації: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н.Г. Кукса; Черкас. нац. ун-т ім. Б.Хмельницького. — Черкаси, 2005. — 20 с. – стор. 14.
19. Там само. – Арк. 14.
20. Там само. – Арк. 14.
21. ДАЛО. – Ф. П-4. – Оп. 1. – Спр. 191. – Арк. 7.
22. Лях С. Село відоме і невідоме [Електронний ресурс] / С. Лях. –Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/jittia/jittia_2010_1_1/21.pdf. – стор. 189
23. Червоний хлібороб. – Старобільськ, 1927. - № 62. – стор. 1.
24. Червоний хлібороб. – Старобільськ, 1927. - № 54. – стор. 2.

Стогниева Ю.В. Образование крестьян 20-х гг. XX в.

Проанализировано состояние образования крестьянского населения Украины в 20-х гг. XX в.

Ключевые слова: образование, крестьяне, 20-е гг. XX в.

Stognieva Yu.V. Education of peasants 20th XX v.

Consisting of formation of peasant population of Ukraine is analyzed of 20th XX v.

Keywords: education, peasants, 20th XX v.

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
20.01.2012

УДК 930+94

Тупальська О.А., Сапицька О.М.

ДИТЯЧА БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ (1917-1930-ті рр.)

Розглянуто основні напрямки законодавчої й практичної діяльності державних і громадських установ та організацій по подоланню масової дитячої безпритульності в Україні у 1917-1930-х рр.

Ключові слова: соціально незахищені категорії населення, дитяча безпритульність, бездоглядність, дитячі виховні установи, трудове виховання.

В умовах трансформації суспільства поширюються негативні тенденції в основних сферах життєдіяльності найбільш соціально незахищених категорій населення. В першу чергу це стосується дітей та підлітків. Як свідчить світова практика, в умовах економічної кризи і погіршення рівня життя зростає соціальне сирітство, наслідком якого є збільшення числа дітей, що залишилися без піклування батьків. Пропорційно зростає кількість правопорушень, скоєних неповнолітніми, поширюється наркоманія і алкоголізм у підлітковому середовищі. З року в рік зростає чисельність безпритульних дітей.

Але проблема безпритульності не нова для України. До початку XX ст. проблема сирітства в країні не мала тієї гостроти, якої вона набула згодом. Це багато в чому пояснюється громадським укладом життя людей і структурою селянської сім'ї. Її традиційним типом, що переважав ще століття тому, була так звана велика сім'я, що складалася не менше ніж з трьох поколінь. Нерідко цілі села склалися з людей двох-трьох прізвищ, які були родичами. При такій

сімейній моделі суспільства діти, які осиротіли, як правило, знаходили притулок у близьких або далеких родичів, по черзі годувалися у односельців, отримували милостиню. Місцями, де сироти могли отримати допомогу, були церкви і монастирі. Проте, проблема дітей, які залишилися без піклування, в дореволюційній Україні існувала, хоча безпритульність, як вже зазначалося, не носила до початку Першої Світової війни масового характеру [1].

Боротьба з дитячою безпритульністю в Україні мала цілу ланку етапів, які зумовлювалися соціально-економічними умовами розвитку республіки й характеризувалися різними формами та методами надання допомоги безпритульним.

У перші роки радянської влади партійно-державні органи офіційно проголосили безпритульність наслідком царизму та недостатньо узгодженою роботою відповідних установ. Така оцінка причин безпритульності зумовлювала підхід до цього соціального явища - ліквідацію безпритульності, а не причин, що її породжували.

У 1917 – 1918 рр. вийшла ціла низка урядових постанов, спрямованих на допомогу дітям. У 1919 р. Раднарком УСРР заснував Всеукраїнську раду захисту дітей, що стала першим центральним органом, який об'єднав зусилля всіх комісаріатів і відділів та займався соціальним захистом дітей. З її ініціативи були проведені «Тижні захисту дітей», «Дні голодних дітей», які стали найбільш розповсюдженою формою допомоги дітям [2, с. 41].

1 липня 1920 р. Народний комісаріат освіти УСРР видав декларацію про соціальне виховання дітей. Її зміст виходив із економічної катастрофи, що охопила Україну, глибокої кризи сім'ї та зростання безпритульності. Завданнями системи соціалістичного виховання була організація побутових умов життя дітей. Відкривались нові типи дитячих установ, проводилась певна профілактична робота з безпритульними, що мала чітко виражену соціальну спрямованість і охоплювала численну кількість дитячих установ. Серед цих заходів було відкриття мережі дитячих будинків: відкритих, денних, цілодобових; дитячих містечок, трудових колоній, садочків, дитячих закладів для дітей з вадами розвитку тощо. До діяльності з виховання безпритульних дітей залучалися різні організації: профспілки, жінвідділи, комсомол, партійні організації. За їх активної участі були створені дитячі ясла, садочки, будинки, притулки, інтернати, комуни, колонії. Ці заклади розподілялися на такі, що залучали дітей до колективних об'єднань, обслуговували дітей тимчасово чи цілком охоплювали деякі життя дітей. До кінця громадянської війни у відомстві Народного комісаріату освіти УСРР їх нараховувалось 550 [3, с. 31].

У 1920 р. на зміну Ради по захисту дітей була створена Комісія з поліпшення життя дітей при ВЦВК РРФСР. Її першим головою став Ф.Е. Держинський. Комісія мала на місцях спеціальних уповноважених, а потім і свої відділи при губернських Радах депутатів. Вона мала право вносити законодавчі пропозиції щодо поліпшення життя дітей. До завдань Комісії входило надання допомоги їжею, житлом, паливом, одягом установам, котрі відають охороною життя і здоров'я дітей, перш за все безпритульних; видання у межах своїх повноважень і на основі діючих законів та постанов центральної

влади розпоряджень, що стосуються охорони життя та здоров'я дітей; внесення до центральних органів влади пропозицій з видання нових законів і постанов, що відносилися до сфери діяльності Комісії. У цих умовах Комісія змушена була займатися тільки невідкладними заходами порятунку дітей. Був знайдений, як вважалося, єдиний правильний в тих умовах спосіб - масове відкриття дитячих будинків-інтернатів, де діти змогли б отримувати харчування та медичний догляд [4, с.201].

Проте, за підрахунками українських істориків радянської доби, на початку 1921 р. поза школою залишалось понад 2 млн. дітей, з них 1,5 млн. безпритульних сиріт та напівсиріт (при населенні республіки у 26 827 тис. чоловік). Армія безпритульних зростала ще й завдяки сусіднім радянським республікам. Тільки у грудні 1921 р. кількість розміщених в УСРР дітей з голодуючих районів Російської Федерації становила 56 155 чоловік.

Наприкінці 1921 р. кількість відкритих дитбудинків по мережі Наркомосу збільшилась утричі: їх стало 1844, у них нараховувалось 98 890 дітей. Однак продовольча криза в Україні була настільки велика, що навіть цю незначну кількість установ неможливо було утримувати як слід: розпочався голод серед інтернованих дітей. Окрім того, матеріальна незабезпеченість, безгосподарність та неорганізованість, відсутність цільової установки, затишку, незадовільна організація дитячого середовища, дозвілля, відсутність індивідуального підходу, незадовільна робота персоналу у цих закладах призвели до повальних втеч дітей з них.

У 20-30 рр. ХХ ст. Радянський Союз, до складу якого входила й Україна, переживав важкі часи. Перехід від капіталізму до соціалізму, перебудова ідеології, політики та економіки призвели до системної соціальної кризи, наслідком якої були злиденність та голод, через що на вулицях країни збільшилась кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених піклування батьків, безпритульних та бездоглядних [5, с. 143].

Якщо основними причинами безпритульності та бездоглядності були економічні та соціальні труднощі в країні взагалі, то безпосередніми причинами переходу у стан безпритульності - тяжкий матеріальний стан сім'ї (напівсирітство, безробіття, бідність), смерть батьків (сирітство), розпад сім'ї (нездатність займатись вихованням дітей), жорстоке поводження з дітьми у сім'ї та їх експлуатація, бездоглядність, через що діти набували шкідливих навичок, та фізична неповноцінність, коли дитина потребувала систематичного догляду тощо. Форми виявлення дитячої безпритульності також були різні: жебрацтво, бродяжництво, проституція, правопорушення, що неминуче призводило безпритульну дитину до зіткнення з суспільством [6, с. 89].

Проблемами дитинства займався також дитячий фонд ім. В.І. Леніна - громадська організація, що була створена в червні 1924 р. з метою надання допомоги безпритульним дітям. У цей фонд спрямовувалися відрахування державних і приватних підприємств, пожертвування, кошти від платних концертів, лекцій тощо. Не залишалися осторонь боротьби з дитячою безпритульністю піонерські та комсомольські організації, що внесли свій вагомий внесок в подолання цього соціального явища, бо соціалізація

безпритульних дітей покладалися перш за все на ці організації. Найбільш активну участь комсомольці взяли у вирішенні питань працевлаштування бездоглядних та безпритульних підлітків: розгорнули діяльність з питань обліку безробітних підлітків, запровадження контролю за встановленою чисельністю, обстеженню підприємств та виявленню вільних місць з метою подальшого працевлаштування [7,с.42].

Зі зміною економічної ситуації в Україні почали змінюватись форми роботи з безпритульними дітьми. В установах стали приділяти більше уваги вихованню. Основним видом виховної роботи у дитячих закладах було трудове виховання. Воно проводилося у різних формах: самообслуговування, робота в майстернях, сільських господарствах, у деяких установах воно поєднувалося з професійною підготовкою. Санітарно-гігієнічне, статеве, фізичне, морально-етичне, естетичне виховання - все це потребувало підготовлених вихователів, яких майже не було [8, с.362].

Через вищезазначені обставини почалася робота по реевакуації дітей в рідні місця, пошуку їх батьків і родичів, закріпленню за дитячими будинками шефів з числа промислових підприємств, військових частин, профспілкових організацій тощо. У той же час Наркомат народної освіти та його відділи на місцях намагалися в цей період знайти і нові форми та методи роботи з дітьми або відродити дореволюційні (що саме по собі суперечило офіційним радянським установам).

У 1925-1926 рр. приплив нових безпритульних відбувався з міських сімей з важким матеріальним становищем, викликаним безробіттям. Вирішено було спрямовувати таких дітей у сім'ї ремісників, кустарів, селян і надавати цим сім'ям певні пільги. Проте така система не виправдовувала себе, тому що отримати пільги сім'ям, які брали дитину на виховання, через бюрократичну тяганину було дуже важко. Відбувався процес скорочення кількості дитячих будинків при збереженні досить високого рівня безпритульності.

Вихованню дітей-безпритульників певною мірою сприяла постанова уряду країни «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю в УСРР», прийнята в листопаді 1927 р. У цьому документі, у порівнянні з раніше прийнятим, визначалися категорії безпритульних, що дозволяло певним чином диференціювати роботу з їх соціального захисту й виховання [9, с.72].

Для того, щоб якось виправити становище, проводилися численні експерименти. Одні з них були досить розумними, інші носили утопічний характер. До перших слід віднести орієнтацію на перетворення дитячих будинків у гуртожитки при загальноосвітніх школах і школах професійного навчання, що було виправдане тим, що в більшості дитячих будинків не було вчителів. До того ж при такій системі вихованні дитячих будинків вільно спілкувалися з однолітками, і між ними не виникало взаємної замкнутості, що було важливо в психологічному плані.

До числа непродуманих експериментів слід відвести почате у 1928 р. масове перекидання дитячих будинків з великих міст у сільські населені пункти і маленькі містечка. Цей процес проходив дуже неорганізовано, незважаючи на наявність загальнодержавного плану. Були випадки, коли діти по кілька тижнів

жили без даху над головою, чекаючи, поки звільняться приміщення для них. У процесі переміщення багато дитячих будинків розгубили своє і без того мізерне майно і діти, як правило, потрапляли у значно гірші житлові умови.

Як на наш погляд, можна констатувати, що з початком процесів індустріалізації та колективізації виникло явище «прихованої безпритульності та бездоглядності». Особливо це проявлялося на селі, коли батьки були настільки зайняті на суспільних сільськогосподарських роботах, що просто не мали змоги піклуватися про власних дітей. Втім, держава намагалася певним чином вирішувати дану проблему шляхом організації цілодобових дошкільних виховних закладів. Діти повинні були знаходитися в яслах від семи місяців до чотирьох років, на практиці, діти залишалися в яслах до восьми років. В яслах діти знаходилися весь день, часто траплялося і так, що матері по кілька днів не забирали дітей, тому що працювали і ночували в полі. Проте фінансове та господарське навантаження, пов'язане з відкриттям цих закладів, покладалося на самих селян майже в повному обсязі, тому подібних дошкільних закладів до 1934 р. було надзвичайно мало. Сільські діти внаслідок цього залишалися без належного догляду та виховання [10, с.43].

Відповідно до постанови КП(б)У «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» (травень 1933 р.) при РНК УСРР було утворено Всеукраїнську, а при обласних виконавчих комітетах – місцеві надзвичайні комісії боротьби з безпритульністю та жебрацтвом, створенні сільські дитячі приймальники, організовані харчові пункти при школах, створювалися трудові загони з підлітків тощо. Хоча статистичні дані в силу певних історичних обставин відсутня, втім про надзвичайно негативні наслідки Голодомору щодо стрімкого зросту кількості безпритульних дітей свідчить те, що кількість вилучених дітей з вулиці тільки за травень-липень 1933 р. становила 158 тис. осіб [11, с. 61].

Рубежем у розвитку системи соціальної допомоги дітям став 1935 р., коли була опублікована постанова «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності». У цій постанові було офіційно заявлено, що дитячу безпритульність в СРСР ліквідовано, а відповідальність за своєчасне влаштування дітей, які залишилися без піклування батьків, покладалася на місцеві органи влади.

У зв'язку з офіційно проголошеною ліквідацією в країні масової дитячої безпритульності акцент виховання був перенесений на профілактику бездоглядності, попередження педагогічної занедбаності. Ця робота здійснювалася за кількома напрямками, таким, як надання допомоги дітям на дому, організація дитячих майданчиків, клубів, майстерень, громадських їдалень, сніданків у школах для дітей тощо. Певним чином це було наслідком деякого покращення економічного розвитку країни.

Значну роль в подоланні дитячої безпритульності в 20-х–30-х роках відігравали також громадські об'єднання. Серед них найбільш впливовими були «Друзі дітей», Український Червоний Хрест, «Ліга порятунку дітей».

Разом з державними органами громадські організації проводили такі форми боротьби з безпритульністю: підбір безпритульних з вулиці; розміщення

дітей в дитустанови; патрунування; реевакуація дітей з інших республік; працевлаштування підлітків; проведення тижнів та місячників допомоги дітям. Профілактичні заходи по попередженню дитячої безпритульності складались з матеріальної допомоги дітям з незабезпечених сімей, проведення оздоровчих компаній, організації харчових пунктів, відкриття денних дитячих будинків, майданчиків та ясел, професійної підготовки підлітків.

В силу соціальних, економічних та політичних процесів, що проходили в країні, докорінно змінити становище безпритульних дітей громадські об'єднання не змогли. Вони були лише додатковою ланкою партійно-державної системи і в даному питанні, як і в інших, знаходились у фарватері її рішень. Та серед головних недоліків подолання безпритульності в досліджуваний період слід вважати відсутність скоординованих зусиль держави та громадськості, недосконалість нормативно-правової бази і відсутність належних фінансових можливостей для ефективної практичної діяльності державних і громадських установ по боротьбі з безпритульністю. Законодавча та практична діяльність з подолання масової дитячої безпритульності у досліджуваний період в основному зводилася до подолання так званої «вуличної безпритульності» командно-адміністративними методами, тоді як проблема вирішення «прихованої безпритульності» покладалася на самих батьків чи підприємства, де вони працювали.

Література

- 1.Потепалов Д.В. Решение проблемы беспризорности. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://do.teleclinica.ru/184759/>. - Заголовок з екрану.
2. Беляков В. У. Сирітські дитячі установи Росії: Історичний нарис. – М.: Знання, 1993. – 84 с.
- 3.Беляев Н.А. Общественный контроль за деятельностью исправительных и воспитательных учреждений. – М., 1962. – 72 с.
- 4.Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР. – М. : Юрид. лит., 1972. – 336 с.
- 5.Василькова Ю.В. Социальная педагогика. Курс лекций / Уч. пособие.- М.: Знания, 1999. - 212 с.
- 6.Основи профілактики бездоглядності та безпритульності неповнолітніх / Під ред. Ф.А. Мустаєвої. - М., Академічний Проект, 2003. - 208 с.
- 7.Гессен С. И. Основы педагогики: Введение в прикладную философию: учеб. пособие для вузов. – М. : Школа-Пресс, 1995. – 448 с.
- 8.Макаренко А.С. Общие вопросы теории педагогики. Воспитание в советской школе. – М.: АПН РСФСР, 1951. – 510 с.
- 9.Горілий А.Г. Історія соціальної роботи в Україні: Конспект лекцій. – Тернопіль, 2001. – 118 с.
- 10.Мезеря О.А., Сапицька О.М. Розвиток мережі дитячих дошкільних закладів в українському селі (1928-1932 рр.) // Історичні записки: Збірник наукових праць. Випуск № 12. Ч.1.- Луганськ,2006.- С.42-47.
11. Беляков В. У. Вказана праця.

Тупальская О.А., Сапицкая Е.М. Детская беспризорность в Украине (1917-1930-е гг.).

Рассмотрены основные направления законодательной и практической деятельности государственных и общественных организаций по преодолению массовой детской беспризорности в Украине в 1917-1930-х гг.

Ключевые слова: *социально незащищенные категории населения, детская беспризорность, безнадзорность, детские воспитательные организации, трудовое воспитание.*

Tupalskaya O.A., Sapitskaya O.M. Children's homelessness in Ukraine (1917-1930th).

The main directions of the legislative and practical activity of state and public organizations to overcome the mass of children's homelessness in Ukraine in 1917-1930th are examined

Key words: *socially unprotected categories of the population, children's homelessness, neglect, child care organizations, labour education.*

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
23.02.2012

УДК 930+94

Харитонova Т.О.

ПЕРШІ ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ В ЛУГАНСЬКУ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Розглядається становлення та поширення в Луганську профспілок. Аналізується їхня діяльність, вплив на керуючі органи, реальна допомога пресічним громадянам.

Ключові слова: *професійна спілка, революційний рух, профспілкові комісії.*

Актуальність теми дослідження пояснюється необхідністю осмислення історичних процесів, що відбувалися на зламі ХІХ–ХХ ст., та дозволяє говорити про глибокі трансформації всіх сторін суспільного життя. Також важлива діяльність професійних спілок, спрямована на захист правових та економічних інтересів громадян. Вдивляючись у сторінки історії ми можемо побачити помилки наших попередників та не повторювати їх у майбутньому. Профспілка – це незалежне об'єднання робітників з метою представлення та захисту їхніх соціальних, трудових та інших прав у взаємозв'язку з працедавцем. Профспілка повинна бути провідником у відносинах між робітником і працедавцем. Починаючи із закону, що дозволяв створення професійних спілок, тобто з 1905 р. створювалися організації робітників. Головними функціями цих організацій були правозахисна та представницька. В умовах важкої праці, багаточасового робочого дня професійні спілки виступали, як правозахисники не тільки індивідуально робітника, а й від імені всього колектива перед керівництвом. Профспілки виконували масу важливих для робітників функцій: вирішення протиріч між робітниками та керівництвом, благоустрій та працевлаштування безробітних, контроль за медичним обслуговуванням. Ці твердження безумовно дають можливість ще раз підкреслити актуальність розглядуваного питання.

За мету цієї розвідки ми ставимо розглянути розвиток у Донбасі профспілок, їхню діяльність, вплив на керуючі органи та реальну допомогу пресічним громадянам.

Проблеми розвитку та становлення професійних спілок Донбасу на початку ХХ ст. ми знаходимо на сторінках праць таких науковців як К.Алтайський, І.Берхін, О.П.Рєєнт, Рудницький та ін. Вони розповідають про створення перших профспілок, їхню діяльність, якими законами вони

регулювались та які питання вирішували.

Створенню профспілок сприяла складна політична ситуація в країні.

Так, революційний рух насамперед охопив робітничий клас, який не влаштувала ситуація на підприємствах, умови праці, низька заробітна плата. Знаходив повне відображення у революційному русі й Луганськ [2, 44]. Початок революції поклали події 9 січня 1905 у Петербурзі. Цього дня була розстріляна багатотисячна мирна демонстрація робітників, які йшли з петицією до царя, в якій містилося прохання поліпшити умови їхнього життя. Демонстрацію очолював священник Георгій Гапон. У результаті було вбито понад 200 чоловік і кілька сотень поранено. Кривава неділя у столиці викликала хвилю обурення у всій імперії. Країною прокотилась хвиля страйків, які охопили й українські міста, зокрема Катеринослав, Харків, Київ, Луганськ, Миколаїв, Одесу. Страйкарі висунули не тільки економічні, а й політичні гасла (особливо у першій половині жовтня 1905 р).

Одночасно з робітничими страйками розгортався і селянський рух: селяни палили поміщицькі маєтки, господарські будівлі, забирали худобу, ділили між собою панські й державні землі. Селянські заворушення у 1905 р. охопили більше половини всіх повітів України. Широкого розмаху набув і студентський рух – студенти вимагали автономії університетів, брали участь у робітничих мітингах і демонстраціях. Активізували свою діяльність опозиційні політичні сили – від об'єднань земських діячів до соціал-демократів і соціалістів-революціонерів.

Донецький пролетаріат та його передовий загін – луганські робітники не стояли осторонь від революції. Вони разом з усім російським пролетаріатом билися в перших рядах борців з царизмом.

На початку жовтня по Донбасу прокотилася хвиля страйків. Першого жовтня застрайкувало близько чотирьох тисяч шахтарів Рутченківського, Лідіївського рудників у зв'язку з наміром адміністрації знизити зарплату. Тривав цей страйк п'ять днів і закінчився перемогою робітників. 10-го жовтня застрайкувала вся Катеринська залізниця, 13-го в знак солідарності до страйкарів приєдналися робітники механічного заводу в Дебальцеві [2, 46].

17-го грудня понад чотирьох тисяч робітників-дружинників з усієї Катерининської залізниці в Горлівці вступили у сутички з царськими військами, у ході яких більше трьохсот робітників було вбито.

Ще восени 1905 р. у період підйому політичної та економічної боротьби по всій країні, луганські більшовики розгорнули велику роботу з об'єднання робітників у професійні спілки. Цехові організатори, передові партійці, заздалегідь проінструктовані в гуртках, роз'яснювали робітникам мету і завдання профспілки, її значення в захисті економічних і правових інтересів робітників.

Луганські робітники гаряче підтримали ідею створення профспілки, більш 800 чоловік записалося восени 1905 р. в її члени. Однак у зв'язку з поразкою грудневого збройного повстання та оголошення всієї Катеринославської губернії, у тому числі і Луганська, на військовому стані, оформити профспілку не вдалося.

Навесні 1906 р. Депутатські Збори й організація більшовиків створила для робітників заводу Гартмана ощадно-позичкову касу [4, 83]. Матеріальною базою стало 100 тисяч рублів, які загальні збори акціонерів Російського

товариства машинобудівних заводів Гартмана добровільно пожертвували на потреби робітників. Ця сума складала основний капітал для видачі зворотних позик, а з відсотків цього капіталу видавалися кошти безповоротно. За статутом членом каси міг бути кожен робітник заводу Гартмана.

Учасник каси вносив щомісячно відрахування в розмірі двох відсотків свого заробітку. У разі залишення заводу він цю суму отримував назад. Член каси мав право на отримання позики в розмірі п'ятидесяти відсотків його місячного заробітку строком до одного року з шести відсотків річних.

28 травня 1906 р. відбулися перші загальні збори членів каси, на яких було обрано правління. У більшості це були члени РСДРП. Каса почала нормально функціонувати з червня 1906 р. Наскільки велика була потреба в касі, можна судити з того, що за перші 17 днів роботи на отримання позики записалося 1020 чоловік [2, 59-60]. Працівники заводу мали змогу також отримати в кредит хліб та інші продукти [5, 1].

Улітку 1906 р. економічна боротьба робітників з підприємцями загострилася. Заводами Луганська прокотилася нова хвиля страйків. Обстановка вимагала прискорити створення профспілок. Виникнення першої профспілки в Луганську пов'язане з ім'ям Климента Єфремовича Ворошилова [1, 47]. З його ініціативи парторганізація вирішила приступити до створення профспілки в першу чергу на заводі Гартмана. На засіданні міського парткомітету у вересні 1906 р. були висунуті засновники. Наступного дня це питання обговорила Рада Робітничих Депутатів, яка цілком підтримала рішення партійного комітету.

Коли професійна спілка почала свою культурно-просвітницьку роботу, то мала прохання до дирекції заводу, щоб профспілці передали одну будівлю заводських колоній і це прохання задовільнили. Туди була передана заводська бібліотека, та відкриті курси для робітників, де вивчалися як загальноосвітні так і технічні предмети [4, 84].

Не дивлячись на те, що діяльність профспілок тільки починала розвиватися і набирати сил, до цього часу в країні діяв так званий закон про профспілки – «Тимчасові правила про професійні товариства, що засновуються для осіб, зайнятих у торговельних і промислових підприємствах, або для власників цих підприємств [2, 61]. Ці «Правила» були створені царським самодержавством з тим, щоб ввести професійний рух робітників, що розгортався, у законне русло і тим самим витравити з нього революційний дух.

Професійні об'єднання робітників у «Правилах» іменувалися «Профтовариствами», метою яких могло бути тільки «...з'ясування, узгодження економічних інтересів, поліпшення умов праці своїх членів». «Профтовариства» могли створюватися і діяти тільки в межах одного підприємства. З'єднання двох або декількох таких товариств в одне - заборонялося [2, 61].

«Правила» надавали широку можливість урядовим органам у будь-яку хвилину закрити профтовариство. Губернатор або градоначальник могли будь-який акт розцінити, як загрозливий громадській безпеці та спокою, і негайно його закрити. Більше того, влада з цього приводу могла притягнути членів та керівників профтовариства до кримінальної відповідальності й посадити у в'язницю.

Для створення профтовариств був потрібен особливий дозвіл спеціальної губернської присутності. Щоб отримати такий дозвіл, засновники мали через фабричного інспектора подати відповідну заяву губернатору «...з нотаріальним засвідченням законної правоздатності заявників і з доданням завіреного ними статуту товариства у двох примірниках, а також грошей, необхідних для друку оголошення про утворення товариства» [ст. 9 «Правил»]. Затвердження статуту, як правило, затягувалося на 2-3 місяці.

Основна мета створення профспілки на заводі Гартмана була сформульована як захист правових та економічних інтересів своїх членів, сприяння розумовому і професійному їхньому розвитку, матеріальна, юридична та медична допомога своїм членам. Але на практиці не ця діяльність, незважаючи на всю її важливість, була основною його роботою. Професійний союз робітників заводу Гартмана був, перш за все, бойовим органом об'єднання і згуртування робітників у їхній класовій боротьбі з капіталістами і царським режимом. Профспілка була активним помічником партійного комітету в організації політичного виховання. З цього випливає, що те, для чого дозволила царська влада створення профспілок, тобто витіснити революційний дух з народу, не дало очікуваних результатів.

Губернатор змінив назву «професійний союз» на «професійне товариство». Пункти статуту про страйки і стачечний фонд були викреслені. Після цього статут про створення профспілки на Гартманівському заводі був затверджений. Партійні організації вели широку роз'яснювальну роботу по залученню робітників до профспілок. Протягом вересня 1906 р. у члени спілки записалося більше 800 чоловік. Коли з Катеринослава був отриманий затверджений статут про професійну спілку робітників заводу Російського товариства машинобудівних заводів Гартмана, засновники скликали перші загальні збори, які відбулися 1 жовтня 1906 р. у Народній аудиторії.

На зборах було обговорено й статут. Потім збори провели вибори в управління на ревізійну комісію. У число членів правління було обрано К.Є.Ворошилова (голова правління), М.Фрідкін (секретар правління), П.Пузанов (призначений скарбником), тощо [2, 68; 1, 47].

У новоствореного товариства спочатку постало завдання придбати собі приміщення. З великим трудом дирекція погодилася передати спілці будинок, що належав заводу. Тут і влаштувалася профспілка, а заодно з нею і партійна організація.

При правлінні профспілки було організовано кілька комісій:

Слідча: в її функції входило розслідування конфліктів, що виникали між робітниками й адміністрацією, обстеження майнового стану членів спілки, які звертаються по допомогу.

Камера для примірення: це свого роду студентська організація, яка виносила остаточний висновок і рішення по конфліктам між членами спілки і адміністрацією. Матеріал для винесення свого рішення отримувала від слідчої комісії.

Розцінкова комісія: мала розбирати всі непорозуміння, що виникали на ґрунті розцінок, і захищати перед адміністрацією робітників.

Піклування лікарні: повинно було спостерігати за станом лікарні, за нормальним ставленням медперсоналу лікарні до хворих, за якістю їхнього харчування хворих.

Довідкове бюро: створено для пошуку роботи безробітним членам спілки. Вело листування і встановлювало зв'язки з іншими спілками і заводами, з'ясовуючи потребу в робітничій силі й направляло безробітних членів спілки [2, 70].

Таким чином, вплив профспілок на внутрішньозаводські справи був величезний, адміністрація заводів побоювалася щось робити без відома і згоди профспілок. Їхнє становище та подальша діяльність відіграли важливу роль у розвитку робітничого руху, захисту прав і свобод робітників. Організація професійних спілок була справою новою і складною, але пасивність, страх перед можливим звільненням, безробіттям та репресіями сповільнювали процес формування об'єднань і зростання кількості їхніх членів, що негативно впливало на більш активне поширення по країні професійних спілок, однак саме їхнє створення дало змогу пересічним громадянам висловлювати свою думку щодо поліпшення праці та стану життя.

Література

1. Алтайський К. Донбасс о Ворошилове. – М.: Огонек 1931. – С.47-49.
2. Берхин И. Луганский профсоюз металлистов. – М.: Профиздат 1947. – 123 с.
3. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Інститут історії України НАН України. – К., 2003. – 340 с.
4. Рудницький В. К истории проф. общества при заводе Гартмана (по материалам Луганского Окрархива) // Праці Наукового Товариства на Донеччині в м. Луганськ. – 1928. – С.81-86.
5. Державний архів Луганської області (далі - ДАЛО). – Ф.3. – Оп.1. – Спр.373.
6. Там само. – Спр.376.
7. Там само. – Спр.112.

Харитонова Т.А. Первые профессиональные союзы в Луганске в начале XX ст.

Рассматривается становление и распространение в Луганске профсоюзов. Анализируется их деятельность, влияние на руководящие органы, реальная помощь гражданам.

Ключевые слова: профессиональный союз, профсоюзные комиссии, революционное движение.

Kharitonova T.A. The first trade unions in Lugansk in the beginning of XX century.

The article discusses the emergence and spreading of the Lugansk trade unions. It analyzes their activities, the impact on the governing bodies, the real help to the citizens.

Key words: professional Union, профсоюзные of the Commission, the revolutionary movement.

Рецензент: Довжук І.В., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
02.02.2012

КАРЛ ГАСКОЙН ТА ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ ЛУГАНСЬКОГО ЛИВАРНОГО ЗАВОДУ

Показана роль Карла Гаскойна в становленні Луганського ливарного заводу, що започаткував металургійне виробництво на Півдні України і заклав основи вугільної промисловості в Донбасі.

Ключові слова: ливарний завод, кам'яне вугілля, чавун, руда.

Карл Гаскойн був видатним шотландським інженером і промисловцем, завдяки якому вперше з'явилися парові машини, почалася промислова розробка кам'яного вугілля і побудовано Луганський ливарний завод, який поклав початок промисловості краю.

З'ясувати в статті, яку ж роль відіграв Карл Гаскойн на початку діяльності Луганського ливарного заводу.

Цю проблему так чи інакше зачіпали у своїх працях І.В.Довжук, Ю.О.Темник, Є.С.Тараканова, Б.Локотош, В.Снегірьов, П.І.Фомін та інші науковці.

Луганський ливарний завод був для Гаскойна дуже важким підприємством. Він як інженер зіткнувся тут з освоєнням нової технології виплавки чавуну в доменних печах на мінеральному паливі. Як організаторові виробництва, Гаскойну була надана можливість побудувати завод, а також почати роботу в малонаселеному краї.

Пізніше, розглядаючи діяльність Карла Гаскойна на Півдні України, безліч людей звинуватили його у багатьох помилках: невдалий вибір місця для спорудження заводу, неправильне ведення плавки і у виборі матеріалів. Однак забували, що він міг вирішувати доволі складні проблеми [1].

А щоб зрозуміти масштаб діяльності Карла Гаскойна слід зупинитися на тому, яку роль зіграли інші діячі тієї епохи. Одним належала ідея створення заводу на Півдні України, а інші допомагали будівництву Луганського ливарного заводу. "Ідея облаштування заводу належить Потьомкіну", зазначав П. Фомін". Його заслугою було освоєння південної частини Росії, створення Чорноморського флоту і привласнення Криму. А за його вказівкою південного краю: топографічні і геодезичні зйомки, пошуки корисних копалин і на базі виявленої залізної руди, а також кам'яного вугілля був побудований Луганський ливарний завод" [2].

Для проведення багатьох геологічних досліджень Потьомкін залучав видатних учених М. Афоніна і М. Ливанова, а розвідкою корисних копалин у Бахмутському і Донецькому повіті з 1790 по 1792 рік керував чиновник Микола Аврамов [3].

За наполяганням Потьомкіна в 1791 р. Карл Гаскойн уперше прибув на Південь України і ознайомився з родовищем кам'яного вугілля і залізної руди. А після смерті Потьомкіна його функції були розподілені між П. Зубовим і М. Мординовим, які були зацікавлені у будівництві заводу.

Микола Семенович Мординов правильно оцінив напружені політичні та військові умови, які склалися в Чорноморському регіоні, бачив, що флот і

фортеці були погано оснащені, не готові у разі війни до бойових дій і в жалюгідному стані знаходилося озброєння. Мордвинов розумів, що одним із виходів з такого становища може бути швидке будівництво заводу, який би почав виробництво гармат і снарядів.

М.Мордвинов пропонував виділити на це 650 із 750 тис. рублів, відпущених на озброєння 72 пхун. По суті адмірал був першим із ініціаторів створення Луганського ливарного заводу. Гаскойн зустрівся з Мордвиновим у червні 1794 р. під час свого трьох-місячного відрядження на Південь України, пов'язаного з вибором місця для будівництва заводу [4].

Під час відвідування Гаскойном міста Миколаєва між ним і Мордвиновим виникли ділові стосунки. Вони обговорили питання будівництва Луганського ливарного заводу і Гаскойн запропонував зменшити витрати при будівництві доків верфі. Але в 1798 р. Мордвинов покинув Чорноморський флот і прямого відношення до подальшої долі заводу не мав. У 1794 р. за вказівкою Катерини II Гаскойн був відряджений на Південь України "...для огляду залізних руд Катеринославського намісництва у Бахмутському повіті, для складання плану про заснування заводу для постачання знаряддями і снарядами флотів Чорноморських, так і фортець" [5].

Карл Гаскойн за три місяці експедиції ознайомився з розробками кам'яного вугілля, а родовище в Лисичому байраці привабило його зручністю розробки, а також якістю вугілля. Було завдання в стислі терміни вибрати місце і почати будівництво заводу. Він визначив, що вода Лугані і її притоки Ольхівки за допомогою систем гребель і каналів зможе з успіхом подаватися до водяних коліс. А Сіверський Донець був дешевим транспортним шляхом від вугільної ломки в Лисичому байраці до Луганського заводу. І зацікавило також Гаскойна те, що поруч знаходилося селище Кам'яний Брід, через яке проходила дуже важлива дорога на Таганрог.

На Луганський завод була виділена сума 650 тис. руб.: 530 тис. руб. для самого заводу і 120 тис. руб. для вугільної ломки. Більше грошей було витрачено на засоби гідротехнічного спорудження (греблі, шлюзи, канали, на будівництво будинків для англійських майстрів), а заощадили на будівництві хворостяних казарм для майстрів.

Зазначимо, що до Луганського заводу Гаскойн був директором трьох заводів, де потім побудував ще три заводи і також став їхнім директором, при цьому керував монетним двором і Олександрівською мануфактурою. Він не міг здійснювати керівництво на усіх заводах, тому вирішував основні питання їхнього технічного розвитку, фінансування і погоджував з морським і військовим міністерствами завдання з випуску гармат, а також здійснював зовнішні відносини заводів з урядом і приватними особами [6].

Для оперативного керівництва роботами на Луганському ливарному заводі, як і на інших було створено управління. Сам Гаскойн часто бувати на Луганському ливарному заводі не міг, але якщо приїжджав, то залишався там порівняно надовго. Проте він не міг бути на заводі, навіть коли це було вкрай необхідно. Тому для керування будівництвом він підбирав найбільш

досвідчених англійських спеціалістів, майстрів, які були дуже добре знайомі з досягненнями техніки і мали величезний виробничий досвід.

Особливі надії К. Гаскойн покладав на головного механіка Джорджа Шерифа, який здійснював будівництво парової машини. Коли Гаскойн уперше в Росії виготовляв парову машину, він восени 1789 р. викликав його з Каронських заводів, і вони разом виготовили на Олександрівському заводі таку машину, яку обслуговував Шериф до 1792 р. [7].

У 1796 р. на запрошення Гаскойна Шериф приїхав на завод, де займався виготовленням устаткування. Також приїхав один з перших англійських майстрів Томас Ропер, який пропрацював 10 років на Оловецьких заводах і його син Тимофій Ропер, відмічений у штабі Луганського ливарного заводу за 1844 рік як його наглядач. Багато, що зробили механіки Адам Сміт, Данило Маклі, доглядач заводських лісів Андрій Ланц, перші лікарі Іван Якович Ратч і Іван Матвійович Даль [8].

Особливе значення К. Гаскойн приділяв підбору кандидата на посаду управляючого Луганського ливарного заводу. Він розумів, що ця людина має бути добрим фахівцем і талановитим організатором, знати російську мову, а також звичай майстрових людей. Таким керівником заводу став Андрій Пікарон, який управляв заводом з 1796 по 1801 рік, там він отримав чин полковника, але в 1801 р. Андрій Пікарон переїхав у Санкт-Петербург, де працював в Міністерстві фінансів [9].

Іншим керівником заводу був Михайло Миколайович Чернявський, який більше 20 років пропрацював на цьому підприємстві, де він як досвідчений інженер багато зробив у проведенні багатьох геологічних досліджень, освоєння виплавки чавуну, а також у виготовленні знарядь і снарядів. Також багато зробили Іван Ільїн, який став одним з відомих гірничих інженерів заводу і Василь Пиленко, який здійснив ряд важливих геологічних відкриттів на Півдні України.

На кінець 1797 р. була побудована повітряна піч, яка працювала на кам'яному вугіллі, де з виплавленого чавуну можна було відливати близько 1000 пудів усякого сорту снарядів. А з 1798 р. завод є постачальником ядер, гранат, бомб та інших снарядів для Чорноморського флоту. У цьому році завод отримав завдання на виготовлення снарядів для морської і фортечної артилерії, яке було розраховано на 5 років. На кінець 1800 р. побудовано ще три додаткові повітряні печі, крани для підйому стволів гармат і устаткування для їхньої технічної обробки. Усе це дозволило почати виготовлення гармат. Для керівництва роботами Карл Гаскойн приїхав на Луганський ливарний завод і залишався там до березня 1802 р. Саме освоєння на заводі виплавки чавуну в повітряних печах, сучасна прогресивна технологія дозволили відливати не лише стволи гармат, снаряди, складні деталі для виготовлення парових машин, але і пам'ятники, як наприклад, пам'ятник Слави, встановленого в Полтаві в 1809 р. [10].

На початку ХІХ ст. зросла воєнна напруга, яка була пов'язана з непростими відносинами з Туреччиною і війною з наполеонівською Францією, що вимагало значного збільшення випуску знарядь, а також снарядів.

Не освоївши виплавку чавуну з місцевої руди, Луганський ливарний завод не зміг у потрібному об'ємі виконувати замовлення морського і військового

відомств. Щоб прискорити рішення цієї задачі, на початку 1799 р. Гаскойн запросив з Англії досвідченого гірничозаводського фахівця Джона Валера. Навесні цього року з лисичанського вугілля був випалений кокс. Це був перший в Росії досвід отримання кам'яновугільного коксу. І Карл Гаскойн, який прибув на Луганський ливарний завод, і Валкер зробили попередні випробування і переконалися в його "відмінній якості" [11].

На середину 1800 р. була готова домна, почалася її сушка і підготовка до пуску. У цей час прорили Луганський і Ольхівські канали, що дали можливість подавати воду на водяне колесо, котре приводить у рух повітродувну машину.

У жовтні 1800 р. почалася завалка матеріалів у домну, де 15 жовтня на кам'яновугільному коксі був уперше виплавлений чавун, з якого виготовляли снаряди. Джон Валкер у рапорті, доповів: "Честь маю віддати правлінню на розгляд ядро, бомбу і гранату, які відлили з чавуну в пробній печі вчорашнього дня і це є перші артилерійські снаряди, які вилиті вперше із виплавленого металу в Російській імперії за допомогою коксу, зробленого з кам'яного вугілля". І цей день по праву може вважатися днем народження чорної металургії в Україні.

Але вилита граната і бомба не витримали випробування на міцність, а Луганський ливарний завод при такій техніці виробництва не виготовив жодної зброї, тому кораблі Чорноморського флоту і фортеці залишилися без озброєння. Саме у цей момент між правлінням Луганського ливарного заводу і Валкером виник гострий конфлікт: ніхто не хотів брати на себе відповідальність за те, що відбувається і Валкера усувають від управління заводом. А Гаскойн у червні 1801 р. приїжджає на завод, де детально розбирається у стані справ та переплавляє старі й непридатні гармати [12].

У зв'язку з проблемою отримання якісного чавуну на заводі почали проводити активні пошукові роботи. Для створення нової південної металургії, що заснована на використанні мінерального палива, необхідно було вирішити ряд проблем, пов'язаних з пошуком залізної руди і кам'яного вугілля, також освоєння виплавки якісного чавуну. Однак справа ускладнилась, оскільки в 1806 р. помер Карл Гаскойн і керівником підприємства став Яків Нілус.

Після смерті Гаскойна було підраховано, що на будівництво заводу було витрачено на 323601 рублів більше суми, яка була затверджена Павлом I, це сталося через незаконно взяті кошти, відпущені на роботу заводу. У результаті розрахунків виявилось, що Гаскойн повинен правлінню заводу значну суму грошей. Для встановлення причин такої заборгованості на завод був відправлений Петро Ільман, який при огляді заводу дійшов висновку, що головною перешкодою став високий вміст сірки в кам'яному вугіллі і вважав, що потрібно розширити пошук придатного для плавки вугілля. А висновки Петра Ільмана Яків Нілус використав по-своєму. Він добився дозволу продовжити роботу заводу на чавуні, який постачався із уральських заводів. Він зупиняє пошук залізної руди, кам'яного вугілля, а також спроби виплавки з чавуну майже на два десятиліття, тому була загальмована справа створення металургії Півдня. І Нілус не бачив перспектив розвитку заводу, тому у всіх бідах звинувачував попереднього керівника [13].

Тим не менш важко переоцінити заслуги Карла Гаскойна в розвитку промисловості як Росії, так і України. Він гідний пам'яті в обох країнах. Карл Гаскойн побудував Луганський ливарний завод, який став коліскою розвитку металургійної промисловості на Півдні України.

Література

1. Зворский С. Путь проб и ошибок Карла Гаскойн // Наша газета. – 2009. – 29 нояб. – С.9.
2. История Луганского края: Учебное пособие / Ефремов А.С., Курило В.С. и др. – Луганск: Альма-матер, 2003. – С.185.
3. Темник Ю. А. Столетнее горное гнездо. – Луганск: «Шико», 2004. – С.78.
4. Снегирёв В. Адмирал Мордвинов // Наша газета. – 2011. – 13 июл. – С.5.
5. Локотош Б. Очерки истории Луганска. – Луганск, 1993. – С.25-29.
6. Тараканова Е. С. Инженер Карл Гаскойн: У источников российской промышленной революций. – Луганск, 2000. – С.49-53.
7. Там само. – С.59-60.
8. Темник Ю. А. Назв. праця. – С.96-99.
9. Тараканова Е. С. Назв. праця. – С.67-68.
10. Темник Ю. А. Назв. праця. – С.102-103.
11. Там само. – С.104-105.
12. Там само. – С.106-107.
13. Там само. – С.108-113.

Шашкова А.С. Карл Гаскойн и начало деятельности Луганского литейного завода.

Показана роль Карла Гаскойна в образовании Луганского литейного завода, который начал металлургическое производство на Юге Украины и заложил основы угольной промышленности в Донбассе.

Ключевые слова: литейный завод, каменный уголь, руда, чугун.

Sashkova A.S. Charles Gascoigne and the beginning of activity of Lugansk foundry plant.

The article shows the role of Charles Gascoigne in the formations of the Lugansk foundry plant, which began metallurgical production in the South of Ukraine and laid the foundations of the coal industry in Donbass.

Key words: foundry plant, coal, iron ore, cast iron.

Рецензент: **Довжук І.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
24.01.2012

ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ НА ПОДІЛЛІ

Показано участь подільських землевласників у діяльності Київського товариства сільського господарства, зокрема простежено їх фінансову і організаційну допомогу. Крім того, висвітлено діяльність Деробчинського дослідного поля протягом всього часу його існування, розкрито значення чотирьох обласних з'їздів сільських господарів у м. Києві та Київської Всеросійської сільськогосподарської виставки для розвитку сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі.

Ключові слова: сільське господарство, землевласники, дослідна справа, Поділля.

Створення місцевих сільськогосподарських товариств було значним кроком у прагненні громадськості до консолідації зусиль щодо поліпшення аграрної сфери економіки, а подекуди (як для поляків-землевласників Правобережжя) можливістю суспільної самореалізації. Саме такі товариства були головним рушієм агрономічного прогресу у провінції. Вони, як правило, у союзі із земствами, утворювали переважну більшість дослідних установ Російської імперії, залишаючи далеко позаду державний сектор.

Лише з 1839 р. у Російській імперії почали з'являтися сільськогосподарські товариства, так звані «місцеві», діяльність яких поширювалася на губернію. Перше українське губернське галузеве товариство було створено у Полтаві у 1855 р. [1] Усього до 1861 р. у Росії було засновано 30 загальних та спеціальних (вузькофахових) товариств [2]. Значні зміни у цій сфері відбулись на початку ХХ століття. На 1911 р. в імперії нараховувалось 3 103 сільськогосподарських товариства. Як показують загальні відомості за 11 років (1900-1911 рр.) у Росії кількість товариств збільшилась майже в 10 разів – з 310 до 3103 [3]. Причинами таких змін першою чергою було реформування галузевого міністерства, спрощення процедури реєстрації товариств та появою «Нормального статуту» у 1898 році, за яким право дозволу на відкриття товариства надавалося місцевому губернаторові. На українських територіях, втім як і на території Росії, товариства розподілялися нерівномірно. Найбільша кількість сільськогосподарських товариств функціонувала у Полтавській губернії – 345. Загальна кількість сільськогосподарських товариств Новоросійського району дорівнювала 383. На Правобережжі на 1911 рік нараховувалось лише 55 сільськогосподарських товариств, що становило 1,8 % від загальної кількості товариств імперії.

За статутом основною метою сільськогосподарського товариства було сприяння завдяки просвітницьким та економічним заходам розвитку та удосконаленню сільського господарства і переробної промисловості [4]. Згідно з «Нормальним статутом» сільськогосподарські товариства мали право скликати з певною періодичністю зібрання, галузеві з'їзди, організовувати експедиції для різноманітних сільськогосподарських досліджень. Одним з найголовніших завдань товариств було напрацювання найбільш правильних способів ведення господарства шляхом організації дослідів із головними

сільськогосподарськими культурами, методами їх обробки та поширення найбільш продуктивних з них. Загалом, серед головних напрямів діяльності сільськогосподарських товариств були: організаційний, науковий, економічний, комерційний, освітній, просвітницький, видавничий. Для розвитку сільськогосподарської дослідної справи особливе значення мали такі напрями:

- створення у власних маєтках дослідних полів та станцій; обговорення на засіданнях передових здобутків у галузі культури землеробства; застосування у виробництві досвіду роботи дослідних закладів, нових методів ведення господарства та поширення цього досвіду серед господарів регіону;

- виконання хімічних, фізичних аналізів; робота насінневих складів, злучних пунктів, розплідників тощо;

- організація обстежень господарств регіону та зведення отриманих статистичних даних; організація з'їздів та нарад (за обов'язковою участю представників від міністерства та місцевої влади), результатом яких було прийняття певних рішень про зміни в організації культури землевпорядкування, ведення сільського господарства та ін.; організація виставок, конкурсів, випробувань знарядь праці та інших показових заходів, які сприяли поширенню передового досвіду та технологій серед господарів краю;

- організаційна діяльність зі створення навчальних закладів, де надавалась фахова аграрна освіта; сприяння розвитку сільськогосподарських знань у земських та парафіяльних школах, що знаходились у регіоні дії товариства;

- створення сільськогосподарських музеїв, організація читань, масових лекцій на актуальні для місцевості теми та проведення короткотермінових курсів;

- видання власних узагальнених праць, матеріалів та протоколів засідань, періодичних органів тощо.

Першу спробу заснувати товариство сільськогосподарських виробників для потреб Південно-Західного краю було зроблено ще у 1860 р., коли у Києві було утворено комітет з представників Київської, Подільської та Волинської губерній, які займалися питанням організації Сільськогосподарського товариства західних губерній [5]. Але через національно-визвольний рух польського населення утворення будь-яких об'єднань контролювалось владою, а їх легалізація призупинялась. Прикладом такої застережної поведінки може бути затримка до 1876 р. відкриття Київського товариства сільського господарства (далі – КТСГ) та до 1896 р. Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської промисловості (далі – ПТСГ) [6]. Тому піонером в організації сільськогосподарських науково-дослідних закладів, створених за участю громадської ініціативи, було Полтавське товариство сільського господарства (1865 р.), найдавніше місцеве галузеве об'єднання, що діяло на українських землях, які входили до складу Російської імперії. Членами цього об'єднання вперше детально розроблено проекти організації зразкової ферми, насінневого господарства, дослідної станції, програми дослідів з мінеральними добривам та інше, у 1884 р. організовано Полтавське дослідне поле. Про його значення для країни у 1922 році писав один з фундаторів вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи професор В. В. Вінер: «саме Полтавській програмі судилося відіграти

найважливішу роль у розвитку російської дослідної справи» [7]. До числа перших вітчизняних галузевих дослідних установ, створених за активної участі сільськогосподарських товариств, варто віднести й Мережу дослідних полів Харківського товариства сільського господарства (1880 р.).

Однорідність проблем землевласників стосовно інтенсифікації виробництва, необхідність спілкування, нагальна потреба у прийнятті загальних рішень, які б мали вплив на загальнодержавну економічну політику, досвід інших товариств обумовили заснування першого сільськогосподарського товариства Південно-Західного краю – Київського товариства сільського господарства. Саме цьому товариству належить ініціатива створення першої сільськогосподарської науково-дослідної установи для потреб як Подільської губернії, так і всього Правобережжя, Деревчинського дослідного поля. Відкриття та його успішне функціонування впродовж 10 років на території Поділля засвідчує той факт, що діяльність КТСГ хоча і була обмежена лише Київською губернією, але фактично поширювалась на весь Південно-Західний край. Адже впродовж 20 років товариство було єдиним галузевим об'єднанням у цьому регіоні. У різні часи свого існування воно об'єднувало у своїх лавах до 500 дійсних членів, які мешкали здебільшого у Київській, Подільській та Волинській губерніях.

Відгукнувшись на пропозицію завідувача відділу землеробства КТСГ, професора С. М. Богданова (1859-1920) про створення дослідних полів у краї, які мали на меті не тільки обслуговувати власне господарство, але й весь південно-західний регіон, барон Аріст Маас (Маас), німець за походженням, – один із членів КТСГ, власник Деревчинського маєтку, що знаходився в Ямпільському повіті Подільської губернії, виділив ділянку під дослідне поле [8]. Саме завдяки цій події барон Маас увійшов в історію агрономії як організатор першої галузевої дослідної установи для потреб Правобережної України. В організації діяльності закладу можна знайти аналогію із діяльністю Імператорського Вільного економічного товариства та Харківського товариства: ініціатива належала вченому, а здійснення відбулося тільки завдяки приватним особам.

На засіданні відділення землеробства КТСГ від 21 лютого 1888 року були вироблені загальні основи та план організації дослідів на полях товариства та сформовано комісію для розробки програми дослідних полів товариства у складі членів відділу землеробства товариства: С. М. Богданова, А. І. Деєва та І. І. Паншина [9]. Дослідне поле проіснувало впродовж 1888-1898 рр. За фінансової підтримки власника та Департаменту землеробства, яке із 1900 р. виділяло на утримання установи щорічну субсидію у розмірі 300 руб.

Особистий контроль за облаштуванням поля та аналізом результатів дослідів взяв на себе професор С. М. Богданов. Завідувачами дослідного Деревчинського поля були в різні роки: видатний працівник дослідної справи Володимир Григорович Ротмістров (1866-1941), тоді ще студент університету Святого Володимира, випускники Новоолександрійського інституту сільського господарства та лісництва К. Валіцький, О. Горбатовський, а з 1895 року і до закриття полем завідував Ф. Л. Любанський. Деревчинське поле було своєрідним полігоном для подальшого удосконалення агрономічних знань науковців, що працювали в цій установі. В. Г. Ротмістров очолив Одеське

дослідне поле, відкрите у 1895 р., Ф. Л. Любанський став секретарем ПТСТГ та редактором його часопису.

Початковий розмір поля сягав 22 десятини, що були правильної прямокутної форми. Ділянку було розбито по довжині на три складових. На першому полі була запроваджена 8-мипільна сівозміна, на другому – 7-мипільна та третьому – поза сівозмін для вирощування нових рослин чи сортів. Перше поле призначалось для контролю даних щодо вивчення різних сортів цукрового буряку, випробувань сортів озимої пшениці та вивчення питань щодо добрив. Друге – призначалось для спостереження за дією різних прийомів обробітку та догляду за рослинами. Порядок сівозмін та розподіл культур на ділянках зберігався впродовж багатьох років сталим, з деякими змінами, які вводились в план щорічних робіт завідувачами дослідних полів.

Програма Деревчинського дослідного поля не мала розробленого стійкого характеру і послідовно висувала для вирішення певні питання, що цікавили на той час великих землевласників Південно-Західного краю. У програму було внесено дослідження впливу добрив, обробіток ґрунту, інших агротехнічних прийомів на врожайність буряку цукрового, зернових та трав. Проводились досліді з різними сортами місцевих та іноземних сільськогосподарських рослин. За визначенням В. В. Вінера, програма Деревчинського поля «значною мірою повторювала досліді, вперше організовані Харківською мережею дослідних полів А.Є. Зайкевича». В обох програмах розглядалися питання цукробурякової культури як головної і найбільш стійкої культури зазначеного регіону України.

Перебування В. Г. Ротмістрова на посаді завідувача дослідного поля відзначається ретельністю спостережень, які він подавав на розгляд наукової громадськості у вигляді фенологічних таблиць. Однак у зв'язку з тим, що методика ведення дослідної справи на вказаному полі довгий час відпрацьовувалась, деякі дані дослідів мали лише методологічне значення. Так, до 1895 р. у програмі дослідного поля була відсутня контрольна ділянка, тому отримані результати можна було застосовувати лише, враховуючи велику кількість застережень. Саме ними переповнені всі звіти В. Ротмістрова. Недосконалість методики польового досліді кінця 80-х початку 90-х рр. XIX ст. нівелює велику частину виконаної роботи. Проте, незважаючи на недоліки дослідів того часу, вони мали величезне значення для розвитку агрономії України та Поділля зокрема.

Зважаючи на головну спеціалізацію подільського регіону, однією з провідних сільськогосподарських культур, на дослідження якої були спрямовані зусилля вчених установи впродовж усіх років його функціонування, був цукровий буряк. Вивчалось його місце у сівозміні, аналізувався вплив попередників на врожаність, сортовипробувальні досліді, де особливу увагу приділяли вітчизняним сортам. Порівнювалися показники врожайності за різними критеріями: кількість коренів на одну десятину, їхня вага та цукристість. Як результат проведених дослідів над ознаками крони цукрового буряку В. Г. Ротмістров, а згодом і Ф. Л. Любанський дійшли висновків щодо залежності цукристості кореня від розмірів листя. Було доведено, що підгортання цукрового буряку викликає депресію в його урожайності.

Головним напрямом дослідних робіт було вивчення питання ефективності застосування добрив. Завдання, яке ставилось професором С. М. Богдановим на цьому дослідному полі, було випробовування методу сидерації. Саме тут, вперше на українських землях, застосовувався люпин та червона конюшина як ефективне органічне, так зване «зелене» добриво. Спостерігалася дія штучних добрив та різне їхнє співвідношення на врожайність сільськогосподарських культур. Новим напрямом у програмі Деревчинського поля були дослідні вапнуванням, гіпсуванням із фосфоритовими добривами під зернові, горох, конюшину.

Проводилися й дослідні з культурами, що входили у бурякову сівозміну. Упродовж роботи дослідного поля випробовувалася придатність різних сортів пшениці озимої, жита озимого, вівса, кукурудзи та провадилися дослідження способів посіву та застосування добрив під ці культури. Також здійснювалися випробовування з огляду на економічну придатність інших сільськогосподарських рослин: конюшини, проса, льону, канаркового насіння, вики, кунжуту та інших з внесенням під них різних добрив.

Проводилися спостереження агрокультурного спрямування: впливу ширини та строків сівби на врожай. Уперше ставилися дослідні, за яких спостерігався вплив строків сівби та вологості насіння. Щодо догляду за ярими було зроблено висновки, що прикочування посівів веде за собою зниження урожайності зерна.

Новими були й дослідні з просом та олійними культурами: озимим рапсом, льоном, маком. Крім дослідів із сортами рослин, різноманітними добривами, способами сівби та іншого, досліджувався вплив посівного матеріалу цукрового буряку на його культурну вартість, ділення висадків на урожайність бурякового насіння.

Більшість дослідів виконувалися однократно чи протягом 2-3 років. Короткостроковість проведення дослідів визначає поспішність висновків. Отже, такі висновки, навіть на той період, не могли вважатися надійними і рекомендованими до застосування. Крім того, економічний бік застосування добрив, вартість робіт теж залишався не висвітленим, що значно применшувало практичне значення дослідної роботи у цій установі [10].

Результати Деревчинського поля публікувалися щороку окремими звітами [11] у журналі КТСТГ „Земледелие”. На 5-ти та 10-тирічні ювілеї установи друкувались окремі збірки із висновками дослідних робіт [12]. Крім того, кошти, що виручалися із продажу щорічних звітів дослідного поля, були спрямовані на створення та фінансове забезпечення фонду щодо влаштування дослідних полів КТСТГ.

Детальний аналіз щорічних звітів, які видавались за результатами діяльності на Деревчинському полі, свідчить про наукову розробку практичних питань. У перших п'яти перших випусках звернено увагу на сорти та вибір найбільш рентабельних для наведеного регіону рослин, рекомендувались певні види добрив, способи удобрення та посіви, обробіток ґрунту та способи травосіяння, сортимент промислових рослин та догляд за ними. Шостий звіт відрізняється від попередніх тим, що окремо звертається увага на розвінчування міфів щодо догляду за певними сільськогосподарськими культурами. Сьомий випуск присвячений питанню хвороб рослин

мікологічного походження. Варто зазначити, що лише з 8-го випуску у звітах звертається увага на метеорологічні умови того чи іншого року, що становило велику прогалину в аналізі даних дослідного поля. Велась окрема рубрика «З робочої кімнати», де розміщувались практичні поради для господарів. Поряд із виданням звітів, виходили друком окремі монографії, присвячені тим чи іншим проблемам, які вивчались на дослідному полі.

Деребчинське дослідне поле впродовж свого існування набуло неабиякої популярності та розголосу серед широкого кола господарів на науковців того часу. Адже ця установа повністю відповідала ознакам наукової: по-перше, її діяльність відбувалася за спланованою фахівцями програмою; по-друге, наукова значущість установи була визнана Департаментом землеробства, про що свідчить надання фінансових асигнувань; по-третє, фахівці, що очолювали роботу, складали щорічні звіти.

Але наявність одного дослідного поля у Південно-Західному краї безперечно не задовольняла потреби всього регіону. Тому КТСГ здійснювало кілька разів спроби створити мережу дослідних полів, які б діяли на території трьох південно-західних губерній. Для розробки повної програми дослідів було створено комісію у складі С. М. Богданова, Б. В. Виджги, В. Г. Ротмістрова, О. О. Горбатовського, Ф. Л. Любанського і Р. М. Лемке [13]. Було навіть прийнято рішення про організацію у 1897 р. спілки дослідних станцій, полів та лабораторій Південно-Західного краю, ініціатором якої став Здислав Кипріанович Янушевський, завідувач Плісково-Андрушівської дослідної станції графа Б. С. Тишкевича, та розроблено програму спілки на 1898 рік, згідно з якою за кожною установою, що входила до її складу, закріплювався окремий напрям досліджень. Для потреб всього Правобережжя КТСГ ще у 1885 р. ініціювало створення сільськогосподарської хімічної лабораторії [14]. Вже у 1889 р. така установа почала діяти на базі університету Святого Володимира під керівництвом професора С. М. Богданова та у 1898 р. з'явилась інша, передана у відомство товариства графом Б. С. Тишкевичем, що працювала на його дослідній станції у маєтку Плісково-Андрушеві Липовецького повіту Київської губернії. Вона була однією з найкраще обладнаних галузевих дослідних установ Правобережної України.

Товариство ініціювало значну роботу щодо вивчення та поліпшення стану тваринництва Київської, Подільської та Волинської губерній. Було неодноразово проведено загальні збори під головуванням КТСГ, які об'єднали земських спеціалістів та представників сільськогосподарських товариств трьох губерній. Зокрема, член товариства, професор Політехнічного інституту Устьянцев уперше на загальному засіданні відділу тваринництва КТСГ 2-4 березня 1913 р. порушив питання обстеження стану галузі в Подільській губернії [15]. За результатами засідання було створено окрему комісію з метою розгляду програми обстеження. Були вироблені спільні дії шляхом кооперації сил сільськогосподарських товариств Південно-Західного краю з Харківським Товариством сільського господарства та Центральним Товариством сільського господарства Царства Польського для регулювання м'ясної торгівлі, запозичуючи досвід громадських об'єднань Австро-Угорщини та Німеччини. Було також створено

Південноросійську родовідну книгу. КТСГ створило при відділі тваринництва т. зв. «змішаний» комітет, куди входили фахівці товариства та швейцарських об'єднань скотарів для закупівлі породистих тварин. А з 1913 р. започатковано відкриття контрольних союзів із годівлі тварин [10].

З метою поширення передового досвіду з 1884 р. спеціальна комісія почала досліджувати стан сільського господарства на території Південно-Західного краю. У зв'язку із обмеженістю фінансових ресурсів товариства було проведено лише перший етап цієї роботи – вивчення передових господарств краю. За результатами робіт було підготовлено та опубліковано лише перший випуск “Трудов по описанию имений” Південно-Західного краю за редакцією Д. І. Піхно. Головним критерієм для обстеження була не площа землеволодіння чи розмір капіталовкладень, а рівень інтенсивності господарств. З трьох обраних підприємств два було із Подільської губернії: Дербчинське барона Ар. Маса та Калинівське – Л. Ф. Валькова.

Складовою частиною діяльності товариства також була робота практичного характеру: влаштування конкурсів та випробувань знарядь праці та добрив; організація діяльності виставок та з'їздів сільських господарів та інше. Виставка 1897 р. привернула увагу громадськості не тільки завдяки масштабності її організації (її бюджет становив 371 тис.крб., а відвідувачів було нараховано до 500 тис. чол.), але й представленими на ній учасниками. За числом експонатів вона перевищувала на той час всі обласні виставки країни (1733 експонати). Велику кількість з числа учасників становили подільські аграрії. Лише серед нагороджених золотими медалями були вже відомі організатори дослідної справи на Поділлі – Б. С. Старорипинський, Ар. Мас, Л. Вальков, М. П. Балашов, Ф. К. Потоцький, Е. С. Маньковський, князь А. Є. Гагарін. Окремі павільйони мало насінневе господарство К. Буцинського та М. Лонжинського в Немерчі. Однак головною метою виставки було не лише змагання чи преміювання результатів найбільш успішної та продуктивної діяльності в галузі, а також просвіта населення у питаннях агрономії, спонукання громадськості до активної позиції. Під час проведення цього заходу було скликано 11 з'їздів з різних галузей сільського господарства [16], які сприяли консолідації суспільної думки щодо вироблення ефективних заходів з поліпшення галузі.

Загалом, починаючи із 1890 р., КТСГ провело чотири обласних з'їзди сільських господарів у м. Києві, де обговорювались нагальні питання. Адже саме такі заходи накреслюють основні напрями роботи для подальшого поліпшення галузі. «І якщо Перший з'їзд у практичному відношенні лише позначив шляхи майбутніх заходів, то у питанні об'єднання господарів краю, зародження між ними духу солідарності, духу усвідомлення спільності інтересів, з'їзд досяг прямих позитивних результатів» [17]. Найактуальнішими питаннями, які обговорювались учасниками зібрання та потребували розробки стратегії їх вирішення були організація дослідної станції для потреб Південно-Західного краю, проведення повітових з'їздів, сприяння появі малих сільськогосподарських товариств та гуртків, засоби боротьби із шкідниками та агротехнічні прийоми. З-поміж учасників з'їзду були відомі господарі-новатори Подільської губернії, блискучі промови яких увійшли до збірки праць з'їзду. Серед них варто назвати

Брутона та Сигизмунда Старорипинських, Ч. С. Старжи-Якубовського, І. Є. Овсінського та О. Горбатовського, які презентували свої досягнення.

Програма Другого Київського з'їзду була набагато ґрунтовнішою, у ній порушувалось питання агрономічної освіти та науки, державного фінансування агрономічної допомоги населенню, статистики у сільському господарстві, ефективності застосування добрив. Серед авторів доповідей, які увійшли до збірки праць, підготовленої за результатами з'їзду, майже половину становили подільські фахівці дослідної справи. У своїй промові В. Ротмістров ініціював створення союзу насінневих господарств Південно-Західного краю з метою здешевлення насіння, А. К. Станкевич та О. Горбатовський, які підготували серію виступів, доповідали про ефективність використання агрокультурних прийомів та місце різних сільськогосподарських культур у сівознах, Ф. Л. Любанський порушив питання раціонального удобрення.

Вагомою подією в житті українських губерній була Київська Всеросійська сільськогосподарська виставка 1913 р., що мала загальноімперський статус, та з'їзд, який відбувся в її форматі. Робота комісій та комітетів КТСГ, які готували ці заходи, дуже переконливо демонструє роль громадських ініціатив у просуванні агрономічних інновацій у маси споживачів – сільських господарів. Подільський регіон на секції землеробства представляли І. А. Лец-Запартович зі своїм виступом, присвяченим питанню вивчення сортів злакових культур Подільської губернії та Е. Ю. Заленський, про методи селекції та досягнуті результати в Немерчанському насінневому господарстві. Подільські фахівці із сільського господарства були Активними учасниками секції садівництва та городництва, в межах якої було заслухано доповідь А. М. Барановського, що звітував про діяльність відділу садівництва Подільського товариства сільського господарства, та А. К. Станкевича – про оригінальні методи вирощування плодкових саджанців. Загалом Подільську губернію на виставці представляло ПТСГ із власним павільйоном, де були представлені всі відділи товариства у вигляді звітів, праць, що ілюстрували його наукову та практичну діяльність.

Виставка продемонструвала не тільки успіхи, але й значні недоліки деяких галузей сільського господарства Подільської губернії. Представники Союзу скотарів, який представляв цю галузь, хоча й отримали певні нагороди (2 золоті, 13 срібних та 7 бронзових медалей, почесний відгук та похвальний лист) , але загалом їх експонати були визнані найгіршими щодо показників годівлі. Під час аналізу роботи відділу тваринництва ПТСГ після 1913 р., маємо змогу простежити, якого колосального досвіду набули подільські фахівці на Всеросійській виставці [10].

Література

1. Агрономическая помощь в России / Департамент Земледелия ; под ред. В. В. Морачевского. – Пг. : тип. В. Ф. Киршбаума, 1914. – С. 105.
2. Общества сельскохозяйственные // Энциклопедический словарь / сост. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1900. – Т. XXIX, Кн. 57. – С. 416.
3. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах. Год первый., Ч. I.: Адрес – календарные сведения к весне 1911 г. / ГУЗ и З. Департамент земледелия; под ред. В. В. Морачевского. – СПб., 1911. – С. XIX.

4. Нормальный устав для местных сельскохозяйственных обществ. – Могилев-Подольск, 1914. – С.1.
5. ЦДАК України. – Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора. 1832–1914 pp. – оп. 38. – Спр. 881. Отчет генерал-губернатора за 1862 г., 1862 г., арк. 30.
6. ЦДАК України. – Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора. 1832–1914 pp. – оп. 52. – Спр. 111. Переписка о разрешении на открытие Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности 1873–1876., арк. 23.; ЦДАК України. – Ф. 442. Канцелярия Киевского, Подольского, Волынского генерал-губернатора. 1832-1914 pp. – оп. 626. – Спр. 89. Дело об учреждении Винницкого общества сельского хозяйства 27.01.–21.02.1896., арк. 2.
7. Винер В. В. Сельскохозяйственное опытное дело: (Краткий исторический очерк и обзор программы русских сельскохозяйственных опытных учреждений, 1840-1910 гг.): Лекции, читанные на курсах по с.-х. опытному делу при Петровской с.-х. Академии. / В. В. Винер – М. : Изд-во Наркомзема “Новая деревня”, 1922. – С. 36.
8. ЦДАК України. – Ф. 731. Киевское общество сельского хозяйства. 1888–1918 pp. – Оп. 1. – Спр. 1. Протоколы заседаний, 1888 р., арк.9-11.
9. Ротмистров В. Дербчинское опытное поле бар. Ар. Ар. Маса. / сост. В. Ротмистровым, изд. бар. Ар. Ар. Маса. – К. : высочайше утвержденное тов-во печатного дела и торговли И. Н. Кушнерев и Ко в Москве. Киевс. Отд., 1889. – Вып. 1. 1888. – С. 71-73.
10. Корзун О. В. Становлення та розвиток сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / О. В. Корзун; відпов. ред. В. А. Вергунов. – К., 2011. – С. 104-105; порт., фото – (Історико-бібліографічна серія “Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії”. Кн. 51).
11. Дербчинское опытное поле бар. Ар.Ар. Маса. Вып. I–X. 1888 – 1898 гг. – К., 1889–1898.
12. Любанский Ф. Обзор 5-тилетней деятельности Дербчинского опытного поля бар. А. А. Маас. / Ф.Любанский. – М. : т-во скоропеч. А. А. Левенсон, 1895. – 86 с.
13. Богданов С. М. Об организации опытных полей в Юго-Западном крае / С. М. Богданов // Земледелие. – 1887. – № 2. – С. 25–27.
14. Протокол заседания Совета от 13.12.1885 г. // Земледелие. – 1886. – №46. – С. 18.
15. Любанский Ф. Соповещание по животноводству / Ф. Любанский // Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – 1913. – № 3. – С. 20–24.
16. Осадчий Т. И. Съезды сельских хозяев во время Киевской сельскохозяйственной и промышленной выставки. / Т. И. Осадчий – К. : тип. П. Барского, 1897. – 19 с.
17. Труды первого Киевского областного сельскохозяйственного съезда. / И. М. Рева. – К. : Петра Барского, 1890. – С. 5.

Шуфрич Н. И. Деятельность Киевского товарищества сельского хозяйства в становлении и развитии сельскохозяйственного опытного дела на Подолии.

Показано участие подольских землевладельцев в деятельности Киевского товарищества сельского хозяйства, а именно прослежено их финансовую и организационную помощь. Кроме того, освещена деятельность Дербчинского опытного поля на протяжении всего времени его существования, раскрыто значение четырех областных съездов сельских хозяев в г. Киеве и Киевской Всероссийской сельскохозяйственной выставки для развития сельскохозяйственного опытного дела на Подолии.

Ключевые слова: сельское хозяйство, землевладельцы, исследовательское дело, Подолье.

Shufrich N.I. The activity of the Kiev Society of Agriculture in the development of agricultural research in Podillya.

This paper shows the participation of Podillya landowners in the Kiev Society of Agriculture, including financial and organizational assistance. In addition, the activity of Derebchynskiy research field during the whole period of its existence is observed, disclosed the value of four regional conventions of farmers in Kyiv and Kyiv All-Russian Agricultural Exhibition for the development of agricultural research in Podillya.

Key words: agriculture, landed interests, research business, Podillya.

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
28.12.2011

УДК 930+94

Юрченко І.С.

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИКІВ У 1945-1955 рр.

Розглянуто побут і дозвілля українських робітників у перші повоєнні десятиліття. Аналізується діяльність комунальних, медичних, культурних установ і служб.

Ключові слова: побут, дозвілля, робітники, повсякденне життя.

Сучасний період державного будівництва України супроводжується зростанням ролі історичних знань, підвищенням інтересу до практики й досвіду минулих років. Дослідники все більше уваги приділяють розгляду проблем повсякденності, стосункам особистості і влади, настроям і побутовим потребам людей, оскільки без цього неможливо відтворити цілісну картину історичного розвитку країни.

Науковий інтерес до вивчення побуту і дозвілля населення України полягає в необхідності реалізації двох важливих завдань: подолати відставання вітчизняної науки у дослідженні цієї теми від зарубіжної та змінити перспективи історіописання за рахунок аналізу життя звичайних людей.

Серед праць, які висвітлюють повсякденне життя українських робітників слід звернути увагу на «Історію робітничого класу Української РСР» [1], заслугою якого було поглиблене висвітлення окремих соціальних груп населення. Також, слід відзначити багатотомну «Історію Української РСР» [2], яка увібрала досягнення радянських істориків у дослідженні періоду та відобразила деякі аспекти повсякденного життя населення. Чимало новаційних моментів містить праця Л.Ковпак «Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст.» [3], в якій досліджено соціально-побутові умови життя населення України у взаємозв'язку з історичними подіями, які відбувалися в другій половині ХХ ст. Проте, через масштабність дослідження, яке охоплює півстоліття, власне повоєнному періоду приділено недостатньо уваги. Детальний опис побуту, його деталей, зокрема чоловічого та жіночого одягу в повоєнний період, наведено в книзі Н.Камінської та С.Нікуленко „Костюм в Україні від Київської Русі до ХХІ століття” [4]. Особливо слід відзначити працю Т.Вронської «В умовах війни: Життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.)» [5], присвячену життю та побуту міського

населення України на визволеній території в 1943-1945 рр. Завдяки широкому залученню архівних документів, автор змогла проаналізувати наслідки війни для українських міст, заходи державних органів влади щодо покращення санітарно-епідеміологічного стану, проблеми відновлення комунального господарства і транспорту, забезпечення житлом, недоліки у сфері постачання, вплив війни на життя різних категорій населення. Значення дослідження надзвичайно важливе, але його хронологічна обмеженість 1945 р. залишає фактично поза увагою автора повоєнний побут міського населення.

Предмет дослідження - побут і дозвілля робітничого населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.), діяльність комунальних, транспортних, медичних, освітніх, культурних установ і служб.

Мета статті - основі комплексного аналізу архівних матеріалів, опублікованих документів та наукової літератури показати широкий спектр параметрів життєвого рівня робітників України в перше повоєнне десятиліття, проаналізувати їхнє соціальне життя, умови функціонування міського господарства та зміни, що відбулися в українських містах після війни.

Через демографічні зміни населення України на початку 1950 р., в порівнянні з 1940 р., зменшилося на 4,1 млн. осіб. У загальному обсязі втрат 76% припадало на чоловіків, тому післявоєнне українське суспільство було переважно жіночим, що створювало серйозні проблеми особистої невлаштованості, жіночої самотності. На 50% знизилися показники народжуваності.

Найменше соціально захищеною частиною населення були діти, яких війна позбавила батьків. На початку 1945 р. в країні нараховувалося 125 тис. сиріт, з яких 21 тис. були безпритульними. Переважна більшість їх мешкала в підвалах будинків, на вокзалах або мандрувала з міста у місто, заробляючи на життя торгівлею, чистячи взуття, а іноді й крадіжками чи жебракуванням [6]. Складними були побутові умови вихованців дитячих будинків, на щоденне утримання яких державні органи виділяли лише 4 крб. 46 коп. на кожного.

Важливу роль відігравали відділи соціального забезпечення місцевих рад. Через них та райвоєнкомати інвалідам війни та родинам загиблих воїнів надавалися пільги при отриманні житла, кредитуванні, призначалися спеціальні допомоги та пенсії. Проте в містах, де відсоток відновленої житлової площі був низьким, щоб отримати власне помешкання, люди роками стояли в чергах, а без додаткового заробітку, на одні державні дотації, прожити було дуже складно.

З особливими труднощами, через безліч перевірок у перевірко-фільтраційних, збірно-пересильних і приймально-розподільних пунктах, проходив у повоєнні роки процес повернення в Україну репатрійованих. До того ж, життя цієї категорії міського населення було обумовлене цілим рядом штучно створених обмежень [7].

Однією з найболючіших проблем, що значно ускладнювала повсякденне життя робітників та службовців у повоєнні роки, була житлово-побутова. Під час минулої війни було зруйновано половину довоєнного житлового фонду [8]. Влада активно зайнялася житловим питанням, обравши простіший і дешевший напрямок - відновлення зруйнованих будівель та зведення тимчасового житла.

Найлегшим способом зведення тимчасового житла на той час вважалося переобладнання в бараки обгорілих, напівзруйнованих і недобудованих приміщень. На жаль, будівництво нового житла здійснювалося в значно менших обсягах, ніж відновлювальні роботи. Така практика зберігалася протягом усього повоєнного десятиліття.

Заради швидкого відновлення зруйнованої республіки необхідно було якнайшвидше наповнити всі галузі народного господарства трудовими ресурсами. Шляхом трудових мобілізацій та реєвакуації робітництва це питання вдалося швидко вирішити. Як правило переважна більшість новоприбулих робітників розміщалися в гуртожитках та бараках. У гуртожитках, де проживало близько 20% робітників, спостерігалася майже повна відсутність меблів, дзеркал, годинників, подекуди в холодних кімнатах можна було зустріти тапчани й навіть нари. Так, при неофіційному контролі листування робітників деяких Харківських машинобудівних підприємств військовою цензурою НКГБ УРСР було виявлено численні скарги робітників на погані житлово-побутові умови та зростання серед робітництва негативних соціальних настроїв [9].

У подальші роки вдалося знизити житлову напругу, але повністю вирішити проблему житлового забезпечення робітничої молоді владі не вдалося. Наприклад, у гуртожитках середня площа на одного шахтаря складала 7,8 кв. м, що все одно не відповідало санітарній нормі у 9 кв. м [10]. Таким чином, переважна більшість українських робітників у перше повоєнне десятиліття проживали в незадовільних умовах. Наявна житлова площа не відповідала санітарним вимогам. Ураховуючи низькі темпи житлового будівництва, можна стверджувати, що житлова проблема не тільки не вирішилася, а законсервувалася на невизначений час.

Характерним показником, що відображає рівень життя робітників в повоєнні роки, є рівень прибутків. За радянських часів заробітна плата складала від 80 до 100 % усіх прибутків працівника. Матеріальне становище тогочасного робітника знаходилося в повній залежності від держави, яка встановила чітку систему оплати праці та максимально ускладнила отримання молоддю нетрудових прибутків. Сама можливість отримання таких прибутків могла завдати йому певних проблем із кримінальним кодексом. Рівень заробітної плати в повоєнні роки залежав також від умов виконання молодим робітником виробничого плану та кваліфікації. Через низку причин, плани виконували не більше 50% робітників. Як наслідок, більшість робітничої молоді мала середні та низькі прибутки, що свідчить про невисокий рівень життя в досліджувані роки. Звідси й недостатній рівень споживання основних продуктів харчування та придбання промислових товарів, ці аспекти повсякденного життя були взаємопов'язані між собою. Отже, у повоєнні роки рівень життя робітничої молоді України був невисоким. Однак, від початку 50-х рр. простежується поступове підвищення рівня прибутків та збільшення споживання. У той же час, попри невисокі показники рівня життя, протягом повоєнних років простежується нечуваний молодіжний ентузіазм. Отже, на фоні численних

житлово-побутових та матеріальних проблем українська робітнича молодь не втратила оптимізму.

Таким чином, повсякденне життя українських робітників в повоєнні роки проходило в надзвичайно складних умовах. Але численні матеріально-побутові проблеми не змогли вплинути на оптимізм українців, які самовідданою працею підкріплювали свою віру в краще життя.

Література

1. Історія робітничого класу Української РСР. В 2-х томах. – К., 1967.
2. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10-ти кн. / Голов. ред. кол.: Ю.Ю. Кондуфор (голов.ред.) та інші. – К., 1979. – Т.8. – Кн.1. – 390 с.
3. Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945 -2000 рр.) / Л. Ковпак. - К., Ін-т історії України НАЛ України, 2003. - 230 с
4. Камінська Н.М., Нікуленко С.І. Костюм в Україні від Київської Русі до ХХІ століття. – Х., 2004. – 208 с.
5. Вронська Т. В умовах війни: Життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995. – 83 с.
6. Історія робітничого класу Української РСР. с. 64.
7. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10-ти кн. с. 257.
8. Ковпак Л. Там само. с. 113.
9. Камінська Н.М., Нікуленко С.І. Там само. с. 135.
10. Вронська Т. Там само. с. 67.

Юрченко И.С. Повседневная жизнь украинских рабочих в 1945-1955 гг.

Рассмотрен быт и досуг украинских рабочих в первые послевоенные десятилетия. Анализируется деятельность коммунальных, медицинских, культурных учреждений и службы.

Ключевые слова: *быт, досуг, рабочие, повседневная жизнь.*

Yurchenko I.S. Everyday life of Ukrainian workers in 1945-1955.

The way of life and leisure of the Ukrainian workers is considered in the first post-war decades. Activity of communal, medical, cultural establishments and service is analyzed.

Keywords: *way of life, leisure, workers, everyday life.*

Рецензент: **Бєльдюгін В.А.**, канд. істор. наук, доцент.

Стаття подана
10.02.2012

ВНЕСОК М.М. ГЕРСЕВАНОВА У РОЗВИТОК ІНЖЕНЕРНОЇ ОСВІТИ

Висвітлюється внесок М.М. Герсеванова у розвиток інженерної освіти. Аналізується його діяльність на посаді директора Санкт-Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучення

Ключові слова: *М.М. Герсеванов, інженерна освіта, сухопутні та водні шляхи.*

У Росії в другій половині ХІХ ст. з'являються нові галузі промисловості: вугільна, хімічна, нафтовидобувна, машинобудування. Загальний обсяг виробництва в цей період зріс приблизно в 8 разів. Особливо швидко розвивалися гірничодобувна галузь і залізничне будівництво. Зростання промислового і сільськогосподарського виробництв, економічних і торгових зв'язків з іншими країнами викликало різке збільшення об'єму перевезень, для освоєння якого знадобилося посилене будівництво залізниць.

Росія гостро потребувала сухопутних і водних шляхів сполучення. Для їх будівництва були потрібні висококваліфіковані фахівці, що мають інженерну підготовку і здатні успішно вирішувати складні технічні завдання. Саме життя диктувало необхідність створення інституту по підготовці таких фахівців, і фактично визначила новий етап в розвитку інженерної освіти в Росії.

Вирішити завдання по підготовці технічних інженерів шляхів сполучення взяв на себе Петербурзький Інститут Корпусу інженерів шляхів сполучення заснований в листопаді 1810 року за указом імператора Олександра І, який у 1877 р. офіційно став називатися Інститутом Інженерів Шляхів Сполучення Імператора Олександра І.

Організатором і першим директором інституту був Августин Августинович Бетанкур, відомий вчений і інженер в галузі механіки і будівництва. У перші роки інститут був відкритим навчальним закладом з чотирирічним терміном навчання і вважався цивільним навчальним закладом, військові дисципліни в нім не викладали. А з 1823 року інститут був перетворений в закритий навчальний заклад військового типу.

Фундаментальне вивчення загальнонаукових і інженерних дисциплін, висока вимогливість до підбору професорсько-викладацького складу зумовили високий рівень організації навчального процесу в інституті. При складанні перших навчальних планів і програм було використано все найкраще в системі вищої технічної освіти в Європі, що було на той час. Інститут стає одним з найавторитетніших і престижніших навчальних закладів Петербургу. Видатні вчені, академіки і професори шанували за честь викладати в нім. Для викладацької роботи запрошувалися відомі вчені не лише в Росії але і за кордоном: французькі професори Ламе і Клапейрон; молоді талановиті випускники Політехнічної школи: Базен, Дестрем, Потье і Фабр; відомі архітектори Д. Тромбар і Тома де Томон; російські фахівці в галузі вищої математики і теоретичної механіки академіки Вісковатов і Гур'єв, професори Майоров і Чижов і багато ін. [1].

Відміна кріпацтва в Росії відбилася і на житті інституту шляхів сполучення. В інституті були здійснені великі перетворення. Так у 1864 р. він був перейменований в Інститут інженерів шляхів сполучення (ІШС) і став відкритим учбовим закладом з 5 - літнім терміном навчання. Тепер в нім могли вчитися не лише дворяни але і представники інших сословій. Випускникам, залежно від успіхів у навчанні, надавалося звання цивільного інженера першого розряду або другого розряду. У цей же період вчена рада інституту отримала значні права по організації навчально-виховного процесу - з'явилися перші 12 кафедр, з'явилася посада завідувача кафедрою як лідера в обраній науковій області. Були відкриті нові наукові і навчальні лабораторії: гідротехнічна, аеромеханічна, електротехнічна, паровозна та ін. [2].

Основними цілями інституту інженерів шляхів сполучення були підготовка висококваліфікованих інженерів шляхів сполучення для будівництва і експлуатації залізниць, проведення глибоких наукових досліджень, формування професорсько-викладацького складу для ВНЗ країни.

Таким чином, практична і наукова діяльність ІШС зумовила його провідне положення в становленні і розвитку транспортної науки і системи російської інженерної освіти.

У 1883 році на посаду директора Інституту інженерів шляхів сполучення був призначений М.М. Герсеванов, висококваліфікований інженер з величезним практичним досвідом по будівництву цивільних споруд на Кавказі, прекрасний адміністратор, досвідчений викладач.

М.М. Герсеванов закінчив курс Головного інженерного училища у 1851 році. Після нетривалої служби в київській фортеці, Михайло Миколайович у 1856 р. відряджається за кордон для підготовки до навчальної служби в Інженерному училищі. По поверненню був прийнятий на службу ад'юнкт-професором по будівельному мистецтву, і призначений виконувати особливі доручення при генерал-ад'ютанті Тотлебенс. У 1861 р. Герсеванов опублікував «Лекції про морські споруди», які стали першим капітальним керівництвом російською мовою по морському будівельному мистецтву. Ця робота була удостоєна премії ім. Демідова [3].

З 1863 по 1883 рр. Герсеванов був призначений головним інспектором цивільних споруд Будівельно-дорожнього Комітету при Головному управлінні Кавказького намісника. Під його керівництвом в цей період побудовано більше 500 верст воєнно-стратегічних шосейних доріг, і зроблені багато інших будівельних робіт, що відносяться до облаштування мінеральних вод, портів, іригації, доріг шосейних і залізничних, до колонізації, розмежування земель і т. п. Особливі топографічні умови Кавказького краю висунули питання про іригацію і обводнення. Їм присвячений ряд друкарських робіт М.М.Герсеванова: «Нарис положення іригації в Закавказзі»; «Нарис гідрографії Кавказького краю»; «Про обводнення південної степової смуги Росії»; «Записка про передбачувану для Кавказького краю мережу найголовніших доріг» та ін.

Працюючи на посаді ректора Інституту шляхів сполучення (1883-1901 рр.), Герсеванов звернув головну увагу на приведення програми викладання у відповідність з сучасним станом науки і інженерного мистецтва і, особливо, з

вимогами, які пред'являє до інженерів практична служба. З цією метою Герсеванов написав ряд ґрунтовних друкарських курсів майже по всіх предметах викладання і заснував «Збірник Інституту інженерних шляхів сполучення», в якому друкувалися ці курси і інші праці викладачів. У цей період триває вдосконалення навчальних курсів загальноінженерних, будівельних і транспортних дисциплін. Лекції з курсу «Будівельна механіка і мости» читали такі видатні російські вчені і інженери, як Белелюбський, Проскураков (1858-1926 рр.); з курсу «Водні сполучення і портові споруди» - Глушинський (1834-1898 рр.), Салов (1839-1909 рр.); по гідравліці, гідротехніці, водопостачанню і водостокам - Герсеванов, Зброжек, Максименко, Тимонов (1862-1936 рр.); по шосейним дорогам - Ляхницький (1853-1923 рр.); по будівництву і експлуатації залізниць - Гордієнко (1851-1922 рр.) і по рухомому складу і тязі потягів - Єраков (1839-1885 рр.). В цей же час професори Інституту почали читати лекції з нових наукових дисциплін: Ясинський (1856- 1899 рр.) - по теорії пружності в додаток до розрахунків споруд; Курдюмов - по основам і фундаментах, практичній фотографії; Мушкетів (1850-1902 рр.) - по геології і фізичній географії; Мерчинг (1860-1916 рр.) - по електротехніці і передачі енергії на відстань; Шуляченко (1841-1903 рр.) - по технології будівельних матеріалів та інші. До складу навчального курсу з інженерних дисциплін входили складання проектів інженерних споруд і машин, а також практичні заняття з інженерної справи.

Особливу увагу Герсеванов приділяв поєднанню теоретичного навчання з будівельною практикою. Він ввів обов'язкове надання студентами звітів про літню практику. В інституті почали проводитися регулярні обов'язкові перевірки знань студентів.

У 1884 році в Інституті було введено викладання фотографії, як елементу інженерної освіти, створена фотографічна лабораторія (вперше в навчальних закладах), прекрасно обладнана і використовувана в навчальному процесі і для наукових досліджень. Лабораторія мала проекційний ліхтар, який дозволяв давати зображення на екран в 40 м² [1].

Для дослідження води, різних гірських порід, руди, рейкової сталі, чавуну, заліза, різних видів палива була відкрита хімічна випробувальна станція, яка стала важливою лабораторною базою в роботі кафедр хімії і будівельних матеріалів. За рішенням Інженерної Ради Міністерства шляхів Сполучення ця станція виконувала безперервний контроль випробування рейок, що виготовлялися для російських залізниць.

Механічна лабораторія, утворена при інституті у 1855 р., отримала істотний розвиток і стала великою науково-дослідною базою Росії. Вона виконувала замовлення різних промислових організацій, у тому числі залізниць Росії, брала активну участь у багатьох вітчизняних і міжнародних конгресах і з'їздах зі встановлення методів випробувань матеріалів. Величезну роль зіграла ця лабораторія в розвитку навчального процесу [1]. У міжнародних конференціях з випробування матеріалів активними представниками Росії були професори Белелюбський, Шуляченко; у міжнародних конгресах по судноплавству, на яких розроблялися економічні та будівельні питання

внутрішніх водних шляхів і портів, брали участь Герсеванов, професор Тімонов та ін.

Подальший розвиток отримала механіко-математична інженерна школа Інституту, яка стала невід'ємною частиною наукових прикладних шкіл в області транспорту і міцною основою підготовки інженерів.

Реорганізація, проведена у 1882 р. в інституті, привела до того, що були закриті перших два курси і виведені з навчального плану загальноосвітні дисципліни. Інститут був перетворений в трьохкурсому академію, в яку приймалися тільки особи, що мають вищу фізико-математичну або технічну освіту. Тільки до 1890 р. зусиллями ректора Герсеванова і Конференції Інституту вдалося добитися перетворень: були відновлені перші два курси і введений п'ятирічний термін навчання, розроблені навчальні плани на п'ятирічний термін навчання, введені факультативні заняття, розширені права інституту. В Інститут приймалися особи, що закінчили і гімназії і середні навчальні заклади; вступний іспит був єдиним для всіх.

У 1885 р. за ініціативою М.М. Герсеванова педагогами Інституту розроблено «Положення про техніків шляхів сполучення» і програми іспиту на отримання звання техника-шляховика. Навчання техніків-шляховиків носило заочно - очний характер [4].

Положення було затверджене у 1888 р., їм фактично було закладено середньотехнічну освіту в Росії. Відповідно до нового Положення Інститут мав на своїй меті «створювати інженерів шляхів сполучення». Випускники отримували диплом на звання інженера шляхів сполучення з правом складання проектів і виробництва всякого роду будівельних робіт (починаючи з випуску 1891 р.), а не цивільного інженера, як було до 1890 р. Випускникам, які закінчили навчання, але не склали випускні іспити, дозволялося надавати звання техника шляхів сполучення, якщо вони мали загальну річну тривалість практичного заняття. Через три роки роботи ці особи знову могли прийматися на п'ятий курс і скласти повторно іспит на звання інженера шляхів сполучення.

Замість Конференції була заснована Рада Інституту інженерів шляхів сполучення, головою якої був ректор (директор), членами - помічник директора і всі професори. Одночасно був утворений Господарський комітет, що відав фінансовою і адміністративно-господарською діяльністю Інституту. Контингент студентів налічував 300 осіб із щорічним прийомом на перший курс 60 осіб. Штат навчального персоналу згідно положенню 1890 р. складав 12 професорів, 8 ад'юнктів (репетиторів), 8 штатних викладачів і необхідну кількість позаштатних викладачів.

Особливий інтерес представляє ступінчаста система підготовки фахівців, розроблена в інституті в 90-і роки за активної участі М.М. Герсеванова. За цією системою у ВНЗ приймалися особи з середньою освітою і 10% - з вищою. Термін навчання становив 4 роки, з них, один рік відводився на самостійну діяльність (практику). Студенти, що закінчили перші два курси, отримували звання техника шляхів сполучення і право проводити будівельні роботи. Студенти, які пройшли повний курс навчання, випускалися зі званням інженера

шляхів сполучення 2-го класу. На звання інженера 1-го класу, що відповідає ступеню магістра, могли претендувати інженери 2-го класу після двох років практичної роботи та здачі особливого екзамену. З їх числа висувалися провідні інженери і керівники підрозділів Міністерства шляхів сполучення, ад'ютанти і потім професори ВНЗ [2]. До 1891 року відносяться перші захисти ад'юнктських дисертацій відповідно до нового Положення. У цей же період з ініціативи Герсеванова було вирішено питання про отримання вчених звань. Вперше Михайло Миколайович розробив умови і правила захисту дисертацій. З цього приводу він написав: «Від дисертації слід вимагати, щоб вона представляла нове оригінальне наукове дослідження, тобто теоретичну розробку або науково-обставлені досліди і спостереження. Одне міркування або опис відомих вже фактів, а рівне всякі компіляції не можуть бути прийняті за дисертацію» [3].

Швидкий розвиток будівництва споруд в російських портах та серйозні вимоги до інституту, як до єдиної на той час школи портобудування, спонукали Герсеванова пред'являти розширені вимоги до професорсько-викладацького персоналу, який повинен був працювати над удосконаленням своїх якісних показників та над подальшим розвитком дисциплін, що викладалися в інституті. Тому Михайло Миколайович ввів відрядження для професорсько-викладацького складу не тільки по Росії а і за кордон. Він запрошував на викладацьку роботу відомих практиків-спеціалістів того часу, видатних російських виробничників: інженера Вознесенського, полковника Жаринцова, пізніше – інженерів Тимонова, Кандибу та інших [3].

Під керівництвом Герсеванова видавалися збірник інституту і журнал Міністерства шляхів сполучення «Інженер». В них публікувалися найновіші досягнення техніки; нові навчальні курси по всіх дисциплінах, що викладалися в інституті; результати науково-дослідних, практичних робіт на будівництві; висвітлювався досвід експлуатації найбільших споруд. Значно розширився випуск науково-навчальної літератури по всіх галузях технічних знань, що викладалися в інституті.

З ініціативи М.М. Герсеванова та Ради інституту інженерів шляхів сполучення побудували та відкрили перший студентський гуртожиток на 50 осіб та їдальню при ньому [5]. Для цього по підписці були зібрані особливі пожертви при Міністрі Шляхів Сполучення у 224 тис. корб.[6].

Інститут мав бібліотеку в 30 тис. томів, причому були вельми рідкісні і цінні видання та оригінали, а також колекцію приблизно 600 моделей споруд машин, рухомого складу залізниць, судів, колекції геодезичних інструментів, фізичних приладів, зразків будівельних матеріалів, мінералів і т. п.

Діяльність М.М. Герсеванова зіграла величезну роль у розвитку інженерної освіти, під його керівництвом інститут став найбільшим науково-технічним центром Росії, де були зібрані кращі науково-технічні сили.

У 1901 році Герсеванов був призначений почесним опікуном Інституту інженерів шляхів сполучення і залишався найбільшим авторитетом в галузі портобудування та кваліфікованим педагогом, вихователем нових інженерних кадрів [7].

До теперішнього часу система освіти притерпіла вагомі зміни і багато реформ, але основні завдання освіти, як і раніше, залишились незмінними – країні потрібні висококваліфіковані фахівці на рівні вимог, які висуває держава. Тому освітня діяльність сучасних ВНЗ націлена на забезпечення якості підготовки фахівців відповідно до чинних міжнародних і вітчизняних освітніх стандартів та високого рівня конкурентоспроможності випускників на ринку праці, підвищення їх професійної мобільності.

Розвиток ВНЗ в сучасних умовах передбачає: орієнтацію на ринок праці; забезпечення найкращих засобів та умов праці; наявність висококваліфікованих наукових кадрів; актуальність змісту навчальних програм; трансформацію результатів досліджень у зміст навчання; партнерські відносини наукового та адміністративного персоналу [8]. Основою вищої освіти в Україні, як і у ХІХ столітті в Росії, залишились університети зі значним науко-педагогічним потенціалом, розвинутою і нерозривно пов'язаною з навчальним процесом науковою діяльністю, високим коефіцієнтом використання всіх сучасних здобутків науки, техніки, інформаційних технологій.

Ступенева система підготовки фахівців, яка була започаткована в інституті інженерів шляхів сполучення у 90-ті роки, пройшла значне трансформування, але не втратила актуальності. Структура ступеневої підготовки сучасних фахівців, відповідно до Положення про освітньо-кваліфікаційні рівні (ступеневу освіту) від 20.01.1998 р. № 65, полягає у здобутті різних освітньо-кваліфікаційних рівнів на відповідних етапах (ступенях) вищої освіти: перший ступінь передбачає отримання кваліфікації «молодший спеціаліст»; другий – кваліфікації «бакалавр» (базова вища освіта); третій – кваліфікації «спеціаліст», «магістр» (повна вища освіта). Випускники технікумів або коледжів, які мають дипломи молодших спеціалістів, можуть продовжувати навчання на другому або третьому курсах університетів (в залежності від погодження навчальних планів). Для різних освітньо-кваліфікаційних рівнів визначений зміст освіти - освітньо-професійна програма підготовки, структурно-логічна схема підготовки та навчальні програми дисциплін, які обумовлені вимогами до системи знань, умінь, навичок та професійних якостей майбутнього фахівця.

Лекційні, практичні, семінарські, лабораторні заняття, усі види практик, види навчальної і науково-дослідної діяльності студентів пройшли через безліч реформ за останні 200 років і залишились основними формами організації навчального процесу. Найбільш передовою формою проведення навчальних занять у ВНЗ є лекція, яка призначена для засвоєння теоретичного матеріалу. Тематика курсу лекцій визначається робочою програмою. Лекції проводяться лекторами - професорами, доцентами, старшими викладачами, а також провідними науковцями або спеціалістами. Не менш значущими формами організації навчального процесу сучасного ВНЗ залишаються практичні і лабораторні заняття.

Практична підготовка студентів є важливим етапом в становленні майбутнього фахівця, який би міг приймати самостійні рішення під час роботи в реальних ринкових і виробничих умовах. Багато студентів проходять практику безпосередньо на робочому місці з отриманням робочої професії. Це

дозволяє реалізувати наступні питання: залучення студентів в рішення актуальних питань виробництва; виконання студентами лабораторних робіт на діючому обладнанні підприємства; проходження студентами виробничої практики на робочих місцях, з закріпленням за ними висококваліфікованих робітників; виконання курсових та дипломних проектів на реальну тематику виробництва; захист дипломних проектів на виробництві; впровадження практики навчання студентів за рахунок коштів підприємства.

Вища освіта протягом століть пройшла значні реформування та трансформування. Але стратегія вищої освіти не змінилася. І в наш час залишаються актуальними висловлювання М.М. Герсеванова: «Наш институт, заботясь об охранении своего знамени, не должен щадить ни трудов, ни забот, чтобы поднять свою Alma mater на надлежащую высоту и помочь в становлении новых технических вузов... Молодые люди должны идти в институт не только для получения диплома и хорошего места на работе, но и по любви к науке и нравственному совершенствованию» [2].

Такі нововведення, як програми підготовки спеціалістів; практична підготовка; обов'язкові перевірки знань студентів; читання науково-лекційних циклів; проведення дослідницької роботи; удосконалення лабораторних баз ВНЗ; пропагування праць викладачів через публікування у збірниках найновітніших досягнень, практичних робіт викладачів та студентів; обмін досвідом видатними вітчизняними та закордонними спеціалістами, залишаються актуальними і посіли фундаментальні позиції при підготовці сучасних фахівців. Сьогодні перед Україною стоять завдання оптимізації вищої школи, її структурної перебудови.

Література

1. Павлов В.Е. Колыбель инженеров путей сообщения / В.Е. Павлов // История Петербурга. – 2009. - № 6 (52). – С. 24-31.
2. Ларионов А.М. История института инженеров путей сообщения императора Александра Первого / А.М. Ларионов. – Санкт-Петербург, 1910. – 409 с.
3. Тогонидзе В.Р. Библиография трудов Михаила Гарсеванишвили (Герсеванова) / В.Р. Тогонидзе. – Тбилиси: Мецниереба, 1967. – 42 с.
4. Глащенко Г.А., Павлов В.Е. Ректоры Петербургского государственного университета путей сообщения / Г.А. Глащенко, В.Е. Павлов. – Санкт-Петербург, 1997. – С. 24-25.
5. Герсеванов М. Воспоминания о моем детстве / М. Герсеванов. - Харьков, 1914. – 125 с.
6. Герсеванов М. Институт инженеров путей сообщения Императора Александра – I в период 1890-1896 г. / М. Герсеванов. - СПб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1896. - 8 с.
7. Будтолаев Н.М. Выдающийся русский теоретик портовой гидротехники Михаил Николаевич Герсеванов. Очерк жизни и деятельности к 120-летию со дня рождения / Н.М. Будтолаев. – Москва: Машстройиздат, 1950. - 24 с.
8. Внукова Н. Інноваційний потенціал вищої школи у глобальних викликах ХХІ століття / Н. Внукова // Вища школа. – 2010. - № 12. – С. 29.

Балашова-Сукач Я.А. Вклад М.М. Герсеванова в развитие инженерного образования.

Освещается вклад М. Н. Герсеванова в развитие инженерного образования. Анализируется его деятельность на должности директора Санкт-петербургского института инженеров путей сообщения.

Ключевые слова: *М. Н. Герсеванов, инженерное образование, сухопутные и водные пути, ирригация.*

Balashova-Sukach Y.A. Contribution of M.N. Gersevanov to development of engineering education.

The deposit of is illuminated in the article M. N. Gersevanov in development of engineering education. His activity is analyzed on position of director of the Saint Petersburg institute of engineers of ways of report.

Keywords: *M. N. Gersevanov, engineering education, land and water ways, irrigation.*

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
24.02.2012

ББК ТЗ(4ПОЛ) 63-612

Бочаров С.В.

ВХОДЖЕННЯ ПОЛЬЩІ ДО «ШЕНГЕНЬКОЇ ЗОНИ» ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

Визначаються і аналізуються основні етапи та напрямки інтеграції Польщі до Шенгенської зони. Акцентується увага на імплементації Шенгенського правового доробку в правове поле Польської держави. Висвітлюються результати приєднання країни до Шенгенської угоди.

Ключові слова: *європейська інтеграція, Європейський Союз, кордони, Шенгенська зона, Шенгенський правовий доробок*

Україна після проголошення незалежності веде пошук власного місця в європейських інтеграційних процесах. У цьому контексті євроінтеграційний досвід нашого сусіда та стратегічного партнера Польщі є надзвичайно цінним для України на її шляху до Європейського Співтовариства. Зокрема це стосується і такого важливого напрямку європейської інтеграції Польської Республіки як приєднання до Шенгенської угоди.

Слід констатувати, що у вітчизняній історіографії проблемі європейської інтеграції Речі Посполитої поки що не приділяється достатньої уваги, про що свідчить, наприклад, майже повна відсутність ґрунтовних досліджень зазначеної проблеми. У той же час польські дослідники в останні роки ретельно висвітлюють історію приєднання країни до Шенгенської зони, що докладно відображено у низці робіт. Таким чином, зазначена проблема є актуальною і заслуговує на більшу увагу з боку українських істориків.

Мета статті полягає у визначенні і висвітленні основних етапів та напрямків приєднання Польщі до Шенгенської угоди.

Приєднання Польської Республіки до Європейського Союзу не призвело до автоматичного входження країни до «шенгенської зони». Тим не менш Польща взяла на себе низку зобов'язань стосовно приєднання до Шенгенської угоди у найближчій перспективі; зокрема Варшава задекларувала готовність приєднатися до Угоди у 2006-2008 роках. Треба відзначити, що згідно з Акцесійним договором нові члени Євросоюзу фактично з моменту приєднання до Унії ставали учасниками Шенгенської угоди, однак частину «шенгенського правового доробку» (Schengen acquis) вони мали впровадити в дію лише після

спеціального рішення Ради ЄС [1, Art.3]. Шенгенський правовий доробок юридично було включено у базові договори ЄС і тому подібний стан речей свідчив про незавершеність процесу інтеграції Польщі до ЄС у такій важливій сфері європейського права, як «юстиція і внутрішні справи». На практиці це призводило, наприклад, до того, що громадяни Польщі при в'їзді до інших країн ЄС мали пред'являти документи, які засвідчували їх особистість.

Отже, для того, щоб Польща стала повноцінним членом Шенгенської угоди вона мала імплементувати у національне правове поле увесь Шенгенський правовий доробок. Schengen acquis, зокрема, передбачав: скасування контролю на спільних кордонах; вироблення єдиних правил перетину зовнішніх кордонів, які мали координуватися агентством ЄС Frontex; створення в аеропортах і портах окремих терміналів для тих, хто мандрує всередині «Шенгену» і для тих, хто прибув ззовні, гармонізацію умов в'їзду та візових вимог для короткотермінового перебування, створення Шенгенської інформаційної системи, започаткування транскордонної співпраці судових та поліцейських органів [2].

Розуміючи необхідність здійснення кроків з запровадження шенгенського права, польська влада розпочала процес з його імплементатії, ще до вступу країни у ЄС та продовжила у післяакцесійний період. Польща прийняла участь у низці програм, які наближали країну до повноцінної участі у Шенгенській угоді. Тут треба відзначити «План заходів з запровадження правового доробку Шенгену у Польщі» (Poland - Schengen Action Plan), «Стратегію інтегрованого управління кордоном на 2003-2005 рр.», «Програму участі Польської Республіки у реалізації Розділу IV Шенгенської виконавчої конвенції» та ін.

«План заходів з запровадження правового доробку Шенгену у Польщі», прийнятий КЄІ 15 серпня 2001 року, без перебільшення можна назвати головним стратегічним документом в ході транспозиції шенгенського права у правове поле Речі Посполитої. У документі були окреслені головні інструменти та пріоритети імплементатії Schengen acquis, а також визначені конкретні строки реалізації відповідних заходів. Документ щороку оновлювався, враховуючи нові реалії, що виникали у процесі розбудови Шенгенської зони [3].

«Стратегія інтегрованого управління кордоном на 2003-2005 рр.» була прийнята Радою Міністрів Речі Посполитої у листопаді 2003 року, вона прийшла на зміну «Стратегії інтегрованого управління кордоном на 2000-2002 рр.», затвердженій у 2000 році. Обидва документи визначали основні завдання необхідні для входження Польщі у Шенгенську зону та благоустрою державних кордонів. Стратегію інтегрованого управління кордоном, починаючи з 2000 року, доповнювали трирічні програми й щорічні плани з благоустрою кордону. Рада Міністрів проводила моніторинг реалізації Стратегії. «Програма участі Речі Посполитої у реалізації Розділу IV Шенгенської виконавчої конвенції» (Masterplan SIS II PL) сприяла розбудові польського компоненту Шенгенської інформаційної системи. Крім того, важливу роль у процесі інтеграції Польщі до ШІС зіграв «Закон про участь Польської Республіки у Інформаційній системі

Шенгену та Системі візової інформації», прийнятий у серпні 2007 року [4, S. 31].

Модернізація кордонів, інтеграція у ШІС, імплементація шенгенського правового доробку вимагали великих фінансових витрат від Польщі та інших нових членів Європейського Союзу. З метою підтримки цих країн на шляху до Шенгенської угоди Європейська Унія створила Шенгенський фонд, з якого Польща мала отримати 311,07 млн. євро; крім того Норвегія на підставі угоди з ЄС створила, так званий, Норвезький фінансовий механізм на 2004-2009 роки, у його рамках Польща здобула 277,83 млн. євро, які також пішли на інтеграцію до Шенгенської зони [5].

Реалізація вищезгаданих планів, підкріплена зовнішніми фінансовими вливаннями на суму маже у 600 млн. євро, дозволило Польщі відносно швидко приготуватися до повного приєднання до Шенгенської угоди. Численні перевірки, проведені у першій половині 2007 року з боку ЄС, показали високий рівень готовності країни до повноцінної участі у згаданій угоді. У результаті, на підставі рішення Ради ЄС у ніч з 20 на 21 грудня 2007 року були ліквідовані контрольні служби на сухопутних та морських кордонах між Польською Республікою та Європейським Союзом, а у ніч з 29 на 30 березня 2008 року аналогічна процедура була здійснена на повітряних кордонах.

Приєднання до Шенгенської зони мало великі та далекосяжні наслідки для Польської держави. Перш за все треба відзначити, що це приєднання стало логічним продовженням політики європейської інтеграції, яку активно реалізовувала Польська держава на протязі останніх десятиріч. Входження країни у Шенгенську зону сприяло поглибленню інтеграції Польщі до Європейського Союзу у таких важливих царинах як вільне переміщення осіб та товарів, що, у свою чергу, дало привід польському суспільству відчутти себе повноцінною складовою об'єднаної Європи. Особливо важливу психологічну роль тут відігравав факт свобідного перетину кордону громадянами Речі Посполитої з країнами ЄС, до того ж це дозволяло суттєво скоротити час на подорожі по Європі.

Відкриття кордонів з ЄС принесло і чималі економічні дивіденди Речі Посполитій. По-перше, пожвавилася прикордонна торгівля між приграничними регіонами Польщі і сусідніх країн-членів Унії. По-друге, зросли транзитні транспортні потоки через польську територію. По-третє, факт вільного переміщення осіб та товарів між Польською Республікою та іншими країнами Унії підвищив інвестиційну привабливість Польщі [6].

Відкриття кордонів між Польською Республікою та країнами Європейського Союзу означало, що Польща разом з іншими державами-учасниками Шенгенської угоди (здебільшого членами ЄС) мають разом будувати спільну зону безпеки та суспільно-економічної свободи. З одного боку цей факт підвищував авторитет Польської держави як складової потужного європейського об'єднання, з іншого Польща брала на себе додаткову відповідальність за забезпечення безпеки й стабільності у Шенгенській зоні. Вартує уваги, той факт, що приєднання до Шенгенської угоди призвело до інтенсифікації співпраці між правоохоронними органами

Польщі та інших країн-членів ЄС (поліції, прикордонної та митної служби), що, у свою чергу, підвищило ефективність їхньої діяльності. Цьому сприяв, перед усім, вільний доступ усіх учасників Угоди до ШІС [7].

У той же час приєднання Польської Республіки до Шенгенської угоди принесло країні і низку негативних наслідків: зростання напливу нелегальних мігрантів, посилення активності транснаціональних злочинних угруповань, суттєве зменшення трансграничного руху зі східними сусідами Польщі. На останній проблемі варто зупинитися докладніше через її важливість для Української держави. Вже у перші чотири місяці після приєднання Польщі до Шенгенської угоди кількість віз виданих консульськими установами Речі Посполитої українським громадянам у порівнянні з аналогічним періодом 2007 року зменшилася більш ніж у двічі – з 209 тис. до 92 тис. Аналогічна ситуація спостерігалася з наданням віз для громадян Росії (падіння у двічі), ще гірше справи обстояли з громадянами Білорусі (зменшення кількості виданих віз у 3,5 рази) [8]. Такий стан речей фактично свідчив про створення нового муру на кордоні між ЄС та Польщею з одного боку, та країнами СНД з іншого. Особливо відчутно це дисонувало з проголошеною Євросоюзом політикою Східного партнерства і з реалізацією на практиці проголошеної політики стратегічного партнерства між Польщею та Україною. На нашу думку голосно проголошено польсько-українське стратегічне партнерство набуде повноцінного змісту лише після усунення візових перешкод для в'їзду громадян України до Польщі. У той же час треба відзначити, що ключ для розв'язання цієї проблеми знаходиться у Брюсселі, а ні у Варшаві.

Отже приєднання Польщі до Шенгенської зони поглибило інтеграцію Польщі до Європейської Унії та співпрацю країни з такими європейськими країнами як Норвегія, Швейцарія, Ісландія, Ліхтенштейн. Однак з іншого боку цей крок Польської держави погіршив стосунки зі східними сусідами, що вочевидь суперечило проголошеній Варшавою політики Східного партнерства та налагодженню тісних взаємовідносин з Україною.

Заслуговує на увагу той факт, що вступ до ЄС для Польщі та більшості інших країн п'ятої хвилі розширення Євросоюзу означав і приєднання до Шенгенської угоди, тому українській владі варто паралельно з розробкою планів інтеграції до Європейського Союзу приділити увагу й розробці програм зі входження України до «шенгенської зони». У цьому зв'язку варто звернутися до досвіду здобутого Польською державою на цьому шляху. Зокрема цей досвід свідчить про те, що починати активну діяльність у напрямку приєднання до Шенгенської угоди Україні варто ще до вступу у Євросоюз.

Література

1. Akt dotyczący warunków przystąpienia do Unii Europejskiej Republiki Czeskiej, Republiki Estońskiej, Republiki Cypryjskiej, Republiki Łotewsk, Republika Litewska, Republika Węgierska, Republika Malty, Rzeczpospolitą Polska, Republiką Słowenii, Republiką Słowacka dotyczący przystąpienia Republiki Czeskiej, Republiki Estońskiej, Republiki Cypryjskiej, Republiki Łotewskiej, Republiki Litewskiej, Republiki Węgierskiej, Republiki Malty, Rzeczypospolitej Polskiej, Republiki Słowenii i Republiki Słowackiej oraz dostosowań w Traktatach stanowiących podstawę Unii Europejskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 2004. – № 90.

2. Шенгенський договір та конвенція. – Ел. ресурс: [Цит. 2009, 30 березня]. – Доступний з: <http://euoint.in.ua/content/view/68/lang,uk/>
3. Schengen-informacje. – Electronic Resource: [Cited. 2010, June 1]. – Available from: <http://www.mswia.gov.ortal/pl/2/5087/pl/p>.
4. Dudzic A. Polska w strefie Schengen / Adam Dudzic. – Warszawa, 2009.
5. Rogala R. Polska w Schengen / Rafal Rogala // Polska w Schengen / pod red. Mieczysławy Zdanowicz. – Białystok, 2009. – S. 85-90.
6. Piekutowska A. M. Ekonomiczne implikacje przystąpienia do Układu z Schengen / Agnieszka Marta Piekutowska // Polska w Schengen / pod red. Mieczysławy Zdanowicz. – Białystok, 2009. – S. 21-35.
7. Adamczyk M. Perspektywy służb granicznych a rozwój strategii zarządzania granicami / Marek Adamczyk // Polska w Schengen / pod red. Mieczysławy Zdanowicz. – Białystok, 2009. – S. 91-107.
8. Zdanowicz M. Zmiany zasad w ruchu osobowom / Mirosław Zdanowicz, Anna Doliwa-Klepacka // Polska w Schengen / pod red. Mieczysławy Zdanowicz. – Białystok, 2009. – S. 19-27.

Бочаров С.В. Вхождение Польши в "шенгенскую зону" и его последствия.

Анализируются основные этапы и направления интеграции Польши в Шенгенскую зону. Акцентируется внимание на имплементации Шенгенского права в правовое поле Польского государства. Освещаются результаты присоединения страны к Шенгенскому соглашению.

Ключевые слова: европейская интеграция, Европейский Союз, границы, Шенгенская зона, Шенгенское право.

Bocharov S.V. Included of Poland in the "Schengen zone" and his consequences.

In the article the basic stages and directions of integration of Poland are determined and analyzed in the Schengen zone. Attention is accented on introductions of the Schengen right in the legal field of the Polish state. The results of joining of country are illuminated to the Schengen agreement.

Key words: European integration, European Union, borders, Schengen zone, Schengen right.

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
24.02.2012

УДК 656.6 (091)

Василенко В.М.

ПЕРЕХІД ДО МЕТАЛЕВОГО ТА ПАРОВОГО СУДНОБУДУВАННЯ В ХІХ ст.

Висвітлюється перехід світового суднобудування від дерева, як матеріала корпусу судна, та вітрил, як рушіїв, до пароплавів з металевим корпусом.

Ключові слова: пароплав, гребний гвинт, суднобудування, Регістр Ллойда, Пароплавний комітет, Кримська війна.

Початок ХІХ ст. відзначився корінними змінами в суднобудуванні які виявились в заміні суднобудівного матеріалу з дерева на залізо (згодом на сталь), а також в зміні основного рушія судна – вітрила на паровий двигун. Проте спроби вирішити ці проблеми робились задовго до ХІХ ст. Ще в ХVІІ ст. англійці Ворчестер в 1661 р. та Севері в 1698 р., а також французи Дюке в 1669 р. та Папен в 1681 р. неодноразово робили заяви на механічні судові двигуни.

Ще в 1630 р. Рамзей запропонував використовувати на суднах реактивний двигун. Через 30 років, в 1662 р. з подібною заявою виступив Хайес. В 1644 р. француз Мерсенн рекомендував використовувати в суднобудуванні замість дерева залізо. Проте лише після того, як в 1784 р. на заміну кованим залізним плитам прийшли катані листи, англієць Дж. Уілкінсон збудував в 1787 р. в Віллее (Англія) перше залізне судно довжиною 21,5 м.

Так само задовго до ХІХ ст. робилися спробі побудувати машини для руху судна. Так 21 грудня 1736 р. Джонатан Хулл отримав англійський патент за № 556 на паровий бот з двигуном на кормі. Задуманий він був як буксирне судно. Але збудовано воно не було. Експерименти з паровими ботами успішно завершилися лише наприкінці ХVІІІ ст. Це вдалося зробити у Франції Доксирону та Перрье. І хоча перший їх паровий бот в 1772 р. затонув, навіть не пройшовши ходових випробувань, два інших боти успішно пройшли випробування на р. Сені через два роки по тому. Одночасно з ними (в 1773 р.) Чарльз Коллз розробив у Філадельфії перший в Сполучених Штатах паровий катер. Дуже вдалим виявились випробування суден, збудованих Жоффруа Даббаном: дев'ятитонного бота довжиною 13 м на р. Ду в 1781 р. та катера *Pyroscaph* на ріках Соні та Сені. І хоча всі ці розробки були ще досить не досконалі і не знаходили практичного використання, все ж вони розвивали науку кораблебудування [1].

К початку ХІХ ст. розвиток парових машин настільки просунувся уперед, що можна було казати, що період випробувань скінчився. В Європі та Північній Америці інтенсивно будувалися парові судна різних систем. Цьому сприяли відкриття вчених та винахідників. Так, на початку ХІХ ст. Лаплас розробив загальну теорію без миттєвих оболонки, які мають форму тіла обертання і відчують тиск з середини. Завдяки цій теорії він теоретично обґрунтував розрахунки міцності тонкостінних трубопроводів та резервуарів енергетичного обладнання та судових систем, які перебувають під тиском. Це сприяло швидкому розвитку на початку ХІХ ст. судової енергетики, а в кінці століття і різним складним судовим системам. В 1813 р. англієць Бьюкенен винайшов рухомі плиці. Колесо в формі кола в 1829 р. було вдосконалено Галлоуеєм та Морганом і здобуло форму правильного десятикутника.

Гребний гвинт (запропонований ще в 1793 р. французьким математиком Поктоном), по-перш ніж почав широко використовуватись, пройшов тривалий шлях змін та удосконалень. В 1827 р. англійським вченим Традголом була розроблена математична теорія гребного гвинта, яка дозволяла, не дивлячись на свою примітивність, аналітично оцінювати ефективність цього нового типу рушія, який починаючи вже з 30-х років ХІХ ст. почне поступово витісняти на морських суднах гребні колеса. Проте до 1875 р. на трансатлантичних лініях все ще плавали судна з колесами, розташованими по бортах. Останнім таким судном була *Scottia*, збудована в Англії в 1861 р., яка в 1862-1867 рр. була володаркою Блакитної стрічки Атлантики за перехід через океан в 1863 р. в рекордний термін – 8 діб і 3 години. Річкові пароплави з колесами по бортах (а де іще і на кормі) дожили і до нинішнього часу, але вже не в такій кількості як колись і побільшому в туристичному варіанті.

У 1832 р. вийшла з друку праця англійського інженера-кораблебудівника Мак Грегора Лерда по технології побудови суден з заліза та сталі. Це було перше наукове дослідження зі специфіки складання металевих корпусів суден. Цей шотландський кораблебудівник, відомий як будівник першого морського колісного пароплава «Олберка», що здійснив в 1834 р. плавання з Ліверпуля до Гвінейської затоки і назад.

У 1834 р. Регістр англійського Ллойда надрукував «Книгу правил, регламентуючих порядок класифікації суден». З тієї пори Ллойд регулярно видає ці збірники, де відображається увесь досвід, накопичений англійськими суднобудівниками.

В тому ж 1834 р. англійський вчений і суднобудівник Джон Рассел встановив, що опір воді судну, що рухається, залежить від характеру зроблених ним хвиль. Він вперше виділив хвильовий опір і звернув увагу своїх сучасників на важливість врахування його під час проектування кораблів.

У 1835 р. в Англії вперше в світовій практиці був прийнятий закон, згідно з яким на кожний фут глибини трюма вантажного судна належало мати 3 дюйми висоти надводного борту. Це був перший досвід регламентувати мінімальний запас плавучості судна для забезпечення його безпеки, що виявляється одним з вимог забезпечення такої дуже важливої експлуатаційної властивості кожного судна як непотоплюваність.

В тому ж 1835 р. вийшла з друку наукова праця російського корабельного інженера Степана Бурачека «Теорія міцності дерев та металів з застосуванням до будови суден». Це був перший підручник з суднових конструкційних матеріалів, де розглядалися питання опору матеріалів, що застосовуються в суднобудуванні. С. Бурачек вперше впровадив в практику поняття коефіцієнта теоретичного креслення.

В 1836 р. була надрукована наукова праця спадкового суднобудівника, російського корабельного інженера Михайла Окунева «Опыт сочинения чертежей военным судам», де він один з найперших розглядає питання проектування теоретичного креслення корпусу судна, а також пропонує приблизні формули для розрахунку остійкості по головним розмірам та коефіцієнту повноти, по аналогії формулам Ейлера. Ця праця виявилась вагомим вкладом в розвиток теорії проектування судна [2].

У 1870 р. мемуари Ейлера “Examen des efforts due toutes les pieces du navire a supporter pendant le roulis et le tangage” (Дослідження зусиль, які повинні вдержувати усі частини корабля під час бортової та кільової хитавиці) послужили Ріду в розробці раціональної побудови залізних суден. В 1871 р. Фруд на основі закону механічної подоби Ньютона показав, як треба по випробуванню моделей суден знаходити супротив вода кораблю і яка мусить бути потужність двигуна для придатності кораблю належної швидкості ходу [3].

Всі ці та інші розробки та винаходи вчених та талановитих інженерів сприяли бурхливому розвитку залізного кораблебудування та пароплавобудуванню. Так якщо в 1832 р. Регістр Ллойда зареєстрував лише 100 парових суден, то в 1850 р. в Англії плавало загалом 600 річкових та 700

морських пароплавів, у Франції - 250 та 170, у Германії - 180 та 77, в Росії 92 та 56 відповідно.

В 1861 р. було засновано англійське товариство корабельних інженерів (Institution of Naval Architects), яке щорічно почало друкувати том Праць, які складали і до нашого часу складають справжню скарбницю по теорії та практиці кораблебудування.

Трохи пізніше було засновано германське товариство Schiffbautechnische Gesellschaft та американське American Society of Naval Architects. Праці цих товариств також були значними [3].

Що стосується будівництва корпусу суден, то хоча залізні судна заявили про себе ще наприкінці XVIII ст. на початку XIX ст., але ще довго найбільш застосованим матеріалом була деревина. Та в другій половині XIX ст. залізо, а потім сталь, почали інтенсивно замінювати деревину, запаси якої у зв'язку з бурхливим ростом суднобудування були підірвані в Європі та Північній Америці. Спочатку почали будувати так звані «композитні» судна, тобто набір корпусу робили з заліза, а обшивку та палубний настил робили з деревини. Але поступово з накопиченням досвіду світова суднобудівна промисловість переходила на все ширше використання заліза. Характерним зразком морського залізного пароплава з гвинтовим двигуном стала *Great Britain* (1843), яка дожила до наших часів і служить наглядним доказом успішної роботи перших трансатлантичних гвинтових пароплавів. В 1970 р. під впливом громадськості англійський уряд прийняв рішення про використання його як корабля-пам'ятника. За для цього *Great Britain* була піднята з води, де пролежала 30 років, відремонтована, вишукано оздоблена, тобто здобула свій вигляд XIX століття, і зараз щорічно збирає по 150-170 тисяч туристів. Крім того на ній проводяться банкети та прийоми на яких відвідувачі заринають в атмосферу XIX століття. Легендарний пароплав, ставши музеєм, увійшов до складу Національного історичного флоту Великої Британії. Цікаво, що пропорції *Great Britain* (довжина 332, ширина 50 та висота 32 фути) відповідають пропорціям Ковчега Ноя, який, згідно Біблії мав довжину 300, ширину 50 та висоту 30 ліктів. Як з'ясувалося ці розміри виявляються ідеальними для будови великих суден, розрахованих для швидкого плавання.

Надзвичайною подією в суднобудуванні виявилась будова *Great Eastern*. Креслення та плани для нього були розроблені ще в 1851 р. І.К. Брунелем разом з Дж.С. Расселем. Збудовано судно було в 1854–1858 рр., на верфі Рассела в Мелвеллі, біля Лондона. Розміри судна вражали уяву. Довжина верхньої палуби сягала 211 м. Завширшки по корпусу воно було 25,1 м, а по колісним кожухам досягала 36 м. Вантажопідйомність його дорівнювала 18915 бр. рег. т. В конструкції судна було зроблено так багато нового, що завдяки цьому воно випередило свій час майже на 50 років. Так при проектуванні свого велетня (перша назва нового судна була «Левіафан») Брунель, як талановитий інженер і математик, вже використовував розрахунки елементів конструкції цього монстра на міцність при загальному вигину корпусу. За для забезпечення цієї міцності він вперше запропонував стрингерну продольну систему набору корпусу судна з подвійним дном та бортами. При цьому він повністю вилучив

застосування шпангоутів. 30-ти річна експлуатація судна повністю ствердила вірність вибору конструкції корпусу і не виявила ніяких серйозних його пошкоджень. Навіть посадка *Great Eastern* в 1862 р. на підводну скалу, в разі якої судно отримало пробоїну в 3 метри завширшки та 25 метрів довжиною, не спричинило до його загибелі, бо завдяки наявності подвійного дна судно не загубило морехідності. До кінця XIX ст. *Great Eastern* залишався найбільшим пароплавом в світі.

Стосовно вітчизняного суднобудування в першій половині XIX ст. то воно в силу низки обставин запізнилося в своєму розвитку порівняно з західноєвропейським.

За часів імператора Миколи I дуже була посилена державна бюрократія і військово-морська в тому числі. Завдяки цьому рішення подовгу розглядалися в численних кабінетах і затверджувались з великим запізненням. Вітчизняне суднобудування в першій половині XIX ст. досягло високого рівня. В Санкт-Петербурзі та Миколаєві будувалися 120-гарматні лінійні кораблі. Але то були дерев'яні, вітрильні кораблі, тоді як в Європі на той час вже почали будувати залізні пароплави. Навіть заснований в 1842 р. Пароплавний комітет, який розглядав технічні питання проектування та будови військових пароплавів та механізмів до них, не зміг в 1845 р. переконати владу зупинити будування великих дерев'яних вітрильних кораблів та обладнати усі лінійні кораблі, які були в діючому флоті, гвинтовими рушіями.[8]

Не була реалізована розроблена цим же комітетом програма будови 14 гвинтових кораблів для Балтійського та Чорного морів. Лише в 1849 р. імператор Микола I прийшов до висновку посилення «пароплавної справи» на Чорному морі і дозволив надати кошти на будівництво з 1851 р. в Миколаєві «пароходного заведення» [9]. Проте проект заводу, не маючи належної підтримки (відстоючий його командуючий Чорноморським флотом адмірал М.П. Лазарев помер в 1851 р.), загубився в коридорах влади. Лише в травні 1853 р., коли вже розпочався конфлікт з Туреччиною, продовженням якого стала Кримська війна, імператор Микола I під впливом доповіді адмірала В.О. Корнілова про розвиток пароплавних флотів західних держав наказав, щоби в Росії інших кораблів, як з гвинтовим рушієм, не закладали [10]. Та час був безнадійно втрачений. Зволікання в цьому питанні призвело до поразки в Кримській війні.

Тільки по завершенню Кримської війни, за часів нового імператора Олександра II, вітчизняне суднобудування по-справжньому розпочало використовувати залізо, як матеріал корпусу судна, і парову машину, як основний рушій

Таким чином на протязі XIX ст. світове суднобудування перейшло від дерев'яних вітрильників на будівництво залізних, а згодом і сталевих суден з паровими двигунами.

Література

1. Генриот Э. Краткая иллюстрированная история судостроения. - Ленинград: Судостроение, 1974. - 192 с.

2. Мытник Н.А. Краткая история корабельных наук (хроника событий с комментариями). - Владивосток: Изд. ДВГТУ, 2004. - 198 с.
3. Крылов А.Н. Мои воспоминания. - М.: Изд. АН СССР, 1963. - 271 с.
4. Грентам О железном судостроении (перевод Окунева М.М.). - Санкт Петербург: типография Морского Министерства, 1862. - 224 с.
5. Окунев М.М. Опыт сочинения чертежей военным судам. - Санкт Петербург: типография Департамента Военных Поселений, 1836. - 368 с.
6. История отечественного судостроения. Т.1 Парусное деревянное судостроение IX-XIX вв. / Под. ред. акад. И.П. Спасского - Санкт Петербург: Судостроение, 1994. - 471 с.
7. История отечественного судостроения. Т.2 Паровое и металлическое судостроение во второй половине XIX в. / Под. ред. акад. И.П. Спасского - Санкт Петербург: Судостроение. - 1996. - 544 с.
8. Крестьянинов В.Я. Крейсера Российского Императорского флота. 1856-1917 годы. Часть 1. / В. Крестьянинов. - Санкт Петербург: Изд. Галера Принт, 2000. - 292 с.
9. РГАВМФ. Ф.163. Оп.1. Д.14. Л.38.
10. Лазарев М.П. Документы Т.3 - М.: Воениздат, 1961. - 578 с.
11. Вице-адмирал Корнилов: Док. М.: Воениздат, 1947. - 340 с.

Василенко В.Н. Переход к металлическому и паровому судостроению в XIX ст.

Освещается переход мирового судостроения в XIX ст. от деревянных конструкций корпуса и парусного вооружения судна к паровым судам с металлическим корпусом.

Ключевые слова: *пароход, гребной винт, судостроение, Регистр Ллойда, Пароходный комитет, Крымская война.*

Vasilenko V.N. Iron and steam shipbuilding in XIX century.

Lights up the worldwide shipbuilding was pass from a wooden hull and sails to the iron hull and a steam engine.

Key words: *steamboat, propeller, shipbuilding, Lloyd's Register, steamboats committee, Crimean War.*

Рецензент: **Михайлюк В.П.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
24.02.2012

УДК 902 (477.6): 351.853

Литвиненко Р.О.

**НОВОБУДОВНА АРХЕОЛОГІЯ НА СХОДІ УКРАЇНИ:
ОСНОВНІ ВІХИ, РЕЗУЛЬТАТИ І НАСЛІДКИ**

Розглядається історія так званої «новобудовної доби» в археології Східної України, що охоплювала 1970-і – початок 1990-х рр. Висвітлюються основні віхи цього процесу, задіяні в ньому академічні та вишівські експедиції, оцінюються головні науково-практичні результати й наслідки цієї археологічної епопеї.

Ключові слова: *історія археології, новобудовна експедиція, методика розкопок, археологічні пам'ятки, курган, поховання, енеоліт, бронзовий вік, залізний вік, середньовіччя.*

В історії вітчизняної археології особливе місце посідає так звана «новобудовна доба», яка в масштабах усієї України хронологічно охоплювала майже всю другу половину XX ст. Йдеться про масштабні польові археологічні дослідження, викликані не менш масштабною господарською діяльністю, спрямованою переважно на спорудження гідромеліоративних (зрошувальних) систем у посушливій степовій зоні європейської частини тодішнього СРСР,

половина якої припадала на південні, надчорноморсько-азовські області УРСР, меншою мірою – на будівництво інших об'єктів (автошляхи, газогони, шахти, промислові та цивільні забудови тощо)³. Цей тривалий період, насичений значущими для науки і долі сотень людей подіями, поки що не знайшов належного відбитку в науковій літературі, втім як і творах інших жанрів. Проте він уже став етапом історії вітчизняної археологічної науки, причому дуже вагомим, а відтак заслуговує на висвітлення та оцінку. Для українських теренів ми маємо лише декілька тематичних публікацій, які зачіпають проблематику «новобудовної археології» взагалі та дають певні оцінки [4]. Серед праць цієї спрямованості на особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження А.С. Струкуленко, що його цілковито присвячено «новобудовній добі» Північностепової Наддніпрянщини [5]. Що ж стосується Східної України, то історія новобудовних розкопок в цьому регіоні досі не ставала предметом спеціальних дослідів, а праці, в яких би порушувалася (зазвичай дотично) ця проблематика, донедавна були одиничними [6]. На цьому тлі варто виділити опубліковану за матеріалами дисертації монографію О.В. Приня, в якій подається літопис охорони культурної спадщини на Донеччині та Луганщині у повоєнний радянський період і де окремим розділом висвітлюється діяльність Інституту археології АН УРСР, музеїв і вишів у справі пам'яткоохоронних археологічних досліджень східноукраїнського регіону [7]. Віддаючи належне здійсненій автором роботі зі збору й систематизації фактичного матеріалу, опрацювання різноманітних нормативних документів та відомчих архівів, слід констатувати, що навіть після виходу цієї монографічної публікації залишається потужний пласт питань і різнопланових проблем, що їх поставила перед археологами, істориками, історіографами «новобудовна археологія» ХХ ст. Серед цих проблем виділимо декілька першочергових, що заслуговують на дослідницьку увагу і мають не лише академічне, а й прикладне значення: а) оціночно-методологічна (чи варто було починати цю епопею взагалі та нашвидкуруч розкопувати тисячі пам'яток, з огляду на те, що переважна більшість збудованих на їхньому місці зрошувальних систем наразі не функціонує і навіть не існує (утилізовані на брухт); а якщо й варто, то чи таким чином слід було організувати ці роботи, щоб інтерес історико-культурної спадщини й науки завжди був друго- чи навіть третьорядним і підпорядкованим економічному, з відповідними наслідками як для польової фази дослідження, так і наступних – фондової, аналітичної, публікаційної

³ Слід зазначити, що поодинокі епізоди «новобудовних» археологічних досліджень траплялися й раніше. Серед таких можна назвати кількарічні розкопки античної-середньовічної Феодосії О.Л. Берт'є-Делагардом під час спорудження тамтешнього порту (1891-1895 рр.) [1], доволі масштабні роботи в зоні Дніпробуду (1927-1932 рр.), Південно-Бузької ГЕС (1930-1932 рр.) тощо [2]. Серед цих ранніх новобудовних розкопок виділимо й дослідження М.О. Макаренком ґрунтового нео-енеолітичного могильника і курганів на місті «Азовсталі» та в інших районах Маріуполя (1930-1933 рр.), а також курганів неподалік «Азотного заводу», в околицях м. Сталіне (1930) [3].

тощо); б) методика розкопок і проблема комплексності досліджень; в) збереження і використання джерельної бази (наукові звіти, фонди археологічних, антропологічних, археозоологічних та ін. матеріалів); г) публікація велетенського масиву джерел, рівень залучення здобутих матеріалів до наукових розробок (дисертації, монографії тощо); д) польові й наукові школи, народжені «новобудовою археологією»; е) історичні долі людей і колективів у контексті історії науки та держави; ж) проблема музеєфікації археологічних об'єктів і включення накопичених колекцій до музейно-експозиційної та виставкової справи; з) облік та охорона археологічних пам'яток як складової історико-культурної спадщини. Перелічені аспекти досі не знайшли належного висвітлення й оцінки фахівцями, але потребують цього. Причому долучитися до цієї справи мають не лише молоді дослідники, які народилися вже на виході чи навіть після «новобудовної доби», а насамперед живі її учасники, «погляд із середини» яких є надзвичайно важливим і цікавим. Саме зазначені обставини й спонукнули автора запропонувати увазі читача нарис, покликаний певною мірою доповнити, а в чомусь і уточнити фактологічно-оціночний бік існуючих публікацій з історії новобудовних археологічних дослідів на сході України, зосередившись при цьому на діяльності великих експедицій.

Новобудовний «археологічний бум», пов'язаний з масовим дослідженням курганів, зародившись наприкінці 1950-х рр., поступово набував масштабності протягом наступних десятиріч, водночас розширюючи свою географію – Степова Наддніпрянина, Степовий Крим, Південне Побужжя, Західне Надчорномор'я. Схід України він охопив дещо пізніше – від початку 1970-х рр. – і тривав понад два десятиріччя. Перші новобудовні експедиції з'явилась на Луганщині (тодішня Ворошиловградська обл.). Перше десятиріччя робіт в цій області цілковито пов'язане з дослідженнями експедицій Інституту археології АН УРСР (далі – ІА АН УРСР). У 1971 р. було створено постійно діючу Сіверськодонецьку експедицію, яка проіснувала 11 років (до 1981 р. включно) у різних структурно-кадрових конфігураціях і на чолі з різними начальниками – М.М. Чередниченком (1971-1972), С.Н. Братченком (1973, 1975), М.І. Гладких (1973-1974), І.О. Післарієм (1976-1981)⁴. Ще одна потужна експедиція ІА АН УРСР – Донецька – працювала на теренах Луганщини під керівництвом С.Н. Братченка протягом 1977-1980 рр. За десятиріччя масштабних розкопок академічних новобудовних експедицій лише на Луганщині, за деякими даними, було розкопано понад півтисячі курганів, а також різною мірою досліджено розкопками декілька поселень, виявлено розвідками чимало пам'яток від палеоліту до середньовіччя [для порівняння див.: 9].

Важливим надбанням «новобудовної доби», окрім власне величезного масиву накопичених археологічних джерел, слід вважати набутий досвід з

⁴ Протягом 1971-1973 рр. ця новобудовна експедиція у наукових публікаціях і тогочасних офіційних документах ІА АН УРСР паралельно називається і Сіверськодонецькою (як варіант – Сіверсько-Донецька) і Ворошиловградською. Втім С.Н. Братченко уточнює, що перша зі згаданих назв відповідає польовому сезону 1971 р., а друга – 1972 р., що відбилося у відповідних шифрах польової документації [8].

методики польових археологічних робіт. Методиці розкопок могил-курганів неабияку увагу приділяв безперечний лідер східноукраїнської новобудовної археології досліджуваного періоду С.Н. Братченко, підходячи до неї не лише відповідально, а й творчо, як справжній митець у своїй справі [10]. Серед методичних норм і *how how*, що їх було впроваджено як систему експедиціями під орудою С.Н. Братченка та І.О. Післарія, можна назвати використання топографічних планів могильників і окремих курганів, повне розкриття курганного насипу, розкопки методом паралельних траншей з використанням бульдозерів і скреперів, фіксація частих стратиграфічних перетинів (зокрема й дзеркальних їхніх розворотів), відстань між якими визначається шириною ножа/ковша землерийних механізмів (2,5-3 м), а по-можливості й проміжних профілів (через 0,5-1,5 м), використання компресорів для розчистки кам'яних підкурганних конструкцій та насосів для дослідження об'єктів на рівні ґрунтових вод, обов'язкова фіксація всіх розкритих об'єктів і речових матеріалів у відповідних масштабах (плани і перетини курганів щонайменше 1:50, поховань – 1:10, з додатковими збільшеними кресленнями деталей насипів/брівок і поховань, для «мікрооб'єктів» останніх – навіть у масштабі 1:1), укладання багаторівневих планів курганів (за кількома стратиграфічними горизонтами) тощо. Нормою і правилом для цих експедицій було максимальне збирання антропологічного, археозоологічного та іншого природно-органічного матеріалу, який, на думку С.Н. Братченка, має надати результати у майбутній перспективі, зокрема через мікроаналізи решток, а також залученням на той час недоступних даних аерофотозйомки [11]. Не дивно, що наукові звіти згадуваних східноукраїнських експедицій ІА АН УРСР були одними з найкращих в республіці, і не тільки в ній.

У лавах академічних експедицій пройшли кваліфіковану підготовку, яку слушно і шанобливо називають «польовою школою С.Н. Братченка», чимало молодих археологів, а також студентів, що згодом професійно пов'язали себе з археологією. Серед них наведемо імена таких знаних дослідників, як Ф.Р. Балонов, Я.П. Гершкович, О.Р. Дубовська, К.І. Красильников, В.К. Кульбака, Б.Ю. Міхлін, В.Г. Самойленко, О.М. Смирнов, С.М. Санжаров, А.М. Усачук, М.Л. Швецов та ін. Показово, що здобутий досвід ці фахівці пізніше реалізовували у проведенні самостійних розкопок і поширювали в археологічному середовищі. Скажімо, «братченківську» методику розкопок курганів і підготовки наукових звітів запровадив у практику новобудовної експедиції Донецького університету С.М. Санжаров, в результаті чого до неї долучився тамтешній науковий колектив, зокрема і автор цих рядків.

Так сталося, що на зламі 1970-х рр. внаслідок певних суб'єктивних обставин обидві експедиції ІА АН УРСР – Донецька і Сіверськодонецька – припинили своє існування. Створена порожнина мала бути терміново заповнена. Спроба зробити це за рахунок експедиції Донецького університету, яка один польовий сезон (1981 р.) вимушена була досліджувати кургани на півдні Ворошиловградської обл., була лише тимчасовим виходом із ситуації, який дозволяв шукати нового виконавця робіт.

Таку роль перебрав на себе колектив новобудовної експедиції Київського держуніверситету, який протягом наступних дванадцяти років (1982-1993) здійснював розкопки курганів на новобудовах Луганщини під загальним керівництвом М.М. Бондаря (1982-1983) та І.С. Піоро (1983-1993). Окрім І.С. Піоро, дослідження здійснювали також Б.О. Антоненко, Л.Г. Самойленко та М.О. Чмихов.

У Донецькій обл. новобудовний період починається роботами Донецької експедиції ІА АН УРСР, що працювала тут спочатку під орудою В.М. Даниленка (1974-1975 рр.), а потім О.С. Беляєва (1976). Чималі об'єми новобудовних робіт в Донецькому Приазов'ї зумовили епізодичне залучення до їхнього виконання спеціально створеної Другої Сіверськодонецької експедиції ІА АН УРСР на чолі зі С.Н. Братченком (1976), а наступними роками (1977-1978) – окремих загонів очолюваної С.Н. Братченком Донецької експедиції, основний об'єм робіт якої, як зазначалося, припадав на Луганщину, а також експедиції Київського університету, що досліджувала кургани на трасі спорудження другої черги каналу Дніпро-Донбас (1980-1981).

З огляду на подальше зростання меліоративного будівництва на Донеччині і неможливість розпорошення зусиль луганських академічних експедицій, виникла необхідність залучення до цієї справи нового виконавця, функції якого перебрав на себе Донецький держуніверситет. Перша спроба університету долучитися до розкопок в зонах спорудження іригаційних систем була випадковою, а тому й невдалою. Йдеться про дослідження 9 курганів з понад сорока похованнями бронзового віку і середньовіччя, що їх здійснив В.А. Косіков [12], так і не підготувавши наукового звіту про ці розкопки⁵. У 1978 р. в Донецькому університеті було створено постійно діючу науково-дослідну групу, яка проводила новобудовні археологічні розкопки до 1992 р. Науковими керівниками цього колективу в різні роки були А.О. Моруженко (1978-1985, 1987-1991), Т.О. Шаповалов (1985-1987), В.О. Посредніков (1990-1996). «Польовими командирами» (начальниками експедицій) виступали О.І. Привалов (1978, 1987), В.О. Посредніков (1979-1981), Н.П. Зарайська (1982-1983), С.М. Санжаров (1984-1986), Д.П. Кравець (1987-1992). У складі групи в різні роки працювали такі археологи, як В.К. Гриб (1978-1982), О.Р. Дубовська (1984), О.В. Євглевський (1983-1996), Р.О. Литвиненко (1986-1992), В.А. Підобід (1984-1988), Т.М. Потьомкіна (1978-1996). За період існування експедиції її співробітниками досліджено до 300 курганів, що містили близько 1100 поховань від пізнього енеоліту до середньовіччя [14].

Однією з актуальніших і водночас болючіших проблем новобудовної археології України взагалі, та її Донецько-Луганської частини зокрема, була і залишається справа публікації здобутих важкою фізичною та інтелектуальною працею джерел. Публікувати матеріали паралельно, чи трохи згодом, з проведенням охоронних робіт – марно було й сподіватися – бракувало часу і самих можливостей на такі видання. Втім, окремі, як правило випадкові й

⁵ До архіву ІА АН УРСР пізніше було подано звіт, що містив інформацію лише по одному кургану з половецькими похованнями [13].

несистемні, приклади мали місце. Серед них можна назвати збірки, що видавали окремі матеріали, здобуті експедиціями ІА АН УРСР [15]. Але то були краплі в морі накопаного матеріалу. Позитивним винятком з цього правила можна вважати єдину на той час серійну збірку, яку за ініціативою і безпосереднім керівництвом та участю І.Ф. Ковальової від 1977 р. видавали, і продовжують видавати, археологи Дніпропетровського університету. Східноукраїнська ж новобудовна археологія тривалий час майже не публікувала накопичені нею матеріали, якщо не брати до уваги поодинокі статті 1980-х рр. Своєрідним проривом у цьому сенсі можна вважати започаткування 1992 р. колективом новобудовної групи Донецького університету серійного видання «Донецький археологічний збірник» (ред. В.О. Посередніков, П.В. Добров, Р.О. Литвиненко), за двадцятиріччя існування якого побачили світ 15 випусків [16]. Майже одночасно почав виходити також серійний «Археологический альманах» Донецького обласного краєзнавчого музею (ред. О.В. Колесник), окремі випуски якого містили матеріали новобудовних розкопок [17]. Поза сумнівом, видатною подією останнього десятиліття стало започаткування ініційованого колективом наукової археологічної лабораторії «Спадщина» Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля наукової збірки «Матеріали та дослідження з археології Східної України» (ред. С.М. Санжаров), 11 номерів якої вийшло до сьогодні [18]. У згаданих, а також інших виданнях протягом двох останніх десятиріч вдалося опублікувати чимало курганних матеріалів, здобутих новобудовними експедиціями 1970-х – поч. 1990-х рр., які, проте, складають не більше чвертини-третьої здобутого.

На особливу увагу заслуговують також власне наукові відкриття великих новобудовних експедицій у Східній Україні. Наразі, без спеціальних ретельних підрахунків доволі непросто назвати як загальну кількість здобутих багаторічними розкопками курганів джерел, так і розподіл їх за окремими археологічними культурами. Проте ми спробуємо узагальнити і оцінити деякі з цих показників. Так, за нашими підрахунками, в межах Донецької та Луганської областей лише за розглядуваний період в зоні новобудов досліджено близько 50 поховань енеолітичного часу, понад 250 поховань ямної культури, до 1400 поховань катакомбної культури, понад 300 поховань бабинської культури і понад 1200 поховань зрубної культури. До них слід додати певну кількість комплексів раннього залізного віку (кіммерійських, скіфських, сарматських – кілька десятків загалом) і особливо середньовіччя. Таким чином, завдяки розкопкам великих новобудовних експедицій протягом 1970-80-х рр. лише корпус поховальних пам'яток енеоліту – бронзового віку поповнився на 3200 захоронень.

До найбільш значущих наукових результатів і наслідків цих досліджень слід також віднести: а) відкриття і дослідження нечисленних на півдні Східної Європи енеолітичних курганних і курганно-грунтових могильників, які наразі складають східну – північно-східну периферію степової надчорноморської зони [16]; б) накопичення величезного масиву пам'яток катакомбної області, дослідження яких дозволило розробити їхню надійну періодизацію, локально-

культурну диференціацію, подати характеристику і оцінку окремих локальних/хронологічних катакомбних угруповань, визначити їхні ареали тощо [17]; в) визначення поховального обряду бабинської культури (багатоваликової кераміки – КБК) [18], що стимулювало відкриття відповідних пам'яток в інших регіонах; г) виявлення в басейні Сіверського Дінця масиву пізньоабашевських (доно-волзьких) і абашевсько-зрубних (покровських) поховань [19], які відповідали місцевим поселенським пам'яткам, що стимулювало розробки нових концептуальних підходів щодо зрубної культурогенези [20].

Як здається, одним із цікавих і по-своєму показових аспектів діяльності новобудовних експедицій в Донбасі є реалізованість вихованих ними наукових кадрів, а також здобутих ними матеріалів через дисертаційні дослідження. Красномовними показниками в даному сенсі, оцінку яких ми покладаємо на читача, можуть слугувати наступні дані: з приблизно 40 штатних співробітників, що пройшли польову та наукову школу згадуваних вище академічних і вишівських експедицій на сході України, 3 захистили докторські (з них 1 – зі суміжної тематики праісторії), а 10 – кандидатські дисертації з археології, хоча й не всі з них з «курганної» проблематики. Накопичений же в цьому регіоні протягом «новобудовної доби» фонд джерел став фундаментом для написання двох докторських дисертацій (одна з катакомбної, друга – з бабинської проблематики) і 8 кандидатських (2 з катакомбної проблематики, 2 – з бабинської, 2 – зі зрубної, 1 – зі середньовічної, 1 – з антропології) [21].

Підбиваючи підсумок висвітленню окремих аспектів історії «новобудовної археології» на сході України, відзначимо, що цей певною мірою легендарний період вітчизняної науки відзначився небувалими масштабами розкопок курганних могильників, накопиченням величезного фонду джерел, підготовкою висококваліфікованих кадрів археологів-польовиків, створенням надійних підвалин і умов для успішних дослідів за різними напрямками археології та праісторії від палеометалевої доби до розвиненого середньовіччя, які, судячи з нинішнього стану української археології, є ще далеко невичерпаними. Відтак для сучасних і прийдешніх поколінь науковців зберігається величезна дослідницька перспектива.

Література

1. Петрова Э.Б. Античная Феодосия: История и культура. – Симферополь: СОНАТ, 2000. – С. 24-26.
2. 60 років Інституту археології НАН України. – К.: Київська Академія Євробізнесу, 1994. – С. 5.
3. Макаренко М. Маріупільський могильник. – К.: Вид-во Всеукр. АН, 1933. – 150 с.; Кучугура Л.І. Дослідження видатного українського археолога М.О. Макаренка в м. Маріуполь у 1930-1933 роках / Л.І. Кучугура // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вип. 2. – Ч. друга. – К.: АртЕк, 2007. – С. 71-86; Усачук А.Н. Н.Е.Макаренко: срубные материалы / А.Н. Усачук // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: тез. докл. обл. научно-практич. конф. – Луганск, 1990. – С. 114-117.
4. Горішній П.А. Дослідження на новобудовах України / П.А. Горішній, В.В. Отрощенко, О.Г. Шапошникова // Археологія. – 1987. – Вип. 57. – С. 67-74; Пустовалов

С.Ж. Степова курганна археологія доби бронзи: підсумки та перспективи / С.Ж. Пустовалов // *Магістеріум*. – 2000. – Вип. 5 (19). – С. 125-132.

5. Струкуленко А.С. Новобудовні археологічні експедиції 70-90-х рр. ХХ ст. та їх внесок у дослідження давньої історії Північностепової Наддніпряни: автореф. дис. на здобуття вчен. степеню канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія” / А.С. Струкуленко. – Дніпропетровськ, 2011. – 19 с.

6. Братченко С.Н. Некоторые итоги и проблемы исследования курганов / С.Н. Братченко // *Археологические исследования в зонах мелиорации: итоги и перспективы их интенсификации: тез. науч.-практич. конф. (Ленинград, декабрь 1985 г.)*. – Л.: Наука, 1985. – С. 74-75; Дегерменджи С.М. Курганы Донеччини: загальний стан, проблеми обліку та охорони / С.М. Дегерменджи // *Археологический альманах*. – № 14: Курганы Донбасса. – Донецк: Лебедь, 2004. – С. 3-12; Косиков В.А. Археология в Донецком университете / В.А. Косиков, Р.А. Литвиненко // *Археология Восточноевропейской лесостепи*. – Вып. 10: Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1997. – С. 14-19; Дегерменджи С.М. Курганы Донеччини: загальний стан, проблеми обліку та охорони / С.М. Дегерменджи // *Археологический альманах*. – № 14: Курганы Донбасса. – Донецк: Лебедь, 2004. – С. 3-12; Усачук А.Н. Свод данных об исследованиях курганов на территории Донецкой области в ХХ веке / А.Н. Усачук, Ю.Б. Полидович, В.В. Цимиданов, Р.А. Литвиненко // *Археологический альманах*. – № 14: Курганы Донбасса. – Донецк: Лебедь, 2004. – С. 56-109.

7. Принь О. Літопис охорони культурної спадщини в Україні 1945-1991 років (за матеріалами Донецької та Луганської областей): Монографія / О. Принь. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. – С. 159-187; Принь О.В. Рятівні археологічні експедиції Інституту археології АН УРСР на промислових новобудовах та об'єктах меліорації в Донбасі у 1945-1991 роках / О.В. Принь // *Праці центру пам'яткознавства*. – 2010. – № 17. – С. 87-99.

8. Братченко С.Н. Миколаївські могили-кургани в пониззі р. Луганка / С.Н. Братченко // *Матеріали та дослідження з археології Східної України (МДАСУ)*. – № 9. – Луганськ: Вид-во СУНУ, 2009. – С. 137.

9. Братченко С.Н. Катакомбные культуры Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья / С.Н. Братченко // *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: тез. докл. науч.-практич. семинара*. – Донецк, 1989. – С. 27.

10. Братченко С.Н. Некоторые итоги и проблемы исследования курганов / С.Н. Братченко // *Археологические исследования в зонах мелиорации: итоги и перспективы их интенсификации: тез. науч.-практич. конф.* – Л.: Наука, 1985. – С. 74-75.

11. Литвиненко Р.О. “Курганна” археологія в житті та студіях Станіслава Никифоровича Братченка (світлої пам'яті видатного вченого) / Р.О. Литвиненко // *Донецький археологічний збірник*. – № 15. – Донецьк: Вид-во Донецьк. ун-ту, 2011. – С. 189-190.

12. Косиков В.А. Исследования курганов на территории Донецкой области / В.А. Косиков // *Археологические открытия 1976 г.* – М.: Наука, 1977. – С. 310-311; див. також: Санжаров С. О памятниках донецкой катакомбной культуры на территории Северо-Восточного Приазовья / С. Санжаров // *Бахмутський шлях*. – Луганск, 1997. – № 1-2. – С. 60-61.

13. Косиков В.А. Отчет о работе отдельного отряда археологической экспедиции ДонГУ в 1976 г. – 7 с. + 4 табл. – Науковий архів ІА НАНУ. – № 1976/152.

14. Косиков В.А. Археология в Донецком университете / В.А. Косиков, Р.А. Литвиненко // *Археология Восточноевропейской лесостепи*. – Вып. 10: Пятьдесят полевых сезонов археологов Воронежского университета. – Воронеж: Изд-во Ворон. ун-та, 1997. – С. 16.

15. Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. – К.: Наук. думка, 1977; Древности Поингуля. – К.: Наук. думка, 1977. – 147 с.; Курганы юга Днепропетровщины. – К.: Наук. думка, 1977. – 152 с.; Археологические памятники Поингуля. – К.: Наук. думка, 1980. – 175 с.; Курганы степного Крыма. – К.: Наук. думка, 1984. – 116 с.; Древнейшие

скотоводы юга Украины. – К.: Наук. думка, 1987. – 195 с.; Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины. – К.: Наук. думка, 1988. – 142 с.

16. Донецкий археологический сборник (Донецкий археологічний збірник). – Донецьк, 1992. – Вып. 1; 2; 1993. – Вып. 3; 4; 1994. – Вып. 5; 1996. – Вып. 6; 1997. – Вып. 7; 1998. – Вып. 8; 2001. – Вып. 9; 2002. – Вып. 10; 2004. – Вып. 11; 2006. – Вып. 12; 2009/2010. – Вып. 13/14; 2011. – Вып. 15.

17. Археологический альманах. – Донецк, 1994. – № 2; 1998. – № 7; 2001. – № 10; 2004. – № 14; 2011. – № 25.

18. Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2003. – № 1; 2004. – № 2; 3; 2005. – № 4; 2006. – № 5; 6; 2007. – № 7; 2008. – № 8; 2009. – № 9; 2010. – № 10; 2011. – № 11.

19. Rassamakin Y.Ja. Die nordpontische Steppe in der Kupferzeit. Gräber aus der Mitte des 5. Jts. bis Ende des 4. Jts. v. Chr. / Y.Ja. Rassamakin // Archäologie in Eurasien. – Bd. 17. – Mainz, 2004. – T. I. – X, 234 S., 137 Abb.; T. II. – VIII, 278 S., 546 Taf.

20. Смирнов А.М. Курганы и катакомбы эпохи бронзы на Северском Донце / А.М. Смирнов. – М., 1996. – 182 с.; Братченко С.Н. Донецька катакомбна культура раннього етапу: у 2 ч. / С.Н. Братченко. – Луганськ: Шлях, 2001. – Ч. 1. – 76 с.; Ч. 2. – 124 с.; Санжаров С.Н. Катакомбные культуры Северо-Восточного Приазовья / С.Н. Санжаров. – Луганск: Изд-во ВГУ, 2001. – 171 с.; Санжаров С.Н. Восточная Украина на рубеже эпох средней – поздней бронзы. – Луганск: Изд-во ВГУ им. В. Даля, 2010. – 488 с.; та ін.

21. Писларий И.А. О двух культурно-хронологических группах погребений о срубках бассейна Северского Донца / И.А. Писларий // Новейшие открытия советских археологов: тез. докл. конф.: В 3-х ч. – К., 1975. – Ч. 1. – С. 89-91; Он же. О методе проверки однородности массива археологических памятников / И.А. Писларий // Новые методы археологических исследований. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 169-193.

22. Гершкович Я.П. Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней – поздней бронзы кургана у с. Пришиб / Я.П. Гершкович // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 71-80; Литвиненко Р.А. Памятники покровского типа на Северском Донце / Р.А. Литвиненко // Археологические вести. – СПб., 1995. – № 4. – С. 73-82.

23. Литвиненко Р.О. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. на здобуття вчен. степеню канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Археологія” / Ін-т археол. НАНУ. – К., 1994. – 21 с.; Отрощенко В.В. Історія племен зрубної спільності: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: спец. 07.00.04 “Археологія” / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2002. – 33 с.; та ін.

24. Писларий И.А. Культура многоваликовой керамики Восточной Украины: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Моск. ун-т. – М., 1983. – 22 с.; Pâslaru I. Cultura Delacău-Babino / I. Pâslaru . – Mangalia: Editura Callasprint, 2006. – 278 p.; Гераськова Л.С. Средневековая каменная скульптура кочевников степей Восточной Европы: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Ин-т археол. АН УССР. – К., 1983; Шепель Е.А. Население бассейна Северского Донца в эпоху энеолита-бронзы по антропологическим данным: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Ин-т археол. АН УССР. – К., 1985. – 18 с.; Смирнов А.М. Катакомбные культуры Северского Донца: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / ЛОИА АН СССР. – Л., 1987. – 24 с.; Санжаров С.Н. Катакомбная культура на территории Северо-Восточного Приазовья: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Ин-т археол. АН УССР. – К., 1991. – 18 с.; Санжаров С.М. Східна Україна на рубежі середньої – пізньої бронзи: автореф. дис. ... доктора іст. наук: спец. 07.00.04 “Археологія” / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2007. – 33 с.; Литвиненко Р.О. Зрубна культура басейну Сіверського Дінця ... – К., 1994; Литвиненко Р.О. Культурне коло Бабині (за матеріалами поховальних пам'яток): автореф. дис. ... д-ра іст.

наук.: 07.00.04 / Ін-т археол. НАНУ. – К., 2009. – 32 с.; Циміданов В.В. Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільноти (за матеріалами поховальних пам'яток Східної України): автореф. дис. на здобуття вчен. степеню канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Археологія” / Ін-т археол. НАНУ. – К., 1997. – 22 с.

Литвиненко Р.А. Новостроечная археология на востоке Украины: основные вехи, результаты и последствия.

Рассматривается история «новостроечной эпохи» в археологии Восточной Украины, которая охватывала 1970-е – начало 1990-х гг. Освещаются основные вехи этого процесса, задействованные в нем академические и вузовские экспедиции, оцениваются главные научно-практические результаты и последствия этой археологической эпохи.

Ключевые слова: история археологии, новостроечная экспедиция, методика раскопок, археологические памятники, курган, погребения, энеолит, бронзовый век, железный век, средневековье.

Lytvynenko R.A. New building's archeology in the east of Ukraine: the basic marks, results and consequences.

The history of «an epoch of new buildings» in archeology of East Ukraine which covered 1970th – the beginning of 1990th considered. The basic marks of this process, involved in him the academic and high school expeditions are shined. The main scientifically-practical results and consequences of this archaeological epopee are estimated.

Keywords: history of archeology, new buildings expedition, a methodic of excavation, archaeological monuments, a barrow, burials, eneolith, a Bronze Age, the Iron Age, the Middle Ages.

Рецензент: **Санжаров С.М.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
24.02.2012

УДК 94(477)

Мезеря О.А.

РОСІЙСЬКА АРМІЯ ТА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: АСПЕКТИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Вивчено фактори взаємовпливу реформування з життєдіяльністю українського населення у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: реформування російської армії, повсякденне життя українського населення, взаємовплив військового реформування в російській армії з повсякденням в Україні.

Усіляке суспільство, а особливо українське, завжди, в силу діяльності історичних чинників, відчувало вплив на повсякденне життя своїх громадян наявності армії загарбників, або так званих «захисників». Не був виключенням і процес реформування російської армії на теренах України, що відбувався в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Важливо відмітити, що він провадився поетапно і мав свої визначені рамки, а також, своєрідні, або побічні чинники.

Дослідження проблеми взаємовідносин українського суспільства з проблемами реформування тієї силової структури, що перебувала на теренах України майже ніколи не відбувалося в сучасній і попередній вітчизняній

літературі. Тому автор, спираючись на здобутки дослідників дотичного характеру, здійснив спробу проаналізувати взаємовплив українців і росіян крізь призму проведення військових реформ армії в українських губерніях у означений період.

Переплетіння зовнішньополітичних та загально внутрішніх факторів є тим стрижнем, що визначив загальні напрями проведення реформи армії. Серед них можна зазначити: необхідність докорінних змін у суспільно-політичному і соціально-економічному становищі російської імперії, що пов'язане у 60-х рр. XIX ст. з відміною кріпосного права та цілою низкою реформ в освіті, станових відносинах; на зламі XIX – XX століть – з реформами та подальшим розвитком промислового виробництва, його концентрацією тощо.

В українських губерніях, по-перше, була зосереджена гірничо-металургійна база досить високого гатунку. По-друге, підготовка кадрів для армії здійснювалась і на теренах України. По-третє, значна кількість військовослужбовців пов'язувала свою особисту долю з Україною, її мешканцями. Загалом, військові поселення в українських губерніях поставали тією ланкою, що суттєво впливала на зміни в побуті населення на його повсякденне життя, на зміни в досить сталому українському менталітеті.

В архівах України зосереджена досить велика кількість документів що розкривають окремі аспекти теми. Їх, за місцем розташування, логічно класифікувати як архівні документи Центрального державного історичного архіву України та матеріали, що складають окремі фонди державних архівів областей України.

Перша їх група стосується принципів формування контингенту курсантів, які вступають до лав військових училищ, що розташовані в українських губерніях. Зокрема, справа Канцелярії п. Попечителя Київського округу за січень 1865 – квітень 1866 рр. містять правила прийому до військових училищ. Зазначено військовий ценз вступників, поданий перелік документів та іспитів, особливо підкреслено станові характеристики дворян, що користуються за походженням пільгами. [1]. Характерно, що вказані документи досить чітко визначають розбіжності менталітету українців і росіян.

Другу групу складають архівні документи, що розкривають картину розташування військовослужбовців та військових училищ в окремих губерніях. Так, у фонді 442 міститься справа про поїздку Олександра III на Волинь. У ній містяться наступні дані: 1) про кількість військовослужбовців у Київській губернії (загалом 22748 осіб, в т.ч. піхотинці, кавалеристи, артилеристи, інженерні війська та козаки), є Володимирський кадетський корпус, піхотне юнкерське училище [2]; 2) такі ж дані по Подільській і Волинській губерніям [3].

Фонд містить і документи про благодійну діяльність дворян Київського генерал-губернаторства [4]. На 286 аркушах поданий докладний перелік благодійних надходжень. Зокрема, виокремленні Київська військова гімназія, що отримувала благодійні кошти з Херсонської, Таврійської, Київської, Волинської і Подільської губерній, а також Петровсько-Полтавська військова

гімназія, що отримувала надходження з Катеринославської, Полтавської, Чернігівської і Харківської губерній.

Цей же фонд становлять персональні справи про благодійну діяльність окремих осіб для армії та військовослужбовців. У справі про благодійність перелічується дружина майора Козакова – Катерина Козакова, дочка покійного генерала Сіліна – Варвара Сіліна, які систематично давали концерти для солдат та офіцерів [5].

Загалом, заслуговують на увагу не персональні дані, а дії, які виконували українці стосовно росіян.

Заслуговують на увагу документи фонду 316 Київського військового окружного суду, в яких зібрані матеріали про заборону вступу до військових училищ та займатися в них педагогічною діяльністю особам, які помічені в антиурядовій політичній діяльності. Це характерно для періоду 1899 – 1910 рр. якими датовані циркуляри Київського військового округу [6]. Характерною ознакою аналізу архівних джерел у вказаному сенсі виступає більш-менш визначена прихильність верхівки українського суспільства до верхівки російської загалом, та військовослужбовців, зокрема.

У фонді 1191 містяться матеріали про характер окремих аспектів реформи армії. Так, у справі 2 за 1879 р. на 304 аркушах викладені пропозиції. Зокрема, 21 червня 1879 р. запропоновано статтю 184 статуту про військову повинність викласти наступним чином: «Вихованці, що визначені у ст. 183 учбових закладів, по закінченню повного курсу, повинні також прибути на дійсну службу по півтора роки за час знаходження у кожному класі, якщо залишалися в закладі більш одного навчального півріччя. Ті, хто в закладі перебував менш означеного терміну, не підлягають окремому обов'язковому терміну служби і відбувають військову повинність на загальних засадах» [7]. Ця пропозиція була спрямована на впорядкування проходження обов'язкової повинності. Водночас, виходячи з українських військових кіл, вона знаменувала можливість та реальність повсякденного життя визначеного прошарку українського населення.

У фонді 442 виокремленні документи опису 770. Зокрема, справа 298 містить дані про порядок комплектування військових округів, справа 300 – про технічне та матеріальне забезпечення армій та медико-санітарне обслуговування, справа 142 – про порядок виплати пенсій нижчим чинам – інвалідам.

Загальновідомо, що життя у період реформ було складним і сповненим протиріч і спокус. У другій половині ХІХ ст. найбільш фахово підготовленою частиною командного складу військовослужбовців українських губерній Російської імперії був вищий генералітет, починаючи від командирів бригад. Загалом офіцерський корпус складався з двох груп. Перша – це особи, що пішли до лав армії за покликанням до військової служби або ж за сімейними традиціями. Це були офіцери, які закінчили військові училища і яких навіть до кінця ХІХ ст. нараховувалося трохи більше половини в офіцерському корпусі. Саме вони складали кращу його частину. Другу групу складали офіцери, які закінчили юнкерські училища, тому освіта їхня була недостатньою.

Українське суспільство відчувало протиставлення військовослужбовців особам громадянським. Задля історичної достовірності зазначимо, що таке протистояння військових і штатських (цивільних) існувало здавна, однак у другій половині XIX ст. воно значно загострилося, офіцери вважали можливим не тільки бути нетактовними з цивільними особами, а й навіть ображати їх. Зокрема, військовослужбовці наказували своїм військам забирати у цивільного населення сіно і продукти харчування, а військові чиновники особисто ображали й утискали людей [8]. І це у той час, коли населення докладало багато зусиль, щоб і морально, і матеріально підтримати армію. Наприклад, у Кам'янець-Подільську 5 лютого дружини військових влаштували концерт для поранених, а 6 лютого 1855 р. аматорська трупа, у складі якої були дружина майора Козакова Катерина Козакова, дочка покійного генерала Сіліна Варвара Сіліна та інші, дала концерт для військовослужбовців, що від'їжджали [9]. Аналіз показав, що такі випадки були далеко не поодинокими [10].

Аналіз архівних документів дає підстави з великою долею історичної достовірності стверджувати, що такі соціальні негаразди, як систематичні азартні карточні ігри, п'янство, бійки, а також користування послугами публічних будинків були сталими явищами в армійському повсякденні. Архівні дані свідчать, що вказані аномалії досить суттєво впливали на повсякдення українців. Сталими стали проституція, наркоманія, алкоголізм тощо. Особливо це стосувалося жінок. Офіційна позиція влади з цього питання була відомою: звинуватити й засудити, однак факти свідчать, що суттєво таке ставлення до військовослужбовців, що ступили на криву стежину, не впливало і вони продовжували вести аморальний спосіб життя. Так, у 1882 р. велося слідство і відбувався суд з приводу звинувачення унтер-офіцера 35-го піхотного Брянського полку І. Тютькіна в азартних іграх у казармі [11]. А 30 березня 1882 р. молодший 24-х річний унтер-офіцер М. Гайнцев пішов у самовільну відлучку, напився у публічному домі і побився із мешканцями останнього. Більше того, коли за ним прийшли з поліції, він чинив опір і боровся з її представниками [12]. Наведені факти доводять, що соціальні відхилення й аномалії у повсякденному житті були більш характерними для молодого покоління військовослужбовців, тоді як старші офіцери мали більш стійкі моральні принципи.

Водночас відмічався процес споріднення росіян та українців за рахунок утворення міжнаціональних російсько-українських сімей. Досить переконливими є дані про сталість і міцність сімейних угруповань.

Таким чином, дослідження повсякденного життя військовослужбовців українських губерній Російської імперії показало, що у другій половині XIX ст. значне розповсюдження отримали девіантні форми поведінки. Найбільш типовими серед них виявилися пияцтво, хуліганство, образи військовослужбовцями представників цивільного населення, неналежне відношення до жінок, пристрасть до азартних ігор у казармах. Водночас простежувався процес зближення менталітету росіян і українців.

На відміну від інших форм девіантної поведінки, які включають у себе широкий спектр негативних соціальних відхилень, проаналізовані нами масові

соціальні аномалії представляли собою форми повсякденного життя, які оцінювалися суспільством негативно як пороки, слабкості, прояви зіпсованості, але у той же час не повністю і не завжди ототожнювалися зі злочинністю. Тобто вони мали проміжний характер між нешкідливими або випадковими порушеннями соціальних норм і навмисними злочинними діями кримінальної спрямованості.

Подальше дослідження проблеми, як уявляється, потрібно провадити у плані виявлення сталості та короткочасності у взаєминах російських військовослужбовців з населенням українських губерній.

Література

1. Центральний державний історичний архів України. – Ф.707. – Оп. 3. – Спр.8. – Арк. 95, 95а,б,д.
2. ЦДІАУ. – Ф. 442. - Оп. 528. – Спр. 489. – Арк. 2-51.
3. Там само. – Арк. 62-67.
4. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 45. – Спр. 566. – Арк. 121.
5. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 32. – Спр. 237. – Арк. 14.
6. ЦДІАУ. – Ф. 316. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 45.
7. ЦДІАУ. – Ф. 1191. – Оп. 1. – Спр. – Арк. 197.
8. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 86. – Спр. 480. – Арк. 34.
9. ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 32. – Спр. 237. Арк. 2, 3.
10. Там само. – Арк. 21, 27-302.
11. ЦДІАУ. – Ф. 733. – Оп. 3. – Спр. 1883. – Арк. 10.
12. ЦДІАУ. – Ф. 733. – Оп. 2. – Спр. 2293. – Арк. 2.

Российская армия и население Украины: аспекты повседневной жизни (вторая половина XIX – начало XX ст.)

Изучены факторы взаимовлияния реформирования с жизнедеятельностью украинского населения во второй половине XIX – начале XX ст.

Ключевые слова: реформирование российской армии, повседневная жизнь украинского населения, взаимовлияние военного реформирования в российской армии с повседневностью в Украине.

Russian army and population of Ukraine: aspects of daily routine life (second part of XIX – beginning of XX centuries)

Factors of mutual influence of reformation with life activities of Ukrainian population at second part of the XIX – beginning of the XX centuries are studied.

Keywords: Russian army reformation, daily routine life of Ukrainian population, mutual influence of military reformation in Russian army with daily routine life in Ukraine.

Рецензент: **Довжук І.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
24.02.2012

УДК 94(477)

Михайлюк В.В.

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ АДАПТАЦІЇ ІНВАЛІДІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА ТЕРЕНАХ ДОНБАСУ (1943-1945 рр.)

Проаналізовані прояви невдоволення інвалідів Великої Вітчизняної війни політикою радянської влади щодо їх адаптації у повсякденне життя на теренах Донбасу.

Ключові слова: *інваліди Великої Вітчизняної війни, державна політика щодо реабілітації та адаптації інвалідів у повсякденне життя, соціальна незахищеність інвалідів, вияв противу інвалідів адаптаційній політиці радянської влади.*

Майже 67 років минуло з часів, коли закінчилась Велика Вітчизняна війна, та була одержана велика Перемога над фашизмом. Нажаль, значна частина переможців стала інвалідами. Проте, на протязі тих років, які визначали закінчення війни, як здорова частина населення, так і люди, що постраждали внаслідок війни, тобто інваліди, робили все, щоб держава відновилася та стала такою, якою могла б бути. Дослідження багатьох проблем Великої Вітчизняної війни показують, що саме соціальний аспект не дозволяв у повній мірі вивчити питання стосовно такої категорії населення, як інваліди цієї війни. На думку автора, у переліку найважливіших подій в історії України, котрі потребують глибокого, об'єктивного і комплексного дослідження та висвітлення, слід зазначити, що важливе місце у цьому процесі посіли події, пов'язані з соціальними аспектами Великої Вітчизняної війни та її наслідками для українського народу. Війна, двічі прокотившись вогняним смерчем територією України, завдала величезних руйнувань та збитків економіці й соціальній сфері республіки, забрала мільйони життів її громадян, зробила інвалідами сотні тисяч громадян, принесла неймовірні страждання та горе в кожному сім'ю. Наслідки війни та нацистської окупації українське суспільство відчуває й понині, а гірка правда про ті трагічні та перші повоєнні роки ніколи не втратить своєї актуальності.

З проблеми можна виділити окремі праці вітчизняних і зарубіжних науковців. Серед перших – відзначимо доробки професорів П.Доброва, В.Короля, дослідників – І.Перехрест, Г.Гордієнко тощо. Значним внеском зарубіжних учених наголосимо статтю викладача східноєвропейської історії в Бохумському університеті Німеччини Б.Фізелер, яка зробила висновок про те, що історія інвалідів Великої Вітчизняної війни в СРСР – «не знайшла відображення у свідомості багатьох сучасників, що пережили війну» [1].

Вказана категорія, тобто інваліди, до теперішнього часу, як правило, не уособлюється однозначно громадським суспільством. Саме зазначене надає можливість розглянути життя інвалідів війни з кардинально нової точки зору, користуючись історичними методами, серед яких основну роль повинен відігравати напрямок, що має просту назву «історія повсякденності». Це й постало одним з основних напрямків вивчення у публікації.

Першочерговим завданням державних органів влади на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни постало питання про залучення інвалідів війни до участі у відбудові народного господарства. Його вирішення розпочалося з власне реабілітаційного «відродження» цієї категорії населення. Воно проводилося насамперед на основі партійно-державних директив: РНК СРСР «Про працевлаштування інвалідів Вітчизняної війни» (6 травня 1942 р.), «Про залучення на період війни інвалідів третьої групи, які отримують по

державному страхуванню, на роботу в підприємствах і установах» (28 серпня 1942 р.); РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про працевлаштування, виробниче навчання й матеріально-побутове обслуговування інвалідів Вітчизняної війни» (23 лютого 1943 р.) і ін.

У фондах центральних державних архівів та державних архівів Донецької та Луганської областей містяться сотні справ про реалізацію державної політики щодо адаптації інвалідів Великої Вітчизняної війни у повсякденне життя. Проте більшість з них у силу законодавчих постулатів сьогодення ще не може постати доступною для дослідників. Однак, навіть розсекречена їх частина відтворює доволі об'єктивну картину «входження» в соціальне життя такої категорії жителів України, як інваліди.

У 1943 році Наркомзабезп СРСР розробив ряд заходів щодо поліпшення пенсійного обслуговування, трудового й побутового^м влаштування інвалідів Великої Вітчизняної війни. Республіканським, крайовим, обласним, міським і районним органам соціального забезпечення було запропоновано встановити постійний контроль над призначенням та своєчасною виплатою пенсій, залучаючи до цієї роботи широкий актив, у тому числі й самих пенсіонерів. У відповідності до цих заходів, у 1943 року було проведено ревізію виплати пенсій у всіх районах СРСР, у тому числі й на Україні. У 1944 році Президія Верховної Ради СРСР розглянула і схвалила, затверджену постановою РНК СРСР від 31 січня 1944 року № 101 «Інструкцію про порядок призначення й виплати пенсії по інвалідності військовослужбовцем рядового, сержантського й старшинського складу». У даній інструкції уточнювалося, хто мав право на пенсію по інвалідності. Пенсія по інвалідності призначалася: від дня виписки інваліда з госпіталю, якщо він пройшов там ЛТЕК і звернувся протягом двох місяців після виписки у відділ соцзабезпечення; з моменту визнання непридатним до військової служби лікарняною комісією військового комісаріату, якщо він звернувся протягом 2 місяців після цього визнання у відділ соцзабезпечення. У районах, звільнених від окупації, виплата пенсій відновлювалася з дня звільнення території від окупації.

Проголошені радянською державою заходи щодо пенсійного забезпечення та інших пільг інвалідам були яскравими і змістовними по суті вкладу, але доволі заформалізованими за ступенем свого здійснення.

Затримки у призначенні та виплаті пенсій інвалідам Великої Вітчизняної війни несприятливо позначалися на їх морально-психологічному стані, викликали обурення і появу скарг стосовно матеріального забезпечення. Характерним прикладом у вказаному відношенні є лист інваліда Я.Загорулька до редакції газети «Ворошиловградська правда»: «...Прошу вашого втручання у питанні бездушно-бюрократичного ставлення до інвалідів Вітчизняної війни. Мною, гвардії-сержантом, орденоносцем інвалідом Вітчизняної війни II гр. було подано документи у Попаснянський райвійськкомат для призначення пенсії згідно трудового законодавства військового часу. Строки встановлення пенсії з дня висновку ЛТЕК – 5 днів, а зараз вже пройшло 10 днів та рішення облвоєнкомат не прийняв. Виникає питання, як можна жити людині, яка

прийшла з шпиталю? Таке бюрократичне відношення до наших законів та живих людей створює невдоволення. Прошу вашого втручання» [2].

Партійно-державні органи областей реагували на ці звернення і по багатьом з них приймалися позитивні, на користь інвалідів, та, навіть радикальні рішення. Зокрема, досить змістовним є рішення Ворошиловградського (Луганського – нині) ОК КП(б)У щодо діяльності комісій по призначенню пенсій: «За рішенням ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 6.09.44 р. обкомом КП(б)У та виконкомом намічено провести цілий ряд заходів, пов'язаних з підготовкою родин військовослужбовців до зими, з 10.10. по 10.11.46 р. намічено провести місячник з надання допомоги родинам військовослужбовців по підготовці їх до зими. У м. Ворошиловграді комісія, як узаконений орган з призначення допомоги та пенсій родинам військовослужбовців майже зовсім не працювала, призначення допомоги та пенсій проводилися одноосібно зав. міськрайвідділом з державного забезпечення, в результаті цього незаконно виплачено допомоги 161 родині, на суму 323505 р. По Кадіївському району завідуючий міськвідділом з державного забезпечення без усіляких на то підстав відмовив у наданні державної допомоги 421 родині, в результаті нашого втручання його було звільнено з роботи [3].

Напрямок у наданні допомоги інвалідам була діяльність спеціалізованих магазинів. Як правило, вона стосувалася офіцерського складу, але, особливо у сільській місцевості, надавалася і рядовому та сержантському складу інвалідів. Слід зазначити, що ця допомога була вкрай забюрократизована і мала чисельні вади: продукти та товари надходили несвоєчасно, розбазарювалися. Тому характерними були скарги наступного порядку, яку подав інвалід І.Зявая: «...за 4 місяці інваліди війни м. Горськ не отримали з магазину нічого, окрім 600 (чи 500, нерозбірливо) г. жиру та однієї банки консервів. Погано піклується про це голова міськради Гільдєєв та постачальник Соколенко. Коли б не запитав Соколенко, коли ж будуть продукти, він відповідає, що для інвалідів Вітчизняної війни продукти є, проте списки ще не готові... Хліб за грудень інваліди отримали лише 5-6 разів. Погано піклуються організації у м. Горськ про інвалідів Вітчизняної війни...» [4].

Важливо відмітити, що скарги інвалідів були направлені не тільки в місцеві органи влади та редакції місцевих газет, але й у вищі керівні органи держави. Досить показовою у цьому відношенні виступає листування інвалідів Великої Вітчизняної війни В.Дмитрука, жителя Старобільського району Ворошиловградської області. Наведемо його у повному обсязі для більш суттєвого усвідомлення аналогічних звернень: «Приймальня НКСО СРСР 31.04.44 р. Гр-А-12 (Москва, Зубовська площа, буд. 3). Секретарю міському ВКП(б). М. Старобільськ, Ворошиловградська область. «Направляю Вам лист, який поступив у приймальню НКСЗ СРСР від Дмитрука В.І. – Прошу Вашого сприяння по суті його скарги. Про результати прошу повідомити заявника та приймальню НКСО» [5]. «Акт обслідування родини інваліда Вітчизняної війни III гр. Деркач Марка Андрійовича, 1901 р. народження 14.03.1944 р. комісія у складі голови сільради Бойувки Болотової Ольги Гаврилівні. Склали цей акт обслідування родини інваліда Вітчизняної війни Деркач Марка Андрійовича в

якого в момент обслідування родини у складі дружини та 5 молодих дітей знаходяться в такому стані: дружина та усі діти – у напівроздягнутому стані, своїх продуктів харчування не мають, працездатна у родині одна дружина. Колгоспом надано допомогу два рази: 32 кг. (овочами). З господарства є одна корова, 1 коза» [6]. «Начальнику приймальні народного комісаріату оборони СРСР. Відповідь на Гр-А-12 від 31.04.1944 р. Інвалід Вітчизняної війни II гр. т. Дмитрук Василь Гнатович працює у Старобільському райкомі зв'язку начальником ВОХРа з окладом 375 р., за сумісництвом – інструктором МПВО з окладом 500 р. та отримує пенсію у розмірі 400 р. Для харчування прикріплений до міської їдальні. За увесь час перебування у м. Старобільську отримав лише 4 м. хлопчатки та 2 шмати мила через райзабезп, яв інвалід Вітчизняної війни, так як з промтоварами у нас тяжко, це знає й сам т. Дмитрук. Нашим розпорядженням видано т. Дмитруку хлопчатка на натуральній білизні та надано допомоги продуктами харчування. Верхній одяг та взуття у т. Дмитрука є. Матеріально-побутові умови задовільні. Зі змістом цього листа т.Дмитрук ознайомлений. Додаток: рапорт т. Дмитрука. Секретар Старобільського райкому КП(б)У Шпаковський» [7].

Значення набувала й одноразова матеріальна допомога інвалідам Великої Вітчизняної війни з боку керівників сільськогосподарських підприємств у наданні продовольства та паливних матеріалів. Сутність бюрократичних підходів до її здійснення відтворює листування з приводу скарги інваліда Великої Вітчизняної війни М.Петренко. 16 квітня 1944 р. вона звернулася із заявою до Сталінградського обкому ВКП(б): «Першому секретарю Сталінградського обкому ВКП(б) та члену Військової ради Сталінградського фронту. Від члена ВКП(б) з 1930 р., парт. квиток № 1323636. Петренко Марти Олексіївни, учасниці фронтів Радянсько-Німецької війни, інвалід Вітчизняної війни II гр. Заява. Переконливо прошу Вас витребувати необхідні дані про мою участь у Сталінградському та Північно-Кавказському фронтах, Ростовського п/д, Армавірського, Таганрогського та Сталінградського напрямків, щоб архівний відділ відповідного штабу військового командування (Північно-Кавказського, Волинського, Сталінградського та Південного) пошукали мене у списку живих та щоб повідомили мене, чи мою матір Петренко Євдокію Савелівну за адресою УРСР, Ворошиловградська область, Старобільський район, с. Шульгинка, колгосп «1 травня» (Петренко Є.С. для Петренко М.О.). Ці підтвердження мені дуже потрібні в якості кого, де та скільки я приймала участь та які заслуги маю. Я зараз інвалід II гр. та у мене зараз післяконтузійний кровотік очей, швидкість зору на 80% знижена, тріщина у черепі, викривлений хребет, ускладнення із ногами, шлункове отруєння на виконанні завдання у бойових діях, а тепер відновити такі втрати здоров'я надто коштовно, тимпаче на фронті заразилася на фіброзний туберкульоз легень та є одне прагнення – ніж поступово чахнути та волочити жалюгідне існування, краще піти на лінію фронту Радянсько-Німецької війни та загинути там, щоб не гинути тут, у тилу від чахотки. Тому що долати навіть напористому більшовику такий стан неможливо, тому що усі фізичні сили вичерпані. Я знаходжуся у Чкалівському 359 шпиталі та з усіх його відділень та лікарень

Чкалівської області ніякого покращення медкомісія не фіксує, а є тільки погіршення. Я хочу або повністю вилікуватися, або загинути у боях за свою Радянське робітничо-селянську державу, щоб не волочити жалюгідне існування. Я українка по національності, гарно знаю німецьку мову, я перекладач з німецької та російську та українську мови, не дешевше ніж 2500 рублів на місяць коштую. Я партії ВКП(б) ще буду дуже потрібна та наді мною варто потрудитися проявити піклування, а також про мою родину, стару матір Петренко Є.С., бо вона не отримує ані хліба ні грошей, а вона також комуністка та беззмінний народний обранець – депутат ради з 1918 р., не дивлячись на те, що їй 75 років. Я свідомо, добровільно відправилася на фронт, щоб захищати соціалістичний Ростов-на-Дону, Сталінград та інші міста й нашу землю та на протязі з 1941 р. по теперішній час у різних військах: залізничних, піхотних, розвідці СМЕРШ, в саперних тощо. Прошу уточнити по персональним спискам та доповісти мені. Член ВКП(б) Петренко» [8].

У відповідь на заяву отримано і зафіксовано дтри наступні листи: 1) «Ворошиловградський обком КП(б)У. Секретарю Старобільського РК КП(б)У Мошкову. № 689 від 16.04.1945 р. Надсилаємо вам на розгляд лист т. Петренко про надання матеріальної допомоги, адресований до обкому КП(б)У. Про результати розгляду просимо доповісти заявнику. Завідувач особового сектору обкому КП(б)У В.Кломойцев». «Ворошиловградський обком КП(б)У» [9]; 2) «У військовий відділ, Чучмареву. 14.05.1945 р., № 0/41Копія: Петренко М.О. Старобільський райком КП(б)У розглянув скаргу інваліда Вітчизняної війни Петренко М.О., яка проживає з матір'ю, має свій будинок, город 0,15 га. з садом, на обліку в Райзабезпі не перебуває та за допомогою не зверталася, у колгоспі не працює, проте колгосп надав наступну допомогу: з 1.01.1944 р. по теперішній час видано: борошна 50 кг., крупи 10 кг., м'яса 4 кг., 10 кг. пшона, в зимовий час колгосп надавав пальне. Секретар Старобільського райкома КП(б)У Мошков» [10]; 3) «Військовому відділу Старобільського РК КП(б)У. 16.04.1945 р. Старобільський райзабезп по скарзі Петренко М.О. відповідає: «Родина складається з 2 чол.: - сама Петренко Марта Олексіївна та її мати Петренко Є. (74 роки), має хату, город 0,15 га. з садом. Петренко М.О. на обліку в райзабезпі не перебуває, за допомогою також не зверталася. Перевіркою на місці встановлено, що вдома її немає вже місяць, поїхала невідомо куди. Вдома одна мати. В колгоспі вона не працює. Матері було надано допомогу колгоспом з 1.01.44(хоча швидше за усе 45) по теперішній час: 50 кг. борошна, 10 кг. крупи, 4 кг. м'яса, 10 кг. пшона, взимку підвозилося пальне. Завідувач райзабезпу Денисова. Інспектор Григоренко [11]. Коментарі, як кажуть, не потрібні.

Важливою проблемою, що стосувалася питань повсякденного життя інвалідів була житлова. Показовим у цьому відношенні є розгляд скарги інваліда Великої Вітчизняної війни П.Данько: «Старобільський РК КП(б)У розглянув скаргу інваліда Вітчизняної війни Данько П.Ф. про надання йому квартири. Доповідаємо що Міськомунгоспом була запропонована квартира Данько, який відмовився від неї, мотивуючи це тим, що вона не відповідає потребам його родини. Не дивлячись на труднощі з житловою площею у місті,

міське житлове управління займається підбором квартири інваліду Вітчизняної війни Данько. Секретар Старобільського райкому КП(б)У Мошков» [12]. «Завідувачу військового відділу РКП. Довідка. Надано в тому, що громадянин Данько відмовився від квартири, яку житловим відділом було запропоновано по вул. Пролетарській № 35. Завідувач житловим відділом. 28.01.1945 р.» [13].

Виникає питання, чому П.Данько відмовився від наданого йому житла? Як свідчать документи архівів аналогічного характеру, житло надавалося по остатковому принципу: «нікому не потрібне, задовольни потребу нужденному». А ця потреба, без ремонту, без будматеріалів втрачала свій сенс.

Особливої уваги заслугоували й ті інваліди, які визнавалися працездатними згідно висновків ЛТЕК, але на ділі мали серйозні проблеми зі здоров'ям. Так, у квітні 1945 р. до НКСО СРСР надійшла скарга інваліда Великої Вітчизняної війни А.Нені: «Прошу розібрати мою скаргу., так як я інвалід Вітчизняної війни, який прибув з шпиталю на місце проживання та пішов на роботу у колгосп ім. Шевченко, Половинчанської сільської ради старобільського району Ворошиловградської області та я визнаний комісією працездатним до виконання місцевих робіт, так як я не маю половини ступні. Мене використовують на усі польові роботи, навіть у примусовому порядку, заставляють ходити по ріллю коли у мене ще не зовсім загоїлася нога та навіть можуть розійтися шви, на мою ногу ніякої уваги правління не приділяє. Прошу надати мені відповідний висновок» [14].

Наслідком реагування постала відповідь місцевих органів влади, в якій зазначено, що «голова постійно діючої комісії держбезпеки при Половинчанській сільській раді Лошак Дмитро Омелянович, секретар сільської ради Григоренко М.Я. склали цей акт у тому, що цього дня було обстежено родину інваліда Вітчизняної війни Нені А.П., де з'ясувалося: проживає він разом з батьком та матір'ю, город у них 0,5 га, з господарства мають корову, 2 маленьких поросля, сам Неня А.П. працює у колгоспі «Шевченко», на 15.05.45 р. має 25 трудовнів. Коли він прибув з РККА через поранення, перший місяць йому було надано допомоги з колгоспа 8 кг. борошна, після чого його було вклічено на отримання хлібного пайка з Половинчанського сховища, де пайок і отримує у теперішній час. Пенсію, як інвалід Вітчизняної війни не отримує, тому, що не оформився. Пенсію отримує 72 р., як інвалід III гр.» [15]. Також визначені розміри допомоги: «Старобільським райкомом КП(б)У розглянуто скаргу інваліда Вітчизняної війни Нені А.П. про надання матеріальної допомоги, на ім'я секретаря Старобільського райкому КП(б)У Мошкова. КИ-А-С7. Перевіркою встановлено, що інвалід Вітчизняної війни Неня А.П. проживає разом з батьком та матір'ю, город у них 0,5 га, з господарства мають корову, 2 маленьких поросля, сам Неня А.П. працює у колгоспі «Шевченко», на 15.05.45 р. має 25 трудовнів. Коли він прибув з РККА через поранення, перший місяць йому було надано допомоги з колгоспу 8 кг. борошна, та тепер через мережу Сільпо на місяць отримує хлібний пайок та 9,5 кг. борошна. Колгосп надав наступну допомогу: виділено 8 кг. борошна, надано допомогу в обробці городу. Неня перебуває членом колгоспу та працює на рядових роботах [16].

Отже, навіть побіжний огляд та аналіз документів архівів, що стали доступними для узагальнення дослідникам, показує, що інваліди Великої Вітчизняної війни виборювали свої права як громадяни. Водночас, вони стикалися з командно-бюрократичною системою, яка гальмувала не тільки процес адаптації інвалідів, але й штовхала останніх на радикальні дії щодо свого захисту. Останнє може постати предметом подальшого дослідження теми.

Література

1. Физелер Б. Нищие победители: инвалиды Великой Отечественной войны в Советском Союзе / Б. Физелер. - Неприкосновенный запас. - 2005, №2-3. - С. 578.
2. Державний архів Луганської області. – Ф. П-179. – Оп. 3. – Спр. 289. – Арк. 13.
3. ДАЛО. – Ф. П-179. – Оп. 3. – Спр. 593. – Арк. 12.
4. ДАЛО. – Ф. П-179. – Оп. 3. – Спр. 289. – Арк. 13зв.
5. ДАЛО. – Ф. П-28. – Оп. 1. – Спр. 237. – Арк. 88.
6. Там само. – Арк. 172.
7. Там само. – Арк. 87.
8. ДАЛО. – Ф. П-28. – Оп. 1. – Спр. 329. – Арк. 101-103.
9. Там само. – Арк. 100.
10. Там само. – Арк. 104.
11. Там само. – Арк. 103.
12. Там само. – Арк. 11.
13. Там само. – Арк. 12.
14. Там само. – Арк. 128.
15. Там само. – Арк. 124.
16. Там само. – Арк. 129.

Михайлюк В.В. Социальные аспекты истории адаптации инвалидов Великой Отечественной войны на территории Донбасса (1943-1945 гг.)

Проанализированы проявления неудовлетворения инвалидов Великой Отечественной войны политикой советской власти относительно их адаптации к повседневной жизни на территории Донбасса.

Ключевые слова: *инвалиды Великой Отечественной войны, государственная политика по отношению к реабилитации к повседневной жизни, социальная незащищенность инвалидов, проявление сопротивления инвалидов адаптационной политике советской власти.*

Mykhaylyuk V.V. Social aspects of the history of Great Patriotic War invalids' adaptation in Donbas region (1943-1945)

Manifestations of Great Patriotic War invalids' dissatisfaction by the soviet government politics concerning their adaptation to daily routine life are analyzed.

Keywords: *Great Patriotic War invalids, government politics concerning invalids' rehabilitation and adaptation to daily routine life, social vulnerability of invalids, manifestation of Great Patriotic War invalids' dissatisfaction by the governmental adaptation politics.*

Рецензент: **Євдокимов М.О.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
24.02.2012

МИРОВОЕ СООБЩЕСТВО И ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ ЮГОСЛАВСКОГО КРИЗИСА В 90-е ГОДЫ XX ВЕКА

В статье дается новая точка зрения на югославский кризис, реакции на него международного сообщества, оценка военных действий НАТО в Югославии.

Ключевые слова: США, Российская Федерация, Европейский союз, НАТО, югославский кризис, международное сообщество, военные действия, независимость.

Югославский кризис имеет глубокую предысторию и сложный противоречивый характер. В его основе лежали внутренние экономические, политические и этнорелигиозные причины, приведшие к распаду федеративного государства. Причины военного конфликта в Югославии кроются в системе тех противоречий, которые возникли сравнительно давно и обострились в момент принятия решения на проведение радикальных реформ в экономике, политике, социальной и духовной сфере [1].

В апреле 1994 г., в рамках первой в истории Альянса наступательной операции, силы НАТО нанесли ракетно-бомбовые удары по позициям боснийских сербов (при наличии довольно расплывчатого мандата Совета Безопасности ООН, «вольно интерпретированного» Альянсом - авт.). К лету 1995 г. в Боснии сложилась ситуация, позволяющая говорить о полном доминировании НАТО в зоне конфликта. В июне в Боснии были размещены силы быстрого реагирования (СБР) НАТО с целью защиты «голубых касок» ООН - впервые без предварительного одобрения Совета Безопасности.

Интернационализация югославского кризиса в 90-е годы XX века стала предметом изучения для многочисленных исследований. Среди них следует выделить работы югославских историков: академика В.Джуретича, Б.Милошевича и Лиляны Булатович [2], научного сотрудника института научной информации по общественным наукам РАН Е.Гуськовой [3], украинских исследователей [4], а также многочисленных российских ученых [5]. В их работах достаточно подробно освещается история югославского кризиса, однако, практически, не уделяется внимание позиции мирового сообщества и интернационализации югославского кризиса.

Автор статьи ставит своей целью исследовать, на основании ранее малоизвестных источников и литературы, интернационализацию югославского кризиса, реакцию мирового сообщества на эти процессы.

Летом 1991 г. Югославия начала разваливаться. Из нее вышли и провозгласили независимость Словения, Хорватия, Босния и Герцеговина, Македония. В составе Югославии остались Сербия и Черногория. В момент отделения Хорватии, Боснии и Герцеговины жившие там сербы заявили о своем стремлении выделиться из них и присоединиться к Сербии. Конфликт принял вооруженный характер. В ходе конфликта проводились «этнические чистки», выселение с захваченных территорий других народов. Уже к началу 1993 г. в этом конфликте погибло более 160 тысяч человек. По словам очевидцев это был первый самый кровавый конфликт после Второй мировой войны в Европе.

На сегодняшний день в 2007 году отделилась Черногория от Сербии, таким образом, Югославии как таковой уже не существует [6].

Первоначально страны ЕС и США руководствуясь принципом нерушимости границ, не признали новые государственные объединения, справедливо оценив их заявления, как сепаратизм. Однако с ускорением процесса распада СССР, с исчезновением сдерживающего фактора в лице Советского Союза на Западе стали склоняться к мысли поддержать «некоммунистические республики» Югославии [7].

В период начала Балканского кризиса международное сообщество не имело единого мнения. Ситуация усугублялась наложением национальных, политических и конфессиональных факторов. Процесс развала СФРЮ в 1991 г. начался с отмены автономного статуса Косово в рамках Сербии. Кроме того, инициаторами развала Югославии среди прочих выступали хорваты, при этом особый упор был сделан на католицизм, как свидетельство европейской идентичности хорватов, противопоставившим себя остальным православным и мусульманским народам Югославии. В то время СССР жил преподобными дебатами, находясь в свою очередь в периоде полураспада. Германия решала свои проблемы объединения. Реализуя давнюю дружескую привязанность, она поспешила наравне с Ватиканом первой признать независимость Хорватии и Словении. Западная Европа под давлением Германии и США поделили всех конфликтующих на «своих» и «чужих». Католические Хорватия и Словения, естественно, были зачислены в «свои». Вышедшая затем из состава СФРЮ православная Македония тоже была зачислена в «свои», поскольку ее руководство было настроено прозападнически и быстро согласилось на размещение на своей территории американских миротворцев под эгидой ООН. Сложнее дело обстояло с многонациональной и многоконфессиональной Боснией и Герцеговиной. Исторически здесь проживали в основном три этноконфессиональные группы: католики-хорваты, славяне-мусульмане, которые позднее начали называться боснийцами, и православные сербы. Боснийцы сразу же были зачислены в «свои», а православные сербы в «чужие». Такое разделение происходило по нескольким причинам. Во-первых, сербы исторически выступали союзником России на Балканах, поэтому их следовало максимально ослабить, что косвенно ослабляло влияние России в этом регионе. Во-вторых, поддерживая мусульман, Запад думал об обеспечении своей энергетической безопасности, поскольку государства исламского мира контролируют наибольшую часть нефтяных мировых запасов. Другими словами западная политика на Балканах строилась исходя из своих политических интересов, а не с позиций примирения сторон и урегулирования разгорающегося конфликта [8].

В результате длительного процесса перерастания конфликта в вооруженное столкновение сторон и невозможности мирового сообщества примирить стороны и найти решение кризиса мирным путем, кризис перерос в военные действия НАТО против Союзной республики Югославии (СРЮ).

Ряд резолюций Совета безопасности ООН давали полномочия НАТО регулировать нарастающий конфликт в Боснии и Герцеговине, но так, что этого почти никто не понимал. Чаще всего НАТО скрывалась за словами «региональные

организации или союзы». Так, например, в резолюции №776 от 14.09.92 г. о расширении мандата «United Nations Protection Forces» (UNPROFOR) предлагалось «региональным организациям или союзам» оказать Генеральному секретарю «финансовую или другую помощь...»; резолюция №781 от 9.10.92 г. призывала «государства на национальном уровне или через региональные организации или союзы предпринять все необходимые меры для обеспечения помощи UNPROFOR на базе специального наблюдения и других возможностей...»; резолюция №787 от 16.11.92 г. «...призывает государства в национальном плане или через региональные организации или союзы использовать... меры... для безопасности всех морских поручений при входе и выходе к цели контроля, проверки товара, а также обеспечения приведения в жизнь резолюций 713 и 757»; резолюция g 816 от 31.03.93 «обязует государства-члены... самим или через региональные организации или союзы... предпринять все необходимые меры в воздушном пространстве республики БиГ в случае дальнейших нарушений...» [9].

Причиной интервенции войск НАТО была названа волна этнических чисток в регионе [10]. Впоследствии, Международный трибунал по бывшей Югославии подтвердил ответственность югославских служб безопасности за преступления против человечности в отношении албанского населения Косово, особенно, во время проведения операции НАТО. Бомбардировки способствовали эскалации гуманитарного кризиса и практически все установленные трибуналом преступления произошли во время бомбардировок, а не до них.

Решение о начале войны было принято 21 марта 1999 г. Советом НАТО, решение же о начале операции принял Генеральный секретарь НАТО Х.Солана в соответствии с предоставленными ему Советом НАТО полномочиями. В качестве основания для применения силы было названо стремление предотвратить гуманитарную катастрофу, вызванную политикой геноцида, проводимой властями СРЮ по отношению к этническим албанцам. Операция НАТО «Союзническая сила» была начата 24 марта 1999 г., приостановлена 10 июня, окончание операции - 20 июля 1999 г. Продолжительность активной фазы войны - 78 суток. Участвовали: с одной стороны - военно-политический блок НАТО, представленный 14 государствами, предоставившими вооруженные силы или территорию. Воздушное пространство предоставили нейтральные страны Албания, Болгария, Македония, Румыния; с другой стороны - регулярная армия СРЮ, полиция и нерегулярные вооруженные формирования. Третья сторона - Освободительная армия Косово, представляющая собой совокупность полувоенных формирований, использующих базы вне территории СРЮ. Характер военных действий представлял собой воздушно-морскую наступательную операцию со стороны НАТО и воздушно-оборонительную операцию со стороны СРЮ. Силами НАТО было завоевано господство в воздухе, бомбовыми и ракетными ударами по военным и промышленным объектам было уничтожено: нефтеперерабатывающая промышленность и запасы топлива, нарушены коммуникации, разрушены системы связи, выведены временно из строя энергетические системы, разрушены объекты промышленности и

инфраструктуры страны. Потери среди гражданского населения составили 1,2 тысяч убитых и 5 тысяч раненых, около 860 тысяч беженцев [11].

НАТО путем проведения воздушно-морской наступательной операции добилась капитуляции руководства СРЮ в Косово на условиях, выдвинутых НАТО еще до войны. Войска СРЮ выведены из Косово. Однако основная декларируемая политическая задача - предотвращение гуманитарной катастрофы в провинции – не только не выполнена, но и обострилась за счет роста потока беженцев-сербов после выхода армии СРЮ и ввода миротворческих сил. НАТО инициировало решение СБ ООН миротворческую операцию по возвращению албанских беженцев в Косово, что позволило закрепить победу в войне и вывести Косово и Метохию из-под власти правительства СРЮ. В миротворческом контингенте участвуют около 50 тысяч военнослужащих под руководством НАТО [12].

В дальнейшем НАТО от своего имени предъявила ультиматум боснийским сербам отвести в десятидневный срок на 20 км от Сараево свое тяжелое вооружение. Ультиматум был подкреплен угрозой нанести удар с воздуха. После объявления ультиматума Генеральный секретарь ООН Б.Бутрос-Гали на встрече представителей стран НАТО в Брюсселе поддержал идею нанесения воздушных ударов по боснийским сербам. После вхождения воздушно-десантного батальона в Гравицу (пригород Сараево), позволило разделить сербов и мусульман, что и обеспечило прекращение огня. После чего было подписано мирное соглашение по Боснии, где Североатлантический союз создал и возглавил Многонациональные силы по выполнению соглашения (ИФОР), перед которыми была поставлена задача выполнения военных аспектов соглашения.

Чуть позже в Париже был утвержден двухлетний план укрепления мира, который затем был доработан в Лондоне под эгидой Совета по выполнению мирного соглашения, созданного в соответствии с Мирным соглашением. На основе этого плана и изучения в НАТО вариантов обеспечения безопасности, министры иностранных дел и министры обороны стран НАТО приняли решение о том, что для обеспечения стабильности требуется присутствие в стране меньших по численности военных сил, - Сил стабилизации (СФОР) - которые должна была организовать НАТО. СФОР получили аналогичную ИФОР установку на жесткое применение силы, если это потребуется для выполнения поставленной задачи и самообороны.

Зоной другой миротворческой операции сил НАТО было Косово, когда возник конфликт между воинскими формированиями Сербии и Силами косовских албанцев. Операция была проведена без мандата ООН, в связи с чем законность её проведения оспаривается и характеризуется некоторыми критиками как военная агрессия [13]. НАТО под предлогом гуманитарной интервенции вмешалась в конфликт и начала воздушную кампанию против Союзной Республики Югославии, которая продолжалась 77 дней. Тогда Совет Безопасности ООН принял резолюцию о принципах политического разрешения кризиса в Косово и направлении туда под эгидой ООН международного военного контингента, состоящего в основном из сил НАТО и под единым натовским командованием [14].

Мировая общественность внимательно следившая за развитием югославского кризиса, сделала однозначные выводы:

- Самые ощутимые последствия вызвали удары НАТО по промышленному комплексу в Панчево: азотному заводу, нефтеочистительному заводу и нефтехимическому комплексу. Отравляющие химикаты и соединения попали в атмосферу, воду и почву, что создало угрозу для здоровья людей и экологических систем на всей территории Балкан.

- В результате действий НАТО произошло отравление воздуха ядовитыми испарениями от горящих нефтекомбинатов, нефтью из взорванных бомбами резервуаров были отравлены Дунай и остальные реки, загрязнены Скадарское озеро и другие озёра, Адриатическое море.

- Вооружённые силы НАТО применяли против целей в Югославии боеприпасы с обогащенным ураном [15]. По заявлению официальных лиц Югославии, Евросоюза и ООН, а также ряда экспертов и правозащитников, в ходе боевых действий произошло радиоактивное заражение местности [16], повлекшее за собой гибель людей, вспышку раковых [17] и наследственных заболеваний [18].

- Общий ущерб, нанесённый Югославии, оценивается в 1 млрд дол.

- Бомбардировки НАТО были нацелены в том числе и на уничтожение важных объектов гражданской инфраструктуры. Они повредили множество хозяйственных объектов.

- НАТО построило военные базы в Косово (Кэмп-Бондстил). Уже созданы американские опорные пункты в Пече, Подуево, Урошеваце. Следует отметить, что основополагающая для деятельности международного сообщества в Косово резолюция Совета Безопасности ООН дает определенную юридическую зацепку для санкционирования фактически бессрочного нахождения НАТО в Косово. Таким образом, можно сказать, что суверенизация Косово до сих пор еще не закончилась [19].

- 17 февраля 2008 года Косово провозгласило независимость от Сербии.

- Косовский кризис и переход Североатлантического альянса к открытым силовым методам не только не подорвал пронатовскую ориентацию большинства посткоммунистических стран, но и усилил ее, поскольку они увидели в последних действиях альянса готовность соучаствовать в решении их экономических и политических проблем. Отныне основным регионом, где НАТО вместе с другими западными институтами готова прилагать усилия в этом направлении, стала Юго-Восточная Европа. Вместе с тем, как показал опыт членства в НАТО Венгрии, Польши и Чехии, ряд новых элементов новой стратегической концепции НАТО, имеющих открыто интервенционистскую направленность, доставляет им немалые неудобства, ибо повышает риск их вовлеченности в региональные конфликты.

В ходе интернационализации югославского кризиса была продемонстрирована готовность восточноевропейских стран следовать пронатовским курсом, весьма важная в первую очередь для Вашингтона, что показал не только югославский, но и иракский кризис. То, что Польша, Чехия и Венгрия не колеблясь поддержали США в Персидском заливе и в югославском конфликте, послужило американской администрации весомым аргументом при убеждении сенаторов голосовать за

расширение НАТО. Во многом опираясь на поддержку этих «младоатлантистов», равно как и на страны, входящие в Совет евроатлантического партнерства, желающие как можно больше сблизиться с НАТО и сохранить себя в зоне внимания Вашингтона, США доказали своим союзникам необходимость принятия новой стратегической концепции НАТО, делающей упор на «новых миссиях», не подпадающих под статью 5 Североатлантического договора и на расширении зоны возможных коллективных действий членов Альянса, которая не ограничивалась бы его географическими рамками.

Литература

1. Гуськова Е.Ю. История Югославского кризиса (1990-2000). - М., 2001. - С.8.
2. Джуретич В. Развал Югославии. – М., 2003; Б.С.Милошевич. Разрушение Югославии: осуществлённый политический проект и его последствия для мировой цивилизации // Режим доступа: <http://www.politpros.com/journal/read/?ID=361&journal=79>; Лиляна Булатович «Кто затягивает удавку на шее сербского народа» // Режим доступа: <http://www.srpska.ru/article.php?nid=13955>.
3. Гуськова Е.Ю. История Югославского кризиса; Её же. Вооруженные конфликты на территории бывшей Югославии. - М., 1999; Её же Югославский кризис и Россия. Документы, факты, комментарии. – М., 1993; Её же. Югославия в огне. Документы. Факты. Комментарии. – М., 1992.
4. Міжнародні відносини і світова політика. - К., 2010; М.С.Каменецький. Країни Центральної, Східної та Південно-Східної Європи у міжнародних відносинах // Міжнародні відносини та зовнішня політика. 1980-2000 рр. – К., 2001; В.І.Безрученко. Політика міжнародного співтовариства по врегулюванню конфлікту в Боснії і Герцеговині (1992-1995 рр.). Дис. канд. політ. наук. - К., 2006 и др.
5. Системная история международных отношений в 2-х томах. - Т.2. - М., 2009; История международных отношений. - М., 2007; Центральноевропейские страны на рубеже XX-XXI вв. - М., 2003; Степаненко Е.В. Роль США в урегулировании Балканского кризиса в 90-е гг. XX века. – Автореф. дис. канд. ист. наук. – Ставрополь, 2012.
6. Доронина Н.И. Международный конфликт. - М.: Межд. отношения, 1981. - С.118.
7. Волков В. «Новый мировой порядок» и балканский кризис 90-х годов: Распад ялтинско-постдамской системы международных отношений // Новая и новейшая история. - 2002. - №2. - С.35.
8. Гуськова Е.Ю. Вооруженные конфликты на территории бывшей Югославии. - С.10.
9. Ясносокирский Ю.А. Миротворчество: Некоторые концептуальные аспекты политического урегулирования конфликтов и кризисных ситуаций // Московский журнал международного права. - 1998. - №3. - С.52.
10. Gallagher T. The Balkans in the new millennium: in the shadow of war and peace. Режим доступа: http://books.google.com/books?id=-7S_qLMjvmYC&pg=PT80&dq=%22Operation+Horseshoe%22&client=firefox-a&cd=8#v=onepage&q=%22Operation%20Horseshoe%22&f=false
11. Центральноевропейские страны на рубеже XX-XXI веков. - С.233.
12. Симич П. Дейтонский процесс: сербский взгляд // МЭ и МО. - 1998. - №9. - С.91.
13. Андреев М.В. Современные проблемы взаимодействия СБ ООН с региональными организациями в сфере обеспечения международного права и безопасности / Вестник ТИСБИ. - 2001. - №1. Режим доступа: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1216623>
14. Ясносокирский Ю.А. Миротворчество: Некоторые концептуальные аспекты политического урегулирования конфликтов и кризисных ситуаций // Московский журнал международного права. - 1998. - №3. - С.50.

15. Загрязнение регионов Европы / Вестник Межрегиональной общественной организации помощи братской Сербии “Святая Русь”. – 30.01.2000. Режим доступа: http://www.kongord.ru/Index/Screst/skrest_30.htm#21

16. Урановыми боеприпасами займется Международный трибунал/ NEWSru.com. – 14.01.2001. Режим доступа: <http://palm.newsru.com/world/14jan2001/trib.html>

17. ООН подтверждает радиоактивное заражение в Косово в результате бомбардировок НАТО. – 28.03.2002. Режим доступа: http://palm.newsru.com/world/28mar2002/uran_kosovo.html

18. Ножин Е.А. Американцы знали о смертельной опасности «обогащенного урана» / «Балканский синдром». Режим доступа: http://www.nasledie.ru/voenpol/14_19/article.php?art=4

19. Ботяновский А.С. Боснийский узел // Международная жизнь. - 1996. - №1. - С.87

Пекарев І.М. Світове співтовариство та інтернаціоналізація югославської кризи у 90-ті роки ХХ століття

У статті подається нова точка зору на югославську кризу, реакція на неї міжнародної спільноти та оцінка військових дій НАТО в Югославії.

Ключові слова: США, Російська Федерація, Європейський Союз, НАТО, югославська криза, міжнародна спільнота, військові дії, незалежність.

Pekarev I.M. International community and internationalization crisis in Yugoslavia in the 90's of the XX century

The paper presents a new point of view on the Yugoslav crisis, the response to its assessment of the international community and NATO military action in Yugoslavia.

Keywords: United States, Russian Federation, the European Union, NATO and the Yugoslav crisis, the international community, acts of war and independence.

Рецензент: **Крапівін О.В.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
24.02.2012

УДК [342.51(477):94]”91/11”

Пекарчук В.М.

**РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ НА МІСЦЯХ В УКРАЇНІ
(1991-2011 рр.)**

Стаття присвячена висвітленню процесів щодо становлення та розвитку місцевої виконавчої влади в Україні протягом (1991-2011 рр.)

Ключові слова: виконавча влада, державна адміністрація, Закон України, Указ Президента України, адміністративно-територіальний устрій, сільський, селищний, міський голова.

В усі часи ефективність втілення у життя державної політики, яка формується законодавчою та центральною виконавчою владою залежить від діяльності представницьких і виконавчих органів на місцях.

Після розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності України в країні на регіональному (обласному, міському і районному рівнях) продовжувала функціонувати система поєднання представницької та виконавчої влади.

Першими кроками на шляху реформування виконавчої влади на місцях стало прийняття у вересні 1991 року Верховною Радою України Закону «Про правонаступництво України» та постанови «Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР», згідно яких на території республіки продовжували діяти Конституція УРСР та законодавчі акти СРСР, почали вводитись нові структури місцевої влади. При цьому вносилися пропозиції щодо зміни адміністративно-територіального устрою в Україні.

Наступним кроком стало прийняття 5 березня 1992 року Верховною Радою України Закону «Про представника Президента України». Згідно Закону Представник Президента України мав широкі повноваження: по-перше, він забезпечував реалізацію законів України, указів Президента України, постанов Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, інших актів законодавчої і виконавчої влади; по-друге, координував діяльність відповідних органів внутрішніх справ, національної безпеки, оборони, статистики та інших органів, підпорядкованих міністерствам, іншим центральним органам державної виконавчої влади; по-третє, здійснював контроль за додержанням органами державної виконавчої влади, органами місцевого і регіонального самоврядування, а також підприємствами, організаціями і установами, незалежно від їх підпорядкування та форм власності, іншими юридичними особами Конституції і законів України, указів Президента України, інших актів законодавчої і виконавчої влади; по-четверте, вимагав припинення, а в разі необхідності зупинення діяльності посадових осіб, що суперечать законодавству; по-п'яте, зупиняв дію актів адміністрації підприємств, організацій і установ, інших юридичних осіб, що суперечили Конституції і законам України, указам Президента України, іншим актам законодавства, та мав право звернення до суду з позовом про визнання їх недійсними; по-шосте, представляв в межах своїх повноважень інтереси держави у судах та органах місцевого і регіонального самоврядування; по-сьоме, по-сьоме, мав право створювати відділи, управління, інші служби місцевої державної адміністрації, призначає їх керівників, за винятком керівників місцевих органів міністерств, державних комітетів, інших центральних органів державної виконавчої влади; по-восьме, організовує розробку проектів бюджету, програм економічного і соціального розвитку відповідної території, місцевих екологічних програм, подає їх на затвердження відповідної Ради, забезпечує виконання бюджету і цих програм, за рішенням Ради у встановлений нею строк звітує перед Радою про їх виконання, а також з інших питань, пов'язаних із здійсненням місцевою державною адміністрацією повноважень, переданих їй Радою; забезпечує підготовку на розгляд відповідної Ради необхідних матеріалів з питань регулювання земельних відносин, управління комунальною власністю, з інших питань економічного і соціального розвитку території та виконання прийнятих Радою рішень [1].

У квітні 1992 року затверджено «Положення про місцеву державну адміністрацію». Відповідно цьому закону основні завдання місцевих державних

адміністрацій у межах відповідних адміністративно-територіальних одиниць полягали у забезпеченні:

- виконання Конституції, законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади вищого рівня;
- законність і правопорядок, додержання прав і свобод громадян;
- виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин - також програм їх національно-культурного розвитку;
- підготовку та виконання відповідних бюджетів;
- звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;
- взаємодію з органами місцевого самоврядування;
- реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень [2].

Важливим кроком на шляху реформування органів державної виконавчої влади на місцях було впровадження 27 жовтня 1992 року Указу Президента України Л. Кравчука «Про підпорядкування місцевих державних адміністрацій». Вони підпорядковувались Президентові України і Кабінету Міністрів України із питань, що належать до їх компетенції.

Важливий досвід було здобуто у рамках експерименту проведеного у 1994 році. Згідно Указу Президента України «Про додаткові заходи щодо делегування Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській обласним державним адміністраціям повноважень щодо управління майном, що перебуває у загальнодержавній власності» від 1 лютого 1994 року обласним держадміністраціям делегувалися повноваження центральних органів державної виконавчої влади [3]. Відповідними указами Президента встановлювалося, що склад обласних і районних державних адміністрацій формують та призначають їхні голови, а голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посади і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Важливим моментом розвитку органів державної виконавчої влади на місцях було ведення посади сільського, селищного, міського голови, природно, що це вимагало конкретизації питання про виконавчу владу на місцях. Оскільки це були виборні посади, вони мали широкі права щодо вирішення усіх питань соціально-економічного розвитку. На це був спрямований Указ Президента України від 30 грудня 1995 року «Про делегування повноважень державної виконавчої влади головам і очолюваним ними виконавчим комітетам сільських, селищних і міських рад». Так Голови та очолювані ними виконавчі комітети сільських, селищних, міських Рад мали повноваження державної виконавчої влади, що зводилися до наступного: по-перше, здійснення контролю за використанням і охороною землі, її надр, вод, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу, інших природних ресурсів на відповідній території в межах і в порядку, встановлених законодавством; по-друге, реєстрація права власності на землю, права землекористування та договорів на

оренду землі; по-третє, організація і проведення роботи щодо приватизації земель відповідно до законодавства; по-четверте, ведення обліку громадян, які постійно або тимчасово проживають на відповідній території, вчинення нотаріальних дій, реєстрація актів громадянського стану відповідно до законодавства; по-п'яте, реєстрація місцевих об'єднань громадян, органів територіальної самоорганізації громадян, які створюються і діють згідно з законодавством на території відповідних населених пунктів [4].

Слід відзначити, що фактично сільські та селищні ради не отримали всієї повноти делегованої їм влади, бо районні та обласні державні адміністрації зберігали повноваження щодо вирішення певних питань соціально-економічного життя не тільки в масштабі району, області, а й у певних населених пунктах.

Характерно, що ряд повноважень органів місцевого самоврядування, визначених Конституцією, ідентичні з відповідними функціями державних адміністрацій. По-перше, встановлено, що органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради. По-друге, органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади. При цьому держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету в установленому законом порядку окремих державних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності. По-третє, органи місцевого самоврядування з питань здійснення ними повноважень органів виконавчої влади підконтрольні відповідним органам виконавчої влади. По-четверте, органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими для виконання на відповідній території [5].

У статті 119 Конституції України 1996 року було закріплено завдання місцевих державних адміністрацій на відповідній території. Вони покликані забезпечувати: по-перше, виконання Конституції та законів України, Указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади; по-друге, законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян; по-третє, виконання державних і регіональних програм соціально-економічного і культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку; по-четверте підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів; по-п'яте, звітувати про виконання відповідних бюджетів та програм; по-шосте, реалізувати інші надані державою, а також делегованих відповідними радами повноважень. Конституція закріпила лише основні принципи правового регулювання організації і функціонування місцевої влади в Україні. Застосування механізму самоврядування стало можливим завдяки ухваленому у 1997 році Закону України «Про місцеве самоврядування» [7].

Відповідно до Конституції України Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначає повноваження, які обласні та районні ради

делегують відповідним місцевим державним адміністраціям, що має супроводжуватися також і передачею фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, необхідних для здійснення цих повноважень, а також відтворює положення Конституції України щодо підзвітності та підконтрольності місцевих державних адміністрацій у частині здійснення цих делегованих повноважень [8].

На підвищення ефективності управління в регіонах спрямований Закон України «Про місцеві державні адміністрації» [9], яким визначається організація, повноваження та порядок діяльності місцевих структур виконавчої влади, їхні відносини з органами місцевого самоврядування та об'єднаннями громадян. Важливо, що в ньому узаконено невтручання державних органів у діяльність місцевого самоврядування. До відання місцевих державних адміністрацій у межах і формах, визначених Конституцією і законами України, належить вирішення питань: 1) забезпечення законності, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян; 2) соціально-економічного розвитку відповідних територій; 3) бюджету, фінансів та обліку; 4) управління майном, приватизації, сприяння розвитку підприємництва та здійснення державної регуляторної політики; 5) промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту і зв'язку; 6) науки, освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, сім'ї, жінок, молоді та неповнолітніх; 7) використання землі, природних ресурсів, охорони довкілля; 8) зовнішньоекономічної діяльності; 9) оборонної роботи та мобілізаційної підготовки; 10) соціального захисту, зайнятості населення, праці та заробітної плати.

Все це ще більше зумовлює необхідність перегляду правових засад щодо формування складу обласних і районних структур органів державної влади, їх повноважень та характеру співвіднесення із органами місцевого самоврядування. У концепції адміністративної реформи, підготовленій робочою групою, пропонується чітко розмежувати повноваження виконкомів різних рівнів та визначити, що головним завданням обласних державних адміністрацій є контроль за дотриманням прав і свобод громадян. Йдеться про те, що: а) громада обирає раду, рада – голову; б) на рівні районів і сіл діятиме така ж система, але повноваження виконкомів будуть трохи меншими, відповідно у селах обиратимуться старости від кожного населеного пункту [10].

Отже, концепцією передбачено в радах усіх рівнів, включаючи сільські, селищні, міські, мати виконавчі структури. При цьому акцентовано, що це сприятиме більш ефективній їх діяльності й оперативному вирішенню інтересів громад та кожного жителя певного населеного пункту.

Держадміністрації на своїй території взаємодіють із сільськими, селищними, міськими головами, сприяють виконанню ними повноважень у сфері місцевого самоврядування, зокрема у вирішенні питань економічного, соціального й культурного розвитку відповідних територій, зміцненні матеріальної і фінансової бази місцевого самоврядування, контролюють здійснення повноважень, наданих законом, органами виконавчої влади, розглядають та враховують у своїй діяльності пропозиції депутатів, органів місцевого самоврядування та їхніх посадових осіб.

У травні 2003 року видано Указ Президента України «Про відповідальність керівників місцевих органів виконавчої влади в забезпеченні реалізації державної політики щодо комплексного розвитку території». В них указувалося на недоліки в роботі керівників місцевих органів виконавчої влади, зокрема в Івано-Франківській, Кіровоградській, Тернопільській, Хмельницькій областях, в реалізації політики щодо поліпшення умов життя громадян, забезпечення їх законних прав та інтересів, прискорення реформування економіки та підвищення темпів розвитку промислового і сільськогосподарського виробництва. У серпні 2003 року Президент України видав Указ «Про роботу місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення сталого соціально-економічного розвитку регіонів» [11]. В ньому констатувався низький рівень організації системи управління органами виконавчої влади Вінницької, Житомирської та Миколаївської областей, що призвело до втрати контролю за ситуацією в промисловому та аграрному секторах економіки, незадовільного фінансово-матеріального забезпечення суб'єктів господарювання в агропромисловому комплексі.

1 жовтня 2005 року відбувся установчий з'їзд Всеукраїнської громадської організації «Всеукраїнське об'єднання місцевих рад». Майже 1000 делегатів з'їзду, які представляли 30 політичних партій і всі регіони України, розглянули питання про децентралізацію державного управління та розвиток місцевого самоврядування як основу трансформації публічної влади в Україні. З'їзд затвердив Статут новоствореної громадської організації та обрав її керівні органи.

Важливим моментом розвитку системи виконавчої влади на місцях було прийняття Верховною Радою України 16 квітня 2009 року Закону «Про асоціації органів місцевого самоврядування». Згідно цього Закону Асоціації органів місцевого самоврядування та їх добровільні об'єднання - добровільні неприбуткові об'єднання, створені органами місцевого самоврядування з метою більш ефективного здійснення своїх повноважень, узгодження дій органів місцевого самоврядування щодо захисту прав та інтересів територіальних громад, сприяння місцевому та регіональному розвитку [12].

До повноважень асоціацій були наступними: по-перше, асоціація об'єднує зусилля органів місцевого самоврядування щодо захисту прав і законних інтересів відповідних територіальних громад, розв'язання спільних для територіальних громад проблем, обміну досвідом, створення умов для більш ефективного здійснення повноважень місцевого самоврядування; по-друге, розробляє та подає органам державної влади пропозиції щодо розвитку місцевого самоврядування; по-третє, надає методичну, правову та інформаційну допомогу органам місцевого самоврядування у здійсненні ними своїх повноважень; по-четверте, сприяє підвищенню ефективності підготовки та перепідготовки посадових осіб місцевого самоврядування, підвищенню їх кваліфікації; по-п'яте, узагальнює та поширює досвід діяльності органів місцевого самоврядування з питань соціально-економічного та культурного розвитку; по-шосте, сприяє органам місцевого самоврядування у підготовці проектів їх актів, програм соціально-економічного та культурного розвитку

територіальних громад; по-сьоме, засновує засоби масової інформації, здійснює видавничу діяльність; по-восьме, готує пропозиції щодо структури та штату виконавчих органів сільських, селищних, міських, районних у місті, районних та обласних рад, а також умов оплати праці їх працівників; по-дев'яте, готує пропозиції щодо типових (примірних) статутів територіальних громад, положень про виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у місті рад, органи самоорганізації населення [13].

Змінам у організації місцевих органів виконавчої влади сприяло і впровадження Указу Президента України від 17 березня 2010 року № 355/2010 «Питання Комітету з економічних реформ» з метою впровадження системних економічних реформ, спрямованих на вихід із фінансової та економічної кризи, на забезпечення сталого економічного розвитку України як передумови зростання добробуту її населення було утворено Комітет з економічних реформ. У його складі діє, зокрема, діяла робоча група «Регіональний економічний розвиток», очолювана Віце-прем'єр-міністром України – Міністром регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України В. Тихоновим. До складу вказаної робочої групи, яка мала забезпечити підготовку та впровадження основних заходів з реформування системи місцевого самоврядування, житлово-комунального господарства, міжбюджетних відносин та реформи місцевих фінансів, також включено провідних експертів РЄ [14].

Одночасно Указом Президента України від 9 квітня 2010 року № 533/2010 утворено Раду регіонів, яка є консультативно-дорадчим органом при Президентові України. Серед основних завдань Ради регіонів визначено наступні:

- проведення консультацій щодо здійснення адміністративно-територіальної реформи, реформи місцевого самоврядування, вдосконалення механізму та процедури публічного адміністрування, реалізації регіональної кадрової політики;
- аналіз законодавства України з питань регіонального розвитку, місцевого самоврядування, територіальної організації влади та підготовка пропозицій щодо його вдосконалення;
- забезпечення вивчення громадської думки щодо президентських ініціатив, проектів найважливіших актів Президента України, законопроектів з питань регіонального розвитку, місцевого самоврядування, територіальної організації влади;
- вивчення та узагальнення іноземного досвіду з питань місцевого самоврядування та реалізації регіональної політики, опрацювання пропозицій щодо використання такого досвіду в Україні [15].

Проблеми вдосконалення структури представницької та виконавчої органів влади на місцях пов'язуються із розглядом пропозицій щодо вдосконалення територіального устрою України. Вони комплексно викладені у проекті Закону. В ньому визначені шляхи розвитку й утвердження трирівневої моделі адміністративно-територіального устрою в Україні – громада-район-регіон. При цьому не йдеться про зміну кордонів областей. Однак, передбачено

укрупнення громад та районів. Такі заходи спрямовані на підвищення їх ролі у більш дієвому задоволенні інтересів громадян, особливо за місцем проживання.

Отже досвід показує, що введення інституту обласних, міських, районних державних адміністрацій в цілому сприяло поліпшенню діяльності органів виконавчої влади на місцях. Їх діяльність виявлялась особливо ефективно при наявності злагоджених дій з органами представницької влади. Водночас існує необхідність відновити у місцевих радах виконавчих структур.

Литература

1. Про представника Президента України: Закон України, прийнятий Верховною Радою України від 5 березня 1992 р. № 2167-ХІІ // *Голос України*. – 1992. – 20 березня.
2. Положення про місцеву державну адміністрацію // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/252/92>. - Заголовок з титулу екрана.
3. Українська державність: становлення, досвід, проблеми: Збірник наукових праць (за матеріалами ХІІ Харківських політологічних читань) / Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого; НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України; Харківська асоціація політологів / М.І. Панов (ред.), Ю.І. Битяк (упорядник), О.М. Сахань (упорядник). – Х.: Право, 2001. – 176 с.
4. Указ Президента України Про делегування повноважень державної виконавчої влади головам та очолюваним ними виконавчим комітетам сільських, селищних і міських Рад // *Режим доступу*: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1194/95> - Заголовок з титулу екрана.
5. Конституція України. Офіційне видання Верховної Ради України. - К., 1996.
6. Там само.
7. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України. – К.: Парламентське видавництво, 1997. – 100 с.
8. Там само.
9. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України. – К.: Парламентське видавництво, 1997. – 100 с.
10. Телешун С. Структурні елементи політичної влади і державного управління та органи місцевого самоврядування // *Право України* 2001. – № 6. – С. 28-31.
11. Про відповідальність керівників місцевих органів виконавчої влади в забезпеченні реалізації державної політики щодо комплексного розвитку територій: Указ Президента України // *Урядовий кур'єр*. – 2003. – 30 квітня.
12. Про місцеві державні адміністрації: Закон України, прийнятий Верховною Радою України 9.04.1999 р. // *Урядовий кур'єр*. - 1999. – 15 травня.
13. *Відомості Верховної Ради України*.— 2009. – N 38. – ст.534
14. Указ Президента України № 355/2010 Питання Комітету з економічних реформ // <http://www.president.gov.ua/documents/10649.html>. - Заголовок з титулу екрана.
15. Указ Президента України № 533/2010 Про Раду регіонів // *Режим доступу*: <http://www.president.gov.ua/documents/10849.html>. - Заголовок з титулу екрана

Владимир Пекарчук Развитие государственной исполнительной власти на местах в Украине(1991-2011 гг.)

Статья посвящена освещению процессов относительно становления и развития местной исполнительной власти в Украине в течение(1991-2011 гг.)

Ключевые слова: исполнительная власть, государственная администрация, Закон Украины, Указ Президента Украины, административно-территориальный уклад, сельский, поселковый, городской председатель.

Vladimir Pekarchuk Development of state executive power is on places in Ukraine (1991-2011)

The article is sanctified to illumination of processes in relation to becoming and development of executive local-authority in Ukraine during(1991-2011)

Keywords: *executive power, state administration, Law of Ukraine, Decree of President of Ukraine, administrative-territorial mode, rural, settlement, municipal chairman.*

Рецензент: **Сергієнко Ю.Г.**, док. істор. наук, професор.

Стаття подана
24.02.2012

РЕЦЕНЗІЇ

Крушинський В.Ю.

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: БОЧАРОВА С.В. ШЛЯХ ПОЛЬЩІ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ. – Донецьк: ДонНУ, 2011. – 271 с.

Важливою складовою зовнішньої та внутрішньої політики сучасної України є інтеграція до структур Європейського Союзу, кінцева мета якої полягає в отриманні країною статусу повноправного члена ЄС. Тому науковий аналіз теорії і практики європейських інтеграційних процесів представляє важливе значення для розробки і реалізації стратегії зовнішньої та внутрішньої політики України на сучасному етапі. У цьому контексті особливий інтерес для України становить вивчення польського досвіду інтеграції до Європейської Унії. Отже, монографія С.В. Бочарова є не лише вкрай назрілою через спрямованість на вирішення важливої проблеми науки і практики, але й слугує меті інтеграції України до Європейського Союзу.

В монографії представлено розв'язання наукового завдання, що полягає у комплексному аналізі складових процесу європейської інтеграції Польщі з метою формування історичної концепції інтеграції Польської Республіки до Європейського Союзу, яка, у свою чергу, базується на сучасних науково-теоретичних підходах до проблеми європейської інтеграції. Узагальнення теоретичного надбання, а також практики реалізації європейського інтеграційного процесу між Польською державою та Європейським Союзом на міждержавному та міжрегіональному рівнях сприяли окресленню складових європейської політики України та формулюванню концептуальних узагальнень стосовно визначення ефективного євроінтеграційного вектору зовнішньої та внутрішньої політики України.

Цікавим виглядає сюжет монографії, присвячений аналізу системи роботи центральних органів законодавчої, виконавчої і судової влади Польської Республіки у напрямку європейської інтеграції, висвітленню характерних рис процесу адаптації польського законодавства до права ЄС, узагальненню досвіду ведення акцесійних переговорів, визначенню місця і ролі польських регіонів в реалізації європейського покликання держави. Запропоновано авторський погляд на проблему збереження суверенітету країни у післяакцесійний період, визначено баланс користі і коштів від приєднання Польської Республіки до ЄС. Водночас автор досліджує вплив європейської інтеграції Польщі на темпи та глибину європеїзації суспільних та державних інститутів країни.

Наукова новизна роботи проявляється у тому, що автор детально зупинився на таких малодосліджених аспектах європейської інтеграції Польщі, як: історичні та етноментальні передумови інтеграції Польщі до структур Європейського Союзу, взаємозв'язок між процесами європейської інтеграції і європеїзації Польської держави, поступальність та спадкоємність процесу європейської інтеграції на різних етапах формування внутрішньої і зовнішньої політики Польської держави. Схвальним є те, що дослідник не боїться висувати свої припущення щодо використання польського євроінтеграційного досвіду Україною.

Приємне враження справляють точні й змістовні визначення синтетичного характеру, вміння сформулювати висновки і результати вивчення тієї чи іншої проблеми. Додаймо сюди, що рецензована робота прикметна умінням зреалізувати поставлені завдання, провести глибоке й складне дослідження проблеми, усвідомленням нових перспектив її подальшої розробки.

Додаткову цінність монографії надає, здійснене у ній, з'ясування геополітичного та історичного підґрунтя європейського покликання Польщі, а також політичних та правових засад європейського вибору Польської держави. Позитивом є і те, що на основі широкої джерельної бази проаналізована стратегія інтеграції Польщі до ЄС та стратегія розширення Європейського Союзу на Схід, а також те, що інтеграція Польщі до Європейської Унії розглядається в контексті стратегічних інтересів обох сторін, а також внутрішньополітичних та зовнішньополітичних дії, спрямованих на забезпечення цих інтересів.

Загалом, монографія «Шлях Польщі до Європейського Союзу» характеризується структурованістю, методичною завершеністю та чіткістю зроблених висновків. На основі глибокого аналізу об'єкта дослідження, наукової розробки та її інтерпретації автор доходить цікавих теоретичних висновків та практичних рекомендацій стосовно стратегії української євроінтеграційної політики.

На нашу думку, автору вдалося досягти поставленої в роботі мети - сформулювати сучасну історичну концепцію інтеграції Польщі до Європейського Союзу завдяки чіткому окресленню історико-теоретичних підходів до вивчення процесів європейської інтеграції Польщі, а також здійсненню ґрунтовного аналізу стану наукової розробки досліджуваної проблеми. Усе це, у свою чергу, дозволило виявити передумови й механізми розширення ЄС на Схід, з'ясувати історичне та геополітичне підґрунтя європейського вектору зовнішньополітичної стратегії Польської Республіки, проаналізувати хід модернізації політичної, економічної, соціальної, культурної сфер Польської держави у контексті вимог Євросоюзу, простежити трансформацію громадської думки Польщі щодо проблеми європейської інтеграції. Не менш важливу роль у цьому процесі відіграло визначення основних напрямків процесу адаптації польського права до стандартів правового доробку Європейського Союзу, дослідження інституційно-правового механізму забезпечення інтеграції Польщі до Європейської Унії та висвітлення наслідків приєднання до ЄС для політичного, соціально-економічного та культурного розвитку Польської держави.

Отже, ґрунтовний аналіз дає підстави стверджувати про те, що загалом монографія Бочарова Сергія Вікторовича «Шлях Польщі до Європейського Союзу» заслуговує позитивної оцінки і може бути рекомендована для широкої викладацької та студентської громадськості, а також всім, хто цікавиться проблемами європейської інтеграції.

Крушинский В.Ю. Рецензия на монографию: *Бочарова С.В. Шлях Польщі до Європейського Союзу.* – Донецьк: ДонНУ, 2011. – 271 с.

Krushinskiy V.Yu. Review on a monograph: *Бочарова С.В. Шлях Польщі до Європейського Союзу.* – Донецьк: ДонНУ, 2011. – 271 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абакумова Вікторія Іванівна – доктор історичних наук, професор кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Алієва Ельміра Бахрамівна – магістр історичного факультету Донецького національного університету.

Атоян Арсентій Іванович – доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії культури та культурології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Балашова-Сукач Яна Олександрівна – асистент кафедри нарисної геометрії та інженерної графіки будівельного факультету Донбаського державного технічного університету (м. Алчевськ), аспірант-заочник за спеціальністю «історія науки і техніки» Державного економіко-технологічного університету транспорту (м. Київ).

Білик Алла Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри «Суспільних дисциплін» Київської державної академії водного транспорту ім. гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Бородай Ірина Сергіївна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, начальник відділу інтелектуальної власності, маркетингу інновацій та аспірантури Інституту розведення і генетики тварин Національної академії аграрних наук України.

Бочаров Сергій Вікторович – кандидат історичних наук, докторант кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Василенко Володимир Миколайович – старший викладач кафедри «Судоводіння та управління судном» Київської Державної Академії Водного Транспорту ім. гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Гладченко Ігор – магістрант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Горбань Анатолій Вікторович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри суспільних дисциплін Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного.

Довжук Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Дорош Тетяна Олександрівна – кандидат історичних наук, асистент кафедри політології та міжнародних відносин Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Євдокимов Микола Олександрович – доктор історичних наук, завідувач кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Євтушко Костянтин Сергійович – магістрант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Жулканич Неля Михайлівна – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ужгородського національного університету.

Ізмайлов Денис Валентинович – магістрант кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету.

Касьянова Марина Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету.

Ковальська Леся Андріївна – доцент кафедри історії слов'ян історичного факультету Донецького національного університету.

Корольова Галина Іванівна – кандидат історичних наук, докторантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені В. Даля.

Крапівін Олександр Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Донецького національного університету.

Крушинський В.Ю. – доктор політичних наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кубанов Руслан Анатолійович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри маркетингу Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ладига Олександр Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології та правознавства Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Литвиненко Роман Олександрович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету.

Мезеря Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Мильніков Максим Григорович – аспірант кафедри історії і культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницького ДПУ імені Григорія Сковороди».

Михайлюк Віталій Павлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Михайлюк Владислав Віталійович – аспірант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Мігаль Сергій Володимирович – асистент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін та методики їх викладання Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Мірошниченко Олена Василівна – асистент кафедри вищої математики Державного економіко-технологічного університету транспорту.

Морозов Руслан Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри українознавства Донецького юридичного інституту.

Недошитко Ірина Романівна – аспірантка кафедри документознавства, інформаційної діяльності та українознавства Тернопільського національного економічного університету.

Пекарчук Володимир Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О.Дідоренка.

Пекаревіч Ігор Маркович – кандидат історичних наук, проректор-генеральний директор Всеукраїнського університету Міжрегіональної Академії управління персоналом, доцент кафедри міжнародних відносин та міжнародної інформації.

Рижева Надія Олександрівна – доктор історичних наук, професор Миколаївського національного університету ім. В. О. Сухомлинського.

Сало Ганна Вікторівна – магістр історії, методист відділу виховних технологій та соціально-гуманітарної роботи, Київський університет імені Бориса Грінченка.

Самарська Олена Вячеславівна – магістр історії Донецького національного університету.

Сапицька Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Сергієнко Юрій Григорович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Симоненко Ірина Віталіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Стогнієва Юлія Василівна – магістрантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Тупальська Ольга Анатоліївна – студентка 5 курсу спеціальності «Історія» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Харитонова Тетяна Олександрівна – магістрант кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Шашкова Олександра Сергіївна – магістрантка кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Шуфрич Нестор Іванович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник сектору наукознавства Центру історії аграрної науки Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Юрченко Іван Сергійович – магістрант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

З М І С Т

СТАТТІ

Абакумова В.І.	ВПРОВАДЖЕННЯ ІНТЕРНЕТ-ЦЕНТРІВ У НАУКОВИХ БІБЛІОТЕКАХ ЯК СКЛАДОВА ІНФОРМАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА	3
Алієва Е.Б.	РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1917-1919 рр. ТА ДОЛІ ЖІНОК - РЕВОЛЮЦІОНЕРОК ДОНБАСУ	9
Атоян А.І.	ЗАРОДЖЕННЯ ГРОМАДСЬКОГО ЕКОЛОГІЧНОГО РУХУ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ	16
Білик А.Ю.	ОЛЕКСАНДР ВАСИЛЬОВИЧ ЛІВЕРОВСЬКИЙ (1867-1951) – ЖИТТЄВИЙ І ТВОРЧИЙ ШЛЯХ	27
Бородай І.С.	СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ВІВЧАРСТВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ	34
Гладченко І.О., Михайлюк В.П.	ДІЯЛЬНІСТЬ СУЧАСНИХ ВІЙСЬКОВО-СПОРТИВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ЛУГАНЩИНІ У ДОБУ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1991-2011 рр.)	39
Горбань А.В.	РОЗВИТОК МОРЕПЛАВСТВА НА ЧОРНОМУ МОРІ ЗА ЧАСІВ КИЇВСЬКОЇ РУСІ	46
Довжук І.В.	БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПРИЄМЦІВ НА ПІДТРИМКУ ГІМНАЗІЙ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.	53
Дорош Т.О.	ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ТИПУ АГРАРНОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ 20-х рр. ХХ ст.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ	59
Евдокимов Н.А.	ОБ ИСТОРИЧЕСКОЙ ТРАКТОВКЕ ОБРАЗА УКРАИНСКОГО ГЕТМАНА В МОНОГРАФИИ НИКОЛАЯ КОСТОМАРОВА «МАЗЕПА»: К 130-ЛЕТИЮ ЕЕ ПУБЛИКАЦИИ В ЖУРНАЛЕ «РУССКАЯ БЕСЕДА»	68
Євтушко К.С., Сергієнко Ю.Г. Жулканич Н.М.	ДЕЯКІ АСПЕКТИ ІСТОРІОГРАФІЇ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ Б.ХМЕЛЬНИЦЬКОГО	77
Касьянова М.М., Ізмайлов Д.В. Ковальська Л.А.	СУЧАСНИЙ СТАН РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ КРИТЕРІЇ ЧЛЕНСТВА В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ: ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ	83
Корольова Г.І.	КІНОДЖЕРЕЛЬНИЙ МАСИВ ЯК АУДІО-ВІЗУАЛЬНЕ СВДЧЕННЯ ПАРТИЗАНСЬКО-ПІДПІЛЬНОЇ БОРОТЬБИ (1941-1945 РР.)	90
Корольова Г.І.	ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА СІЛЬСЬКИХ МАРГІНАЛІВ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ (друга половина 40-х – 50-і рр. ХХ ст.)	97
Крапівін О.В.	ЕВОЛЮЦІЯ ІНТЕРЕСІВ ЗОВНІШНІХ СИЛ В АЗІАТСЬКО-ТИХООКЕАНСЬКОМУ РЕГІОНІ І ПИТАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ	101
Кубанов Р.А.	МОНГОЛЬСЬКА СИСТЕМА ВЛАДИ Й УПРАВЛІННЯ ЗЕМЛЯМИ ПІВДЕННОЇ РУСІ У ХІІІ СТ.	109
Ладиґа О.І.	СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ НАЦІОНАЛЬНІ ФОРМУВАННЯ СС У ВІЙНІ ПРОТИ СРСР (1941-1945 рр.)	118
Мильніков М.Г.	ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ЕВОЛЮЦІЇ НАУКОВОЇ ДУМКИ ПРО ВИВЧЕННЯ ЗЕМЛІ	122
Міґаль С.В.	БЕРЛІНСЬКИЙ КОНГРЕС 1878 РОКУ І ОКУПАЦІЯ КІПРУ ВЕЛИКОБРИТАНІЄЮ	130
Мірошниченко О.В.	СТОРІНКИ ІСТОРІЇ ВИКЛАДАННЯ ГЕОМЕТРІЇ В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ	138
Морозов Р.М., Самарська О.В. Недошитко І.Р.	РОЗВИТОК СПІВРОБІТНИЦТВА БІЛОРУСІ ІЗ ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ В ПОВОЄННИЙ ЧАС	142
	КІЛЬКІСНИЙ ТА ЯКІСНИЙ СКЛАД УКРАЇНСЬКОЇ	147
		151

Рижева Н.О.	ДІАСПОРИ В США наприкінці ХХ – поч. ХХІ ст. ПРІОРИТЕТИ ВІТРИЛЬНОГО СУДНОБУДУВАННЯ У ПРОВІДНОМУ ОСЕРЕДКУ УКРАЇНИ (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.)	159
Сало Г.В.	ЧОРНОМОРСЬКІ ПРОТОКИ В ЄВРОПЕЙСЬКІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ.: ГЕОПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ	166
Симоненко І.В.	ПІДГОТОВКА СЕРЕДНІХ ТЕХНІЧНИХ КАДРІВ ДЛЯ ПРОМИСЛОВОСТІ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД	172
Стогнієва Ю.В.	ОСВІТА СЕЛЯН УКРАЇНИ 20-х рр. ХХ ст.	179
Тупальська О.А., Сапицька О.М.	ДИТЯЧА БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ (1917-1930-ті рр.)	183
Харитонова Т.О.	ПЕРШІ ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ В ЛУГАНСЬКУ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	189
Шашкова О.С.	КАРЛ ГАСКОЙН ТА ПОЧАТОК ДІЯЛЬНОСТІ ЛУГАНСЬКОГО ЛИВАРНОГО ЗАВОДУ	194
Шуфрич Н. І.	ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОГО ТОВАРИСТВА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ НА ПОДІЛЛІ	199
Юрченко І.С.	ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКИХ РОБІТНИКІВ У 1945-1955 рр.	208
Балашова-Сукач Я.О.	ВНЕСОК М.М. ГЕРСЕВАНОВА У РОЗВИТОК ІНЖЕНЕРНОЇ ОСВІТИ	212
Бочаров С.В.	ВХОДЖЕННЯ ПОЛЬЩІ ДО «ШЕНГЕНЬКОЇ ЗОНИ» ТА ЙОГО НАСЛІДКИ	228
Литвиненко Р.О.	НОВОБУДОВНА АРХЕОЛОГІЯ НА СХОДІ УКРАЇНИ: ОСНОВНІ ВІХИ, РЕЗУЛЬТАТИ І НАСЛІДКИ	228
Мезеря О.А.	РОСІЙСЬКА АРМІЯ ТА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ: АСПЕКТИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)	237
Михайлюк В.В.	СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ АДАПТАЦІЇ ІНВАЛІДІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ НА ТЕРЕНАХ ДОНБАСУ (1943-1945 рр.)	241
Пекарев І.М.	МИРОВОЕ СООБЩЕСТВО И ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ ЮГОСЛАВСКОГО КРИЗИСА В 90-е ГОДЫ ХХ ВЕКА	249
Пекарчук В.М.	РОЗВИТОК ДЕРЖАВНОЇ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ НА МІСЦЯХ В УКРАЇНІ (1991-2011 рр.)	255

РЕЦЕНЗІЇ

Крушинський В.Ю.	РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ: БОЧАРОВА С.В. ШЛЯХ ПОЛЬЩІ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ. – Донецьк: ДонНУ, 2011. – 271 с.	264
Відомості про авторів		266

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації у збірнику наукових праць «Історичні записки»

Редколегія міжнародного наукового збірника «Історичні записки» (zareєстровано в ISSN International Centre, лист від 21.03.2011 р. № 2222-0380) – фахового видання України, в якому можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (постанова президії ВАК України від 30 червня 2004 р. № 3-05/7, перереєстровано 14.10.2009 р. № 1-05/4) запрошує науковців надсилати свої статті.

Приймаються наукові статті, які мають такі *необхідні елементи* (Бюл. ВАК № 1, 2003): висвітлення проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими практичними завданнями (5-10 речень); аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор (до 0,75 сторінки); виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття, формулювання цілей та завдань статті (до 0,5 сторінки); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження; перспективи подальших розвідок у даному напрямку (2-3 проблеми).

Матеріали для публікації (обсяг в межах 0,5-0,75 д.а.) подаються на диску в текстовому редакторі MS Word for Windows 1997-2003 в редакторі Word разом із одним надрукованим примірником на аркушах формату А 4.

Вимоги до електронного варіанта тексту. Текст статті складається з таких елементів у такій послідовності: шифр УДК (вирівнювання тексту по ширині); прізвище та ініціали автора (шрифт напівжирний, розміщується справа); через рядок назва статті (шрифт напівжирний, великими літерами, вирівнювання тексту по центру); через рядок коротке резюме мовою основного тексту статті та ключові слова; через рядок текст статті (посилання у тексті супроводжуються цифрами у квадратних дужках із позначенням номера цитованого видання у списку літератури, а потім через кому подаються сторінки, наприклад: [1, с. 34]); через рядок список літератури, оформлений згідно з новими вимогами ВАК України, під заголовком **Література** (ніяких інших слів!); через рядок прізвище, ім'я, по-батькові, назва статті, короткі резюме та ключові слова українською, російською та англійською мовами.

Усі поля 20 мм; шрифт Times New Roman; кегель 14; інтервал 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки і таблиці оформлюються згідно з ДСТУ.

Щодо символів. У тексті необхідно використовувати лише лапки такого зразку: «»», дефіс – це коротке тире «-». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також у них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

Стаття обов'язково супроводжується *авторською довідкою* із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи, домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.

Відомості подаються повністю, без скорочень, одним реченням, через кому, в одному файлі зі статтею.

УВАГА: текст статті, резюме, відомості про автора, адреса становлять єдиний електронний файл, який має назву згідно з прізвищем автора!

Зразок оформлення структурних елементів статті

УДК 94(477)

Прізвище І.П.

НАЗВА СТАТТІ

Анотація українською мовою.

Ключові слова українською мовою.

Текст статті. Текст статті. Текст статті. Текст статті. Текст статті. Текст статті.

Література

1. Скалов К.Ю. Железнодорожные станции и узлы / К.Ю. Скалов. – Москва: Трансжелдориздат, 1955. – 182 с.

Прізвище І.П. Назва статті російською мовою.

Анотація і ключові слова російською мовою.

Прізвище І.П. Назва статті англійською мовою.

Анотація і ключові слова англійською мовою.

Прізвище Ім'я По-батькові – доктор (кандидат) історичних (політичних тощо) наук, професор (доцент) кафедри (назва) університету (назва).

Домашня адреса, номер телефону, адреса електронної пошти.

Повідомляємо, що збірники друкуються на комерційній основі за рахунок авторів. Доктори наук, які є одноосібними авторами, друкуються у збірнику безкоштовно.

Статті подавати за адресою: 91034, м. Луганськ, вул. Ватутіна, 1, корпус 8, кафедра всесвітньої історії.

Контактні телефони: +38(066) 620-24-12

Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріали не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні або такі, що не відповідають поданим вище вимогам, матеріали без пояснення причин.

Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

У разі передруку посилання на «Історичні записки: Збірник наукових праць» **обов'язкове.**

Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Наукове видання

**ІСТОРИЧНІ ЗАПИСКИ:
Збірник наукових праць**

Випуск 33

Видання збірника здійснено за рахунок авторів

За достовірність викладених фактів,
цитат та інших відомостей відповідають автори

**Головний редактор
Відповідальний секретар
Літературний редактор
Оригінал-макет**

**Михайлюк В.П.
Дубровський П.С.
Бугокова Л.В.
Дорош Т.О.,
Дубровський П.С.**

Підписано до друку 24.02.2012 р.
Формат 60 x 84 1 / 16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 15,92.
Наклад 300 прим. Вид. № 93. Замовлення № 56. Ціна вільна.

Надруковано з оригінал-макету у ПП Пальчак А.В.
м. Луганськ, вул. Коцюбинського, 2/2